НАСЛЕЂЕ
АНДРЕЈА МИТРОВИЋА

Зборник радова са конференције
одржане поводом десет година
од смрти професора Митровића

Немања Радоњић (уредник)

1838
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Наслеђе Андреја Митровића

Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића

Немања Радоњић
(уредник)

Наслеђе Андреја Митровића
Зборник радова са конференције одржане поводом
десет година од смрти професора Митровића
Доц. др Немања Радоњић (уредник)
Београд 2024.

Секретар издања
МА Лука Савчић

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Проф. др Милан Ристовић,
редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Дубравка Стојановић,
редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Радина Вучетић,
редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Лектура и коректура
Светлана Стојковић

Дизајн корица
Миља Младеновић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6427-294-0

Објављивање ове публикације помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

САДРЖАЈ

9 | Реч уредника – *Клио,* Андреј Митровић и ми

I Историја идеја и историографија

17 | *Вукашин Зорић*
Андреј Митровић као историчар историографије

31 | *Саша Илић*
Невидљиве границе: универзалност једне опаске Андреја Митровића

43 | *Лука Филиповић*
Економске кризе и идеологије – зашто нам је Митровићево „Време нетрпељивих“ важно данас?

61 | *Павле Антонијевић*
Анархистичка мисао из визуре праксис-филозофије у социјалистичкој Југославији: рецепција у делу Љубомира Тадића

83 | *Милош Тирнанић*
Слике Европе код српских историчара крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века

II Фашизам, нацизам и холокауст

101 | *Радосав Туцовић*
Нацизам између идеологије и праксе: Андреј Митровић и креирање нових историографских трендова

115 | *Силвиа Стојчић*
Историографија о фашизму: од локалног до транснационалног

131 | *Давор Стипић*
Јасеновац на филму

III Култура сећања

149 | *Данило Шаренац*
Помоћ Србији у муницији 1914. године.
Историја једног српско-француског неспоразума

169 | *Јасмина И. Радић*
Прах и пепео: Мала Азија у песмама грчких избеглица.
Прилог култури сећања на Велики рат

189 | *Драган Поповић*
Историчари у европским ратовима сећања осамдесетих
година XX века

207 | *Катарина Бешировић*
Историчар као сведок и експерт: поглед на деведесете

227 | *Димитрије Матић*
Уклањање звезде петокраке са здања
Скупштине града Београда 1997. године

IV Економска историја

245 | *Емилија Цветковић*
Између економије и политике: *Дау кемикал* у
социјалистичкој Југославији

263 | *Ђорђе Лалић*
Француски утицај на настанак и развој југословенске
ваздухопловне индустрије (1923–1931)

281 | *Огњен Томић*
Политика и трговина. Пример Југославије и
Италије 1963–1978.

V Дипломатска историја

305 | *Сања Радовић*
Доба трпељивих. Југославија у троуглу великих сила
у време детанта

321 | *Лука Савчић*
Теоријске поставке о револуционарном интернационализму

335 | *Сава Ђурђевић*
Краљевина СХС/Југославија и Република Турска у светлу мировних уговора након Првог светског рата

347 | *Андрија Јовановић*
Детант и совјетска гасна индустрија

VI Друштвена историја

369 | *Јована Перишић*
Хладни рат на кошаркашком терену

385 | *Марија Голубовић*
Време забаве: руска емиграција и популарна музика у међуратној Југославији

403 | *Оливера Драгишић*
О „чистом и опасном“ на пољу историографије. Неколико примера

415 | *Сања Лукић*
Неколико размишљања о елити и интелектуалцима (случај Фулбрајтове стипендије у Југославији)

435 | *Никола Миликић*
Сточна репа и ерзац-кафа – утицај исхране на свакодневни живот југословенских ратних заробљеника у Немачкој (1941–1945)

457 | *Марко Миљковић*
Аутомобил је слобода

477 | *Андријана Влаховљак*
Друштвена („целовита“) историја у учионици

495 | Биографије

РЕЧ УРЕДНИКА
КЛИО, АНДРЕЈ МИТРОВИЋ И МИ

Клио (κλέω/κλείω), муза историје, рођена је у древној Грчкој. Једна је од девет муза, у оригиналном значењу њено име означава „певање“, али и „присећање“. Свој имагинарни живот започела је представљена са харфом, да би постепено бивала све чешће представљана како носи перо и свитак папира, што може илустровати спори настанак историје као науке. „Записивање“ је сменило „певање“.[1] Током времена, Клио је усвојена као еснафски заштитник историчара и њиховог заната. По њој се зову и нека издавачка друштва, заливи, удружења историчара и студената историје на чувеним универзитетима.

Професор др Андреј Митровић (Крагујевац, 17. април 1937. – Београд, 26. август 2013). На Филозофском факултету у Београду дипломирао је, магистрирао и докторирао. Прошао је сва наставна звања, од доцента до редовног професора, у периоду 1967–2004. Био је дописни члан Српске академије наука и уметности од 1988. и председник Одбора САНУ за историју XX века, а од 2006. и дописни члан Црногорске академије наука и умјетности. Објавио је 25 монографија и преко 400 чланака, поглавља у зборницима, есеја и других текстова. Признат у својој земљи и Европи, био је носилац Октобарске награде града Београд (1975) и Хердерове награде за допринос историографији (2001). Први је основао приватни научни часопис (*Годишњак за друштвену историју*, 1994), први је покренуо независни научни пројекат у Србији. Две награде носе његово име – за најбољи мастер рад, односно најбољу дисертацију у области савремене историје – додељују се у Србији, односно Немачкој.[2] Ангажовани интелектуалац, није допуштао да живи „мимо света“ – никада није био у кули од слоноваче, већ је увек кроз свој интегритет научника давао себи за право тумачење садашњег тренутка и, још важније, учествовао у политичким догађајима свога доба. Стога је иза његових речи, изузетних

1 Тензију између усмености и писмености нарочито добро уочава и анализира: Havelock, Eric, A., *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present,* (Yale University Press: New Haven and New York 1986), 21–22.

2 За пуну биографију, библиографију, осврте савременика и сарадника видети нарочито посебну свеску *Годишњака за друштвену историју* (година XX, свеска 2, 2013).

анализа у практично реалном времену, које можемо препознати у каснијим креацијама „кратког XX века“, стајала велика тежина. „Иначе мислим да је већ почео XXI век. Завршен је XX век јер је питање капитализма и социјализма разрешено у корист капитализма“, говорио је Андреј Митровић за НИН 1992. године.[3]

Катедра за Општу савремену историју основана је 1985. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. На иницијативу професора Митровића, а као део даље формализације традиције Округлог стола постдипломаца, основана је катедра која ће се кроз деценије специјализовати за бављење савременом историјом. Од самог почетка свог рада на Универзитету, Андреј Митровић је размишљао о томе – како проучавати савремену историју и увести је у курикулум.[4] Савремену историју, сам професор Митровић означавао је као период који „почиње негде између 1914. и 1919“[5] а који се данас на Катедри обрађује са горњом хронолошком границом која је константно у покрету – данас она „завршава“ негде између 2014. и 2024.[6] Катедра за Општу савремену историју, на којој су предавали/предају његове колеге или ученици, попут професора и професорки Милана Ристовића, Дубравке Стојановић, Мирослава Јовановића, Радине Вучетић, затим и Алексеја Тимофејева, Јелене Рафаиловић, Немање Радоњића, већ скоро четири деценије јесте кључно место за проучавање опште савремене историје у овом делу света.

Уважавајући Клио као заштитницу, инспирацију, али пре свега саговорницу, професор Митровић је годинама дискутовао с њом.[7] Он је у томе свакако пратио традицију европских и светских историчара. У књигама које су генерацијама историчара служиле као путокази за бављење историјском науком, он је демонстрирао ванредну ширину размишљања и делања и створио изванредне услове за развој историјске науке и научника на нашим просторима.

---

3 „Мимо поретка“, *НИН*, 5. јун 1992, 18.

4 „Тешкоће историјске науке при проучавању савремене историје“, у: *Историјски гласник* 4, 1965, стр. 99–114.

5 „Андреј Митровић ’Успавано мишљење’“, *Годишњак за друштвену историју,* 2022/2, 88.

6 У тренутку изласка овог зборника, предавања и вежбе на *Савременој историји Европе* досежу до рата у Украјини 2022–2024, на *Историји глобализације* до глобалне пандемије ковида 19 и рата у Гази 2023–2024, а на *Америчком 20. веку* до најновијих председничких избора 2024.

7 *Raspravljanja sa Klio o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, 1991; *Ћудљива муза. Огледи о историјском, научном и уметничком*, 1992; *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, 1996; *Klio pred iskušenjima i raspravljanje sa Klio*, 2001.

„Велико поспремање у Клијином храму“

Када је Андреј Митровић у својој „расправи са Клио“ цитирао Џорџа Маколија Тревељана (*George Macaulay Trevelyan*), који је пола века важио за главни ауторитет у британској историографији, и накратко поменуо „велико поспремање у Клијином храму“[8], он је отворио, као многим својим опаскама, коментарима, мислима (видети рад **Саше Илића** у овом зборнику), један рукавац мисли о цикличном и генерацијском наступу *нове историографије*. Клио, у Тревељановом излагању, са одобравањем гледа на промену.

Тужним поводом, а то је десетогодишњица смрти професора Митровића, окупило се у једном од Клијиних храмова, на Филозофском факултету Универзитета у Београду, крајем 2023. године, преко тридесет најмлађих представника ове школе – младих научника, докторанада и доктора наука. Била је то и прилика да се учини потребан корак ка новој генерацији историчара, која се ширем читалаштву представља овим зборником. Они су представници најмлађе школе (?) српске историографије, практично свих важнијих научних института, музеја и универзитета у земљи.

Паралелно, а делимично и судбински, последњи део заоставштине Андреја Митровића и Љубинке Трговчевић Митровић стигао је на Филозофски факултет непосредно пред конференцију. Већ пре тога, захваљујући труду Катедре, започето је приређивање и објављивање делова необјављених радова професора Митровића. Један од њих, „Успавано мишљење“, што је представљао текст који је професор „говорио усмено“ (како стоји на маргини), на Радио Београду далеког 1. новембра 1972, представљао је део његовог занимања „[...] за питања која су била везана за однос историјске науке и друштва, њеног места у образовању, улози критичког мишљења, опасностима од идејног окоштавања и догматизма“.[9] Чини се да су његова упозорења нашла свој пут кроз деловање његове „школе“, па је стога овај скуп представио његову супротност и – „пробуђено мишљење“. Дводневна излагања и дискусије које су уследиле, и којима није било краја, учврстиле су заједништво учесника који су пошли разним рукавцима мисли и дела професора Митровића. Да наставим са „речном“ метафором, учинило се да је његово деловање створило толико рукаваца, да се може говорити о „делти“ његовог наслеђа.

8 Андреј Митровић, *Расправљање са Клио. О историји, историјској свести, историографији*, (Сарајево: Свјетлост, 1991), 27.

9 Милан Ристовић, „Андреј Митровић о ’Успаваном мишљењу’“, *Годишњак за друштвену историју*, 2022/2, 85.

Наслови одељака у Зборнику не представљају школе мисли, јер се радови једни на друге и ослањају, повезују и допуњују. Свакако ће пажљивији читалац приметити да су радови лако могли бити и у другим одељцима – сматрамо да је то предност овог зборника. То су и теме које је Андреј Митровић у нашој историографији отворио или којима је значајно допринео: *историја идеја, фашизам и нацизам, култура сећања, економска историја, историја дипломатије и друштвена историја.*

Тревељан је говорио о „свештеницима“ науке који су сменили „бардове“ и „пророке“ са Клијиним одобравањем, говорећи, наравно, о смени критичке историографије над националном. „Записивање“ је сменило „певање“, свитак – харфу.[10] Ни сам Тревељан, врло вероватно, није био свестан да ће ускоро и он сам бити проглашен за „певача“ историје. Неумитни ход нашег еснафа изискује повремене станке и пребројавања, сабирања и преиспитивања.

Рад **Оливере Драгишић** дивно осветљава како се појмови чисте и прљаве „историографије“ могу деконструисати – како се замагљује граница између „бардова“ и „свештеника“ те да се они могу наћи у једној особи. С друге стране, радови **Јасмине Радић** и **Марије Голубовић** показују колико су важан и јасан медијум остале песма и музика за разумевање тако комплексних тема попут историје избеглиштва и емиграције.

Митровић никада није гајио дијадохе, самим тим нису настали ни епигони његовог лика. Супротно, себе је видео као део много дужег низа историчара, и то не само историчара савременог доба већ, што је видљиво у његовом бројим делима, историчара од антике до данас. Као што је **Вукашин Зорић** истакао, Митровић води дијалог са бројним историчарима, од Стојана Новаковића, преко Ранкеа до Фрица Фишера.

Самим тим, иза себе је оставио простор за *наслеђе,* методолошко, интелектуално и, пре свега, научно. Ипак, као што је било отворено питање да ли постоји школа Андреја Митровића, тако је било отворено питање његовог *наслеђа.* У духу Округлог стола професора Митровића, дошло је до расправе најширих могућих размера и, по први пут после много година, сусрета различитих генерација студената који су своје докторске радове завршавали или их завршавају у другој и трећој деценији XXI века. У том смислу, сматрамо да, као на самој конференцији, тако и овде, ови текстови воде *дијалоī*, и међусобно, и са Митровићевим делима, али као што ће читалац свакако

10 George Macaulay Trevelyan, *Clio, A Muse and Other Essays Literary and Pedestrian,* (London, New York, Bombay and Calcutta, 1913), 1–3.

увидети, са различитим одјецима савремене, европске и глобалне историографије.

Како подсећа **Радосав Туцовић**, ове године се навршава педесет година од знамените књиге *Време нетрпељивих.* У овој књизи, Андреј Митровић показује своју свест о „слободним пољима“ историографије те врло транспарентно указује на то шта књига, упркос својим неспорним квалитетима, не садржи. **Сања Радовић** у свом тексту врши обрт и примењује ову метафору на ново време – време детанта у Европи.

Ова књига, још у употреби као непревазиђен уџбеник о међуратној Европи, јесте и извор инспирације за расправе о постојању/непостојању појмова за објашњавање савремених економских криза, како објашњава **Лука Филиповић**. Позиција професора Митровића у „европским ратовима сећања“, како их назива **Драган Поповић**, али и његов однос према Европи, како примећује **Милош Тирнанић**, јесу одраз његовог интелектуалног интегритета и научне ерудиције.

Интегритет али и ангажованост су неке од карактеристика које су красиле деловање професора Митровића у „времену деструктивних“, током деведесетих година биле су изразито важне. Разматрања о деведесетим, као и својеврстан допринос дебати о важности историјских процеса и догађаја доносе радови **Катарине Беширевић** и **Димитрија Матића**.

Важан аспект превазилажења парохијализма, принципа коме је Митровић, као важни проводник европске и глобалне науке, био јако наклоњен, показују нарочито радови **Павла Антонијевића** и **Силвие Стојичић.** Анархизам и фашизам, глобални феномени, добијају кроз сочиво ових младих научника ванредно тумачење у свом локалном облику. Транснационална историја утицаја на државну политику, на макро и микро економском плану нарочито је видљива у још једном рукавцу истраживања за који је већином заслужан Митровић. Стога француски и италијански утицаји и везе добијају своја тумачења у радовима **Ђорђа Лалића и Огњена Томића.** Токови капитала, који опстају испод међународне политике, били су и идеја водиља многих Митровићевих истраживања.

Постоји ли школа Андреја Митровића? О томе су у овом зборнику изнесена разна, па и супротстављена мишљења. Познато је шта је Андреј Митровић мислио о школама у историографији – „[школе су] корисне и потребне, али прете да затворе у шаблон“, како нас је овде подсетио **Марко Миљковић,** у свом одличном тексту који тематизује један од кључних технолошких и потрошачких симбола XX века**.** Коришћење нових метода и указивање на нове изворе били

су део те „школе“. То изврсно показује рад **Давора Стипића** о Јасеновцу на филму. Други аспект те „школе“ био је свакако разбијање *табуа*, што је овде нарочито снажно демонстрирано радом **Данила Шаренца.** Посматрање спољне политике Србије/Југославије и односа са великим силама, као и односа према великим идејама, нарочито је видљиво у раду **Андрије Јовановића.** Истраживачки проблеми које је Митровић отворио, попут мировних уговора, овде су осветљени из нових перспектива, попут оних Републике Турске и уговора у Севру у раду **Саве Ђурђевића.** „Дешифровање“ и уоквиривање специфичних феномена у спољној политици, попут револуционарног интернационализма, био је истакнут аспект талента Андреја Митровића. То је нашло нарочитог одјека у начину на који **Лука Савчић** изузетном применом најсавременијих методолошких разматрања декодира аспекте југословенског револуционарног интернационализма.

Део те „школе“ морао би свакако бити еволутивни модел проучавања друштвене историје, како је то нарочито видљиво у раду **Јоване Перишић,** која указује на нове методе проучавања друштвене историје из домена спорта, док исто чини **Никола Миликић** бацајући посве ново светло на „познату“ тему ратних заробљеника у Другом светском рату. Осетљивост за терминологију и употреба теорије у историјским истраживањима красиле су рад Андреја Митровића, а те аспекте његове „школе“ најбоље показује расправа **Сање Лукић** о интелектуалној елити Југославије. О изузетној важности школе као „медијума“ за преношење схватања историје, те нових схватања које је Митровић уводио, попут „целовите“ историје, и њиховог комплексног пута до учионице, говори изванредан текст **Андријане Влаховљак.**

Шта је, дакле, *наслеђе* Андреја Митровића? Како је то над његовим одром изговорио професор др Милан Ристовић, „Оно што остаје као трајна порука и његов велики дар свима нама јесте велико дело, незаобилазно за познавање историје Србије, Југославије, Балкана и Европе у 20. веку.“[11] Његово је наслеђе неугасла бакља научне радозналости, ерудиције и методолошке авангарде коју из године у годину ова Катедра, њени наставници, сарадници и алумнисти приносе новим научним проблемима савремене историје. Клио се осмехује, можда би рекао професор Митровић.

Доц. др Немања Радоњић

11 Милан Ристовић, „Речи изговорене над одром Андреја Митровића“

I ИСТОРИЈА ИДЕЈА И ИСТОРИОГРАФИЈА

МА Вукашин Зорић, истраживач-сарадник
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
vukasinvzoric@gmail.com

АНДРЕЈ МИТРОВИЋ КАО ИСТОРИЧАР ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Апстракт: Професор Андреј Митровић је поред изразитог интересовања за савремену политичку и друштвену историју Европе и теорију историје у свом опусу третирао и питања историје историографије. Овај рад има за циљ да представи Митровићеве погледе на историју историографије и контекстуализује унутар целине његовог дела радове и делове радова у којима Митровић пише о ранијим историчарима. У раду ће бити речи о Митровићевом погледу на немачку и на српску историографију, јер је Митровић посебну пажњу посветио немачким историчарима Леополду Ранкеу и Фрицу Фишеру и српским историчарима и политичарима Стојану Новаковићу и Слободану Јовановићу.

Кључне речи: Андреј Митровић, историографија, историја историографије, српска историографија, Леополд Ранке, Фриц Фишер

Увод

Историја историографије се као метадисциплина развила релативно рано након утемељења модерне (*научне*) историографије. Историчари су већ почетком XX века писали о историји сопствене дисциплине. Осврнемо ли се на неколико историчара историографије и њихова дела, попут Швајцарца Едуарда Фуетера (Eduard Fueter)[1], Британце Џорџа Пибоди Гуча (George Peabody Gooch)[2] и Херберта Батерфилда (Herbert Butterfield)[3], те италијанског филозофа Бенедета Крочеа (Benedetto Croce)[4], уочићемо да се појава историје истори-

1 *Geschichte der neuren Historiographie* (1911)
2 *History and Historians in the Nineteenth Century* (1913)
3 *The Whig Interpretation of History* (1931)
4 *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono* (1921)

ографије на европском нивоу догодила готово истовремено.[5] Међу српским и југословенским историчарима историографије нарочито се, у међуратном периоду, истицао Никола Радојчић.[6] Упркос томе што је историчара историографије било широм Европе, вреди напоменути да су они били малобројни док сама историјска дисциплина није запала у епистемолошку кризу под ударцима постмодерне критике. Излаз из кризе пронађен је у критичком односу према дотадашњој историографији, примени теорије и интердисциплинарном повезивању.[7]

У контексту великих теоријских расправа у последњој четвртини XX века, о епистемолошким, па чак и онтолошким питањима историографије, развило се мишљење српског и југословенског историчара Андреја Митровића (1937–2013). Митровић је 1961. дипломирао историју на Филозофском факултету у Београду. Магистарски рад[8] је одбранио 1964. године, а 1967. године је стекао докторску титулу[9] и постао доцент на свом матичном факултету. За редовног професора изабран је 1980. године, а за дописног члана САНУ 1988.[10] Деценије у којима је Митровић стасавао као историчар, и у којима се афирмисао као интелектуалац, подударају се с временом најоштријих расправа о смислу и дометима науке којом се он бавио.

Митровић је, у том контексту, поред обимне библиографије о политичкој, војној, економској и друштвеној историји, створио корпус радова из теорије историје.[11] У њима се неретко освртао и на

5 Michael Bentley, „General Introduction. The Project of Historiography", *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, (London; New York: Routledge, 1997), xi–xii. Овим се не жели да се, ни на који начин, дисквалификује вишевековни рад *пренаучне* историографије на сакупљању и обради античке, средњовековне и нововековне историографије. Но, предуслов за настанак *научне* историје историографије је било установљење саме *научне* историографије, што је био евроатлантски феномен средине XIX века.

6 Заоставштина Виктора Новака, Архив САНУ, Историјска збирка 14474, III–76, „Jugoslovenska istoriografija između dva Svetska rata i njeni savremeni zadaci".

7 Michael Bentley, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment", *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, (London; New York: Routledge, 1997), 477–482.

8 *Ајрилски преговори о јадранском питању на Конференцији мира 1919. године.*

9 *Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира 1919–1920.*

10 *Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, (Београд: Knowledge, 1997), 518.

11 Наведимо само монографије и збирке текстова: *Raspravljanja sa Klio o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, 1991; *Ћудљива муза. Огледи о историјском, научном и уметничком*, 1992; *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, 1996; *Klio pred iskušenjima i raspravljanje sa Klio*, 2001.

историју историографије. Поред тога, за собом је оставио и радове који су уже посвећени деловању историчара.[12] Писао је:

> „Историографија има своју дугу, разуђену, садржајну и плодну историју, сагласно чему постоји и *историја историографије*. Њен је задатак да посебним истраживањима открије и прикаже развитак и разграничавање писања о историји са уочавањем и објашњавањем усавршавања метода, ширења видокруга и неговања схватања и тумачења. Она се зато не бави само списима него и писцима историје (биографијама јер су људи, учинком јер су историчари).“[13]

Наведени цитат сам се намеће као шлагворт за писање о Андреју Митровићу као историчару историографије. У њему, Митровић описује предмет истраживања историчара историографије јасно се опредељујући да анализа не сме да стане где се завршава текст. Неопходно је да се она прошири и на биографску и библиографску студију о аутору, историчару. Историографско дело, напомиње Митровић, неопходно је сместити у контекст како ауторовог опуса, тако и његовог целокупног озрачја. Задатак историчара историографије је, између осталог, да рашчлани „политичност и научност код историчара и, пре свега, идеологизованост и политизованост историчаревог дела“[14], пише Митровић.

Митровић, дакле, у анализу укључује и питање идеологије у историографији, као и питање односа историчара према сопственој савремености и друштву чији је део. На овај начин оцртавши шта је за њега историја историографије, он преноси упутство како треба да се читају и његови текстови из историје историографије – што је предмет анализе у овом чланку.

У раду ће најпре да буде говора о Митровићевим основним појмовима и општем погледу на историју историографије, од античких текстова до дела његових савременика. Потом, посебна пажња ће да буде посвећена Митровићу као историографу европских историографија, с нарочитим освртом на његову анализу методолошких постулата и друштвеног ангажмана немачких историчара Леополда

12 Андреј Митровић, „Заветна књига опредељеног за будућност. Стојан Новаковић (1842–1915)“, *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, (Београд: СКЗ, 1996), 5–15; „Леополд Ранке о српској револуцији 1804. године“, *Историјски значај српске револуције 1804. године*, ур. Васа Чубриловић, Београд, 1983. 105–120; „Pojmovi Istok i Zapad u „Srpskoj revoluciji“ Leopolda Rankea. Traganje za istorijskom logikom“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXXII, 1–2, 1999, 1–12.

13 Andrej Mitrović, *Raspravljanja s Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 126.

14 Исто.

Ранкеа (Leopold (von) Ranke, 1795–1886) и Фрица Фишера (Fritz Fischer, 1908–1999), те српских историчара Стојана Новаковића и Слободана Јовановића.

Митровићеви појмови

Андреј Митровић је историографију делио у три врсте: пренаучну, научну и паранаучну.[15] Пренаучна историографија је за Митровића представљала скуп записаних развијених представа о прошлости, од оних најстаријих, насталих у Месопотамији, и старогрчке историографије, у којој се историја кристализовала као жанр, преко хеленистичке, римске, средњовековне, ренесансне историографије до рационалистичке.[16] Пренаучна историографија, иако ненаучна, увек је била „блиска научности, зачетак научности или исказ научности“[17], сматрао је Митровић. Он је хвалио Херодота истичући да је Халикарнашанин наспрам једноставне слике поставио многостраност околности, наспрам подигнутог тона подробан опис, наспрам поједностављене похвале труд око објашњења, и наспрам песништва прозу. Ако је Херодот отац историје, за Митровића је Тукидид без сумње претеча модерне, научне историографије.[18] Историја је од својих почетака „понуда најоднегованијих представа о прошлости“. Историјска прошлост, у чијој је сржи истинољубивост, почела је да стоји све самопоузданије као конкурент митској прошлости:

> „Историографија је већ на свом почетку записивала поглавито чињенице о људима који су постојали, о њиховом друштвеном положају и делању, о збивањима и појавама. Одувек се ослањала на емпиријско и уносила га у своје садржаје, а у појединачном човеку налазила чврсто средиште свог занимања. Ово казује да је одвајкада претпостављано да је историјска прошлост објективна, дата ван писца и читаоца историјског дела без обзира што је увек о човеку реч.“[19]

Лом између пренаучне и научне историографије (коју је Митровић називао и *историјском науком*[20]) донео је XIX век и тадашњи императив строге научности. Митровић није смештао колевку научне

15 Исто, 116 и 135.
16 Исто, 116.
17 Исто, 114.
18 Исто, 116.
19 Исто, 117.
20 Исто, 120. Понавља на страни 125.

историографије у кабинет једног човека или на један универзитет или у једну државу, већ ју је посматрао као европску појаву. Даљи развој историографије током половине XX века одвијао се у ширину, те је промењена дефиниција шта све може да буде предмет историографског истраживања, у корист до тада запостављених тема. Историографија је, задавши себи нове задатке и темељније поставивши теоријску основу, дубље продрла у целовитост људске прошлости.

Паранаучна или ваннаучна историографија појављује се кад и научна историографија. Она, упозорава Митровић, „се по правилу служи сиромашним изразом, понавља политички општа места, а може бити и примитивно окићена окошталом реториком, наиме звучним фразама и праскавим речима без правог садржаја“[21], и даље, пише Митровић, „Много пута су закључци још једно бескрајно понављање општих места уз обиље ритуалне фразеологије датог друштва.“[22] Наивно би било не уочити инсинуацију и упозорење из ових редова. Митровић је као последицу параисториографског мишљења видео *разарање ума*, надовезавши се на Лукачев појам који подразумева фашизацију друштва кроз деградацију интелектуалног нивоа грађанске мисли.[23]

Митровићева анализа метода историчара

Ако параисториографија доводи до разарања ума, има ли лека у научној историографији? Митровић би потврдно одговорио. То се понајбоље очитује у његовом интересовању за дело пруског и немачког историчара, *оца историјске науке*[24] Леополда Ранкеа. Наиме, Митровић је планирао да Ранкеову *Српску револуцију*, чије је прво издање објављено 1829. године, претресе у књизи коју би насловио *Ангажована објективност. Леополд Ранке и српска револуција*.[25]

21 Исто, 122.

22 Исто.

23 Исто, 135. Упоредити са: Đerđ Lukač, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*, (Beograd: Kultura, 1966). Не треба изгубити из вида да Лукач разарање ума види као производ немачке контрареволуционарне деснице. Сматрамо да Митровић није ограничавао параисториографско понашање искључиво на десницу, него да је у њу убрајао и историографију која је од историографског метода одступала у име *сталинизма*. (вид. *Raspravljanja s Klio*, 115)

24 Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, (Hanover, New Hampshire: Wesleyan University Press, 1997), 26.

25 Andrej Mitrović, „Pojmovi Istok i Zapad u „Srpskoj revoluciji“ Leopolda Rankea. Traganje za istorijskom logikom“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXXII, 1–2, 1999, 1.

Митровић је обрисе свог приступа изложио у чланцима који су нам првенствени извор за његов поступак историчара историографије. Он је анализирао и оно експлицитно (тј. појмове које анализирани аутор активно користи) и оно имплицитно, уочавајући логичку структуру ауторовог излагања. Експлицитни појмови које Ранке користи могу да делују безазлено: догађај, стање, развитак. Појам „Das Völkersystem" (систем народа) звучи застарело. Али, Митровић уочава њихов доследан међуоднос у Ранкеовој конструкцији историјског наратива, који за резултат има супротстављене појмове Истока и Запада, на чијој се међи рађа устаничка Србија. Митровић указује да Исток за Ранкеа није прости Оријент петпарачких викторијанских романа, него појам настао из историјске стварности, чије садржаје чува у себи – од сеобе Словена, преко великог црквеног раскола, до османског освајања и коначног повлачења.[26]

Но, Митровић се не зауставља на анализи текста. Он јасно позиционира предмет свог истраживања (Ранкеа) у контекст деветнаестовековних немачких земаља и интелектуалних расправа које су их карактерисале. Тако он истиче Ранкеове идеје као противничке националном романтизму, хегелијанској и свакој другој филозофији историје, као и пристрасном приступу историографији. Ранкеово „како је уистину и било", које је пречестим понављањем доведено до нивоа клишеа, Митровић ставља у други план и подвлачи другу реченицу, значајну за српски контекст: „такође потлачени народ има историју".[27] Овакав став представља обрт и одступање од тада популарне идеје о историјским и неисторијским народима. Напослетку, Митровић инсистира на томе да Ранкеа објективност не спутава у задржавању минимума вредности које помажу историчару да расуђује хумано.[28] Како и сам наслов неостварене монографије каже – и објективност може да буде ангажована.

Скренемо ли поглед са немачке историографије на српску, уочићемо сличан Митровићев приступ историји историографије. Када анализира српског историчара Стојана Новаковића (1842–1915), он уочава сличности са Ранкеом у Новаковићевој мисли да треба писати историју „чисто од сваке тенденције".[29] Митровић ће прецизно

26 Исто, 16–17.

27 „Auch ein unterdrücktes Volk hat seine Geschichte." L. Ranke, *Die serbische Revolution*, (Hamburg, 1829), 11. Према: Андреј Митровић, „Леополд Ранке о српској револуцији 1804. године", *Историјски значај српске револуције*, ур. Васа Чубриловић, (Београд, 1983), 116.

28 Исто, 111.

29 Андреј Митровић, „Заветна књига опредељеног за будућност. Стојан Новаковић (1842–1915)", *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, (Београд: СКЗ, 1996), 10.

уствpдити да је Новаковић надишао своје немачке савременике учећи од француских социолога и хуманих географа. Наиме, Новаковић је уместо националистичког активизма Ранкеових наследника пажњу посветио историјским плановима који превазилазе политичку или дипломатску историју. Митровић наглашава иновативност Новаковићеве студије *Село* (1891), смештајући је у корпус тадашње најсавременије хуманистике коју су производили Французи Фистел де Куланж (Numa Denis Fustel de Coulanges), Лакомб (Paul Lacombe), Диркем (Émile Durkheim) и Немац Лампрехт (Karl Lamprecht)[30], који се са маргине немачке академске заједнице борио за признање важности културне историје у историографији.[31] Новаковићев приступ, по Митровићу, део је претходнице за којом су следили француски филозоф Анри Бер (Henri Berr) и часопис *Анали*, чији су сарадници направили праву историографску револуцију средином XX века.[32]

Митровић, анализирајући методолошка полазишта Ранкеа и Новаковића, пише без спочитавања мањкавости, чиме избегава замке анахронизма. Он најпре историчара и његово дело смешта у шири контекст његовог времена, да би нагласио по чему је његов приступ проучавању прошлости био иновативан и важан. Поредећи Митровићеве текстове о Ранкеу са оним о Новаковићу, може се уочити Митровићева интимнија везаност за друштвеноисторијски приступ који је наговестио Новаковић, иако то не значи ниподаштавање Ранкеових закључака из домена политичке историје.

Вреди додати да је Митровић анализирао и оценио историографски приступ и учинак још једног конзервативног демократе – Слободана Јовановића (1869–1958). Јовановић је, иако је био професор права, оставио богат опус посвећен прошлости: портрете важних личности Велике француске револуције, као и историју Србије у другој половини XIX века.[33] Јовановић своја дела доследно није желео да кла-

30 Исто, 11.

31 William E. Dodd, „Karl Lamprecht and Kulturgeschichte“, *Popular Science Monthly*, vol. 63, September 1903. 418–424. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_63/September_1903/Karl_Lamprecht_and_Kulturgeschichte (28. 1. 2024)

32 Андреј Митровић, „Заветна књига опредељеног за будућност. Стојан Новаковић (1842–1915)“, 11.

Више о тзв. *школи Анала*, између осталог, у: Питер Берк, *Француска историјска револуција: школа „Анала“: 1929–1989.* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2011); Лисјен Февр, *Борба за историју*, (Београд, Српска књижевна задруга, 2004).

33 Андреј Митровић, „Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића. Прилог разумевању израза ’уставна историја’“, *Слободан Јовановић. Личност и дело*, ур. Миодраг Јовичић, (Београд: САНУ, 1998), 100.

сификује као историографију, приметио је Митровић. Његови портрети вођа Француске револуције су написани са циљем да се проучи *'социологија' револуције уопште*, а његова студија о Платону усмерена је на примењивост учења атинског филозофа у савремености.[34]

Ипак, када пише о деветнаестовековној Србији, Јовановић се служи појмом *уставна историја*, који, напомиње Митровић, никада не дефинише. Митровић је себи, стога, задао задатак да утврди, на основу Јовановићевог дела, шта би то била уставна историја по његовом схватању. „Сплетеност државе и човека исказује синтагма 'уставна историја', она омогућава да се докучи да су човек и држава основни полови историјске (животне) стварности"[35], закључује Митровић на основу анализе Јовановићевих идеја.

Но, Митровић се није зауставио на терминолошкој анализи, него је желео и да уопштено оцени Јовановићев историографски поступак. Он за његова дела има и речи хвале и резерве. Јовановићеви квалитети су, по Митровићу, међу осталим, његова „широка и темељна општа култура", његова интелигенција, ученост, разумност.[36] Његова историјска дела треба, закључује Митровић, читати не губећи из вида Јовановићево „изразито песимистичко виђење човека" и његове ваннаучне излете у психолошку карактеризацију и књижевно уобличавање.[37] Може се закључити да Јовановићево дело, по Митровићу, не стоји раме уз раме са Ранкеовим и Новаковићевим. Ипак, вредело је назначити угао из ког Митровић критикује Јовановића да би се оивичило његово виђење квалитетног историографског рада.

Историчар и друштво

Митровић ипак није био заинтересован само за методолошки план. Његов приступ историји историографије не може се схватити без разумевања његовог односа према месту историчара у друштву. За то је илустративан пример Фрица Фишера, чија је доследна примена метода историчара креирала услове за дебату и преиспитивање улоге историчара у раду на националном памћењу.

Изучавајући Фишера, хамбуршког професора који је својим историографским радовима ненадано постао предводник немачког суочавања са двадесетовековном историјом, Митровић се јасно

34 Исто, 100–101.
35 Исто, 105.
36 Исто, 106.
37 Исто, 106–107.

опредељује за историју која структурално претпоставља личном.[38] Наиме, такозвана *Фишерова контроверза* настала је у западнонемачкој историографској јавности након што је Фриц Фишер 1961. објавио налазе својих истраживања о узроцима Првог светског рата.[39] У стручним часописима појавио се низ текстова са циљем да Фишера дискредитују, али је Фишерова књига *Посезање за светском моћи* доживела успех у СР Немачкој, а препозната је и од стране стручњака за Први светски рат широм Европе и света. Основна Фишерова теза била је да Немачка није ушла у рат 1914. због осећаја угрожености, него због ратоборности њених елита. Структура немачког друштва била је тако подешена да је империјални рат погодовао како старој, земљопоседничкој класи, тако и представницима крупног индустријског капитала.[40]

Подршка Фишеру, због жестине којом се дебата водила почетком шездесетих, није проста сагласност са нечијом методологијом, него и погледом на место историчара у друштву. Митровић се недвосмислено сврстава уз интелектуалца који не одустаје од резултата сопственог истраживања да се не би замерио и супротставио доминантним националним радницима који историографију користе у дневнополитичке сврхе.[41] „Очевидно је [у СР Немачкој] била реч о цензорској улози историчара од струке који су ћутали о ономе што су знали, или су некоректно користили и наводили изворе, настојећи да прави садржај историјске грађе остане непознат јавности,“[42] пише Митровић, упозоравајући да игнорисање контроверзне теме може да шкоди и историографији и друштву. Митровић наставља: „Уистину се стално иза игре прикривања радило о рату: најпре о оном који је и отпочет у лето 1914, затим о оном којим се хтео поништити исход пораза у [П]рвом светском рату, најзад о оном који је започет 1. септембра 1939. године.“[43]

---

38 Andrej Mitrović, „Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom“, u: Fric Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, (Beograd: Nolit, 1985), 15.

У немачкој историографској традицији нарочито се истицао утицај личности на историјски процес. Вид. Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969), 101–102.

39 *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918.* (1961)

40 Више о контроверзи и држању појединачних актера у: Andrej Mitrović, „Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom“, u: Fric Fišer, *Savez elita*, 39–47.

41 Исто, 34.

42 Исто, 36.

43 Исто, 37.

Научни рад историчара може да га уздигне на ниво „историчара-ствараоца-личности“, сматра Митровић и показује колико је то сложен процес, притом суверено владајући знањем о њему савременом стању у западнонемачкој историографији, али и историографији Немачке Демократске Републике, Италије и других европских земаља.[44] Фишер је, по њему, то успео управо захваљујући томе што се није устручавао да отвори табу тему, да је темељно истражи и да своје резултате обзнани. Важно је напоменути да је Митровић, пишући предговор за југословенско издање Фишеровог *Савеза елита*, предосетио заоштравање новог сукоба између западнонемачких историчара у вези са природом Трећег рајха, који ће остати познат као *Historikestreit*.[45] Историчари су наново постали јавни делатници првог реда у борби за обликовање јавног мњења.

Скренемо ли опет поглед на српску историографију, видећемо да Митровић позитивно посматра *просветитељско-рационалистички код* Стојана Новаковића, који је у корак пратио његову научност. „Био је житељ једне мале земље, која се пробијала путем напретка, мукотрпно издвајала из једне европском духу супротне цивилизације, уз то, чије су снаге биле ископнеле.“[46] За потребе овог рада, нећемо да уђемо у постколонијалну критику цитираних редова, али ћемо да констатујемо да се чини да је за Митровића научна историографија представљала карактеристично европску цивилизацијску тековину. Као што смо већ видели, по Митровићу је научна историографија означавала напредак и на западу Европе у односу на пренаучну историографију, али је нарочито у српском контексту била значајна као део еманципације од османског наслеђа. Историчар није само научник него и један од предводника модернизације.

> „Иако је смисао научног знања уопште у томе да богати духовно и практично човеково, чиме оно већ и утиче на стварање новина, или бар на зачињање новог, с обзиром на потребе земље која је била Новаковићева отаџбина доследна опредељеност за модерну научност изразито је представљала опредељење за будућност.“[47]

Наново је, у наведеном тексту, видљив Митровићев позитиван став према учешћу историчара у општем друштвеном развоју. Свака научна историографија је ангажована, имплицира Митровић, јер се сама по себи супротставља ненаучном погледу на свет.

44 Исто, 10.

45 Исто, 47.

46 Андреј Митровић, *Заветна књига опредељеног за будућност. Стојан Новаковић (1842–1915)*, 15.

47 Исто, 9.

Фишеров и Новаковићев ангажман у сопственим друштвима тешко се могу упоредити због великих разлика између ових историчара. Ипак, спона због које су они нарочито занимљиви Митровићу је њихово, често случајно, искакање из стриктно академских оквира у арену друштвених расправа. И немачки и српски историчар не само да су били учесници себи савремених политичких дебата, него су доследном применом историографског метода и историографију претворили у жанр који, по Митровићу, позитивно утиче на прогрес (у Новаковићевом случају) и на суочавање са ратном одговорношћу (код Фишера). Митровић недвосмислено посматра историчара као неодвојив део расправа у друштву, јер су те расправе често неодвојиве од погледа на заједничку прошлост.

Закључак

Из написаног проистиче неколико закључака. Најпре, иако је историја историографије била Митровићу секундарни задатак у односу на историјску емпирију и теорију, она је неизоставни део његовог погледа на историју. Митровићев циљ – проникнути у суштину човекове загледаности у прошлост и у суштину односа прошле стварности и историјске свести – био би недостижан да се он сам није опробао као историчар историографије.

Кратки осврти на пренаучну историографију у *Расправљањима са Клио* имали су за циљ да укажу на постојано трајање човекове загледаности у прошлост. Поред тога, Митровић је желео да покаже како је клица научности била уочљива још од старогрчке историографије. Заједничко пренаучној и научној историографији били су фокус на човека и покушај да се емпиријски доспе до сазнања о њему. На супротној страни, Митровић је оцртао параисториографију чији циљ није сазнање и критичка евалуација прошле стварности, него креирање догме и промоција политичких парола. Митровићев поглед на параисториографију примењив је трансепохално, због тога што у фокусу није конкретна идеолошка позиција параисториографа, него његова идеологизована намера.

Треба напоменути да су Митровићеви радови о конкретним историчарима настали у различитом формату и са различитом намером. Чланци о Ранкеу били су део припреме за монографију, осврти на Фишерово и Новаковићево дело писани су у форми предговора, док је анализа историографског учинка Слободана Јовановића настала на основу реферата са скупа посвећеног правнику. Митровићеви

закључци о Ранкеу двојако заврећују пажњу. Они, најпре, обогаћују постојеће знање о Ранкеовом приступу историјској науци. Поред тога, они усредсређују пажњу на *Српску револуцију*, дело путем којег је могуће дубље проникнути не само у Ранкеов поглед на прошлост него и у расправе о природи посла историчара док је научна историографија била *in statu nascendi*.

Симпатије за прогресивно-активне историчаре не изненађују јер је Митровић данас сврстан међу њих захваљујући сопственом деловању, што на Филозофском факултету Универзитета у Београду, што у јавности. Биобиблиографију Фишера и Новаковића коју нуди Митровић, стога, треба посматрати не само као темељан и учен преглед живота и дела историчара у њиховом деловању него и као знакове којим је Митровић покушавао да сигнализира пут којим историчар треба да иде.

Напослетку, може да се закључи да је Митровићево виђење историјске науке управљало његовим избором предмета проучавања у домену историје историографије. Без осврта на Ранкеа, Митровић би теже нагласио разлику између научне и ненаучне историографије. Без исказаног погледа на Фишера, Новаковића и Јовановића, Митровић би остао недоречен à propos својих ставова о друштвеном ангажману историчара, то јест улоге историчара у формирању историјске свести – која је одувек била предуслов за концептуализацију будућности.

Референце

Берк, Питер. *Француска историјска револуција: школа „Анала“: 1929–1989*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2011.

Енциклопедија српске историографије. Прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997.

Заоставштина Виктора Новака, Архив САНУ, Историјска збирка 14474, III-76, „Jugoslovenska istoriografija između dva Svetska rata i njeni savremeni zadaci“.

Митровић, Андреј. „Заветна књига опредељеног за будућност. Стојан Новаковић (1842–1915)“. *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, Београд: СКЗ, 1996. 5–15.

Митровић, Андреј. „Леополд Ранке о српској револуцији 1804. године“. *Историјски значај српске револуције*, ур. Васа Чубриловић, Београд, 1983. 105–120.

Митровић, Андреј. „Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића“. *Слободан Јовановић. Личност и дело*, ур. Миодраг Јовичић, Београд: САНУ, 1998. 99–107.

Февр, Лисјен. *Борба за историју*. Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

Bentley, Michael. „General Introduction. The Project of Historiography". *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, London; New York: Routledge, 1997. xi–xvi

Bentley, Michael. „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography Since the Enlightenment". *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, London; New York: Routledge, 1997. 379–496.

Dodd, William E. „Karl Lamprecht and Kulturgeschichte", *Popular Science Monthly*, vol. 63, September 1903. 418–424. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_63/September_1903/Karl_Lamprecht_and_Kulturgeschichte (28. 1. 2024)

Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, New Hampshire: Wesleyan University Press, 1997.

Lukač, Đerđ. *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*. Beograd: Kultura, 1966.

Mitrović, Andrej. „Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom", u: Fric Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Beograd: Nolit, 1985, 9–53.

Mitrović, Andrej. „Pojmovi Istok i Zapad u 'Srpskoj revoluciji' Leopolda Rankea. Traganje za istorijskom logikom", *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXXII, 1–2, 1999. 1–12.

Mitrović, Andrej. *Raspravljanja s Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Ringer, Fritz K. *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community 1890–1933*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969.

Vukašin Zorić, MA, Research Assistant
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

HISTORY OF HISTORIOGRAPHY IN THE WORKS OF ANDREJ MITROVIĆ

Professor Andrej Mitrović, a distinguished scholar in contemporary European political and social history and the theory of history, also made notable contributions to the field of history of historiography. This paper delves into Mitrović's perspectives on the history of historiography, placing his insights within the broader context of his extensive body of work. The analysis encompasses Mitrović's examination of German historians, including Leopold Ranke and Fritz Fischer, as well as Serbian figures like Stojan Novaković and Slobodan Jovanović.

The paper not only presents Mitrović's views on the essence of historiographic work and the essential values for a historian but also reveals his inclination towards progressive historians who actively engage in societal discourse as intellectuals.

Keywords: Andrej Mitrović, historiography, Serbian historiography, Leopold Ranke, Fritz Fischer

Др Саша Илић, научни сарадник
Народна банка Србије

sasa.ilich@gmail.com

НЕВИДЉИВЕ ГРАНИЦЕ: УНИВЕРЗАЛНОСТ ЈЕДНЕ ОПАСКЕ АНДРЕЈА МИТРОВИЋА

Апстракт: У раду је дата лична рефлексија аутора на једну реченицу професора Андреја Митровића изречену у облику савета приликом редовног факултетског предавања на једну дневнополитичку тему. Опаска професора Митровића снажним садржајем надилазила је тему поводом које је изречена и на аутора је оставила јак утисак, који се односио не само на преиспитивање појединих схватања савременог друштва већ је носио и поруку о вишедисциплинарности историографског истраживања у настојању да се историја сагледа у својој потпуности.

Кључне речи: историографија, научна методологија, распад Југославије, вишедисциплинарност, тотална историја

Вест о скупу посвећеном Андреју Митровићу[1] побудила је у мени двојака осећања. Иако је минула деценија, поново сам био тужан због одласка истраживача светског формата, врсног писца и мислиоца, зашто не рећи – *филозофа међу историчарима*, или да се послужим изразом прерано отишлог историчара М. Јовановића – *научника-институције*,[2] сјајног педагога, чак старијег друга, али истовремено и срећан због привилегије што сам био његов савременик, као студент слушао предавања из Опште историје XX века и

1 Научна конференција „Наслеђе Андреја Митровића“, одржана 15–16. децембра 2023. године на Филозофском факултету у Београду. Прилог је делимично прерађен и допуњен реферат са конференције.

2 Мирослав Јовановић, „Андреј Митровић (1937–2013): Одлазак научника-институције“, *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 97–101.

као постдипломац присуствовао чувеном *Округлом столу*, незваничном дискусионом форуму на Филозофском факултету у Београду, на коме је студентима историје, првенствено постдипломцима и докторандима, али и кругу афирмисаних научника око А. Митровића било омогућено да разговарају са неким од водећих личности европске и светске историографије.[3]

С тим у вези један мој хендикеп претворио се у предност. Наиме, услед низа општих и личних околности и следствено дугог периода који је био потребан да завршим истраживања и одбраним дисертацију, међу излагачима на овој конференцији једино сам ја имао прилику да уживо слушам редовна предавања професора Митровића. Та *предност* уопште не би била важна да једна реченица, коју је Митровић изговорио као покушај утехе и смиривања необузданости и непромишљености младалачких духова, сасвим несвесно на мене није оставила јак утисак. Она је делимично утицала на уобличавање појединих личних ставова о савременом друштву (што за ову прилику није битно), али њеним транспоновањем у шири контекст промишљања прошлости несумњиво је утицала и на научноистраживачки метод у покушају сагледавања историје као тоталитета.

За разумевање реченице која је у средишту овог рада (коју још нећу навести), важно је сагледати друштвени, политички, економски и свакодневни контекст времена у којем је изречена. У питању је 1991. година (касније ће се показати година која је окончавала кратки XX век и отварала нову епоху).[4] Студенти завршних година историје на Филозофском факултету у Београду[5] слушају предавања

3 Од настанка, средином седамдесетих, дискусијама, које су почињале уторком у 18 сати у слушаоници 512, присуствовали су: Hans-Adolf Jacobsen, Jürgen Kocka, Wolfgang J. Mommsen, Marc Ferro, Marc Weller, Imanuel Geiss, а у време друге половине деведесетих (када је и аутор овог прилога учествовао): Michael Mitterauer, Karl Kaser и други аустријски историјски антрополози, Dittmar Dahlmann, Милчо Д. Лалков, Стеван К. Павловић, Трајан Стојановић, Ване Ивановић и многи други.

4 О прекретници с почетка деведесетих година XX века, тезама Фукујаме о крају историје изложеним у: Francis Fukuyama, „The End of History?“, *The National Interest*, 5, 16 (1989), 3–18, контрааргументима Хобсбаума о добу започетом „новим надама“, али истовремено оптерећеном појавом новог варваризма, расизма и ултранационализма, које је образложио у: Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, (New York: Pantheon, 1994) и др. и анализи А. Митровића таквих ставова и мишљења других аутора вид. Андреј Митровић, *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*, (Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“, 1996), 37–38.

5 У питању су студенти који су студије уписали већином 1987. и 1988. године.

професора Митровића. Нарација извире из *Времена нетрпељивих*,[6] а на *позорници* се смењују сукобљене идеологије, узбуркане политичке страсти, економске кризе и инфлаторне спирале, акција и реакција. Мизансцен попуњавају обични *мали* људи, неретко опчињени великим речима, заплашени, заведени и острашћени, несвесни да су припремљени за приношење на олтар бога Марса. У нормалним временима доживети слике које је професор низао, дочаравајући својим младим слушаоцима Европу и свет у периоду између два светска рата, захтевало би одређени ментални напор, имагинацију, способност да се неразумне околности замисле. Међутим, 1991. године нама за тако нешто није била потребна посебно бујна машта. Било је довољно, такорећи, погледати кроз прозор.

Нашли смо се у околностима пропадања једног друштвеног система, чије су вредности (и невредности) темељно затиране хаотичном реакцијом. Обрели смо се у друштву суоченом с ратом који није био баш у *нашем дворишту*, у којем Србија званично није учествовала, а који је, опет, био ту, свеприсутан, у медијима, свакодневним разговорима, али и очевидан у колонама војних возила које су из Београда ишле пут запада. Генерација која је тек изашла из распеваних осамдесетих, пуних кича, колорита, наглашене шминке, натапиране или гелом учвршћене косе, откачене моде и у урбаним (па чак и неким мањим) срединама *сукобљена* понајвише око припадности *металцима* и *шминкерима* или пак нешто малобројнијим *панкерима* постала је сведок (показаће се делом и учесник) оружаног сукоба дојучерашње браће, рата који је из дана у дан нарастао у бруталности. Та је генерација (као и укупна популација) постала конзумент представе *других* као архетипских непријатеља, очевидац слика патње и ужаса и објекат параноичних вести у дневницима који су трајали сатима (такорећи без прекида јер је по завршетку једног почињао следећи). Нашла се прожета својеврсном стрепњом пред могућим које се не жели остварити, како је то, надовезујући се на мисли Кјеркегора, у дневничким белешкама разматрао Сартр у децембру 1939. године, такође нашавши се у околностима „лудорије“ рата.[7] Она се суочила са ефектима међународне изолације након увођења економских санкција Уједињених нација,[8] са снажном економском кризом и убр-

6 У то време постојало је само прво издање књиге: Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974). Наредна издања била су 1998 (Подгорица: ЦИД), 2004 (Подгорица: ЦИД) и 2012 (Београд: Завод за уџбенике).

7 Žan Pol Sartr, *Bilješke o ludoriji rata*, (Sarajevo: Svjetlost, 1989), 143.

8 United Nations, Official Document System, The Security Council: Resolution 757, 30 May 1992, документ S/RES/757(1992), верзија на енглеском језику на URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/PDF/NR001116.pdf?OpenElement (24. 12. 2023).

заном инфлацијом која ће убрзо прерасти у хиперинфлацију, са све већом незапосленошћу, са бујањем нетрпељивости, порастом криминала и хероизирањем опскурних лица из подземља, коначно са нарастајућим страхом од будућности. Под таквим условима неретко је и сама лутала у размишљањима, губећи јасне слике о величанствености идеја слободе, демократије, равноправности, толеранције.[9]

Званични државни наратив, оличен у победнику првих вишестраначких избора у Србији, Социјалистичкој партији Србије, у чијем је програму, а нарочито у спровођењу политике националистички дискурс доминирао над социјалним, грубо је експлоатисао идеју о самоопредељењу. Врх савезне државе, већ ослабљен и готово без икакве аутономне воље, а тиме и моћи, сем неколицине појединаца који су подржавали програм премијера Анте Марковића, представљао је екстензију националистичких републичких влада. Са државних форума, из владиних тела, са партијских скупова и разних видова *окупљања народа*, али и са трибина националних писаца, других уметника и јавних личности форсиран је став да се повлачењем праведних етничких граница стиче услов за престанак сукоба и будући мирни развој. При томе се у говорима јавних делатника, најчешће сатканих од парола и флоскула, па и бојних поклича, национална измешаност није узимала у обзир, а неопредељеност или војна неприпадност етнији тек нису биле битне. Границе су постале пресудно важне. О њима се непрестано говорило и писало: на телевизији, на радију, у штампи, на славама и породичним прославама, у кафанама, јавном превозу, међу љубитељима пива и ракије *с ногу* пред продавницама. Трагало се за њиховим пореклом, критиковао начин утврђивања, доводила у сумњу исправност, цртале су се, мењале, маштале...

Лично сећање овде постаје магловито у појединостима: тачан датум, чак и месец, присутни, редослед изговорених речи. Реагујући на опаску неког од студената која је ишла трагом преиспитивања граница, а на предавањима из Опште историје XX века није било неуобичајено да се напусти планирани ток часа и поразговара о друштвено актуелним темама, професор Митровић је након краћег објашњења да се комплексни проблеми не решавају једноставним и једностраним акцијама и да наш доживљај света (стварности) није нужно објективни свет, апелујући на стално преиспитивање себе и своје *стајне тачке*[10] и исказујући личним примером непрестану

9 Разумљиво је да наведена персонификација генерације представља само покушај да се прикаже просечно или најчешће изражавано гледиште, и то према процени аутора овог рада, која није нужно лишена субјективности.

10 Вид. Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 193–195.

замишљеност над суштином и смислом посла историчара,[11] на неки начин закључио разговор речима (цитат је делимично парафраза):

> „Није пресудно важно где се нека граница налази. Много је важније да, када путујете, границу не приметите."

У тим је речима свакако био усађен концепт тада гласно најављиване Европе без граница, али Митровићево *путовање* није било само то. Током њега нису се прелазиле само државне међе. Његове флуидне границе (а мислим да је и тај термин употребио) имале су, ако су већ морале постојати, пре свега административни смисао и требало је да деле катастарске парцеле и пореске секције, а не људе и идеје.[12] Ту, на пољу идеја заправо је највећа вредност наведеног исказа професора Митровића, вредност која је на аутора овог прилога оставила битан траг.

Не поричући да је мисао о неважности граница играла одређену улогу у идејном (само)пропитивању личног разумевања друштвене стварности, њен пуни значај нашао сам на другом пољу: у области научног истраживања и његовој вишедисциплинарности. Небитност граница са часа професора Митровића прелила се у „непоштовање" одељености и засебности одређених наука и научних дисциплина, а *путовање* (током кога границе не треба приметити) представљало је ток истраживачког рада. Тако је код мене исказ са часа најпре подстакао дубљу анализу идејних ставова, потом је иницирао шире категоричко размишљање о друштву и о историји и, коначно, утицао на формирање својеврсног личног научноистраживачког и методолошког обрасца.

Трансформација дејства опаске о неважности граница није била плод планиране акције. Заправо, опаска је представљала више подстрек за размишљање током кога се формирало више идејних слојева, али и искристалисало уверење да функција међа не може бити

---

11 Милан Ристовић, „Андреј Митровић: замишљеност над суштином и смислом посла историчара", *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 14.

12 О Митровићевом ставу према било каквим границама, ограничењима и формализмима сваке врсте речито сведочи запажање Д. Стојановић: „Ако бих покушала да нађем израз којим бих у најкраћем описала Андреја Митровића био би то *enfant terrible*. Одевен у џемпер, фармерке и патике, већ на први поглед слао је поруку да не признаје формалности и формалне односе. Није подносио ни признавао границе и ограничења, није дозвољавао да га сврставају, није пристајао на малограђански ред. Био је равнодушан према хијерархији. Понашањем је стално поручивао да је он исти као и сви други и да су сви други једнаки с њим. И то је важило за све – од председника државе до Митровићевих ђака." Дубравка Стојановић, „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја", *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 19.

само у раздвајању већ да оне представљају и линије додира, а тиме и размене. Одабравши стицајем околности као тему за докторску дисертацију стране стручњаке ангажоване у привреди Југославије у раном послератном периоду, даљи пут ка истраживању нужно је морао изаћи из дворишта историчара. Већ је наслов тезе „Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године“[13] сугерисао неколико области и подобласти наука које се морају консултовати. Из наслова извиру друштвена група, привредни простор, државни оквир, епоха, што директно имплицира државну и политичку историју, као и економска и социолошка истраживања, али се посредно указује на потребу за уочавањем демографских, правних, статистичких, психолошких и других аспеката.

При решавању енигме којим путем ићи како би се што верније одговорило на описану тему (али и на друге које ће се јавити у потоњим временима), односно у кретању по *изгубљеном времену*, како то наводи професор М. Ристовић,[14] отварало се више питања. Она су се тицала засебних метода, као својеврсних *алата* потребних да би се ваљано уобличило дело које настаје. Такође, ваљало је посветити пажњу да се резултати истраживања не сведу на просту реконструкцију прошлости, онако како је на то упозоравао Кока,[15] већ да се настоји учинити обухватније структурно-историјско размишљање о историји привреде, друштвене заједнице, политике, културе, па и сагледавање за епоху својственог политичко-теоријског концепта. Притом је требало с пажњом одмерити дистанцу између крајности оличених у традиционалној историографији, посвећеној историји поступака, одлука и личности и у модернијим структуралистичким и социјално-историјским школама, које су знале апсолутизовати приступ историје опажања и искуства или доминацију структура и процеса без повезивања са догађајима чија су делимична артикулација.[16]

Основни методолошки оквир био је условљен предметом и циљем истраживања. Извирао је из типичног историографског приступа, базираног на прикупљању извора и литературе, њиховом класификовању и критичкој анализи, укључујући утврђивање и повезивање чињеница у сплет збивања, тражење узрочних веза међу појавама, издвајање главног садржаја који омогућује разуме-

13 Рад је преточен у књигу: Саша Илић, *Странци „гастарбајтери“: страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, (Београд: Архив Југославије, 2020).

14 Милан Ристовић, „Мирослав Јовановић: Истраживачки немир, енергија и изгарање“, *Годишњак за друштвену историју*, 21, 2–3 (2014), 9.

15 Јирген Кока, *О историјској науци: огледи*, (Београд: СКЗ, 1994), 163–164.

16 Исто, 163–166.

вање историјског тока, на сумирању сазнања и експозицији (уз неопходне елементе дескрипције), с намером да се кроз истраживање многострукости каузалитета дате ситуације испитају индивидуалне констелације и феномени. Такав приступ омогућио је да се у раду тежи синтези друштвеноисторијског типа, као системској историји која око социјалног језгра теме уплиће укупни привредни простор, државу и њену политику (Југославију и земље у окружењу као изворе стручног рада), као и појаве из сфере социјалних односа, културе и идеја.

Иступајући из поља уобичајене историографске методологије и усмеравајући се на тражење одговора о каузалитету сложених односа одређених темом, историчар ниже већи број питања. Шта значи задржати се у историографском посматрању економских појава, па макар укључили економску историју у корпус граничних историјских наука (дакле у *нашу* науку), ако се не урони у свет са̂ме економије, ако се не проучи доминантна економска мисао која управља производњом, разменом и потрошњом, не проникне у систем финансија, монетарне и девизне политике, не схвате феномени раста и опадања продуктивности и фактори који на то утичу, не уоче дејства привредног раста, стагнације и рецесије, не разуме економика предузећа и њене промене, не запази спрега између кредита и камата, последица апресијације и депресијације, ако се у потреби за квантификацијама не прибегне техникама економетрије, варијабилама и прорачунима? Из такве запитаности истраживач се морао упустити у сагледавање економске мисли Југославије раног социјализма, у методе подржављења приватног власништва од стране револуционарних власти, у концепт централно-планске привреде и узоре на које се позивао, као и на праксе такве економске политике. Било је важно разумети стање домаће економије на крају рата, узроке за такво стање, хтења која је имала нова власт прожета снажном идеологијом, али осујећена непостојањем пређашњег искуства. С тим у вези морали су се сагледати извори спољнотрговинског пословања и промена њиховог смера након разлаза са Истоком, криза у инвестирању, али и потрошњи, као последица економске блокаде и раскида уговора о сарадњи, пословне и техничке везе са иностранством, сталне тешкоће услед недостатка девиза и сл.[17]

17 Професор Митровић је знатан део истраживачког напора, како је приметила В. Алексић, у *концентричним круговима* својих научноистраживачких интересовања посветио економској историји (нарочито историји банкарства), рано уочивши њену важност за историчареву градњу путева ка што поузданијем сазнању, као и коришћењу учинака других хуманистичких и друштвених наука, у циљу ширења видокруга и унапређивања квалитета закључивања. Весна

Такође, да ли ће нам класични историографски оквир помоћи да исправно сагледамо одређену друштвену групу, њену функционалност, статусни положај, просторни оквир, величину и трајање, каква је у питању отворености, да ли је формалне или неформалне природе, каквог је квалитета унутрашњих односа? Стога помоћ социологије у дефинисању странаца у привреди Југославије одређује и њихову потенцијалну улогу као колективитета, а она је, и поред важности стручног рада који су пружили, остала скромна јер је та група представљала малу, привремену, релативно затворену, неформалну, секундарну скупину људи. То онда објашњава и скромну моћ групе у случајевима већих неправилности или злоупотреба, које на страни послодавца нису биле реткост. До таквих резултата довела је анализа узрочних објашњења друштвене појаве о којој се говори, као и анализа функције коју је она вршила, а предочена је и њена структурална компонента. Коначно, у циљу допуне рефлексије анализиране појаве обављени су разговори с лицима која су имала додира са страним стручњацима.

С претходним у блиској вези морао се, колико је то лаику било могуће, сагледати психолошки профил групе и појединаца како би се утврдила њихова мотивација као унутрашњи покретач и регулатор активности, у конкретном случају за задовољавање потреба, често егзистенцијалне природе. С обзиром на то да радне миграције имају делимично извориште и у природи личности, то се на основу општих ставова психологије (и социологије) закључивало о мотивацији странаца да дођу на рад, водећи рачуна о великом броју мотива који се јављају приликом миграционих процеса. Пут до тога је водио кроз коришћење ставова психологије мотивације и анализу материјалних и духовних фактора који претходе миграцији.

Слични преласци преко граница и улазак у *туђ* простор били су неопходни и када су у питању друге науке. Било је нужно овладати правним нормама, општим и појединачним прописима који регулишу изучавану област, али и номотехникама јер су предлагачи прописа и место и начин њихове израде неретко упућивали на то да ли ће они бити ваљани или ће почети да производе правне тешкоће. Потом, дејство легислативе било је потребно проверити и у пракси – административној и судској. Стога је у неопходној мери морала бити обављена анализа легислативе о правно-радном и уопште животном оквиру страних стручњака, али и странаца у целини, у Југославији раног социјализма.

Алексић, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“, *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 70–72, 74.

Такође, било је важно позајмити из демографије динамику, структуру и поделу становништва, нарочито у контексту тек минулог и по обиму злочина непревазиђеног рата, промене до којих је долазило у новим социјално-економским околностима, сагледати миграције, економску активност и образовање и њихове квантитативне промене. Међутим, није био довољан поглед изнутра, већ су се морали сагледати обим, слојеви и последице миграционих кретања у Европи, нарочито у средњој и југоисточној. Тек тако могла се добити јасна слика промена, као што су пренасељеност у Немачкој и померање сеоског становништва у градове ФНРЈ и интеракција демографских структура (интелектуална размена, тј. пренос знања у неразвијену средину).

С друге стране, мобилност друштвених група и померање људи, било да су у питању сеобе, флуктуације или нека друга кретања, у истраживачком смислу скопчано је с квантификацијама, па је у циљу утврђивања бројности, порекла, образовне структуре, старости, распореда, али и врста и обима жалби стручњака, било неопходно користити како примарне статистичке податке наведене у изворима и литератури, тако и секундарно изведене из докумената којима статистика није у средишту, али који садрже мерљиве податке (персонална документа). Након дефинисања статистичких скупова било је неопходно, поред квантификовања, обавити и квалитативно (историјско) тумачење, те се проучавана социјална група морала статистички обрадити, а неке од њених кључних особености, као што су бројност, државна или национална припадност, образовна и полна структура и слично, исказати у апсолутним и релативним бројевима и анализирати.

Коначно, било је важно у истраживању прелазити и уже границе историографских дисциплина или школа, па је учињен напор да се приступи области свакодневице, породичног и личног живота страних стручњака, да се *седне за њихову трпезу* и покуша дочарати поглед на околину и људе из угла обичног човека. Како је један од циљева истраживања био и сагледавање начина живота и понашања странаца као *обичних* људи (појединаца или групе), у појединим случајевима уз примену метода антрополошких истраживања, скицирани су портрети најособенијих личности (електроинжењера), као и њихови поступци и навике.[18] Контекст друштвене историје и историје обичног човека омогућио је уочавање промена које су захватиле

18 У вези с антрополошким приступом наводим запажање Ј. Прунка који је, осврћући се на анализу једне књиге Хјуа Томаса (Hugh Thomas), навео како се личности описане у њој на историјској сцени појављују „као у драми“, а елементи драме приликом организовања транспорта стручњака из иностранства ка

југословенско послератно друштво, измењен социјални миље, развој новог начина живота, прву велику мобилност становништва и све изазове које су измењене околности носиле, али и упознавање са свакодневицом и мукама *малоī човека*, странца на раду у Југославији, његовим дугим и ризичним путовањем, смештајем и становањем, проблемима у снабдевању животним потрепштинама, слојевитим односима с другима (на послу, пред администрацијом, у околини), животом заједнице (дружење, сукоби, културни живот). Истраживање је омогућило да се на махове уђе и у приватну сферу, у непосредну околину стручњака, круг његових партнера или пријатеља, да се сагледају његове бриге и борба за породицу, поступци изазвани емоцијама, дела (и недела) почињена из љубави, нови животи који су се рађали током привременог рада у Југославији, али и самоубиства очајника.

Целовито сагледавање циљаног проблема нужно је наметало примену структуралистичке макроисторије и њену квантитативност, као и методологију микроисторије, њен наративни приступ и сагледавање дневног, текућег и промењивог. Међутим, комбинација историје свакодневице или микроисторије и историје стратешких планова једне државе на изградњи индустрије нужно је водила да се у истраживању и експозицији не занемаре различити приступи тоталној историји и њеним категоријама епизодне и систематске историје (*īоīлед одоздо*), као ни примена традиционалног анализирања докумената државног и партијског врха у чијем се кругу профилишу и доносе кључне одлуке (*īоīлед одозīо*). Заправо, напор истраживача био је у настојању да се субјект посматрања (ангажовани странци) и државне, односно производне управљачке структуре које имају циљ да искористе вишак стручног радног потенцијала осликају у временском оквиру и његовој динамици у симултаном статусу – као објекти историје и историјске промене и као њени чиниоци.[19]

Овим не исцрпљујући излете у области других наука, попут техничких, зарад стварања јасније слике конструкционог или технолошког процеса, или филолошких, са циљем макар летимичног сагледавања размене стручног вокабулара, али и у сфере уметности, као што су књижевна и филмска дела чија је тематика повезана са изучаваним феноменом, слободан сам да закључим да лична перцепција Митровићеве поруке студентима 1991. године о неважности граница чини корак ближе ка разумевању историје као тоталитета, што је, сматрам, једно од кључних завештања нашег професора.

Југославији били су више него присутни. Janko Prunk, „Za antropološki pristup u našoj istoriografiji", *Metodologija savremene istorije*, (Beograd: ISI, 1987), 49.

19 С. Илић, *нав. дело*, 25.

Референце

Алексић, Весна. „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“. *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 69–76.

Илић, Саша. *Странци „пастарбајтери“: страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*. Београд: Архив Југославије, 2020.

Јовановић, Мирослав. „Андреј Митровић (1937–2013): Одлазак научника-институције“. *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 97–101.

Кока, Јирген. *О историјској науци: огледи*. Београд: СКЗ, 1994.

Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.

Митровић, Андреј. *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*. Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“, 1996.

Mitrović, Andrej. *Raspravljanja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991, 193–195.

Prunk, Janko. „Za antropološki pristup u našoj istoriografiji“, u: *Metodologija savremene istorije*. Beograd: ISI, 1987, 48–51

Ристовић, Милан. „Андреј Митровић: замишљеност над суштином и смислом посла историчара“. *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 9–17.

Ристовић, Милан. „Мирослав Јовановић: Истраживачки немир, енергија и изгарање“. *Годишњак за друштвену историју*, 21, 2–3 (2014), 9–12.

Sartr, Žan Pol. *Bilješke o ludoriji rata* (prevod: Eleonora Prokić). Sarajevo: Svjetlost, 1989.

Стојановић, Дубравка. „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја“. *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 19–27.

United Nations, Official Document System, The Security Council: Resolution 757, 30 May 1992, S/RES/757(1992), URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/PDF/NR001116.pdf?OpenElement (24. 12. 2023).

Saša Ilić, PhD, Research Associate
National Bank of Serbia, Belgrade
sasa.ilich@gmail.com

INVISIBLE BOUNDARIES: THE UNIVERSALITY OF A REMARK BY ANDREJ MITROVIĆ

This chapter depicts the author's personal reflection on a sentence given in the form of advice by Professor Andrej Mitrović during a regular faculty lecture on a daily political topic, amidst the tumultuous Yugoslav society of 1991. In response to the widely circulated discourse on the necessity of drawing just borders among the republics and peoples of the disintegrating Yugoslavia, Professor Mitrović made a remark about the insignificance of borders if they go unnoticed during travel. This remark, with its powerful content, transcended the specific topic it was uttered in relation to, leaving a strong impression on the author of this contribution. The impression was not only related to a re-evaluation of certain understandings of contemporary society but also carried a message about the application of interdisciplinarity in historiographical research, aiming to perceive history in its entirety. Such thinking, during dissertation research, led to stepping out of the historian's courtyard and adopting results from other sciences and scientific disciplines such as economics, sociology, psychology, statistics, demography, legal studies, as well as perspectives from various historiographical approaches like structuralist and social history, history of everyday life, anthropological history, history of the ordinary person, and privacy.

Keywords: historiography, scientific methodology, disintegration of Yugoslavia, multidisciplinarity, total history

Лука Филиповић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
luka.filipovic@isi.ac.rs

ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ – ЗАШТО НАМ ЈЕ МИТРОВИЋЕВО „ВРЕМЕ НЕТРПЕЉИВИХ“ ВАЖНО ДАНАС?

Апстракт: Андреј Митровић је дао важан допринос истраживању друштвених узрока успона популарности идеологија крајње десницe и левице, као и потенцијалних веза између економских и политичких криза у земљама Западне Европе и САД. Имајући у виду велике промене на идеолошком спектру финансијског центра света које су почеле након неолиберaлних економских реформи, овај рад има за циљ да постави питање да ли су, и у којој мери, резултати истраживања економских и политичких феномена међуратног периода релевантни за разумевање тренутне друштвене стварности. Такође, у овом контексту неопходно је размотрити и шта се може закључити на основу резултата оних савремених истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама која су се бавила формама испољавања друштвених тензија након светске економске кризе 2008. године, односно у четири деценије дугом епилогу неолиберaлних економских реформи.

Кључне речи: Андреј Митровић, економска криза, неолиберализам, популизам, друштвене неједнакости

Ко има разлога да страхује од промене свог положаја у доба економске кризе?

Упркос постојању прећутно подразумеваног слагања у проценама да се велики део све глобализованијег света налази у већ готово сталном стању економске кризе, у савременим политичким дискусијама могу се приметити врло разноврсне дебате о узроцима светске економске кризе. Истраживачи из различитих области друштвених и хуманистичких наука су током претходна два века покушавали да препознају заједничке особине економских криза које су се дешавале

у различитим историјским периодима и да установе постојање извесних правилности у понављању образаца.[1] Ипак, још увек се налазимо веома далеко од стварања значајним консензусом прихваћене дефиниције економске кризе као друштвеног стања, јер оваква дефиниција нужно зависи од одговора на питање – којим то променама које се дешавају током економске кризе дајемо приоритет да бисмо их одредили као одређујуће критеријуме? И сам одговор на ово питање у извесној мери зависи од идеолошких приоритета који су у нашој свести чешће прећутно постављени него јасно освешћени.[2]

Ако применимо правац размишљања који Андреј Митровић предлаже у својим научним делима, можемо закључити да, из перспективе друштвене историје, дугорочне последице промена које се дешавају током економске кризе имају приоритет над квантитативним мерењима непосредних последица кризе у овом или оном сектору привреде или губитака које проживљавају одређене друштвене класе.[3] Да би се ове промене могле разумети, неопходно је прво одговорити на питање кога и у којој мери економске кризе највише погађају, а ко од последица кризе највише страхује. Митровић указује да су у контексту историјских и друштвених процеса дугог трајања непосредне и мерљиве последице светске економске кризе 1929. године имале готово занемарљив утицај како на продубљивање саме „економске депресије“,[4] тако и на одлучујуће политичке промене међуратног света, у односу на онај који су имали колективни страхови појединих друштвених група.[5]

---

1 Harold James, *Seven Crashes: The Economic Crises that Shaped Globalization* (New Haven: Yale University Press, 2023), 1–25; Mark J. Gasiorowski, „Economic Crisis and Political Regime Change“, *The American Political Science Review*, 89, 4 (1955), 882–889; Angel Asensio and Dany Lang, „The Financial Crisis, Its Economic Consequences, and How to Get Out of It: A Keynesian Perspective“, *International Journal of Political Economy*, 39, 2 (2010), 58–69.

2 На пример, питање промена кроз које пролазе поједине друштвене класе током економских криза неретко је разматрано тек као питање секундарног значаја у односу на промене које се дешавају у привреди и на финансијско стање држава (Leon Fink, Joseph McCartin, Joan Sangster, *Workers in Hard Times: A Long View of Economic Crises*, (Chicago: University of Illionis Press, 2014), 1–16).

3 Андреј Митровић, *Пройитивање Клио*, (Београд: Медија центар Одбрана, 1996), стр. 13–19; Слободан Марковић, „Андреј Митровић као историчар културе и историчар политичких идеологија“, *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 29–41.

4 Андреј Митровић, *Време нетрйељивих; Политтичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица: ЦИД, 1998), 212–251.

5 Примера ради, италијански и француски марксисти су почетком осамдесетих година прошлог века расправљали да ли генерално опадање потрошачке моћи у значајној мери утиче на животни стандард оних који већ живе онаквим стан-

Бројна истраживања показују да су након оних промена које су дефинисане као економске кризе у земљама Западне Европе и САД богати постали још богатији, а да је дошло до губитка финансијске независности ситних и средњих предузетника, као и да је највећи део „цене“ државних интервенција против кризе плаћен укидањем социјалних политика према сиромашнима. Губици које су мултинационалне корпорације доживеле 1929. и 2008. године чине се као веома велики када су изражени у новчаним свотама, али изражени у процентима укупне процењене вредности ових компанија, ови губици изгледају занемарљиво. С друге стране, већ у првим годинама након врло релативне „стабилизације“ привредних односа долази до наглог повећања профита оних корпорација које су биле у позицији да инвестирају новчане резерве како би откупиле мале и средње фирме које су банкротирале током економске кризе. На овај начин убрзавају се процеси монополизације тржишта, па се у савремено доба срећемо са феноменом да једна матична компанија из домена прехрамбене индустрије контролише неколико стотина, или чак хиљада различитих брендова.[6]

За то време, на микроплану свакодневног живота великог дела „обичних људи“ у доба економске кризе дешавају се феномени које би француски социолози Бодло и Естабле описали речима – *Le bourgeois se definit par les reserves* – буржоазија се дефинише резервама на које се може ослонити у временима кризе.[7] Велики део научног

дардом какав би се могао дефинисати као крајње сиромаштво, и који сам чин учешћа у потрошачкој култури доживљавају као вид луксуза, док им борба за опстанак не представља релативно редак историјски догађај, већ свакодневицу? Један од аргумената којима је Комунистичка партија Француске одбила учешће у међународним иницијативама европске левице у циљу борбе против „преливања“ неолибералних реформи из трансатлантског финансијског центра на континенталну Европу био је став да се од радничке класе у Француској не може очекивати нарочита заинтересованост за онакву политичку борбу каква за циљ има одбрану једног капиталистичког поретка од другог. Бранећи овај аргумент, француски комунисти додали су да се њихова партија, као и „*радници у Француској*“ не плаше промене стања у коме већ „*немају шта да изгубе*“, за разлику од француских социјалиста и италијанских еврокомуниста који су главно тело своје политичке подршке нашли у средњој класи и радницима-потрошачима „државе благостања“ (AJ, CKJ, 507-IX, 48/I-633–688, AJ, CKJ, 507-IX, 30/I-339–356, Информације о сусретима и преписци са представницима и члановима партијских тела КП Италије и Француске).

6 Engelbert Stockhammer, “Rising Inequality as a Cause of the Present Crisis”, *Cambridge Journal of Economics*, 39, 3 (2015), 935–958; Tim Koechlin, “The Rich Get Richer: Neoliberalism and Soaring Inequality in the United States”, *Challenge*, 56, 2 (2013), 5–30; James Petras and Henry Veltmeyer, “The Global Capitalist Crisis: Whose Crisis, Whose Profit?”, *International Review of Modern Sociology*, 38, 2 (2012), 199–219.

7 Christian Baudelot, Roger Establet, *Avoir 30 ans en 1968 et en 1998,* (Paris: Seuil, 1998), 15–34.

рада једног од најпознатијих француских социолога прошлог века Пјера Бурдијеа био је посвећен проучавању социјалног и културног капитала, који ће буржоазија задржати чак и ако изгуби материјална добра, па ће на основу друга два „стуба капитала“ бити у стању да поново стекне финансијску моћ или да репродукује свој привилегован друштвени положај.[8] Дакле, чак и они припадници више средње класе који су инвестирали у социјални и културни капитал, односно представници ситне буржоазије, академске заједнице или пак виши државни службеници, остају само делимични или пак „привремени“ губитници економских криза. Што не значи, наравно, да политичко делање истих група неће бити усмерено истим егзистенцијалним страховима који изгледају значајно уверљивије када се сагледавају из перспективе ниже средње класе и оних делова, сада већ прекарног, радништва који већ не живе у финансијској борби за опстанак, односно из позиције оних који су у доба економске кризе суочени са највећим губицима у односу на пређашње стање, или којима је финансијска несигурност свакодневица.[9]

Управо код оних група које не припадају сиромашним деловима радничке класе, а које притом немају ни сигурност у финансијском, социјалном и културном капиталу, током прошлих економских криза примећени су највећи падови у свим расположивим параметрима којима се може измерити осећај сигурности једног дела друштва.[10] Ове групе, које чине средњу класу дефинисану у најширем могућем смислу, показују различите начине артикулације оних страхова који потичу од страха од повратка у стигматизовано, радничко сиромаштво, а доступна мерила ових страхова показују драстичне стопе раста управо у тренуцима када друштво пролази кроз економске

8 Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *La Reproduction*; *Éléments d'une théorie du système d'enseignement*, (Paris: Collection Le sens commun, 1970), 71–107.

9 Притом, приликом доношења судова о субјективним и колективним перцепцијама кризе од стране појединаца или друштвених група, врло је важно имати у виду феномен интегрисаног сиромаштва, као и видљивост друштвених неједнакости. Примера ради, заједнице у којима постоји интегрисано сиромаштво, које подразумева значајан ниво колективне солидарности, лакше ће поднети економске тешкоће јер се људи могу ослањати на помоћ породице, суседа, радног колектива итд. С друге стране, управо овакве заједнице често карактерише „једнакост у сиромаштву“, то јест заједница је сиромашна у поређењу са остатком друштва, али су разлике у заједници мале, што ће имати утицаја на перцепције појединаца о властитом положају (Мирко Филиповић, *Друштвени житови; социолошки есеји* (Београд: ФАСПЕР, 2018), 27–49).

10 Robert E. Lane, "Fear of Equality", *The American Political Science Review*, 53, 1 (1959), 35–51; Bahar Leventoglu, "Social Mobility, Middle Class, and Political Transitions", *The Journal of Conflict Resolution*, 54, 2 (2015), 825–846; Arno J. Mayer, "The Lower Middle Class as Historical Problem", *The Journal of Modern History*, 47, 3 (1975), 109–136.

кризе или кроз друге промене током којих се продубљују друштвене неједнакости (што се може догодити и у тренуцима општег привредног успона).[11] Многи познаваоци марксистичке теорије прошлог века проценили су да се страхови који су током међуратног периода допринели успону популарности оних идеологија чије је протагонисте Андреј Митровић дефинисао као „нетрпељиве“ најчешће јављају код оних који су прихватили „*илузију века*“, односно идеју да су заправо изашли из пролетаријата, иако у реалности нису имали материјалне основе за овакву претпоставку, па су на основу тога формирали осећај лажне сигурности.[12]

На основу до сада наведеног, може се закључити да је, из перспективе друштвене историје, једна од најважнијих заједничких особина економских криза такво стање друштвене промене у коме највише страхују они чије уверење у сигурност своје позиције није имало одговарајућу „подршку“ у материјалном, културном или социјалном капиталу, а којима притом сиромаштво није било „стално стање ствари“. Страхови ових друштвених група у време економске кризе могу постати предмет политичке експлоатације, као што је то био случај током и након велике економске депресије крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века. Притом, приликом прављења сваког поређења „времена нетрпељивих“ са данашњим временом, треба имати у виду чињеницу да су, захваљујући тренду повремено привременог запошљавања (прекаријат) и глобализацији тржишта, данашња радна места значајно мање сигурна него што је то био случај током већег дела прошлог века у земљама Западне Европе и САД.[13]

---

11 Овакву врсту страха италијански и француски марксисти још педесетих година прошлог века повезали су са процесом поновног избијања на површину идеологија крајње десницe у Италији у епилогу италијанског *привредног чуда*, за које се до тада веровало да су трајно нестале захваљујући „историјској победи“ црвених бригада над остацима Мусолинијевог режима у рату на Северу. Овом приликом, италијански комунисти дефинисали су страхове нове италијанске средње класе за које су проценили да су пресудно допринели повратку фашизма као страхове од губитка класне промоције, *„односно повратка у пролетаријат“* (АЈ, СКЈ, 507-IX, IX, 48/I-392–426, Информације о писању партијске штампе Комунистичке партије Италије).

12 Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника Републике, фонд 807, I-3-а/44–34–39, Разговори са делегацијама комуниситичке партије Италије (даље у тексту: АЈ, КПР, I-3-а/44–34–39).

13 О савременом прекаријату и утицајима прекаризације на свакодневни живот вид. Срећко Михајловић, Мирослав Ружица и др., *Од новинара до надничара. Прекарни рад и живот*, (Београд: Фондација за отворено друштво, Центар за развој синдикализма, 2015).

Политичка експлоатација страхова у „времену нетрпељивих“

Када говоримо о међуратном периоду, треба да имамо у виду велике политичке, економске и друштвене промене последњих деценија XIX и првих деценија XX века, од којих су многе постале питање друштвене или пак медијске перцепције, политичких дискусија и, до извесне мере, државног законодавства тек након завршетка Првог светског рата.[14] Не треба занемаривати ни чињеницу да су појаве многих нових феномена који су обележили почетак „кратког“ XX века, колико год ови феномени другачије изгледали из перспективе каснијих времена, представљале извесну врсту „шока“ за савременике, што је, поред продубљивања друштвених неједнакости и, касније, осећаја финансијске несигурности, могло допринети формирању оних страхова који ће касније постати субјекти политичке експлоатације. Током периода који је Андреј Митровић означио као *време нетрпељивих*, дошло је до првих грађанских ратова масовних политичких покрета крајње левице и десницe у савременом значењу ових појмова, до успона првих тоталитарних држава и до појаве прве глобалне економске кризе.[15]

Митровић нарочито наглашава значај Руске револуције 1917. године у формирању идеологија оних покрета крајње левице и десницe који ће допринети да политичка моћ почне да прелази из аристократских салона и бирократских канцеларија „државног племства“ на улице великих градова. Док је овај процес био делимично заустављен и ограничен у англосаксонском свету, на Медитерану је дошло до формирања масовних политичких покрета, грађанских ратова и почетка периода који ће касније бити означен као доба диктатура крајње десницe, а који ће трајати све до почетка седамдесетих година.[16] Тодор Куљић је користио неке од резултата истраживања Андреја Митровића приликом образлагања своје тезе да је фашизам у практичном смислу, односно из перспективе класних интереса, представљао последњу линију одбране глобалног капитализма.[17]

---

14 Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015; Vanevropski svet u savremenom dobu*, (Beograd: Čigoja, 2015), 25–96; Ivan T. Brend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 9–17.

15 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, 33–54.

16 Исто, 71–100.

17 Такође, потребно је поменути да је Андреј Митровић био главни уредник наведене књиге, Тодор Куљић, *Фашизам – социолошко-историјска* студија, (Београд: Нолит, 1978), 24–27.

Бројна социолошка и политиколошка истраживања означила су настанак Совјетског Савеза и бољшевичког социјалистичког модела као прву „успешну“ револуцију након 1789. године, јер је револуција спроведена са јасно дефинисаним циљем радикалне промене друштвене стварности, а непосредно је довела до промене политичког и економског система.[18] У свом капиталном делу, Митровић посвећује пуно пажње новом „страху на Западу“ који је настао након револуције и стварања Совјетског Савеза, а нарочито медитеранској позорници новог сукоба глобалних идеологија. У медитеранским земљама дошло је до почетка готово пола века дугог понављања веома сличног обрасца који је подразумевао да војни врхови, конзервативни политичари и свештенство користе тензије изазване продубљивањем друштвених неједнакости и повећањем финансијске несигурности (током касних индустријализација Југа Европе) да понуде неотрадиционализам као алтернативу новим револуционарним идејама, које су представљене као последица „моралне декаденције“ друштва, па да затим искористе борбу против социјалистичких покрета и „дегенеративних тенденција“ у друштву као повод да сруше уставни поредак и успоставе војну диктатуру.[19]

Истовремено, у европским областима нешто развијенијег капитализма снаге крајње деснице и даље су биле релативно маргинализоване у политичком животу који су и даље контролисале доминантне класе „старог света“, али су показивале већи степен идеолошког радикализма него што је то био случај са традиционалистичким, војноклерикалним десничарима Медитерана. Митровић нарочито опширно разматра случај Вајмарске републике у Немачкој, која је настала након што су се снаге крајње деснице показале као врло корисне у гушењу немачких револуција 1918. године, а која је нестала након што су структуре крупног капитала и политичке бирократије ступиле у „савез елита“ са нацистичком партијом.[20] До свог нестанка, међутим, Вајмарска република била је, попут „лудих двадесетих“ година у америчкој популарној култури, симбол успеха савременог капитализма

18 Karen Petrone, “Between Exploitation and Empowerment: Soviet Women Negotiate Stalinism”, in: *Gender Politics and Mass Dictatorships,* ed. by: K. Petrone, (London: Palgrave Macmillan, 2010), 125–141; Eugene Huskey, “A Framework for the Analyses of Soviet Law”, *The Russian Review*, Vol. 50, No. 1 (1991), 53–70; G.I. Khanin, “The Triumph of Soviet Economy”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 8 (2003), 1187–1211; Erik P. Hoffman, “The Evolution of Soviet Political System”, *Proceedings of the Academy of Political Science*, Vol. 35, No. 3 (1984), 1–13.

19 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, 166–212.

20 Fric Fišer, Savez elita; *O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945,* (Beograd: Nolit, 1985), 6–11.

и умереног либералног прогресивизма. Ниједан од великих симбола успеха „ограничене демократије и неограничене потрошње“ није преживео сусрет са првом глобалном економском кризом.[21]

Андреј Митровић посебну пажњу посвећује улози коју је нагло повећање друштвених неједнакости, и немерљиво повећање њихове видљивости, као и колективног осећања финансијске несигурности, могло имати на заоштравање друштвених тензија, које су се у значајнијој мери изражавале управо кроз перцепцију стварности коју су нудиле оне идеологије крајње десницe које су суноврат економије базиране на хиперпродукцији и хиперпотрошњи приказале као неоспорни доказ слабости парламентарних демократија. Успон италијанског фашизма и немачког нацизма послужио је као модел снагама крајње десницe широм света, а различите спољнополитичке доктрине изолационизма или попуштања од стране сила трансатлантског центра, попут Чемберленове политике компромиса, показују да велики делови „државног племства“ и финансијских елита западног света још увек нису били свесни да некадашња „крајња средства“ очувања друштвеног и економског система пред таласом револуционарних побуна, односно покрети крајње десницe, показују амбиције да формирају нови глобални поредак.[22]

С друге стране, притисак крајње десницe навео је левичарске партије и покрете у Европи да радикализују своје политичке праксе и само схватање своје друштвене улоге, као и да своју партијску идеологију приближе бољшевичком социјалистичком моделу. Истовремено, остаје дискутабилно у којој мери је притисак економских тешкоћа и спољнополитичке изолације допринео да у Совјетском Савезу бољшевизам за само једну деценију пређе дугачак пут од „модела будућности“, чија је идеологија увођење диктатуре пролетаријата оправдавала до тада никада у историји оствареним резултатима на пољу смањивања друштвених неједнакости, брзог успона индустријске привреде и технолошког напретка, до социјалистичке праксе која служи одржању све ауторитарнијег и конзервативнијег стаљинизма. Напослетку, споразум Рибентропа и Молотова из 1939. године показао је до које мере су политички победници „времена нетрпељивих“ били спремни да занемаре принципе властитих идеологија у циљу сламања отпора новом дистопијском свету.[23]

21 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, 212–251.

22 Исто, 303–340.

23 О променама у Совјетском Савезу: K. Petrone, E. Husky, G. Khannin, E. Hoffmann, претходно наведени научни радови. О бољшевизацији комунистичких партија Европе: Thomas R. Bates, “Antonio Gramsci and Bolshevization of the PCI”, *Journal of Contemporary History*, 11, 2 (1976), 115–131.

Нестанак појмова којима би се изразило незадовољство

У исто време када су неолиберални реформе почињале да стварају услове за настанак новог глобалног економског поретка и доминантне идеологије, у друштвеним и хуманистичким наукама развио се тренд деконструкције, коју поједини аутори дефинишу као релативизацију оних уочених правилности које су се сматрале универзалним, односно заједничким свим друштвима, али и критику валидности прихваћених научних метода.[24] Једна од најважнијих заједничких особина бројних научних дела насталих током касних седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година прошлог века била је критика колективистичког приступа и покушај замене класних подела и интереса у објашњавању друштвене стварности индивидуалним перцепцијама и приоритетима појединаца.[25] До данас остаје неистражено у којој мери су се нове идеје у друштвеним и хуманистичким наукама развијале под утицајем неолиберализма, извесне сличности могу се приметити између тренда замене колективног субјекта истраживања индивидуалним и појединих идеја којима су прве неолибералне администрације и њима блиски универзитетски кругови Нове деснице бранили тезу о неопходности економских реформи. Примера ради, треба се подсетити речи Роналда Регана да „*економија је органска и људска, па се одвија на микроплану појединачних потрошача и предузетника*“, као и речи Маргарет Тачер „*не постоји друштво, већ само индивидуални мушкарци и жене*“.[26]

Завршетак Хладног рата временски се поклапао са почетком „златних деведесетих“, односно „велике деценије“ неолиберализма у земљама бившег Западног блока, када су економије држава Западне Европе и САД доживеле успон, док су остаци радног законодавства и социјалних политика „државе благостања“ још увек могли имати утицаја на смањивање видљивости растућих друштвених неједнакости.[27]

---

24 Jeffrey T. Nealon, “The Discipline of Deconstruction”, *PMLA Cambridge*, 105, 5 (1992), 266–279; Stephen Pfohl, “Towards a Sociological Deconstruction of Social Problem”, *Social Problems*, 32, 3 (1985), 228–242.

25 Nils Mortensen „ “Knowledge Problems in the Sociology of the 80s”, *Acta Sociologica*, 29, 4 (1986), 325–336; Edward E. Sampson, Deconstructing Psychology’s Subject, *The Journal of Mind and Behavior*, 4 (2), 135–164.

26 Shirley Robin Letwin, *The Anatomy of Thacherism*, Fontana, (London: Fountain, 1992), 11–32, James E. Cronin, *Labour and Society in Britain 1918–1979*, (London: Batsford Academic and Educational. 1984), 6–21.

27 Притом, треба имати у виду да су иницијални успеси неолиберализма у повећању привредног дохотка највећих економских сила финансијског центра света, односно држава Западне Европе и САД, изгледали веома импресивно у

У наведеном историјском контексту настало је чувено дело Франсиса Фукујаме „Крај историје и последњи човек“, које поставља тезу да је победом капитализма у „бици за душе“ XX века завршен последњи велики идеолошки сукоб у историји човечанства.[28] С друге стране, истраживања британске и француске штампе током истог временског периода показују да се у медијима највећих економија Западне Европе тада формирао наратив о томе да је превазилажењем политичке кризе седамдесетих, односно последње деценије „државе благостања“ у Европи и САД, као и победом неолибералног економског модела, дошло до стварања „*несавршеної, али најсавршенијеї од свих свеїова који су били или моїу биїи*“. Различите теорије о интеграцијама и одрживом развоју предвиделе су да ће се током времена вредности, институције и економски модели финансијског центра новог света глобализацијом „преливати“ на све оне делове планете који су само тренутно постали извори јефтиних ресурса и радне снаге, као и нових тржишта за индустријске производе, баш као што ће се и финансијски профит у бившим земљама Западног блока нужно „преливати“ на оне друштвене групе којима више нису потребни синдикати и социјалне политике.[29]

Са почетком неолибералних реформи са историјске позорнице нестају последње политички релевантне партије европске левице, што је не само оставило радничке синдикате без одговарајуће политичке подршке у циљу реализације иницијатива за одбрану радног законодавства и политика „државе благостања“ већ је и допринело значајном сужавању идеолошког спектра доступних бирачких опција у земљама бившег Западног блока.[30] Долази до приближавања

погледу параметара као што су бруто национални доходак држава или профити великих компанија, али да ови параметри не доказују да је било када дошло до имплементације основног принципа неолиберализма, тј. преливања богатства „одозго надоле“ (from top to bottom) у стварности. На сличан начин, данас долази до прихватања просечне плате као мере успеха државне економије, док се не поставља питање – шта заправо говори просечна вредност, која може бити висока ако се израчуна медијална вредност примања неколико милионера, и стотина хиљада људи који живе на ивици егзистенције? Због тога је за спознавање друштвене стварности прецизније користити као вредност модалне плате и модална примања, а не постоје докази да су се „модуси“ примања током деведесетих увећали до мере која би могла оправдати медијски наратив о успесима неолиберализма (Мирко Филиповић, *Друшївени жиїови; социолошки есеји* /Београд: ФАСПЕР, 2018/), 27–49).

28 Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID, 2002), 112–167.

29 Luka Filipović, „Otpori reformama radnog zakonodavstva Emanuela Makrona – slučaj štrajka sindikata železničara, mart–april 2018. godine“, *Kultura polisa*, 41, 2 (2020), 293–321.

30 Luka Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 383–427.

идеологија левог и десног центра и до „тривијализације“ политичких неслагања из перспективе ставова о економским и социјалним политикама, што доприноси нестанку јасних дистинкција између политичких програма и пракси све утицајнијих центристичких партија. Ови процеси олакшавају легитимизацију друштвеног положаја нове политичке класе, коју су поједини савременици означили као „*неолиберални технократију*“, а коју карактеришу исте оне особине које је Бурдије установио као дефинишуће критеријуме „државног племства“ (*noblesse d'etat*).[31]

Књига Тодора Куљића „Прогнани појмови“ говори о тенденцијама промене самих појмова који чине мост између свесног и несвесног доживљаја стварности, којима друштвено окружење разумевамо и објашњавамо, којима формирамо судове о властитим перцепцијама, и које користимо како бисмо дискутовали о друштвеним и политичким питањима. Куљићево истраживање показује како је дошло до постепеног потискивања из употребе појединих појмова, нарочито оних који су имплицирали класне разлике, експлоатацију или солидарност, док су истовремено уместо ових појмова измишљени нови, који прикривају одређене елементе материјалне стварности, попут друштвених неједнакости и економског империјализма, а наглашавају оне очекиване резултате глобалног неолиберализма који се намећу као прећутно подразумевано позитивни. Дакле, неолиберални системи подржавају тенденције да представе своју идеологију као једини могући и финални производ историјског развоја човечанства формирањем онаквих оквира поимања стварности какви би подржавали идеју о прогресивном и неизбежном карактеру унилинеарне

31 Документација партијских тела југословенске партије сведочи да су италијански комунисти већ средином осамдесетих година претпоставили да ће процес опадања популарности и слабљења политичког утицаја Комунистичке партије Италије допринети идеолошком приближавању центристичких партија и покрета у Италији. Извештаји југословенских дипломатских представника у Француској сведоче да су се Митеранови социјалисти и француски комунисти слагали у проценама да ће идеолошко приближавање водећих партија довести до стварања такве политичке културе у којој ће бити могуће дебатовати само о тривијалним разликама у ставовима партија левог или десног центра. Такође, извештаји о друштвеној и политичкој ситуацији у Италији које су италијански комунисти упутили партијским телима Савеза комуниста Југославије говоре у прилог тези да је истовремено са смањивањем броја запослених у државним институцијама и привредним компанијама дошло до повећања броја представника државне бирократије и финансијске технократије у политичком животу земаља бившег Западног блока (Дипломатски архив Министарства спољних послова, Савезни секретаријат за извршне послове, Ф-41, Француска, извештаји о односима са француским социјалистима и комунистима АЈ, СКЈ, 507-IX, 48/I-632–656, Преписка са представницима и партијским телима КП Италије).

еволуције политичке и друштвене мисли која је пратила прелазак „века идеологија“ у век „индивидуалних проблема“.[32]

Различите социолошке и политиколошке студије показују да је са индивидуализацијом друштва, диференцијацијом категорија повремено привремених (прекарних) послова, партикуларизацијом субјеката научних истраживања, дошло и до свођења политичких пракси и јавне дебате на појединачне проблеме.[33] Примера ради, све популарније политичке дебате на друштвеним мрежама у значајном броју се фокусирају на сукоб ставова о једном издвојеном питању, које се притом чешће разматра као ствар индивидуалног избора него као последица друштвених проблема. Наравно, треба узети у обзир извесну финансијску исплативост оваквог приступа организацији дебата чија је сврха да постигну популарност на друштвеним мрежама. Међутим, не може се ни пренебрегнути чињеница да учесници ових дебата у великом броју случајева сами не покушавају да заступају вредности одређене идеологије, делећи се углавном на такозване „конзервативнце“ и „либерале“, односно на леве и десне неолиберале, и пређутно формирајући такве оквире дебате који неће доводити у питање ни политички ни економски систем.[34] Такође, треба имати у виду да, према проценама америчких социолога, учесници наведених дебата у САД показују до сада незабележен степен непознавања основних идеолошких конструкција, историјског развоја идеологија и самих појмова чије је разумевање представљало основу познавања не само политичких подела већ и друштвених и хуманистичких наука прошлог века.[35] Наведена запажања говоре у прилог претпоставкама

32 Todor Kuljić, *Prognani pojmovi; Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu* (Beograd: Klio, 2018), 29–56.

33 Anna Elisabetta Galeotti, “Individualism, Social Rules, Tradition: The Case of Friedrich A. Hayek”, *Political Theory*, 15, 2 (1987), 163–181; Gene V. Glass Christopher Higgins, “The Struggle between Individualism and Communitarianism: The Pressure of Population, Prejudice, and the Purse”, *Review of Research in Education*, 36, 2 (2012), 95–112; Christian List and Karl Spikermann, “Methodological Individualism and Holism in Political Science: A Reconciliation”, *The American Political Science Review*, 107, 4 (2013), 629–643; Marion J. Levy, “Some Aspects of ’Individualism’ and the Problem of Modernization in China and Japan”, *Economic Development and Cultural Change*, 10, 3 (1962), 225–240.

34 Anand Edward Sokhey and Scott D. McClurg, “Social Networks and Correct Voting”, *The Journal of Politics*, 72, 3 (2012), 151–174; Raymond T. Sparrowe, Robert C. Liden, Sandy J. Wayne and Maria L. Kraimer, “Social Networks and the Performance of Individuals and Groups”, *The Academy of Management Journal*, 44, 2 (2001), 316–325; Georg Duernecker and Fernando Vega-Redond, “Social Networks and the Process of Globalization”, *The Review of Economic Studies*, 84, 3 (2018), 1716–1751.

35 Kieran Healy, “Public Sociology in the Age of Social Media”, *Perspectives on Politics*, 15, 3 (2017), 171–180; Gerald C. Kane, Maryam Alavi, “What’s Different About Social Media Networks? A Framework and Research Agenda”, *MIS Quarterly*, 38, 1 (2014), 275–304.

које су француски марксисти изнели још на самом почетку неолибералних реформи да ће људи у одсуству одговарајућег образовања несвесно прихватати друштвено доминантну идеологију, док ће њене основне идеје и вредности до те мере нормализовати да ће их третирати као прећутно подразумеване оквире јавне дискусије и властите политичке мисли.[36]

Вода која увек нађе пут – острашћена одбрана тривијалних неслагања обичних људи који могу постати „нетрпељиви“ нашег времена

Потребно је поменути и истраживања француског социолога и истраживача урбаног насиља Микијелија, који је изнео бројне аргументе у прилог тези да је након „смањивања“ државних институција и смањивања улагања у социјалне политике током неолибералних реформи у Француској дошло до повећања инвестиција у војску и полицију, као и у оне механизме које је Мишел Фуко дефинисао као методе „надзирања и кажњавања“.[37] Иако је Микијелијево истраживање настало са циљем да покаже како нестанак такозване „велике државе“ није смањио укупне државне издатке, већ их само преусмерио из сфере одржања друштвеног мира социјалним политикама у сферу насилног наметања истог, ово истраживање такође покреће питање да ли је, и у којој мери, неолиберална политичка елита свесна размере незадовољства које ће се акумулирати у деценијама након нестанка „државе благостања“, па се инвестицијама у војску и полицију припрема за одбрану постојећег поретка од побуна које очекује у будућности.

Упркос томе што се масовни политички покрети не окупљају око јединствене идеологије, као што је то био случај у „времену нетрпељи-

36 ДА, СИСП, Ф-41, Француска, 1980. године, Информације о дебатама у француској штампи поводом питања економских реформи, анализе чланака објављених у партијској штампи КП Француске.

37 Такође, Микијели налази да је у Француској повећање заштитних мера условљено одржањем стања које се означава као „*константна морална паника*“ грађана, чему доприноси медијска репрезентација насиља и доношење нових закона који проширују оквире радњи које се сматрају противзаконитим, док статистика показује да се готово сви параметри криминала и уличног насиља у Француској константно смањују током последње четири деценије (Laurent Mucchielli, *Violences et insécurité. Fantasmes et réalités dans le débat français,* /Paris: La Découverte, 2001/, Laurent Mucchielli, *La frénésie sécuritaire* /Paris: La Découverte, 2008/, 98–112).

вих“, ипак се не може закључити да масовни политички покрети не постоје, а нарочито да не постоји колективна свест о незадовољству тренутним стањем која је неопходна за мобилизацију оваквих покрета.[38] Случајеви „жутих прслука“ у Француској, окупације Волстрита у САД, или пак масовних демонстрација у Србији 2017, 2020. или 2023. године представљају примере нових политичких феномена, односно покрета без јасне идеолошке оријентације, у којима учествују представници готово свих доступних политичких опција, од крајње левице до крајње деснице, без јасно дефинисаних организацијских оквира, без вођства, са веома уопштеним захтевима и без крајњих циљева. Поједини аутори текстова у штампи Западне Европе и САД већ су као један од основних узрока настанка оваквих покрета препознали незадовољство које се не може изразити познатим појмовима, идеолошким конструкцијама доступним у медијима, или пак артикулисати програмима тренутно активних политичких партија.[39]

Десет година након почетка велике економске кризе 2008. године, пажњу светских медија привукла су два нова феномена – успон националистичког популизма и дебате покренуте питањима такозване „политичке коректности“. Док је други феномен готово подједнако отворио врата јавног живота бројним протагонистима оних хетерогених идеологија новог времена које би се могле означити као „лева“ и „десна“ страна неолибералног центра, успон популизма дешавао се готово искључиво у областима у којима је примећен успон популарности партија и покрета крајње деснице.[40] У случају дебата покренутих питањима политичке коректности, појавиле су се дискутабилно нове идеје неолиберале левице и деснице, почевши од предлога да нове родне заменице и изрази са друштвених мрежа уђу у оквире државног законодавства, па све до неотрадиционалистичких концепција повратка мушкараца „*на њиву*“ и жена „*у кухињу*“.[41]

38 Julia Lynch and Jonathan Hopkin, “Post-Crisis Political Change in Western Europe”, *Current History*, 117, 2 (2018), 315–331; Erik Jones, “Why European Democracies Are Struggling”, *Current History*, 118, 2 (2019), 83–89.

39 О наративима који се јављају у штампи у земљама Западне Европе у вези са отпорима неолибералном радном законодавству: Luka Filipović, „Otpori reformama radnog zakonodavstva Emanuela Makrona – slučaj štrajka sindikata železničara, mart–april 2018. godine“, *Kultura polisa*, 41, 2 (2020), 293–321.

40 Jovo Bakić, *Evropska krajnja desnica 1945–2018* (Beograd: Klio, 2019), 67–78.

41 Потребно је поменути да је чак и Франсис Фукујама дао свој допринос истраживању феномена дебата о политичкој коректности и да резултати његовог истраживања такође говоре у прилог претпоставкама да су наведене дебате у већој мери отвориле врата медијске пажње протагонистима нових идеологија крајње деснице него што су популаризовале ставове и представнике политичке мисли неолиберале левице, притом наравно не доводећи у питање пређутно

С друге стране, десни популизам понудио је веома сличне идеје независно од тога да ли се јављао на Истоку Европе, Латинској Америци или пак у Холандији, Италији и САД, и оне се могу груписати у три основне групе политичких програма који служе даљој либерализацији тржишта, повећању независности локалних администрација од федералних и/или централних државних тела и очувању, односно поновном проналажењу (или пак измишљању) традиционалних вредности и националних идентитета.[42]

Ипак, постоји једна битна разлика између два нова феномена артикулације (ван)идеолошке острашћености која, судећи по анализираним чланцима, неретко измиче перцепцијама аутора текстова у водећим светским листовима. Наиме, док су дебате покренуте питањима политичке коректности у пракси допринеле само тривијалним променама локалног законодавства појединих (најбогатијих и најурбанијих) држава у САД, као и готово занемарљивих делова политика појединих влада у Великој Британији и земљама Бенелукса, десни популизам играо је, према проценама бројних истраживача, кључну улогу у успостављању и одржању „старих" режима у Русији, Пољској, Мађарској, Србији и Турској, а однедавно и доласку нових државних администрација на власт у Италији, Холандији и Аргентини.[43]

У књизи „Populism The Serbian Way" (Популизам, српски начин) Дубравка Стојановић износи резултате истраживања историјских и друштвено-структуралних корена популистичких политика и пропаганди у Србији и закључује да се извесни обрасци константно понављају током последња два века српске историје. Поред многих других елемената у развоју популизма у којима Балкан „предњачи" над остатком света, могао би се издвојити један који добија све већи значај у контексту распада бивше Југославије и историје ратова деведесетих, а то је веза између оних политичких покрета и програма који се представљају као антибирократски и националистичких тенденција које све до једног преломног тренутка (неретко ратне мобилизације) остају прикривене иза идеје отпора бирократској концентрацији моћи и неједнакостима регија.[44]

прихватање неолибералних идеолошких императива од стране како десничара, тако и левичара који су дали допринос овим дебатама (Francis Fukuyama, "Against Identity Politics: The New Tribalism and the Crisis of Democracy", *Foreign Affairs*, 97, 5 (2018), 90–114).

42 Erik Jones, "The Rise of Populism and the Fall of Europe", *The SAIS Review of International Affairs*, 37, 1 (2017), 47–57.

43 О заједничким праксама популистичких лидера и партија вид. Benjamin Moffitt, *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, (Stanford: Stanford University Press, 2016), 11–27.

44 Dubravka Stojanović, *Populism the Serbian Way*, (Beograd: Peščanik, 2017), 189–210.

Дакле, из до сада наведеног може се закључити да недостатак идеолошке алтернативе неолиберализму, па чак и самих појмова којима би се незадовољство изразило, не спречава друштвене тензије да се испољавају у другачијим облицима од оних који су обележили бурну историју „кратког“ XX века. Као и у делу међуратног периода, који је Андреј Митровић означио као „време нетрпељивих“, можемо приметити да је након заоштравања економске кризе поново дошло до јачања оних покрета који своје програме заснивају на идеји о слабости парламентарних демократија и неопходности повратка ауторитарних режима и традиционалних хијерархија. Због тога је данас, можда више него раније, потребно читати „Време нетрпељивих“, како се оно не би поново проживљавало.

Референце

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд 597, ЦК Савеза комуниста Југославије, Међународне комисије, Одељење за међународне односе и везе: Француска, Италија, Шпанија, Грчка.

Архив Југославије, фонд 837, Кабинет председника Републике

Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива Савезног секретаријата за иностране послове (ССИП): Француска, Италија.

Литература

Asensio A. and Lang, D. “The Financial Crisis, Its Economic Consequences, and How to Get Out of It: A Keynesian Perspective”, *International Journal of Political Economy*, 39, 2 (2010), 58–69.

Bakić, J. *Evropska krajnja desnica 1945–2018*, Beograd: Klio, 2019.

Bourdieu, P., Passeron, J. C. *La Reproduction*; *Éléments d’une théorie du système d’enseignement*, Paris, Collection Le sens commun, 1970.

Baudelot, C., Establet R. *Avoir 30 ans en 1968 et en 1998*, Paris, Seuil, 1998.

Filipović, L. *Evrokomunizam i Jugoslavija*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.

Fukuyama, F. “Against Identity Politics: The New Tribalism and the Crisis of Democracy”, *Foreign Affairs*, 97, 5 (2018), 90–114.

Gasiorowski, Mark J. “Economic Crisis and Political Regime Change”, *The American Political Science Review*, 89, 4 (1955), 882–889.

Healy, K. "Public Sociology in the Age of Social Media", *Perspectives on Politics*, 15, 3 (2017), 171–180.

James, H. *Seven Crashes: The Economic Crises That Shaped Globalization*. New Haven, Yale University Press, 2023.

Jones, E. "The Rise of Populism and the Fall of Europe", *The SAIS Review of International Affairs*, 37, 1 (2017), 47–57.

Kane, G. C., Alavi M.,"What'S Different About Social Media Networks? A Framework and Research Agenda", *MIS Quarterly*, 38, 1 (2014), 275–304.

Koechlin, T. "The Rich Get Richer: Neoliberalism and Soaring Inequality in the United States", *Challenge*, 56, 2 (2013), 5–30.

Kuljić,T. *Prognani pojmovi; Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*, Beograd, Klio, 2018.

Lane, R. E. "Fear of Equality", *The American Political Science Review*, 53, 1 (1959), 35–51.

Mayer, A. J. "The Lower Middle Class as Historical Problem", *The Journal of Modern History*, 47, 3 (1975), 109–136.

Mayer, A. J. "The Lower Middle Class as Historical Problem", *The Journal of Modern History*, 47, 3 (1975), 109–136.

Moffitt, B. *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, Stanford: Stanford University Press, 2016.

Mucchielli, L. *Violences et insécurité. Fantasmes et réalités dans le débat français,* Paris, La Découverte, 2001.

Марковић, С. „Андреј Митровић као историчар културе и историчар политичких идеологија", *Годишњак за друштвену историју*, 20, 2 (2013), 29–41.

Мирко Филиповић, *Друштвени житови; социолошки есеји*, Београд, ФАСПЕР, 2018.

Митровић, А. *Пропитивање Клио*, Београд, Медија центар Одбрана, 1996.

Митровић, А. *Време нетрпељивих; Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица, ЦИД, 1998.

Stockhammer, E. "Rising Inequality as a Cause of the Present Crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 39, 3 (2015), 935–958.

Stojanović, D. *Populism the Serbian Way*, Beograd, Peščanik, 2017.

Luka Filipović, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade

ECONOMIC CRISES AND IDEOLOGIES – WHY IS "TIME OF THE INTOLERANT" BY MITROVIĆ IMPORTANT TODAY?

Through history, economic crises have caused unexpected rise of social inequalities and financial insecurities, which were especially felt by those groups of the middle-class which have believed that they have escaped from proletariat. Thus created social animosities were articulated by rising ideologies of European far-right during the time which Andrej Mitroivć have described as *time of the intolerant*. We can see similar social tensions arising today, in the ten year aftermath of the last global economic crisis, as the living standard is constantly decreasing and economic inequalities in Europe and US are on the scales never seen since the end of the WWII. Despite neoliberal deconstruction of social sciences and all the efforts that have been put into erasing differences between the increasingly centrist right and left wing of our contemporary political spectrum, unspoken animosities and unarticulated tensions are, much like „the water that always finds the way", still finding a way to express themselves through political agenda. Just one example of how social tensions are manifesting through new ideologies of our time is the case of rising nationalist and libertarian populism. In the same way as right wing ideologies from the *time of the intolerant*, populist movements are now presenting themselves as alternatives to corrupt and ineffective bureaucracies representative democracies around the world.

Keywords: Andrej Mitrović, economic crises, neoliberalism, populism, social inequalities

Павле Антонијевић, истраживач-приправник
Институт за филозофију и друштвену теорију,
Универзитет у Београду
pavle.antonijevic@ifdt.bg.ac.rs

АНАРХИСТИЧКА МИСАО ИЗ ВИЗУРЕ ПРАКСИС-ФИЛОЗОФИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ: РЕЦЕПЦИЈА У ДЕЛУ ЉУБОМИРА ТАДИЋА

Апстракт: У раду се испитује рецепција анархистичких идеја у делу филозофа Љубомира Тадића из периода социјализма. Циљ је указати да је иза разматрања анархистичких идеја и дефинисања појма стајало шире теоријско позиционирање према питањима и дилемама југословенског социјализма и самоуправљања, са закључком да је специфичност контекста и омогућила такве погледе. Истраживање указује и на постојање недогматског виђења анархистичких идеја у социјалистичкој Југославији, које је одступало од доминантног партијског и државног дискурса у том периоду.

Кључне речи: Љубомир Тадић, анархизам, праксис-филозофија, социјалистичка Југославија

Једног преподнева, 2012. године, екипа Радио-телевизије Србије је посетила академика Љубомира Тадића (1925–2013), са намером да сними краћи прилог о његовом животу за емисију *Ecce homo*. Том приликом, видно болестан и непокретан, Љубомир Тадић је говорио о свом животу, филозофији, демократији, марксизму и другим питањима. Између осталог, Тадић је тада рекао: „Ја сам покушао да напишем, смислио сам: 'Карл Маркс и анархизам'. Моја теза је да је Карл Маркс био анархиста, а то је изгледа светогрђе за један сређени социјализам, да је он био анархист, али анархиста као либертер. Ја, ако могнем икако, пошто ноћу никад не спавам, смишљам да

напишем то: ’Карл Маркс и анархизам’“.[1] Шта је осамдесетседмогодишњег Љубомира Тадића, две деценије након распада социјализма, нагонило да мисли о вези између анархизма и марксизма? Уосталом, он о тим темама, од почетка деведесетих година прошлог века, када је прошао кроз промену свог идејног и политичког опредељења (од револуционарног до уздржаног марксисте и од интернационализма до етноцентризма), није пуно ни говорио.[2]

Чланак се бави рецепцијом анархистичких идеја и дефинисањем појма анархизма у делу Љубомира Тадића из периода социјализма, дакле, пре поменуте „конверзије“.[3] Био је то период у коме је Љубомир Тадић, као један од главних припадника југословенске праксис-филозофије, и произвео своја најзначајнија дела.[4]

Овим радом покушаћемо да укажемо како је „анархистички“ аспект Тадићеве мисли, до сада занемарен у историографији и историји политичке мисли, један од кључних сегмената његове политичке филозофије, као и истраживачког приступа којим се водио као историчар политичких идеја. Полази се од тога да је историја употребе појма анархизам, као и рецепције анархистичких идеја у социјалистичкој Југославији, поље које открива широк спектар интенције различитих актера (од политичких елита до интелектуалаца). Начин на који се

1 „Ecce homo: Ljubomir Tadić“, https://www.youtube.com/watch?v=W7Cnb6yXlks, (приступљено 24. 1. 2023).

2 Детаљније о тој промени, вид. Todor Kuljić, „Idejno opredeljenje i politički angažman Ljubomira Tadića: između sklada i napetosti“, *Филозофија кризе и отпора. Мисао и дело Љубомира Тадића*, приредили Маринко Лолић, Слободан Антонић и Јово Бакић, (Београд: САНУ-ИДН-Филозофски факултет – Српско социолошко друштво, 2019), 96–113. О широј појави конвертитства међу „београдском групом“ праксис-филозофа, вид. Mira Bogdanović, „The Rift in the Praxis Group: Between Nationalism and Liberalism“, *Critique* 43, 3–4, (2015), 461–483.

3 Током периода социјализма, Тадић је, у вредносном смислу, био доследни револуционарни марксиста, што се првенствено манифестовало у преданом антикапитализму, прихватању револуционарног природног права и интернационализму (Kuljić, *нав. дело*, 101–102). Тодор Куљић промену Тадићевог опредељења уочава тек „након слома европског социјализма и током грађанског рата у Југославији“, када се, већ од 1992. године, код Тадића пробија идеологија „одбране српских националих интереса“ (Исто, 102). За наше истраживање, занимљива је и Куљићева оцена по којој је Тадића од „радикалне конверзије“ сачувала „визија материјалног природног права прожета тоном конкретне утопије и анархизма“ (Исто, 105). Он сматра да је Тадићев етноцентризам „ситуациони“ и да није ослоњен на конзервативну идеологију и цркву (Исто, 108).

4 Интелектуална биографија Љубомира Тадића још увек није написана. За његову крађу биографију и библиографију, вид. Trivo Inđić, „Ljubomir Tadić – L’Homme Revolte“, *Filozofija i društvo*, 1, (2014), 221–225; „Biografija“, *Ljubomir Tadić: mislilac slobode*, priredili Jagoš Đuretić i Ilija Vujačić, (Beograd: Albatros plus – Službeni glasnik, 2012), 163–166.

дефинише и употребљава појам указује на разумевање ширих дилема југословенског и светског социјализма – питање државе, самоуправљања, тржишта, ауторитета Партије, децентрализације и слично.

Разноврсност методолошких приступа професора Андреја Митровића инспирише и овај рад.[5] Митровић је у тоталној историји видео кључ историјског знања, па је стога сматрао да историчар мора искочити из оквира политичке историје и испитати њене везе са уметношћу, књижевношћу, сликарством и разним другим дисциплинама.[6] Митровић је сматрао да истраживање интелектуалне историје има огроман значај за разумевање промена у историјској стварности.[7] Управо зато, историју великих европских држава у *Времену нетрпељивих* он посматра кроз оквир теоријских хтења и практичне примене различитих идеја у међуратној Европи. Једна од његових тема били су и појмови којима се означавају одређене политичке идеологије.[8]

Анализа у овом раду прати одређене приступе у истраживању интелектуалне историје.[9] Првенствено ће бити примењен метод „кембричке школе", познат и као *лингвистички контекстуализам*.[10] Овај приступ настоји да реконструише ауторову намеру у изношењу одређених тврдњи, са претпоставком да се она увек налази изван оквира самог текстуалног исказа и залази у историјски контекст у којем аутор делује. У овом истраживању, циљ је утврдити каква намера

5 Andrej Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, (Beograd: Čigoja, 2001), 174.

6 Андреј Митровић, „Историјски списи Фернана Бродела", *Фернан Бродел, Списи о историји* (Београд: 1992, 373–375).

7 Андреј Митровић, „Мислити теоријски у историографији?", *Историјски часопис*, 39, (1992), 259–285.

8 Андреј Митровић, „Фашизам: трагање за историјским одређењем једног политичког појма", *Свеске: часопис за књижевност, уметност и културу*, 47, (1999), 222–224.

9 Вид. прегледне радове на српско-хрватском: Nikola Tomašegović, „Moderna europska intelektualna istorija: teorijski problemi i suvremene tendencije", *Historijski zbornik*, 72, 1, (2019), 189–203; Павле Антонијевић, „Увид у неке методолошке дилеме и спорења у истраживању интелектуалне историје", *Годишњак за друштвену историју*, 1, (2023), 109–136; Михаел Антоловић, „Историја идеја и интелектуална историја – између маргинализације и иновативног трансдисциплинарног поља", *Култура*, 180, (2023), 77–99.

10 Вид. Annabel Brett, "What is Intellectual History Now", *What is History Now?,* edited by David Cannadine, (Palgrave Macmillan, 2002), 116–118; Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory*, 8, 1 (1969), 3–53; J. G. A. Pocock, "Texts as Events: Reflections on the History of Political Thought (1987)", *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*, (Cambridge University Press, 2009), 108–115.

стоји иза употребе појма анархизма, шта се њоме жели постићи и шта она говори о ширим питањима интелектуалног контекста у којем аутор пише. Истраживање се ослања и на немачку школу појмовне историје, методолошки приступ који полази од тога да се значење и промене у значењу појмова међусобно преплићу са социјалним и политичким поретком и односима у структурама моћи.[11]

Увод: Југославија, праксис-филозофија и анархизам

Какво је место анархизма у партијском дискурсу социјалистичке Југославије? На који начин се он разликовао од дискурса присутног међу праксис-филозофима?

У званичном, државном и партијском дискурсу социјалистичке Југославије, анархизам је био прогнани појам, односно, преовладало је његово негативно и пејоративно значење. Почев од педесетих година, а посебно од „случаја Ђилас", сва схватања која су доводила у питање монопол Партије и/или захтевала аутентичну изградњу самоуправљања „одоздо" посматрана су као немарксистичка и антисоцијалистичка.[12] Коришћена је читава лепеза појмова који су служили дисквалификацији: „анархоидна струја", „анархистичко схватање демократије", „малограђански анархизам" и „деструктивни анархизам".[13] Од шездесетих, продиру и појмови „анархолиберализам", „ултрарадикална левица", „псеудолевичарство" и слично.[14] Анархистичко неповерење према партији и свакој организацији која делује у име и изван ширих слојева становништва представљало је неприхватљиво становиште за југословенски партијски врх. Кла-

11 Reinhart Koselleck, "Begriffsgeschichte and Social History", *Economy and Society*, 11, 4, (1982), 409–427; Jan Werner Muller, "On Conceptual History", *Rethinking Modern European Intellectual History*, edited by Darrin M. McMahon and Samuel Moyn, (Oxford University Press, 2014), 74–93.

12 „Дискусија чланова Централног комитета СКЈ о случају Милована Ђиласа", *Борба*, 19. јануар 1954.

13 Као пример, вид. Blažo M. Perović, *Antisamoupravna shvatanja i teorije*, (Beograd: Radnički univerzitet „Đuro Salaj", 1974), 32–37.

14 На овом месту није могуће детаљније улазити у ову проблематику. Илустрације ради, вид. Josip Broz Tito, "Politički izveštaj CK SKJ", *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22–26 aprila 1958. Stenografske beleške*, (Beograd: Kultura, 1958), 54 –55; *Program Saveza komunista Jugoslavije, usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22–26. aprila 1958,* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1976), 33–34, 118–119; Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, (Beograd: Komunist, 1978), 88–100.

сици анархизма су, у духу „вулгаризованог“ тумачења, од стране партијских теоретичара сагледавани као деривати „ситнобуржоаске идеологије“, идеје без икакве релевантне и прогресивне улоге за раднички покрет. Игнорисана је и негирана било каква веза између анархистичких идеја и специфичности југословенског социјализма (самоуправљање, децентрализација и федерализам).[15]

За разлику од званичног партијског става, група филозофа окупљена око часописа *Праксис* и Корчуланске летње школе критички и недогматски је ступала у дијалог са разним социјалистичким идејама. Одмах је важно истаћи да се нису сви праксис-филозофи бавили анархизмом, а да је међу онима који јесу, често постојала велика разлика у погледима на та питања, као и међу намерама да се она расправљају.[16] Без обзира на ту чињеницу, чак и када се није директно расправљало о анархизму, питања која су покретали праксис-филозофи свакако спадају у домен „анархистичких питања“.[17] Све дилеме савременог развоја социјализма праксис-филозофи су разматрали кроз проблем одумирања државе, бирократизације у пре-

15 Познато је да су се југословенски комунисти, уводећи и разрађујући систем самоуправљања, позивали на искуство Париске комуне и руских совјета из 1905. и 1917. године (наводимо као пример: Перо Дамјановић, Иван Лаћа, Љубисав Марковић, *Водич кроз дела Маркса, Енгелса, Лењина: материјал за проучавање програма СКЈ*, /Београд: Култура, 1958/). Идејни узори су налажени искључиво у Марксовим, Енгелсовим и Лењиновим делима са циљем да се укаже на то како су идеје директне демократије и самоуправљања дубоко укорењене у „марксизму-лењинизму“ (као пример, вид. Karl Marx, Fridrih Engels, Vladimir Iljič Lenjin, *Iskustva Pariske komune*, /Sarajevo: Svjetlost, 1977/). О анархистичкој традицији није било ни речи, а сва она места у којима класици марксизма истичу потребу ауторитета, централизма и чврсте организације, нису посматрана као противречна самоуправљању.

16 О односу праксис-филозофије и анархизма, за сада је написан један научни рад. Вид. Hrvoje Jurić, „Anarhizam i marksizam u perspektivi „praxis-filozofije“, *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974*), uredili Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012, 173–200). Значај Јурићевог рада је у томе што је у њему препознат значај истраживања питања анархизма у социјалистичкој Југославији, као и потребе писања веће студије. Међутим, он само фрагментарно залази у проблематику. Јурић анализира тројицу припадника праксис-филозофије: Гаја Петровића, Милана Кангргу и Предрага Враницког. У њиховим делима, разматрања о анархизму су била само спорадична и нису заузимала значајније место. У раду је занемарена присутност идеја код београдских *праксисоваца*, код којих је интересовање за анархизам било израженије, као и код Рудија Супека, који је, за разлику од поменуте тројице, и у самом *Праксису* писао о анархизму.

17 Hrvoje Jurić, *нав. дело*, 186.

лазном периоду, постојање хијерархије и ауторитета у социјализму, проблематике везане за авангардну улогу Партије и слично. Тек је студентски покрет 1968. покренуо директно интересовање за анархистичку теорију.

Део *праксисоваца* је писао о појму „анархолиберализам" са циљем да укаже на то како се он може везати искључиво за буржоаску компоненту Прудонове теорије, што више одговара одређеним аспектима званичне партијске и државне политике него аргументацији праксис-филозофије (Руди Супек и Светозар Стојановић).[18] Други део њих, под утиском студентског покрета 1968, препознао је значај анархистичких идеја за обнову марксизма и показао (углавном привремено) интересовање за савремене анархистичке идеје.[19] Најзад, код појединих филозофа, а у питању су првенствено Љубомир Тадић и Триво Инђић, било је израженог интересовања за како класичне, тако и савремене анархистичке идеје.[20] Њихово наглашено интересовање допринело је развитку недогматског приступа према класицима анархизма, као и покушају да се они вежу за неауторитарне идеје у оквиру самог марксизма. Уз то, однос марксизма и анархизма се у њиховој анализи показивао као користан механизам за објашњење еволуције ауторитарног социјализма, али и дилема са којима се суочавао југословенски социјализам.

На путу ка истраживању и разумевању сложеног односа званичне партијске идеологије и ширих интелектуалних погледа према појму анархизма, дело Љубомира Тадића представља незаобилазну станицу. Разноврсност тумачења и употребе појма анархизма, говори о намерама различитих политичких и интелектуалних актера у социјалистичкој Југославији, односно о њиховим погледима на питања светског и југословенског социјализма. Циљ рада је да понуди такву анализу на примеру једног случаја, дела утицајног праксис-филозофа Љубомира Тадића, који је, уз Триву Инђића, вредносно и аналитички био и најближи анархистичким идејама.

---

18 Rudi Supek, „O anarholiberalizmu i marksizmu", *Praxis*, 1–2, (1973), 273–282; Rudi Supek, „Protivurječnosti i nedorečnosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma", *Praxis*, 3–4 (1971), 347–372; Svetozar Stojanović, „Od postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji. Jugoslovenski socijalizam na raskršću", *Praxis* 3–4 (1972), 375–398.

19 Mihailo Marković, „Nova levica i kulturna revolucija", *Praxis* 5–6, (1970), 927–944; Ivan Kuvačić, „Studentski pokret i nova ljevica", *Praxis*, 3–4, (1969), 581–593; Ivan Kuvačić, „Spontanost i organizacija", *Praxis,* 1–2, (1972), 137–142.

20 Trivo Inđić, „Anarhokomunizam – pokret i pouke", *Praxis* 1–2, (1972), 109–118. Trivo Inđić, „Fabbrijeva kritika diktature i revolucije (pa i Oktobarske)", *Revija za sociologiju,* XIV, 1–2, (1980), 129–140.

Дијалектика социјализма – између либертерског и ауторитарног принципа

Константа свих Тадићевих радова у којима анализира социјализам јесте сагледавање историје социјалистичке теорије и праксе кроз две велике традиције – либертерске, као једине која, по њему, може да оствари комунистички идеал, и ауторитарне, која је гурнула социјализам у кризу.[21] Без обзира на повремена преклапања, основна карактеристика међуодноса двеју традиција јесте инхерентни сукоб који се рефлектује у разумевању односа између ауторитета и слободе, као и питања револуционарног субјекта и инструмента у постизању коначне еманципације. Важно је одмах истаћи да појмове либертерски социјализам и анархизам Тадић користи као синониме.[22]

Сагледавање историје социјализма кроз сукоб две концепције, не чини Тадићеву анализу неуобичајеном, нити јединственом појавом међу недогматским марксистима тог доба. До оживљавања интересовања за анархизам, као и поделе социјализма на либертерску (анархистичку, анархокомунистичку) и ауторитарну традицију, долази током шездесетих година прошлог века, са успоном *нове левице*.[23] Југословенски филозофи окупљени око часописа *Праксис* редовно су се на Корчули састајали и размењивали идеје са теоретичарима који се обично убрајају у главне представнике *нове левице*.[24] Међу познатим именима западне филозофије, на Корчули је боравио и француски анархистички теоретичар Данијел Геран (Daniel Guérin).[25] Геран је сматрао да је задатак „нове левице“ да одбаци ауторитарни социјализам и у потпуности прихвати начела либертерског социјализма, који заправо представља природну фузију марксизма и

---

21 Изгледа да је такву поделу дефинитивно усвојио у тексту „Радничка класа и држава“, објављеном у *Праксису* 1971. године (Ljubomir Tadić, „Radnička klasa i država“, *Praxis*, 3–4, (1971), 447–454). Од тада, поменута схема и терминологија остају присутне у свим његовим радовима током периода социјализма.

22 Tadić, „Radnička klasa i država“, 447.

23 Peter Marshall, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*, (Harper Perennial, 2008), 539–558.

24 Veselin Golubović, „Filozofija u Jugoslaviji“, *Mogućnost novoga. Vidokrug jugoslovenske filozofije*, (Zagreb: Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1990), 120; Gerson S. Sher, *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, (Indiana University Press, 1977), 49–56.

25 О Данијелу Герану вид. David Berry, “The Search For a Libertarian Communism: Daniel Guérin and the “Synthesis” of Marxism and Anarchism”, *Libertarian Socialism. Politics in Black and Red*, edited by Alex Prichard, Ruth Kinna, Saku Pinta, David Berry, (Palgrave Macmillan, 2012), 187–209.

анархизма.[26] У једном од бројева *Праксиса* из 1972. године, објављен је превод Герановог текста *Спонтаност, организација и анархизат*, који је настао као резултат његовог излагања на Осмој корчуланској школи у августу 1971. године.[27]

Љубомир Тадић, налик Герану, терен Француске револуције види као историјску позорницу на којој су иступале обе традиције. Либертерски покрет има своје корене још у санкилотском, насупрот јакобинском, схватању револуције у Француској.[28] Тензија два принципа подједнако је присутна и у XX веку, а управо је замишљеност над парадоксима социјализма у XX веку Тадића и одвела до такве поделе. Док се либертерска концепција, у име слободе, супротставља сваком спољном ауторитету и захтева организацију друштва путем слободног кооперативног удруживања и федерације, ауторитарна почива на ауторитету, хијерархији и централизму.[29] За Тадића, марксизам је, због свог амбивалентног односа према држави, лутао између либертерске и ауторитарне концепције револуције и социјализма.[30] С друге стране, либертерска мисао је, према Тадићу, са Прудоном, Бакуњином и Розом Луксембург као главним представницима, инспирисала најдемократскије пројекте социјализма.[31] То су Париска комуна, руски совјети 1905. и 1917. године, револуционарни талас у Италији, Мађарској и Немачкој 1919. и 1920. године, кооперативе у Шпанском грађанском рату.

Тадић анархизам дели на индивидуалистичку и колективистичку (комунистичку) струју, смештајући Прудона у прву, а Бакуњина и Кропоткина, у другу групу.[32] Подела је уобичајена међу историчарима

---

26 Daniel Guérin, *For a Libertarian Communim*, edited by David Barry, (Oakland: PM Press, 2017), 128.

27 Daniel Guérin, „Spontanost, organizacija i anarhizam", *Praxis*, 1–2, (1972), 119–128.

28 Ljubomir Tadić, „Anarhizam i socijalna teorija", *Revija za sociologiju*, XIV, 1–2, (1984), 70–71.

29 Исто, 77.

30 Tadić, „Radnička klasa i država", 447.

31 Tadić, *Poredak i sloboda*, 304. Тадић 1989. године за лист *Студент* изјављује: „Роза Луксембург је генијално видела, као припадник ове такорећи санкилотске струје, да су бољшевици јакобинци у социјализму. Да фактички постоји конфликт и континутиет јакобинске традиције у социјализму, те да ми, у ствари, под титулом диктатуре пролетаријата имамо један тип диктатуре малограђанства" („Revolucija i ono posle", *Student*, 17 novembar 1989. Цитирано према: Ljubomir Tadić, *U matici krize. Intervjui 1968–1998*, (Beograd: Čigoja, 1999), 196–197)

32 Tadić, *Poredak i sloboda*, 166; Ljubomir Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti vlasti u socijalizmu. O kontroverzi između anarhofederalizma i marksizma", *Filozofske studije*, XII, (1980), 22–23; Ljubomir Tadić, Nauka o politici, (Beograd: Rad, 1988), 413.

и теоретичарима анархизма, али у социјалистичкој Југославији, у којој је вулгаризовано тумачење било доминантно, разлика није прављена. Углавном је истицана индивидуалистичка страна анархизма, како би се замаглио и у други план потиснуо социјалистички аспект мисли.[33] У том смислу, Тадићева анализа представља новину у окружењу где је појам анархизма третиран искључиво као „малограђански“ и „антисоцијалистички“. Препознавање нијанси и истицање да добар део анархизма спада у комунистичку традицију, која је одбацивала централизам и истицала самоуправљање и децентрализацију, био је покушај да се истакне и парадокс партијске и државне интерпретације у Југославији.

Анархизам, марксизам и бољшевизам

Након што је представљена Тадићева подела социјалистичких идеја на две традиције, неопходно је испитати однос између марксизма, анархизма и бољшевизма у његовој анализи, као и место тих идеја у бинарној опозицији.

Каква је улога и релевантност анархизма у Тадићевој анализи социјализма? На препознавање значаја анархизма, Љубомира Тадића усмерава мисао о парадоксима марксизма који су постали уочљиви већ средином XX века. С једне стране, класична Марксова мисао се показала све теже примењивом на новонастале технолошке и друштвене промене, док се, с друге стране, она суочавала с противречностима које су произвели бирократизам и етатизам у реалном социјализму. У таквом контексту, проблеми којима су се бавили класици анархизма су, како сматра Тадић, остали релевантни и присутни и у XX веку. Расправљајући о ауторитету, Тадић анархизам најпростије дефинише као антиауторитаризам.[34] Док је анархизам, односно читава либертерска мисао, у бити антиауторитарна, Тадић сматра да су Енгелс и Лењин, начином на који су схватали диктатуру пролетаријата и државу, допринели победи ауторитарног принципа у социјализму.[35]

---

33 У *Поретку и слободи*, Тадић пише: „Овај покрет [анархизам – П.А] је сразмерно мало испитан и о његовим начелима најчешће владају погрешне и наивне представе, нарочито о варијанти комунистичког анархизма“ (Tadić, *Poredak i sloboda*, 74).

34 Ljubomir Tadić, *Autoritet i osporavanje*, (Beograd–Zagreb: Filip Višnjić–Naprijed, 1987), 26; Tadić, *Nauka o politici*, 412.

35 Tadić, *Autoritet i osporavanje*, 29–31.

Љубомир Тадић је 1980. године, у *Филозофском ūреīледу*, објавио своју најопсежнију студију о односу између марксизма и анархизма.[36] У питању је обимнији рад који по свему одступа од општеприхваћеног схватања анархизма у социјалистичкој Југославији. Маркс, Бакуњин и Прудон су сагледани као социјалистички мислиоци који заслужују подједнаку пажњу и које је потребно анализирати недогматски и критички. Љубомир Тадић одбацује догматско прихватање Марксове оцене по којој је анархистичка теорија утопистичка, малограђанска и неупотребљива.[37] Уместо тога, он истиче да су се Бакуњинова и Прудонова упозорења о репродуковању старе хијерархије и односа моћи у „радничкој" држави „брутално потврдила".[38] С друге стране, Марксов научни детерминизам је негирало историјско искуство. Историја државног социјализма и капитализма показала је да је будућност непредвидива – спонтаност у људском понашању је тријумфовала над „апстракцијама науке", односно, детерминизмом, историјским фазама, као и над тезом о неизбежној пропасти капитализма.[39]

Борба између либертерског и ауторитарног схватања револуције и социјализма текла је уједначено све до дефинитивног тријумфа Лењина и бољшевистичке концепције партије и диктатуре пролетаријата.[40] Тадићев антибољшевизам је доследно изражен у свим његовим текстовима у којима пише о анархизму, почев од првих текстова са краја шездесетих, па све до *Науке о ūолиūици* из 1988. године. Бољшевички тип социјализма представља „спрегу владајуће конзервативне партијске олигархије и технобирократије".[41] Пошто је у бољшевичком типу комунистичке партије видео највећу препреку за социјализам, Тадић је ценио што је анархистичка мисао препознала опасност од бирократизоване монолитне партије. Таква заслуга, према његовом мишљењу, подједнако припада како Бакуњину, тако и Прудону.[42]

Антибољшевизам се стално провлачи кроз Тадићева дела јер је он сматрао да је задатак слободарског марксизма у XX веку да се одвоји од његове бољшевичке интерпретације. Такво чврсто опредељење Тадић стиче већ крајем 1950-их када се, током боравка у Па-

36 Ljubomir Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti vlasti u socijalizmu. O kontroverzi između anarhofederalizma i marksizma", *Filozofske studije*, XII, (1980), 3–94.

37 Исто, 42.

38 Исто, 43, 53.

39 Tadić, *Poredak i sloboda*, 175.

40 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti", 43.

41 Tadić, *Autoritet i osporavanje*, 35

42 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti", 45.

ризу, први пут упознао са делом Розе Луксембург, која ће му, у смислу идеолошког и вредносног опредељења, остати најближа.[43]

Критика бољшевизма увек отвара питање односа према Марксовој мисли – да ли је Маркс оцртао ауторитарну путању коју је следио Лењин или је бољшевизам ревизија његове мисли? Зато је важно испитати како Тадић гледа на самог Маркса и да ли код њега уочава одговорност за ауторитаризам у социјализму. Већ ту је важно истаћи да он препознаје и анархистичке аспекте Марксове мисли. Сматрајући да Маркс, као и анархисти, одбацује „рационалистички либерализам“ и његове апстрактне појмове (традиција, религија, држава, право), који су се као отуђујућа сила стављали изнад појединаца, Тадић каже: „У том смислу је и Маркс анархист (либертер)“.[44]

Док је у преовлађујућем југословенском идеолошком речнику одбацивана било каква веза између класичног анархизма и марксизма, Тадић у више својих текстова истиче Прудонов утицај на Маркса. Чак и након коначног разлаза међу њима, Тадић је сматрао да је Маркс остао близак Прудоновим ставовима у одређеним питањима, без обзира што то није желео да призна.[45] Прудонов утицај Тадић првенствено уочава у Марксовом ставу према Париској комуни, као и у прихватању теорије о „одумирању државе“.[46] Уверење да се државна власт може заменити „комунализмом и народном самоуправом“ је „најчистија Прудонова идеја“, пише Тадић у поменутој студији из 1980. године.[47] Поред тога, наслеђе Париске комуне, он

43 Утицај Розе Луксембург на Тадићево опредељење, најбоље је приказо Триво Инђић (Trivo Inđić, „Recepcija ideja Roze Luksemburg u delu Ljubomira Tadića“, *Ljubomir Tadić: mislilac slobode,* priredili Jagoš Đuretić i Ilija Vujačić, (Beograd: Albatros plus-Službeni glasnik), 2012, 49–87). О посебном интересовању за дело Розе Луксембург сведочи и Тадићев предговор преводу њених списа, који су објављни 1974. године (Rosa Luxemburg, *Izabrani spisi*, (Zagreb: Naprijed, 1974)). Као луксембургијанац, Тадић ће у скоро свим својим радовима референсати на Розу Луксембург, а у *Философији* је објавио и један рад који се бави њеним животом и делом (Ljubomir Tadić, „Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg, *Filosofija*, 3–4 (1973), 155–171). У разговору објављеном у часопису *Старт* 1989. године, Тадић је рекао: „Заправо, можда би било најбоље ако бих ја своју позицију дефинисао, када је реч о социјалистичком уверењу, као позицију блиску Рози Луксембург“ („Sve je to lanac uzroka i posledica”, *Start*, 19. avgust 1989. Цитирано према: Tadić, *U matici krize. Intervjui*, 171)

44 Tadić, „Anarhizam i socijalna teorija”, 72.

45 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti”, 54. Тадић цитира Прудонову забелешку на личном примерку *Беде филозофије*: „У ствари, Маркс је љубоморан... истински смисао Марксовог дела је у томе да он жали што сам ја свугде мислио као он и што сам то рекао пре њега“ (Исто).

46 Исто, 8–9.

47 Исто, 67.

примарно везује за прудонистичку традицију, пошто су прудонисти „у Комуни имали пресудан утицај“.[48] Даље проистиче да је Маркс, *Грађанским ратом у Француској*, показао како није „нимало далеко од изворних Прудонових идеја“.[49]

Љубомир Тадић не верује да је могуће помирити концепт Комуне са „диктатуром пролетаријата“, па Марксово препознавање значаја Комуне и његову опредељеност за такав вид организовања друштва сматра парадоксалним.[50] Међутим, Марксова мисао је, према њему, лутала између два принципа, а његово дело није никада ни понудило кохерентну политичку теорију. Амбивалентност Марксове мисли Тадић објашњава недовољном посвећеношћу питањима постреволуционарне изградње.[51] Маркс се није прецизније бавио институционалним аранжманом комуналне самоуправе, као ни питањем „како се може радничка класа осигурати од опасности да њени представници“ постану нова сила, која стоји изнад ње саме, као и целог друштва.[52]

У Тадићевој интерпретацији, Марксова мисао је, поједностављујући питање јавне власти у диктатури пролетаријата, омогућила ауторитарну (бланкистичку) употребу његових идеја.[53] Бољшевичка концепција партије и пролетерске државе је управо то показала, искористивши недовољно промишљен простор, који је отворио Маркс, за своју ауторитарну агенду.[54] Свестан да је проблем државе, бирократизма и ауторитарности кључни проблем постојећег социјализма, Тадић сматра да марксизам сноси посебну одговорност због своје поменуте амбивалентности према том питању.[55]

Критички однос према одређеним аспектима Марксове мисли не чини Тадићеву анализу немарксистичком. Он подједнако, уз Марксове ране радове, уважава његову критику капитализма, преданост демократији и препознавање значаја Париске комуне.[56] Материја-

48 Tadić, „Radnička klasa i država“, *Praxis* 3–4 (1971), 452.

49 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti“, 67.

50 Исто, 69–70. Тадићево тумачење је дијаметрално супротно од званичне идеологије у социјалистичкој Југославији у којој је самоуправљање тумачено као вид „диктатуре пролетаријата“ (јер је и Маркс Париску комуну тако схватао). Тиме се долазило до парадокса да се држава изједначи са самоуправљањем, што је званична идеологија схватала као супротстављене категорије.

51 Исто, 75.

52 Исто, 75–76.

53 Исто, 76.

54 Исто, 77.

55 Tadić, „Radnička klasa i država“, 447.

56 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti“, 78–79. У разговору који је објављен у *Теорији* 1982. године, Љубомир Тадић себе назива критичким марксистом („Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma”, *Theoria*, 3–4,

листичко схватање историје, у теоријском смислу, Тадић је оценио као „значајнији и дубљи домашај у поимању историјске стварности од анархистичких идеја“, али је веровао да је то само један део шире проблематике.[57]

Ослоњен на критику Розе Луксембург, која је била и најближа његовим вредносним и идеолошким опредељењима, Тадић окривљује Лењина за одбацивање демократске комунистичке организације.[58] Сметнувши са ума да „неконтролисана и неограничена власт неминовно репродукује борбу за власт која опет неизбежно корумпира све њене учеснике“, бољшевици нису успели да изведу истинску социјалну револуцију.[59]

Интерпретација Лењина и Октобарске револуције у делу Љубомира Тадића почива на анархистичким (анархо-комунистичким) позицијама. Она садржи анархистичке елементе на онај начин на који он сам дефинише анархизам, али и одговара уопштеном схватању анархизма. У исто време, Љубомир Тадић своју анархистичку анализу настоји да уклопи са либертерским елементима марксизма, односно да се, налик Герану, послужи анархизмом у критици ауторитарног социјализма. Тадић сасвим јасно одбацује теорију партије, негира принуду и хијерархију у социјализму, а у партијским функционерима и чиновницима види контрареволуционарну снагу. Ипак, пружајући отпор заокруженим системима, Тадић сигурно себе не би назвао анархистом, али ни марксистом-лењинистом. У његовој теорији, марксизам, као слободна и стваралачка теорија, критична је и према самом Марксу. Саморефлексија омогућава исправљање пропуста, па је марксизам способан за инкорпорирање елемената анархистичке мисли.

Самоуправљање и социјалистичка Југославија кроз призму анархизма

Анализа историјског односа марксизма и анархизма у делу Љубомира Тадића првенствено говори о његовом разумевању социјализма у XX веку. Интересовање за анархизам својствен је историјском контексту југословенског социјализма и не треба гајити

(1982), 230). Наводи и да је, без обзира на разна животна искушења, остао чврсто предан „фундаменталном марксистичком ставу“ (Исто, 237).

57 Ljubomir Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti“, 8–9.

58 Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1972), 275–276.

59 Tadić, *Nauka o politici*, 407–408. Исто је рекао и у интервјуу за часопис *Теорија* („Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma“, 218).

илузију да Тадићева анализа носи чисто академско интересовање за Прудона и Бакуњина. Она је пуно више филозофска него историјска, односно интересовање за историју идеја извире из жеље да се разуме савременост.

Разматрајући дилеме југословенског социјализма, Љубомир Тадић је увек имао у виду противречје између званичне самоуправне идеологије која се позивала на одумирање државе и истовременог репродуковања хијерархијских односа власти. Отуда и Тадићево интересовање за историју социјализма, као и покушај да се у слободарској страни марксизму, као и у комунистичком анархизму, нађе решење. Анархизам, као корективни додатак марксизма, чинио се Тадићу најсмисленијим излазом. У „Дијалектици илегитимности и легитимности власти у социјализму" (1980), Тадић наводи: „Анархофедералистичка критика државе, данас то можемо знати, представља неопходан коректив сваке социјалистичке лакомислености и кратковидости."[60]

У Тадићевом тумачењу, самоуправљање је нераскидиво везано за Прудонову мисао. „Прудон је био највећи поборник комунализма и федерализма, такође највећи изумитељ и најзначајнији протагониста теорије самоуправљања."[61] При томе, Љубомир Тадић прихвата марксистичку критику по којој је Прудон идејно остао у оквиру буржоаског света. Његова теорија прихвата слободно тржиште, верује у мирну трансформацију друштва и не препознаје класну суштину буржоаског света.[62] У *Традицији и револуцији* (1972), надовезујући се на поменуте „недостатке", Тадић пише: „Битно је, међутим, да је од Прудона потекла основна либертерска идеја да цела организација друштва, или поредак слободе, мора бити изграђен *одоздо навише*, а не како су замишљали либерали и ауторитарни социјалисти, *одозго наниже*. Јер *самоуправљање* као слобода или самоодређење *човека* и ауторитарно-хијерархијска организација друштва (поредак неслободе) принципијелно се искључују."[63] Намера Тадића је била да, насупрот званичној интерпретацији, истакне како самоуправљање припада либертерској (анархистичкој) традицији и како је оно некомплементарно са ауторитарним социјализмом.[64]

60 Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti", 46.

61 Исто, 21.

62 Љубомир Тадић, *Традиција и револуција*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1972), 256. Исто истиче и осам година касније: Tadić, „Anarhizam i socijalna teorija", 76; Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti", 12.

63 Тадић, *Традиција и револуција*, 256.

64 Исто, 260–261. „Као што смо на другом месту истакли и показали, идеја социјалистичког самоуправљања и федерализма је par excellence,

Преостало је испитати и кључно питање, извор свих ширих Тадићевих анализа и размишљања, а то су социјалистичка Југославија и њен модел самоуправљања. Социјалистичка Југославија је управо симптом оне поцепаности социјализма између ауторитарног и либертерског принципа, пошто она у себи садржи оба.[65] У Југославији је уведено самоуправљање, које је, као што смо већ навели, Тадић разумевао као анархистичку (или либертерску) идеју. Међутим, југословенско самоуправљање се разликује од либертерског самоуправљања које је подразумевало структуру изграђено „одоздо нагоре".[66] На Зимским филозофским сусретима на Тари 1971. године, међу југословенским праксис-филозофима се повела жива дискусија. Тадић је и том приликом изнео оцену да је југословенско друштво мешавина два принципа (ауторитарног и либертерског), при чему је либертерски принцип уведен накнадно и недоследно. „Ауторитарни принцип је и даље задржан као нека контролна инстанца, или врховна инстанца либертерског принципа, а сам либертерски принцип, у својим битним консеквенцијама, у критици ауторитарне моћи, никада није озбиљно и до краја спроведен."[67] Тадић се на крају пита у којој мери та два принципа уопште могу коегзистирати и закључује да, по њему, једна таква неприродна коегзистенција, уколико потраје, нужно води у победу ауторитарног принципа.[68]

Иако самоуправљање представља либертерски принцип југословенског социјализма, оно се разликује од прудонистичког (либертерског) модела.[69] Тадић пореди прудонистички и југословенски концепт самоуправљања, при чему се његова анализа са почетка седамдесетих година разликује у односу на ону са краја осамдесетих. У тексту објављеном у *Праксису* 1971. године, Тадић пише позитивно о Прудоновој теорији, објашњавајући слабост југословенског система управо

прудонистичка, а не марксистичка идеја" (Tadić, „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti", 22, 71).

65 Tadić, „Radnička klasa i država", 447–448. Тадић још 1967. године у *Праксису* пише: „Говорити о нашем друштву као самоуправном најблаже речено представља пројицирање програма у стварности. Пре ће бити да је оно мешавина етатистички и самоуправне структуре, самоуправне углавном на микро-нивоу" (Ljubomir Tadić, „Birokratija – postvarena organizacija", *Praxis*, 5–6, (1967), 684.

66 Ljubomir Tadić, „Liberalizam i socijalizam. Zimski filozofski susreti. Tara, 8–10. februar 1971. godine", *Filosofija*, 1, (1971), 31. Тадић је веровао да југословенско самоуправљање може успети само ако постане интегрална основа читавог душтва, повезаног хоризонтално и вертикално, при чему извор власти извире „одоздо" (*Poredak i sloboda*, 300; „Birokratija – postvarena organizacija", 684; *Autoritet i osporavanje*, 38).

67 „Liberalizam i socijalizam. Zimski filozofski susreti", 31.

68 Исто

69 Tadić, „Radnička klasa i država", 448–449.

недостатком прудонистичких елемената.[70] Прудонов модел самоуправљања подразумева очување индивидуалних права и слобода, као и аутентичну изградњу „одоздо".[71] Без обзира на поједине сличности са прудонистичком теоријом, југословенски социјализам је заробљен у етатистичку, патерналистичку и ауторитарну структуру.[72] Из тога произилази Тадићев закључак да је амбивалентност између моћи и слободе код југословенских комуниста створила раскорак између идеологије самоуправљања и његове практичне реализације.[73]

У својој анализи из 1971. године, Тадић не полемише са либералним и буржоаским карактером Прудонове теорије, која га је такође одвајала од марксистичког (анархокомунистичког) разумевања самоуправљања. Намера је садржана у историјском контексту. Почетком седамдесетих година, у Југославији је био све уочљивији проблем недостатка слободе и ефикасности правног поретка. Већ је крај шездесетих показао да се стало са процесом продубљивања демократизације и развијања самоуправљања. Зато главна Тадићева преокупација и постају питања политичких слобода и плурализма, која, иако се највише везују за либерализам, према њему, представљају предуслов и за успех социјализма.[74] На научном скупу који је организовао Центар за филозофију и друштвену теорију 1984. године, Тадић се у разговору осврнуо на текст из *Праксиса*. Он наводи да је, још тада, написао да „југословенски систем представља, у ствари, прудонизам без права човека, јер је читава архитектоника југословенског система преузета од Прудона, али без 'крви и меса', тј. без онога што Прудон назива 'правним гарантијама'".[75]

У збирци текстова *Ауторитет и осиоравање* из 1987. године, Љубомир Тадић гледа другачије на прудонистички модел самоуправљања. Међутим, није у питању толико промена става по одређеном питању колико је реч о другачијим питањима које Тадић поставља.

70 Исто, 449.

71 Тадић покушава да укаже на прудонистичку критику комунистичког система који „сврга личност у име друштва", односно „поробљавање индивидуума да би се ослободила маса" (Исто, 449–450).

72 Tadić, „Radnička klasa i država", 454.

73 Исто.

74 Парола да без демократије нема ни социјализма првенствено се везује за Розу Луксембург, чија критика Октобарске револуције и Лењина је и извршила најснажнији утицај на Тадића („Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma", 211–212).

75 Ljubomir Tadić, „Diskusija", *Teorija i praksa „realnog socijalizma". Zbornik radova i diskusija sa naučnog skupa održanog u Centru za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, 22–24. decembar 1984. godine*, priredila Zagorka Golubović, (Beograd: Filip Višnjić – Centar za filozofiju i društvenu teoriju), 1987, 61.

Он овако описује југословенско самоуправљање: „У овом моделу су, најчешће несвесно, дошле до изражаја основне прудонистичке идеје, које досежу до екстремног конфедерализма у привреди једнако као и у политици. Према томе, анархистички утицај, или присутност анархистичких идеја су више него очигледни.“[76] Док је у тексту из 1971. проблем са југословенским самоуправљањем видео у недостатку одређених елемената слободе, крајем осамдесетих година, главни проблем у неуспеху југословенског самоуправљања постаје превелика блискост с Прудоновим концептом. Мутуализам је подразумевао поштовање „економских законитости слободног тржишта“, док је и југословенско самоуправљање функционисало у тржишним условима. Тадић је прихватање тржишних робноновчаних односа разумео као неуспех социјалистичке идеје која треба да се покаже као стварна алтернатива капитализму.[77] Уместо Прудоновог модела, Тадић у Марксовој „асоцијацији слободних произвођача“, која се ослања на неауторитарно и нехијерархијско друштвено планирање, види једини могући пут.[78] У Тадићевом разумевању, друштвено планирање је различито од бирократског (етатистичког), а Југославија је „због страха од овог другог, помешала демократизацију производње и друштва са децентрализацијом“. Резултат је била дезинтеграција производње на националне економије и тржишта, што је у коначном исходу, демонтирањем савезне државе, довело до „плурализма ауторитарних инстанци и у привредној и у политичкој сфери“.[79]

За разлику од прудонистичке концепције, Марксова „асоцијација слободних произвођача“ подразумева друштвено планирање на принципу планске контроле, уз поштовање политичке демократије и аутентичне изградње одоздо. У Тадићевој визији, „приближан емпиријски модел такве асоцијације и организације у сфери ‘спољашње нужности’ представља *конгрес радничких* савета као врховни, изборни и смењив орган.“[80] Није тешко закључити да Тадић искључује Партију из овакве визије, пошто читаву политичку и друштвену организацију треба да преузму самоуправне јединице које се директним делегирањем, слободним изборима, проширују до највишег нивоа организације власти, превазилазећи тако „лажну дилему“ – централизам или децентрализација, као и једностраначки или вишестраначки систем.

76 Tadić, *Autoritet i osporavanje*, 36.

77 Исто, 37.

78 Исто, 37–38.

79 Tadić, *Autoritet i osporavanje*, 38; Ljubomir Tadić, „Simptomi krize društveno-političkog sistema“, *Sociološki pregled*, 1–2, (1986), 72–73.

80 То тврди и 1967. и 1987. године (*Poredak i sloboda*, 300; *Autoritet i osporavanje*, 38).

Тадићеви погледи из 1987. године стварају конфузију. Његова аргументација задржава одређене анархистичке елементе, али он сада критикује Прудона. Међутим, уколико се запитамо која питања Љубомир Тадић поставља, схватићемо да је само наизглед у питању противречност. Док је контекст краја шездесетих усмеравао Тадића на пропитивање недостатка слободе и плурализма у социјализму, осамдесетих година су друга питања била доминантна.[81] Тадић је пред собом имао слику неефикасног функционисања договорне економије и концепције удруженог рада, која је по много чему имала извесне мутуалистичке елементе.[82] Интегрисање југословенске привреде у светски капиталистички систем, све већи притисци од стране ММФ-а и Светске банке, са истовременим затварањем република, стављали су тежишта на друга питања.[83] Стога, док је двадесет година раније, Тадић занемарио несоцијалистичке аспекте Прудонове мисли, јер су му се позитивни чинили релевантнијим, сада су позитивни били ирелевантни, а негативни су долазили до изражаја.

Љубомир Тадић је имао позитиван поглед на самоуправљање, сматрајући да је оно решење за противречности савременог социјализма. Ипак, док самоуправљање представља либертерску страну, Партија, која је доминантна у Југославији, чини ауторитарни и конзервативни пол.[84] Њено руководство није никада довело у питање „бољшевичку организациону структуру и духовни склоп КП“, већ је институционализовало политичку револуцију у један „постварен и хипостазиран систем власти“ који сваки сукоб тумачи као „патолошко

81 Овакав закључак се ослања на приступ и методологију историчара Робина Колингвуда (R. G. Collingwood). Колингвуд је сматрао да историја идеја није истраживање и анализирање различитих одговора датих на иста питања, већ је реч о сталној смени питања и одговора (Robin Collingwood, “The Historical Logic of Question and Answer”, *The History of Ideas. An Introduction to Method*, edited by Preston King, /London-Totowa: Croom Helm- Barnes & Noble Books, 1983/, 135–152).

82 На скупу који је одржао Центар за филозофију и друштвену теорију 1984. године, Тадић говори о сличности југословенске економије и социјализма, па каже: „Наиме, Прудон има пред очима рационалнију слику економије него што је ова наша, зато што је систем конфедерације код нас прудонистичкији од самог Прудона (Ljubomir Tadić, „Diskusija“, *Teorija i praksa „realnog socijalizma“*, 61).

83 О штетности процеса интегрисања југословенске привреде у међународну поделу рада, Љубомир Тадић је писао у *Социолошком преегледу*: Ljubomir Tadić, „Simptomi krize društveno-političkog sistema“, 69.

84 У разговору који је објављен у часопису *Теорија* 1982. године, Љубомир Тадић наводи да је Савез комуниста Југославије суштински остао привржен бољшевичкој традицији у негирању неких основних (добрим делом и буржоаских) достигнућа политичке демократије („Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma”, 207).

стање“.[85] У *Традицији и револуцији* (1972), Љубомир Тадић описује психологију партијских функционера која се опире свим „појмовима бездржавности и ограничења државне моћи“, па самим тим испољава „незајажљиву libido dominandi, вољу за моћ“.[86] Однос партијског врха према *Праксису* и „недогматским филозофима“, као и према појму анархизма, заправо разоткрива ауторитарну и конзервативну природу Партије која репродукује старе односе моћи и спречава социјалну револуцију.[87] Сваки свесни и критички захтев за продубљивање револуције превазилажењем постојећег стања, као и за доследније спровођење начела „одумирања државе“, ауторитарни врх власти је, налик конзервативној мисли у односу на идеале либерализма и социјализма у XIX веку, означавао рушитељским, анархистичким, утопијским. Користећи се старом анархистичком критиком, по којој свака власт почива на ауторитету, хијерархији и неслободи (па макар она називала себе револуционарном и социјалистичком), Тадић објашњава нетрпељивост према друштвеној критици.

Закључак

Анархизам је двојако важан за правилно сагледавање и разумевање мисли Љубомира Тадића. Најпре, као што смо показали, код Тадића је присутно академско интересовање за анархизам и настојање да се недогматски и критички приступи класицима анархизма и њиховом односу са марксизмом. Друго, Тадићево интересовање за анархистичке идеје носи са собом и анархистичку (анархокомунистичку, либертерску) позицију. Анархистичку критику он сматра примењивом на југословенски случај, па је у томе и садржана намера бављења овим темама. Антибољшевизам, одбацивање теорије партије као авангарде и критика репродуковања хијерархијских и ауторитарних односа моћи, наводи Тадића да Савез комуниста Југославије оцени као реакционарну и конзервативну снагу. Тадићева критика је бескомпромисна у смислу да у целости негира улогу Партије у пракси, као и начин на који се спроводи децентрализација и уводи тржиште

85 „Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma”, 222; Ljubomir Tadić, „Simptomi krize društveno-političkog sistema“, 70. У интервјуу за *Теорију*, Тадић употребљава аналогију – Савез комуниста је извршио „протестантизацију бољшевизма“ („Razgovor“, 222).

86 Тадић, *Традиција и револуција*, 276–277.

87 О томе пише и у *Праксису*, када наводи да је „политичка власт прогутала социјалистичку револуцију“ (Tadić, „Socijalistička revolucija i politička vlast“, 248, 252).

у Југославији. Утопија, као пожељно стање које узмиче и мења постојеће, ослоњена на материјално позитивно право, представља неопходни садржај социјалистичке теорије и праксе, сматрао је Тадић. Постојећи социјализам је подбацио, а владајуће комунистичке елите су, опијене позицијама моћи и отуђене од народа, издале идеале револуције. Утопистички и стваралачки елементи су потиснути, критика ограничена, а одбрана постојећег постала владајућа. Анархистичка или, како је Тадић више волео да каже, либертерска традиција, нудила се као полазна тачка у превазилажењу терета ауторитарне прошлости, *conditio sine qua non* за успех социјализма.

Ипак, Тадићева критика постојећег социјализма у либертерском духу не нуди јасан пут делања у циљу постизања жељене еманципације и делимично је одсечена од друштвенополитичке стварности. Она не успева да направи пробој, пружајући чак и отпор јасној артикулацији. Реч је о парадоксу анархистичке мисли. Анархизам не трпи јасно одређене схеме и заокружене доктринарне системе, а одбацује организацију и принуду, полажући веру у стваралачку снагу спонтанитета маса. Критикујући праксу и недоследност југословенског социјализма, Тадић није разумео да је његова мисао била „чедо“ тог истог пројекта социјалистичког самоуправљања, у чијем контексту је, као неортодоксни марксиста, „природно“ био упућен на либертерске теме. Безусловно критикујући стварност југословенског социјализма, он није могао ни бити свестан значаја историјског тренутка у којем је стварао. Југословенски социјализам је и омогућио теоријски простор за недогматско промишљање социјалистичке теорије и праксе. О томе најбоље сведочи чињеница да је, урушавањем тог истог социјализма, конвертирала и мисао Љубомира Тадића. Њени остаци су га, ипак као „ублаженог“ марксисту, „прогонили“ и у старости, па се, као што смо на почетку овог текста видели, на њу враћао и двадесет година након нестанка Југославије.

Референце

„Liberalizam i socijalizam. Zimski filozofski susreti. Tara, 8–10. februar 1971. godine“. *Filosofija*, 1, (1971), 15–138.[88]

„Razgovor sa Ljubomirom Tadićem – Istina i ideologija socijalizma”. *Theoria*, 3–4, (1982), 201–241.

88 Ради уштеде простора, списак референци није потпун. Наведени су само главни историјски извори, односно објављени радови Љубомира Тадића који су коришћени у истраживању.

Tadić, Ljubomir. „Anarhizam i socijalna teorija". *Revija za sociologiju*, XIV, 1–2, (1984), 69–78.

Tadić, Ljubomir. „Život i revolucionarno delo Rose Luxemburg". *Filosofija*, 3–4 (1973), 155–171.

Tadić, Ljubomir. „Dijalektika ilegitimnosti i legitimnosti vlasti u socijalizmu. O kontroverzi između anarhofederalizma i marksizma". *Filozofske studije*, XII, (1980), 3–94.

Tadić, Ljubomir. „Liberalizam". *Theoria*, 3–4, (1985), 143–150

Tadić, Ljubomir. „Radnička klasa i država". *Praxis*, 3–4, (1971), 447–454.

Tadić, Ljubomir. „Simptomi krize društveno-političkog sistema". *Sociološki pregled*, 1–2, (1986), 67–78.

Tadić, Ljubomir. „Socijalizam i plebiscitarni cezarizam". *Filozofija i društvo*, (1987), 87–110.

Tadić, Ljubomir. *Autoritet i osporavanje*. Beograd–Zagreb: Filip Višnjić–Naprijed, 1987.

Tadić, Ljubomir. *Poredak i sloboda. Prilozi kritici političke svesti*. Beograd: Kultura, 1967.

Tadić, Ljubomir. *U matici krize. Intervjui 1968–1998*. Beograd: Čigoja, 1999.

Tadić, Ljubomir. *Nauka o politici*. Beograd: Rad, 1988.

Тадић, Љубомир. *Традиција и револуција*. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.

Pavle Antonijević, Junior Research Assistant
Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade

ANARCHIST IDEAS THROUGH THE PRISM OF PRAXIS PHILOSOPHY IN SOCIALIST YUGOSLAVIA: A RECEPTION ANALYSIS IN THE WORKS OF LJUBOMIR TADIĆ

This paper explores the reception of anarchist thought into the works of philosopher Ljubomir Tadić during the socialist era. The objective is to elucidate how the contemplation of anarchist ideas reflected a more extensive theoretical stance concerning the issues and dilemmas of Yugoslav socialism and self-management. The conclusion asserts that the peculiarities of the context facilitated the emergence of such perspectives. The study further highlights the presence of a non-dogmatic interpretation of anarchist ideas in socialist Yugoslavia, diverging from the prevailing party and state discourse of that era.

Keywords: Ljubomir Tadić, anarchism, praxis-philosophy, Socialist Yugoslavia

МА Милош Тирнанић, истраживач-приправник
Институт за филозофију и друштвену теорију,
Универзитет у Београду
milos.tirnanic14@gmail.com

СЛИКЕ ЕВРОПЕ КОД СРПСКИХ ИСТОРИЧАРА КРАЈЕМ ОСАМДЕСЕТИХ И ПОЧЕТКОМ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Апстракт: Чланак се бави истраживањем слика Европе конструисаних у круговима водећих српских историчара у периоду од 1989. до 1992. године, путем анализе њихових јавних наратива и дискурса, изражених у различитим интервјуима у југословенској штампи и одабраним публикацијама. У уводном делу рада презентован је историјски контекст на крају епохе Хладног рата, како на општеевропском, тако и на југословенском плану, и образложена је улога историчара унутар интелектуалне елите Србије у том тренутку. У наставку рада изложен је преглед различитих слика о Европи из угла српских историчара у наведеном хронолошком периоду, а које су биле креиране под утиском тада актуелних друштвено-политичких дешавања.

Кључне речи: историчари, Европа, Европска заједница, Србија, слика

Увод

Крај осамдесетих и почетак деведесетих година XX века представљали су драматичан историјски тренутак, односно преломно време у историји Европе. Новембар 1989. године донео је пад Берлинског зида, који је готово три деценије стајао као симбол поделе Старог континента на социјалистички Исток и капиталистички Запад. Недуго након рушења зида, у складу са теоријом домино ефекта, отпочео је крах комунистичких режима у различитим државама Источне Европе.[1] Такав след догађаја, који се оправдано могу окарактерисати

1 Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, (London: Penguin Press, 2005), 645–671; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, (Београд: Clio, 1999), 669–685.

као моменат великог лома, утро је пут интеграцији читавог континента, како на економском и политичком, тако и на социјалном и културном плану.[2] На тај начин окончана је епоха Хладног рата, а Европа је у наредних неколико година задобила нову архитектуру. Кулминацију новог поретка устројеног на Старом континенту формално је означило стварање посебног политичког ентитета – Европске уније, установљене Уговором потписаним у Мастрихту фебруара 1992. године, који је званично ступио на снагу годину дана касније.[3] Управо стога ће се преглед слика Европе конструисаних међу еминентним српским историчарима у овом чланку фокусирати на хронолошки оквир између 1989. и 1992. године.

За разлику од интегративних кретања на континенту, у социјалистичкој Југославији су се у време краја биполарне ере одвијали потпуно супротни, дезинтегративни процеси, који су неупитно водили распаду јединствене, федералне државе у ратним дејствима, покренутим већ на самом почетку деведесетих година.[4] Када је реч о стању у Србији у то време, свакодневицу унутар њених граница испуњавале су дубока политичка, социјална и економска криза и заоштрена конфронтација са осталим републичким руководствима унутар федерације. Таква клима била је подстакнута успоном националистичке идеологије, отелотвореним у режиму Слободана Милошевића, који је од 1987. године ван сваке сумње преузео ореол најмоћније личности ове републике.[5]

Међутим, паралелно са дезинтеграцијом југословенске државе, а под утиском новог политичког тренутка и новонасталих околности на Старом континенту, у јавном дискурсу највеће републике је већ од 1989. године покренута и друштвена дебата о Европи и процесима евроинтеграција и транзиције. Требало би напоменути да је оно што је утиснуло посебан печат овој бурној расправи заправо био почетак политичког плурализма у Југославији и Србији, а који је у хронолошком смислу кореспондирао са падом Берлинског зи-

2 Ivan Tibor Berend, *Evropa posle 1980*, (Beograd: Arhipelag; Službeni glasnik, 2012), 50–51; Ivan Tibor Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laiseez-faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 242–244.

3 Више о оснивању Европске уније вид. у: John Gillingham, *European Integration 1950–2003. Superstate or New Market Economy?*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 228–258; Dezmon Dinan, *Menjanje Evrope. Istorija Evropske unije*, (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 230–244.

4 Мари-Жанин Чалић, *Исшорија Јуīославије у 20. веку*, (Београд: Clio, 2013), 367–370.

5 Latinka Perović, „Uvodna studija", u: *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021), 44–45; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974–1990)*, (Beograd: Samizdat B92, 2003), 367–413.

да.[6] У тој врло важној дискусији су, као релевантни представници интелектуалне елите Србије тога доба, равноправно узели учешћа и неки од истакнутих српских историчара. Било је то време, како је једном приликом запазио и сам Андреј Митровић,[7] када су историчаре све више питали и о политици.[8]

Неопходно је начинити осврт на тадашње стање унутар самог историографског еснафа. Према сведочењу историчарке Љубинке Трговчевић Митровић, српска историографија је рушење Берлинског зида и крај епохе Хладног рата у Европи дочекала изразито супротстављених гледишта, нарочито када је било речи о питању даљег развитка Србије и Југославије.[9] Како је истицала професорка Трговчевић, српски историчари су у том тренутку јавно иступали подељени у две струје.[10] Прву струју, коју она оцењује као националистичку, чинили су историчари окупљени унутар Српске академије наука и уметности, а који су још у другој половини осамдесетих година стајали иза српског националног програма израженог у Меморандуму САНУ, чиме су посредним путем пружали идеолошку потпору настојањима Милошевићевог режима.[11] Међу њима нарочито су се истицали Василије Крестић, Милорад Екмечић, Радован Самарџић и Чедомир Попов. Друга, такозвана демократско-антинационалистичка линија унутар домаће историографије, којој су пре свега припадали Сима Ћирковић, Андреј Митровић и Иван Ђурић, отворено је изражавала неслагање са влашћу у Србији, упозоравајући на погубност њене политике. За разлику од прве, представници ове струје заговарали су нужност хватања прикључка са актуелним токовима у Европи, под чиме се подразумевало придруживање Југославије Европској заједници.[12]

6 Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije", u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)* (pr. Nebojša Popov), (Beograd: Samizdat B92, 2002), 67–68.

7 Будући да је Митровић у српску историографију унео примену нових теоријских и методолошких приступа, подразумевајући повезивање разних научних дисциплина, и овај рад настао је у духу *школе* чији је утемељитељ.

8 Милош Јевтић, *Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем*, (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић": ФИЛУМ: Народни музеј, 2016), 70.

9 Интервју са Љубинком Трговчевић Митровић, Београд, 16. новембар 2021.

10 Исто.

11 О спрези чланова САНУ и Милошевићевог режима вид. више у: Olivera Milosavljević, „Zloupotreba autoriteta nauke", u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (pr. Nebojša Popov), (Beograd: Republika; Novi Beograd: Vikom grafik; Zrenjanin: Građanska čitaonica, 1996), 305–338.

12 Интервју са Љубинком Трговчевић Митровић, Београд, 16. новембар 2021.

Слике Европе у дискурсима српских историчара (1989–1992)

Европа је до средине XX века међу српском интелектуалном елитом конструисана као апстрактни ентитет, константно као „неко други" и „другде". Дискурзивна слика Европе била је амбивалентна, налик на бога *Јануса*.[13] Истовремено доживљавана и као „болест" и као „лек", означавала је велике силе, цивилизацију, модернизацију, али и систем вредности и канон научних достигнућа. С једне стране, Европа је представљана као симбол империјализма и материјализма, док је, с друге стране, перципирана и као политички, социјални и културни модел који треба следити.[14]

Између 1989. и 1992. године одиграле су се корените политичке промене, како у Европи, тако и у Југославији. Тада је унутар интелектуалне елите Србије дошло до редефинисања некадашњих и формулисања нових дискурзивних конструкција Европе. Те слике обликоване су под утиском догађања на континенту који је кренуо путем интеграција, али и под утицајем дезинтегративних дешавања на југословенском тлу. Стога ће у наредним редовима бити изложени и анализирани примери неколико конкретних слика о Европи, које се уочавају као најупечатљивије у дискурсима најзначајнијих представника српске историографије.

Слика наднационалне Европе

Одмах по завршетку биполарне ере, када су отворена врата даљој интеграцији читавог Старог континента, у круговима еминентних српских историчара почела се јасно профилисати слика *Европе која се на економској основи и политички и међунационално интегрише*. Оваква слика неоспорно је била креирана под утиском пада Берлинског зида и краја хладноратовске епохе, а уочљива је у њиховим јавним дискурсима све до половине 1991. године.

Тако је већ децембра 1989. године, свега месец дана након рушења зида, у есеју публикованом у недељнику *НИН*[15] професор Сима Ћирковић истакао становиште према којем је актуелно еко-

13 Zoran Milutinović, *Getting Over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*, (Amsterdam; New York: Rodopi, 2011), 10–11.

14 Исто, 28–37.

15 Сима Ћирковић, „Границе, мостови култура, европска интеграција", *НИН*, 10. децембар 1989, 42–44.

номско повезивање држава у Европи, нарочито изражено на примеру Европске економске заједнице (ЕЕЗ), имало позитиван ефекат и на превазилажење бројних подвојености међу нацијама широм континента и да је доприносило повезивању на наднационалном нивоу.[16] Слично уверење поновио је и две године касније, у интервјуу за недељни лист *Vreme* августа 1991. године.[17] Становиште да економска интеграција земаља директно потпомаже изградњу транснационалне Европе делио је још један од истакнутих историчара, Чедомир Попов. Према оцени Попова, изреченој у разговору с Марком Косијером 1989. године, процеси привредних повезивања у Западној и Источној Европи, који су били у току, нису нужно означавали нестанак националних индивидуалности.[18] Напротив, управо су они вршили пресудни утицај на продубљивање културне и духовне интеграције међу европским народима.[19]

Конструкција *наднационалне Европе* присутна је и у дискурсима још двојице релевантних представника историчарског еснафа у том моменту, Андреја Митровића и Ивана Ђурића. Из перспективе професора Митровића, коју је истакао у интервјуу објављеном маја 1991. године на страницама сарајевског часописа *Nedjelja*, реализација пројекта „уједињене Европе" се након краја Хладног рата спроводила првенствено повезивањем економија различитих држава, чија сврха у блиској будућности није била конзервација, већ управо превазилажење националног.[20] Готово истоветно гледиште изнео је и у разговору за београдски дневни лист *Борба*, два месеца раније. Том приликом историчар је нарочито наглашавао да визија уједињене Европе, чије је остварење прокламовала савремена Европа, никако не може да егзистира са национализмом као идеологијом.[21] Према Митровићу, крајњи циљ таквих токова био је еволуција Европе у јединствену, наднационалну, федералну политичку заједницу.[22]

Уверења блиска Андреју Митровићу, када је реч о европским интеграцијама које су уследиле након краја блоковске поделе Старог континета, међу историчарима нарочито је гајио Иван Ђурић. Овај византолог је у доба зачетка вишепартијског система у Србији упло-

16 Sima M. Ćirković, *Živeti sa istorijom* (pr. Vlastimir Đokić), (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020), 36–37.

17 Sima Ćirković, „Granice i demokratija", *Vreme*, 12. avgust 1991.

18 Чедомир Попов, *Историја на делу: разговори: 1982–2012*, (Нови Сад: Матица српска, 2016), 127.

19 Исто.

20 Branka Trivić, „Naplaćivanje istorijskih računa", *Nedjelja*, 26. maj 1991.

21 Ненад Стефановић, „Мале способности 'великих' вођа", *Борба*, 25. март 1991.

22 Andrej Mitrović, *Vreme destruktivnih: intervjui*, (Čačak: Čačanski glas, 1998), 99.

вио и у политичке воде, ангажујући се као опозиција режиму Слободана Милошевића.[23] Осврћући се у интервјуу за часопис *Vreme* на актуелна интегративна збивања на континенту у сфери економије, Ђурић их је описивао и као нужан предуслов за изграђивање веза и превладавање разлика између народа Европе, у исто време доживљавајући их и као пожељан и адекватан модел за смиривање националних тензија у земљи, које су из темеља потресале југословенску заједницу.[24] Овакви ставови несумњиво су представљени и у његовом политичком пројекту под називом *Савез (Унија) суверених држава* из јула 1991. године, насталом по узору на концепт Европске економске заједнице, а који је подразумевао трансформацију Југославије у форму конфедерације.[25]

Хетерогена, разједињена Европа

Слика *транснационалне Европе* присутна је код дела најпроминентнијих припадника историчарске професије до 1991. године. Упоредо с том сликом, у наративима историчара је, на другој страни, готово истовремено обликована и потпуно опречна слика *хетерогене и подељене Европе*, која представља својеврсно буре барута. Таква конструкција посебно је уочљива у дискурсима двојице чланова САНУ – Чедомира Попова и Василија Крестића.

Већ од 1990. године Чедомир Попов је приликом својих јавних иступа у штампаним медијима отворено испољавао скептицизам када је било речи о питању интеграције Старог континента. Извор који поткрепљује ову констатацију јесте и његов разговор са члановима редакције једног од најтиражнијих дневних листова у Србији тог времена – *Вечерњих новости*. Према мишљењу новосадског професора, у источним и југоисточним деловима Европе су, и после спуштања „гвоздене завесе" и окончања хладноратовске ере, остала нерешена многобројна национална питања.[26] Управо из тих разлога, Попов је изражавао бојазан да ће се Европа у будућности налазити пред раздобљем снажних националних разрачунавања, па чак и потенцијалних локалних ратова.[27] Оваква рефлексија упућује на

23 Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, (Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Radio-televizija Vojvodine, 2015), 301–302.

24 V. M, „Ivan Đurić: Zgranuta Evropa", *Vreme*, 29. jul 1991, 27.

25 Исто.

26 Попов, *Историја на делу: разговори: 1982–2012*, 143–144.

27 Исто.

закључак да је, на примеру овог историчара, могуће јасно запазити и евидентну, може се рећи и радикалну, ревизију ставова о евроинтеграцијама унутар српске историографије, што само осликава промену наратива о Европи ка све негативнијим импликацијама како је време одмицало.

Попут Чедомира Попова, тезу да Европа представља потенцијално жариште национализама и трајно трусно подручје заступао је и Василије Крестић. Ово своје гледиште академик Крестић истакао је у склопу интервјуа датог новосадском *Дневнику* у јулу 1991. године.[28] Том приликом, недвосмислено је наглашавао да се континент након пада Берлинског зида само привидно обједињује, али да истрајавају многи сепаратистички и национални покрети у бројним земљама, чији међусобно супротстављени интереси представљају ништа друго до претњу за продубљивањем старих подела међу народима.[29]

Узимајући у разматрање историјски контекст, може се изнети претпоставка да је оваква слика о нехомогености Европе формулисана у светлу тадашњих дешавања на југословенском тлу, али и у осталим деловима континента. Осим националних сукоба на простору Балканског полуострва, на самом почетку постхладноратовског периода дошло је до отварања кризних жаришта и у другим подручјима Старог континента, особито на територијама пропадајућег Совјетског Савеза, што су најречитије илустровали примери конфликата у регионима Кавказа и Транснистрије.[30]

Европа као хегемон

Као што је већ назначено, слику *транснационалне Европе* могуће је запазити оквирно све до средине 1991. године, када су почетак ратних сукоба у Југославији[31] и посредовање Европске заједнице у захукталој кризи[32] донели радикалну промену перцепције Европе из угла истакнутих историчара. Од тог тренутка, слике Европе, све више идентификоване са Европском заједницом, доживеле су

28 Ружица Жекић, „Словенија – трабант Хрватске", *Дневник*, 11. јул 1991.

29 Василије Крестић, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука: (интервјуи и изјаве 1985–2010)*, (Нови Сад: Прометеј, 2011), 98.

30 Berend, *Evropa posle 1980*, 59–61.

31 Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, (Beograd: Filip Višnjić, 1997), 161–175.

32 О неуспешном ангажовању Европске заједнице са циљем превазилажења кризе у Југославији видети више у: Милан Игрутиновић, *Југославија и Европска заједница: зборник докумената*, (Београд: Архив Југославије, 2020), 36.

недвосмислену трансформацију у превасходно негативне. Једна од доминантних слика о Европи већ од прве половине те године, присутна у дискурсима историчара, претежно чланова САНУ, била је слика *Европе као лицемерног хегемона*, који стоји насупрот интересима Србије и Југославије.

Тако је, у интервјуу датом Милошу Јевтићу априла 1991. године, само два месеца пре отпочињања ратних дејстава, Чедомир Попов однос Европе према Југославији окарактерисао као изразито дволичан.[33] Из визуре овог историчара, хипокризија Европе огледала се у томе што је она, позивајући се на универзалне принципе људских права и демократије, с једне стране издавала декларације у којима се позивало на очување југословенске државе, док је, на другој страни, отворено упућивала претње Србији, која је управо једина међу републикама настојала да одбрани интегритет федерације.[34] Како је сматрао Попов, Западна Европа је, под плаштом концепта „уједињене Европе", наступала хегемонистички према Југославији, подржавајући отцепљење Словеније и Хрватске.[35] Слика Европе као симбола политичке хегемоније профилисана је у дискурсу још једног академика, Василија Крестића. Примера ради, у разговору објављеном у часопису *Епоха* новембра 1991. године,[36] Крестић је Европу, под којом је подразумевао Европску заједницу, гласно означио као „безобзирну", будући да, према његовом мишљењу, из сопствених империјалистичких интереса није гајила довољно разумевања за интересе и тежње Србије.[37]

Вреди посебно истаћи да би поимање Европе као хегемона међу српским историчарима требало довести у везу и са уједињењем Немачке након октобра 1990. године.[38] Према тези Попова, хегемонизам Европе имао је, сем политичке, и димензију економског империјализма. Како је истицао новосадски професор у разговору с Ружицом Зекић 1991. године, процеси евроинтеграција, који су доживљавали снажан замах, стајали су у директној корелацији са глобалном стра-

33 Милош Јевтић, *Историчари: Радован Самарџић, Сима Ћирковић, Василије Крестић, Чедомир Попов*, (Горњи Милановац: Дечје новине: 1992), 244.

34 Исто.

35 Исто.

36 Ј. Рођеновић, „Како исправити 'криве Дрине'?", *Епоха*, 19. новембар 1991.

37 Крестић, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука: (интервјуи и изјаве 1985–2010)*, 143.

38 Рушење Берлинског зида утрло је пут уједињењу Немачке, које је и проглашено 3. октобра 1990. године. Више о самом поступку реунификације Западне и Источне Немачке у јединствену савезну државу вид. у: Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, 675–679; Berend, *Evropa posle 1980.*, 61–63.

тегијом тек уједињене Немачке.[39] Под паролом економског повезивања држава, Немачка је пронашла начин да обнови старе империјалистичке амбиције, односно да оствари некадашњи концепт *Drang nach Osten*.[40] Управо из тих разлога „немачка Европа" је, пружајући подршку подривању Југославије, кажњавала Србију, на тај начин изражавајући нетрпељивост према оним народима који нису желели да прихвате намењену им другоразредну позицију унутар нове европске архитектуре.[41]

Мишљење Чедомира Попова о хегемонистичком карактеру Европе на челу са обједињеном Немачком делиле су и друге његове колеге, пре свега Бранко Петрановић и Радован Самарџић, о чему сведоче и редови у текстовима домаће штампе. Тако је професор Петрановић, у интервјуу за сарајевско *Oslobođenje* септембра 1991. године, отворено указивао на могућност појаве „Четвртог рајха", оличеног у Европи под кормилом Немачке.[42] Према речима Петрановића, немачко уједињење отварало је широм врата њеној агресији према југоистоку континента.[43] Почетак ангажовања Европске заједнице у југословенској кризи, у којој је главну реч водила уједињена Немачка, Петрановић је на страницама *Борбе* јула исте године протумачио као индицију нескривене тежње Немачке за ширењем ка Јадрану, а на чијем је путу стајала Југославија као препрека.[44] Осим у случају Петрановића, Европа као оличење политичке и економске хегемоније присутна је и у јавном дискурсу Радована Самарџића. У интервјуу за београдски *НИН* публикованом у августу 1992. године, академик Самарџић презентовао је лични став да је главни циљ Европе предвођене Немачком био ништа друго до потпуно разбијање југословенске државе.[45]

На основу изнетих рефлексија истакнутих српских историчара, може се закључити да је слика која је Европу приказивала као симбол империјализма доминирала у њиховим јавним дискурсима током 1991. године, али да није ишчезла из њихових наратива ни наредне године. Она се само пооштравала што је земља дубље тонула у рат. Другим речима, попримала је све израженију негативну конотацију сразмерно како су се оружани сукоби распламсавали. С тим у вези, треба констатовати да су пресудни утицај на формирање

39 Попов, *Историја на делу: разговори: 1982–2012*, 165.
40 Исто, 167.
41 Исто, 165.
42 Jelena Kosanović, „Dva poraza Jugoslavije", *Oslobođenje*, 29. septembar 1991.
43 Исто.
44 Перица Вучинић, „Величанствени портали несрећне збиље", *Борба*, 12. јул 1991.
45 „Освета поражених", *НИН*, 8. август 1992, 20.

овакве конструкције Европе извршили сам ратни вихор и распад југословенске федерације. Ипак, делује оправдано да се може изнети и претпоставка да је таква негативна слика Европе, која пружа директан допринос разградњи Југославије, додатно интензивирана и услед рестриктивних мера и санкција које је још новембра 1991. године Европска заједница увела Србији, а које су прокрчиле пут међународној изолацији у којој се земља нашла већ следеће године.[46]

Католичка, верски нетолерантна Европа

Још једна слика креирана у наративима српских историчара током 1992. године, а која је стајала у тесној корелацији са сликом која је приказивала Европу као хегемона, била је слика *католичке и верски нетолерантне Европе*, која с намером спроводи прозелитизам и тежи да поништи српски идентитет. Као и претходна, и оваква слика формирана је под непосредним утицајем општег стања ратне неизвесности и односа Европске заједнице и југословенске државе у тим одсудним тренуцима. Конкретније, она је у потпуности и рефлектовала нестабилност у односима између Југославије, односно Србије, и Европске заједнице.

У обликовању такве слике о Европи међу историчарима предњачио је Милорад Екмечић. Наиме, године 1992. професор Екмечић објавио је научну публикацију под насловом *Србија између Средње Европе и Европе*, у издању *Политике* из Београда. У овој књизи отворено је заговарао тезу да је Католичка црква одиграла кључну улогу у слому комунистичких режима у Источној Европи до 1990. године.[47] Према становишту Екмечића, под окриљем прокламованог циља за уједињењем Европе након краја Хладног рата, стајала је тежња Европске заједнице и Католичке цркве за стварањем независног *Regnum catholicissimum* на југоистоку континента. На путу остварења ове замисли стајала је југословенска држава.[48] Управо у том контексту Екмечић је тумачио пружање подршке Европске заједнице и Ватикана тежњама Хрватске и Словеније за независношћу, односно за распадом Југославије.[49] Након што је поменута публикација угледала светлост дана, може се извести констатација да је на тај начин пред-

46 Tvrtko Jakovina, „SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije", u: *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021), 467.

47 Милорад Екмечић, *Србија између Средње Европе и Европе*, (Београд: Политика; BMG, 1992), 42.

48 Исто, 43.

49 Исто.

става *религијски нетолерантне Европе*, чија је намера да прошири утицај католичанства науштрб православног хришћанства, постала и својеврсни део званичног научног дискурса на пољу домаће историографије.

Сличну теорију о тесној вези између Ватикана и Европске заједнице међу историчарима развио је и Чедомир Попов. Примера ради, приликом интервјуа реализованог са Весном Савић 1992. године, професор Попов подробно је образложио став да Европа, оличена у Европској заједници, подстиче снажну нетрпељивост према Србима, која је, осим политичких и стратешких, била мотивисана и верским разлозима.[50] Идеолошки покретач и корен те нетрпељивости, према његовом мишљењу, требало је тражити у пукој чињеници да је српски народ, као нација православне вере, представљао сметњу ширењу католичанства на континенту.[51]

Оваква слика Европе, којом управља Католичка црква и чији је крајњи циљ брисање идентитета српског народа, а која се може окарактерисати као доминантна током 1992. године, обликована је првенствено услед политичких догађаја с краја претходне и почетка поменуте године. Најпре је Немачка у децембру 1991. године објавила признање независности Словенији и Хрватској, да би недуго потом, већ 15. јануара 1992. године, то учиниле и остале државе чланице Европске заједнице. Тиме је овим двема југословенским републикама, чије је становништво већински исповедало католичку вероисповест, и формално трасиран пут ка жељеној самосталности и међународном признању.[52] Међутим, вреди истаћи и да је таква слика неоспорно била формирана и због блиских релација и контаката између Хрватске и Словеније и Ватикана, који су потврђени признањем од стране Папске државе 13. јануара 1992. године, што је у јавности Србије образлагано такозваном „ватиканском завером против Срба".[53]

Немоћна Европа

Паралелно са већ изложеним сликама које су је приказивале у негативном контексту, у круговима еминентних припадника српске историографије профилисана је још једна негативна представа о Европи. Реч је о слици *немоћне Европе*, која није била у стању да

50 Попов, *Историја на делу: разговори: 1982–2012*, 179.

51 Исто.

52 Jakovina, „SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije", 440.

53 Branislav Radeljić, *Europe and the Collapse of Yugoslavia: The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*, (London: I. B. Tauris, 2012), 157–168.

самостално решава југословенско питање. Ова слика нарочито је упадљива у дискурсу Ивана Ђурића крајем 1991. и током 1992. године, а била је креирана под општим утиском који је владао после неуспешног посредничког ангажмана Европске заједнице у циљу проналаска решења кризе на југословенском тлу, у то време увелико прерасле у разорни оружани сукоб. Важно је истаћи да је Европска заједница путем различитих иницијатива, између осталог и организовањем специјалне Мировне конференције у Хагу под председавањем лорда Карингтона у јесен 1991. године, отворено настојала да потпомогне разрешење кризе у Југославији. Међутим, ипак није успела да спречи даљу ескалацију сукоба и заустави борбена дејства.[54]

Критички осврт на неуспех посредовања Европске заједнице у превладавању југословенске кризе може се сагледати у неколико Ђурићевих интервјуа, датим различитим домаћим новинама и листовима. Примера ради, на страницама београдске штампе крајем 1991. године – конкретније најпре у недељнику *Vreme*,[55] а затим и у дневном листу *Политика*[56] – Ђурић је отворено указивао да представници Европске заједнице нису кадри да се носе са кризом на тлу Југославије, те да су им из тих разлога неопходни помоћ и интервенције осталих међународних фактора, и то првенствено Сједињених Америчких Држава и Уједињених нација. Веома слично виђење тадашње ситуације на југословенском простору, али и критички настројене тонове упућене Европској заједници, Ђурић је поновио и следеће, 1992. године, овога пута у загребачком *Nedjeljnom vjesniku*[57] и београдској *Борби*.[58] Из Ђурићеве перспективе, истакнуте у ова два листа, нестанак југословенске државе са карте Старог континента апсолутно је ишао у прилог тези да Европска заједница, коју је поистовећивао са Европом, није дорасла да геостратешки делује као јединствена политичка заједница, односно да је неспремна да поступа као уједињени политички актер на међународној сцени.[59]

У случају Ивана Ђурића, великог заговорника укључивања у систем европских интеграција, неопходно је посебно подвући да негативну квалификацију Европе треба протумачити и као индикативан израз одређеног степена разочарања у политички пројекат „уједиње-

54 Mirjana Cupek Hamill, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije: (1991–1992)*, (Zagreb: Leykam international, 2008), 74–77.

55 „Ivan Đurić: 'Milošević je odgovoran za krizu'", *Vreme*, 11. novembar 1991.

56 „Бриселска декларација нуди последњу шансу", *Политика*, 20. децембар 1991.

57 Mirko Galić, „Srbija još nije udarila u dno", *Nedjeljni vjesnik*, 11. mart 1992.

58 Ivan Đurić, „Braća po strasti", *Borba*, 4. jul 1992.

59 Исто.

не Европе". Отелотворен у Европској заједници (потоњој Европској унији), већ на самом почетку свога постојања није успео да пружи одговарајући одговор на својеврстан „тест", формулисан у процесу дезинтеграције социјалистичке Југославије.

Закључак

Неопходно је извести закључак да слика Европе креирана у кружоку српских историчара у периоду од 1989. до 1992. године није била једнодимензионална. Напротив, конструисан је низ разноврсних, чак и потпуно контрадикторних и дијаметрално супротних слика Европе. Првобитна позитивна слика наднационалне Европе, која је после рушења Берлинског зида превазишла блоковске баријере и која се путем привредних токова интегрише, постепено је ишчезавала из њихових наратива, запавши у други план, да би потом примат преузеле мање афирмативне слике Европе. Преломни тренутак после којег Европа у перцепцији српских историчара поприма изразито негативну димензију означили су почетак ратних дејстава на тлу Југославије и директан посреднички ангажман Европске заједнице у циљу проналаска решења кризе средином 1991. године. У прилог таквој констатацији сведоче и слике које Европу представљају као симбол хегемонизма и верски нетолерантног чиниоца, непријатељски настројеног према Србији, али и као хетерогену заједницу и немоћног политичког субјекта, неспремног да стратешки делује као јединствени актер у сфери међународних односа.

Референце

Duga
Nedjelja
Nedjeljni vjesnik
Oslobođenje
Vreme
Борба
Вечерње новости
Дневник
Епоха
НИН
Политика

Интервју са Љубинком Трговчевић Митровић (16. новембар 2021)

Ćirković, Sima M, *Živeti sa istorijom* (pr. Vlastimir Đokić), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020.

Mitrović, Andrej, *Vreme destruktivnih: intervjui*, Čačak: Čačanski glas, 1998.

Екмечић, Милорад, *Србија између Средње Европе и Европе*, Београд: Политика; BMG, 1992.

Јевтић, Милош, *Историчари: Радован Самарџић, Сима Ћирковић, Василије Крестић, Чедомир Попов*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1992.

Јевтић, Милош, *Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем*, Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић": ФИЛУМ: Народни музеј, 2016.

Крестић, Василије, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука: (интервјуи и изјаве 1985-2010)*, Нови Сад: Прометеј, 2011.

Попов, Чедомир, *Историја на делу: разговори: 1982-2012*, Нови Сад: Матица српска, 2016.

Berend, Ivan Tibor, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laiseez-faire do globalizacije*, Beograd: Arhipelag, 2009.

Berend, Ivan Tibor, *Evropa posle 1980.*, Beograd: Arhipelag; Službeni glasnik, 2012.

Cupek Hamill, Mirjana, *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije: (1991-1992)*, Zagreb: Leykam international, 2008.

Dinan, Dezmon, *Menjanje Evrope. Istorija Evropske unije*, Beograd: Službeni glasnik, 2010.

Gillingham, John, *European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy?*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Игрутиновић, Милан, *Југославија и Европска заједница 1957-1992: зборник докумената*, Београд: Архив Југославије, 2020.

Jakovina, Tvrtko, „SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije", u: *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 435-483.

Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*, Beograd: Samizdat B92, 2003.

Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London: Penguin Press, 2005.

Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд: Clio, 1999.

Milosavljević, Olivera, „Zloupotreba autoriteta nauke", u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (pr. Nebojša Popov), Beograd: Republika; Novi Beograd: Vikom grafik; Zrenjanin: Građanska čitaonica, 1996, 305-338.

Milutinović, Zoran, *Getting Over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*, Amsterdam; New York: Rodopi, 2011.

Perović, Latinka, „Uvodna studija", u: *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 15-92.

Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)*, Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Radio-televizija Vojvodine, 2015.

Radeljić, Branislav, *Europe and the Collapse of Yugoslavia: The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*, London: I. B. Tauris, 2012.

Stojanović, Dubravka, „Traumatični krug srpske opozicije", u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)* (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 67-97.

Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.

Чалић, Мари-Жанин, *Исшорија Јуīославије у 20. веку*, Београд: Clio, 2013.

Miloš Tirnanić, MA, Junior Research Assistant
Institute for Philosophy and Social Theory,
University of Belgrade

IMAGES OF EUROPE BY SERBIAN HISTORIANS IN THE LATE 1980S AND EARLY 1990S

The article explores the images of Europe constructed in the circles of leading Serbian historians from 1989 to 1992, through the analysis of their public narratives and discourses, expressed in interviews in the Yugoslav press and selected publications. At the beginning, the historical context at the end of Cold War era is presented, both on the pan-European and Yugoslav levels, and the role of historians at that time is explained. In the continuation, an overview of different images of Europe from the point of view of Serbian historians, which were created under the influence of current socio-political events, is presented.

Keywords: historians, Europe, European Community, Serbia, image

II ФАШИЗАМ, НАЦИЗАМ И ХОЛОКАУСТ

Др Радосав Туцовић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
radosav.tucovic@gmail.com

НАЦИЗАМ ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОГИЈЕ И ПРАКСЕ: АНДРЕЈ МИТРОВИЋ И КРЕИРАЊЕ НОВИХ ИСТОРИОГРАФСКИХ ТРЕНДОВА

Апстракт: Чланак представља преглед директних утицаја професора Андреја Митровића на истраживање нацизма, али и на креирање генералних токова у историографији. Централни део рада представља анализу његових радова и закључака, али и развој научне методологије, као и даљих историографских трендова. Истраживање је засновано на текстовима које је професор Митровић објављивао, али и на докторским дисертацијама при чијој изради је био ментор.

Кључне речи: Андреј Митровић, нацизам, тоталитаризам, историја историографије, Филозофски факултет

Историографија, али и генерално изучавање тоталитарних система добили су велики замах у Европи након Другог светског рата. Међутим, истраживање феномена везаних за међуратни период, али и Други светски рат било је снажно обележено карактером послератних европских друштава. У том смислу, политичка организација, државна пропаганда, али и друштвена клима остављале су снажан утицај на правац даљег деловања историографије. Ова чињеница посебно је била везана за државе са источне стране гвоздене завесе, које су, услед снажног утицаја комунистичких партија, стварале сопствени наратив о Другом светском рату.[1] Све то било је у функцији

1 Richard James Boon Bosworth, "Nations Examine Their Past: A Comparative Analysis of the Historiography of the 'Long' Second World War", *The History Teacher,* 4 (1996), 510–517.

креирања националног и државног идентитета, у коме је највећи ратни сукоб у историји имао централно место. У том погледу социјалистичка Југославија представља пример са изразито обимном историографском продукцијом. Односно, у периоду од 1945. до 1985. године историографија Другог светског рата попримила је енормне размере.[2]

У зависности од актуелног тренутка и трендова, писани су новински и научни чланци,[3] објављиване читаве серије зборника докумената,[4] различите врсте микроисторија,[5] али и бројне монографије и синтезе.[6] Квалитет и употребна вредност ових радова снажно су варирали, што је за тако обимну продукцију представљало очекиван резултат. Међутим, када погледамо генерално период до краја 1960-их година, можемо констатовати да је југословенска историографија долазила у фазу јасног засићења. Хиљаде публикованих радова углавном су одговарале на питања све детаљније историографске реконструкције по дубини. Међутим, оно што је без сумње недостајало у том периоду било је значајније историографско утемељење Другог светског рата кроз истраживање по ширини. Односно, постављање пре свега питања о идеологијама тоталитарних

---

2 *Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године* (Београд: Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, 1989).

3 *Библиографија о Народноослободилачком рату*, 161–739.

4 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа,* I–XIV Београд: Војноисторијски институт); *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуције,* ур. В. Глишић (Београд: Комунист, 1985); *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji,* ur. Z. Levental, (Beograd: SJO, 1952), и др.

5 *Београд у рату и револуцији 1941–1945,* ур. В. Глишић, (Београд: Историјски архив, 1984); Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рату и револуцији,* (Београд: Нолит 1962); Милосав Бојић, *Записи о мојој чети,* (Београд: Војноиздавачки завод, 1969); Драгослав Димитријевић, *Космај у НОБ,* (Београд: Републички одбор СУБНОР, 1972); Живојин Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945,* (Београд: Институт за савремену историју – Народна књига, 1979), и др.

6 Petar Brajović, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu,* (Beograd: Borba, 1977); *Drugi svetski rat: pregled ratnih operacija,* knj. I–V, (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1957–1970); Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији: квислиншка управа 1941–1944,* I–II (Београд: Слобода, 1979); Nikola Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945,* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982); Slavko Vukčević, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941–1945,* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985); Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944,* (Београд, Рад, 1970); Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945,* књ. 1 (Београд: Рад, 1975), и др.

система, које су довеле до нацистичке и фашистичке праксе на окупираним територијама, коју је предано и неуморно до детаља сецирала југословенска послератна историографија. Заправо, суштинска је била потреба за изучавањем самих идеологија, које су у свом коначном облику, током Другог светског рата, резултирале до тада незапамћеним ратним злочинима.

Пратећи европску и светску историографију, овај крупан недостатак јасно је приметио тада млади историчар – Андреј Митровић. Заправо, прва фаза његове каријере била је снажно обележена радовима који су се доминантно бавили питањем Париске мировне конференције.[7] Истраживање ових феномена професор Митровић крунисао је 1969. године објављивањем монографије *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*.[8] То дело представљало је сажимање дотадашњих резултата прве велике теме у каријери младог научника, али и очигледно означило прави тренутак за отварање нових истраживачких тема. Такође, његово педантно праћење историографске продукције европских земаља поклопило се и с рудиментарним правцем југословенске историографије, која је вапила за новим приступом и одговорима на суштинска питања.

Андреј Митровић и истраживање нацизма

Историографска продукција Андреја Митровића везано за питања идеологије нацизма започела је 1970. године. Управо те године објавио је више радова који су на различите начине, из различитих визура и у различитим формама анализирали тоталитарну мисао и нацистичку идеологију.[9] У том смислу, посебно значајан био је први

7 Андреј Митровић, „Задарско питање на Конференцији мира 1919. године. Од отварања Конференције у јануару до потписивања мировног уговора са Немачком“, у: *Зборник Филозофскої факултета у Беоїраду*, VII, 1 (1963), 427–444; Андреј Митровић, „Тајни контакти Нитијеве владе са југословенском делегацијом у јулу 1919. године“, у: *Зборник Филозофскої факултета у Беоїраду* VIII (1964), 753–772; Andrej Mitrović, „Aprilski pregovori o jadranskom pitanju na Konferenciji mira 1919. godine“, u: *Istorija XX veka. Zbornik radova* VIII, Beograd (1966), 271–359; Андреј Митровић, „Мировна делегација Краљевине СХС и Декларација В. Вилсона од 23. априла 1919“, у: *Зборник Филозофскої факултета у Беоїраду* X, 1 (1968), 473–495, и др.

8 Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969).

9 Andrej Mitrović, „Istorijski pogled na nemačku totalitarnu misao“, u: *Gledišta*, 11 (1970), 1569–1581; Andrej Mitrović, „Istoriografija kao nauka“, u: *Treći program*, 2 (1970), 249–257; Andrej Mitrović, „Memoari o Drugom svetskom ratu“, u: *Treći program* (1970), 179–198; Andrej Mitrović, „O značaju i tradicijama 27. marta 1941“,

рад, који је детаљно разматрао однос нацистичке идеологије према Југоисточној Европи и који је овај простор начелно позиционирао у оквиру читаве идеје великог привредног простора Трећег рајха.[10] По својој структури, изразито обимној изворној грађи, ширини разумевања, као и врло зрелим закључцима, овај чланак представљао је квалитетно утемељење потпуно новог правца размишљања о нацизму, његовој идеологији, али и пракси на окупираним територијама.

У наредним годинама стваралаштво Андреја Митровића било је обележено објављивањем радова који су даље углавном по дубини анализирали генералне планове Трећег рајха, али и Италије, везано за Југоисточну Европу, као и генезу немачко-југословенских односа након Првог светског рата.[11] Међутим, то је ипак био секундарни резултат тадашњих истраживања професора Митровића. Главни резултат, и до данас по свим параметрима најдалекосежнији продукт његових професионалних размишљања, угледао је светлост дана 1974. године, објављивањем синтезе *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе (1919–1939).*[12] Данас, тачно пет деценија касније, без сумње можемо констатовати да ова књига својим далекосежним промишљањем даје снажан печат изучавању европских тоталитаризама и свакако представља један од најквалитетнијих продуката југословенске послератне историографије.

У каснијој фази 1970-их година, Андреј Митровић своја истраживања нацизма усмерио је на екомонску компоненту ове идеологије. У том смислу, објавио је неколико веома значајних радова у којима је настојао да преиспита такозвани Јединствени привредни простор Трећег рајха и да, у оквиру њега, позиционира Југоисточ-

---

u: *Gledišta*, 3 (1970), 483–490; A. Mitrović, „Stvaraoci u kulturi i autoritarne države (1919–1939)“, u: *Kultura*, 11 (1970), 123–140; Андреј Митровић, „Фотографија као историјски извор. (Поводом збирки фотографија о савременој историји Немачке и о историји Другог светског рата)“, у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 277; Андреј Митровић, „Две студије о нацистичкој држави“, у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 280.

10 Андреј Митровић, „Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)“, у: *Зборник Филозофског факултета у Београду* , XI–1 (1970), 709–733.

11 Андреј Митровић, „Немачке и италијанске тежње за ’Новим поретком’ и југоисточна Европа“, у: *Историјски гласник*, 2 (1972), 47–86; Andrej Mitrović, „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Evrope početkom Drugog svetskog rata), u: Vasa Čubrilović (ur.), *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa. Zbornik radova* (Beograd 1973), 185–209; Andrej Mitrović, „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933“, у: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XII, 1 (Beograd 1974), 567–575.

12 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе: 1919–1939* (Београд: СКЗ, 1974).

ну Европу.[13] Међутим, посебно јак печат истраживању тоталитарних идеологија прве половине 20. века оставиле су две монографије. Прво је 1979. године у издању *Политике* и великом тиражу од 30.000 примерака, објављена књига *Фашизам и нацизам.* Намера је очигледно била да овај текст у краткој форми стигне до широке читалачке публике, па је стога писана једноставним и разумљивим језиком, да би веома јасно представила карактер и функционисање поменутих идеологија.[14] Након тога, 1983. године аутор је јавности представио дело *Анїажовано и лейо: умеїносїї у раздобљу свеїских раїова (1914–1945)*,[15] које представља један потпуно нови историографски поглед на креирање и инструментализацију уметности, у ери ратом и насиљем обележеног 20. века.

Научни приступ, методологија и иновације

Вршећи истраживања нацистичке политичке доктрине, Андреј Митровић је временом развио себи својствен методолошки приступ, који је одликовало неколико врло битних особина. Првенствено, неопходно је нагласити да је професор Митровић до танчина схватао важност извора, њиховог тумачења, али и манипулативне стране. Разумео је њихову сложеност и у том смислу наглашавао вечну неопходност сталног преиспитивања и критике извора.[16] Прикупљању извора приступао је са изразитом дозом пажње и акрибије. Судећи по радовима, трудио се да прикупи и прочита све што је било могуће везано за феномен који је анализирао. Одличан пример за то представља чланак о теорији немачке нацистичке привреде и њеном односу према Југоистоку. Наиме, овом приликом, професор Митровић прикупио је и у чланку цитирао укупно 116 текстова, искључиво на немачком језику.[17]

13 Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42; Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe Yugoslavia 1933–1945“, u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945* (Belgrade 1977), 7–45; Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933. godine“, u: *Istorijski časopis*, XXI (1974), 225–240.

14 Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам,* (Београд: Политика, 1979).

15 Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo: Umetnost u razdoblju svetskih ratova,* (Beograd: Narodna knjiga, 1983).

16 Андреј Митровић, „Фотографија као историјски извор. (Поводом збирки фотографија о савременој историји Немачке и о историји Другог светског рата)“, у: *Историјски їласник*, 1–2 (1970), 277.

17 Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42.

Осим тога, у радовима Андреја Митровића приметна је и способност да се један феномен дуготрајно разматра и наново преиспитује. Тако се увек враћао на исконски карактер Трећег рајха, једном приликом, на почетку своје каријере, успутно забележивши: „основно методолошко начело при проучавању нацистичке државе и њене улоге мора бити то да се она може схватити и посматрати само као сложена историјска, а не просто као правна појава“.[18] У том смислу, да би остао у току с генералним светским трендовима у друштвено-хуманистичким наукама, али и по свему судећи одржао ниво способности за дубља промишљања, редовно је пратио пре свега европску историографију. Траг о томе остао је сачуван у његовим приказима или својеврсним критикама различитих продуката, пре свега европских историчара.[19] У овим текстовима уочава се осећај за значај одређеног истраживања, али и активна способност праћења трендова и поређења, као део потребе за даљим усавршавањем историографског приступа.

Такав начин рада одвео је Андреја Митровића до формирања сопственог и веома сложеног методолошког обрасца. У његовим радовима уочавају се тенденције које су биле модерне и за своје време по много чему иновативне. Односно, када говоримо о радовима који се стриктно тичу нацизма, одмах се уочава да професор Митровић увек полази од теорије и идеологије. Заправо, анализирајући доктрину нацизма, он тражи одговоре на општа питања о Трећем рајху. Даље, идеологију повезује с привредним интересима, креираним пре свега на немачким научним установама, а спровођеним кроз активности спољне политике. Реализацију планова углавном гледа кроз њихово пласирање у немачко јавно мњење и остварење добитака у међудржавним односима друге половине 1930-их година. Да би то успешно извршио, изванредно влада хронологијом догађаја и политичких кретања у различитим државама Европе и света. Константно комбинује глобални и локални контекст, без већих проблема балансирајући између њих. Речју, професор Митровић у својим радовима пре свега тражи директан утицај нацистичке идеологије на спољнополитичке догађаје или у каснијој фази на догађаје на фронту.[20]

18 Андреј Митровић, „Две студије о нацистичкој држави“, у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 280.

19 Андреј Митровић, „Фотографија као историјски извор. (Поводом збирки фотографија о савременој историји Немачке и о историји Другог светског рата)“, у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 277–280; Андреј Митровић, „Две студије о нацистичкој држави“, у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 280–281.

20 Андреј Митровић, „Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)“, у: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI–1 (1970), 709–733.

Кроз опште истраживање политичке теорије нацизма, уочио је и истакао неколико компоненти у креирању саме идеологије – привредну, географску, историјску, духовну, политичку и етничку.[21] Међутим, у складу с градацијом према значају, свој основни фокус у радовима поставља на економске планове. Наиме, ова компонента била је почетком 1970-их потпуно нова у истраживању међуратног периода и Другог светског рата у Југославији. У складу са уоченим значајем, професор Митровић је у својим радовима пажљиво наглашавао привредну компоненту као кључну у формирању идеолошке доктрине Трећег рајха. У том смислу, економске планове посматрао је као феномен дугог трајања, тражећи њихову генезу у периоду Вајмарске републике, али и периоду пре Првог светског рата. Тако се првенствно бавио фактичком, али и симболичком компонентом појма „Велики привредни простор". Поред тога, анализирао је и појединачне и разноврсне сегменте, али и фазе у креирању привредног сегмента нацизма.[22]

Осим наведеног, један од најважнијих делова Митровићевих истраживања јесте позиционирање Југоисточне Европе у оквиру нацистичке идеологије. Наиме, користећи резултате наведених истраживања, Андреј Митровић се трудио да остави лични печат лоцирајући овај део Европе у немачким плановима. У том смислу константно је комбиновао анализу праваца нацистичке, пре свега привредне доктрине, са местом Југоисточне Европе у њој, преиспитујући континуитет привредних планова. Кретао се од географско-привредног појма локалног простора према глобалним плановима нацистичке Немачке, веома добро владајући њиховом међусобном релацијом. Надаље, своје базичне закључке повезивао је са спољнополитичким догађајима, али и правном легитимизацијом, дајући овим питањима један заокружен концепт.[23]

Овако развијен методолошки приступ омогућио је професору Митровићу да доноси зреле и далекосежне закључке. Ако погледамо генерално, радови који се тичу нацизма обилују закључцима који

21 Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941", u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42.

22 Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933. godine", u: *Istorijski časopis*, XXI (1974), 225–240.

23 Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941", u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42; Andrej Mitrović, „Novi poredak" i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Evrope početkom Drugog svetskog rata), u: Vasa Čubrilović (ur.), *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa. Zbornik radova* (Beograd 1973), 185–209, и др.

нуде многе одговоре, чак и на питања модалитета окупације Србије и ратних злочина који су на том простору извршени. Међутим, способност доношења крупних закључака од стране професора Митровића најбоље је дошла до изражаја у синтези *Време нетрпељивих*.[24] Наиме, перфектно познавање националних историја, затим историја политичких странака, као и изборних и политичких процеса у Западној Европи, поставило је добар темељ. Међутим, способност да разуме контекст, уочи и изнијансира узрочно-последичне везе и посматра читав ток развоја одређене идеологије или политичког система дали су могућност Андреју Митровићу да изнесе закључке, пре свега о тоталитарним идеологијама, али и развијеним парламентарним демократијама прве половине 20. века. Поред тога, јасна критичка преиспитивања поставила су питања мултипликованих ефеката појединачних догађаја, који су променили Стари континент.

Осим свега наведеног, и само креирање структуре радова имало је јасну генезу у професионалној каријери Андреја Митровића. Наиме, у том смислу приметно је да је професор Митровић у раној фази каријере имао формалнији приступ подели текста. Добар пример тога је чланак из 1970. године, којим је заправо и закорачио у истраживање нацизма. У овом тексту уочљива је врло строга унутрашња подела на поглавља. Односно, аутор се трудио да читаоца нешто спорије уведе у тему. Након тога, дефинисао је основни феномен, проблематизовао кључна питања и тиме најавио чиме ће се бавити у наредним пасусима. У наставку је следио централни део рада где је изнео саму срж својих истраживања и донео појединачне закључке. Наравно, текст је завршио закључком, који никако није проширени резиме чланка, већ истински закључак постављен тако да, консултујући појединачне закључке из текста, нуди своје крајње мишљење и историографско разумевање проблематизованог феномена.[25]

Четири године касније, са стицањем искуства, професор Митровић додатно је развио и усавршио свој стил структурисања рада. Пређашњу формалну структуру заменила је нешто слободнија форма. Тако у чланку из 1974. године нема стриктно исцртаних граница између поглавља, већ је читалац препуштен самом тексту, који третирањем различитих историографских проблема, вешто води читаоца. Интересантно је да је у овом чланку закључак замењен „исто-

24 Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе: 1919–1939* (Београд: СКЗ, 1974).

25 Андреј Митровић, „Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)“, у: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI–1 (1970), 709–733.

ријском проценом“, што свакако одговара форми коју овај рад има.[26] У сличном тону су и други чланци које је објавио средином 1970-их година. Наиме, неовисно о начину структурисања поглавља, приметна је значајно слободнија форма.[27] Често комбиновање хронолошких с тематским и теоријским поглављима, усложило је структуре Митровићевих радова, али и изградило његов особени и веома језгровит стил. То је уосталом приметно и у књигама из сличне фазе његове каријере. Односно, у тим радовима нема једноличне, јединствене и рудиментарне поделе на поглавља, већ је за сваки текст пажљиво изграђена особена унутрашња структура, углавном по основу комбинације различитих врста методолошког приступа.[28]

Наслеђе у сфери истраживања нацизма

Напред изложен принцип рада, методолигија и начин историографског промишљања Андреја Митровића оставили су снажан утицај на актуелни тренутак југословенске историографије, али и значајно трасирали правце даљих истраживања. Првенствено, када говоримо о приступу, Андреј Митровић је донео новину у комбинацији истраживања по ширини и дубини. Са једне стране екстензивна истраживања по ширини била су могућа услед његовог изванредног познавања светске литературе и вечите потребе да се феномени дугорочно промишљају и анализирају. Са друге стране, истраживања по дубини била су базирана на пажљивом и преданом прикупљању различитих врста извора, што је 1970-их година, услед недостатка данас доступне савремене технологије, било значајно отежано и врло успорено.

Међутим, ова комбинација истраживања била је могућа искључиво уз веома добру припрему. Инсистирање професора Митровића на учењу страних језика било је приметно у сопственом професионалном усавршавању, али и као једно од најважнијих сугестија својим студен-

26 Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933. godine“, u: *Istorijski časopis*, XXI (1974), 225–240.

27 Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42; Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe Yugoslavia 1933–1945“, u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945* (Belgrade 1977), 7–45; Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933. godine“, u: *Istorijski časopis*, XXI (1974), 225–240.

28 Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Политика, 1979); Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo: Umetnost u razdoblju svetskih ratova* (Beograd: Narodna knjiga, 1983).

тима. Поред тога, у његовим радовима приметно је и комбиновање резултата различитих сродних наука, као што су социологија, филозофија, право, и др. Такав приступ личном усавршавању и реализацији сопствених истраживања постао је основни постулат Катедре за савремену историју Филозофског факултета у Београду који се, као и успомена на Андреја Митровића, пажљиво негује до данас.

Поред начина и методологије рада, професор Митровић је донео и многе новине у истраживању тоталитарних система, а пре свега начина на који се трудио да разматра питања Трећег рајха. Односно, као једно од најзначајнијих резултата на овом пољу можемо издвојити размишљање о привредној компоненти нацизма, као једном од кључних фактора у формирању политике која је као своје исходиште имала веома репресивну политичку праксу и иза себе оставила на хиљаде ратних злочина. Поред тога, веома је значајно и већ помињано позиционирање Југоисточне Европе и Балкана у оквиру читавог немачког система привредне доминације.

Овакав приступ истраживању нацизма, али и тоталитаризма генерално изнедрио је велики број радова који су писани управо под менторством Андреја Митровића. У том смислу, као директан настављач и вероватно по свим параметрима адекватан наследник истакао се и у потпуности остварио професор Милан Ристовић. Наиме, његов докторат, одбрањен управо под менторством професора Митровића, представља директан наставак истраживања нацистичких планова за Југоисточну Европу.[29] Такође, када говоримо о историји нацизма, фашизма, али и тоталитаризма генерално, неопходно је истаћи и докторат Енеса Милака о односима између Југославије и Италије током 1930-их година,[30] затим докторску дисертацију Мирослава Јовановића о руској емиграцији на Балкану након Првог светског рата,[31] докторску тезу Ранке Гашић о британском и немачком утицају на београдску елиту друге половине 1930-их година,[32] као и докторат Зорана Јањетовића о националним мањинама у Краљевини СХС/Југославији током међуратног периода.[33]

---

29 Милан Ристовић, *Немачки „нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41–1944/45: планови о будућности и пракса*, докторска теза, (Београд: Филозофски факултет, 1990).

30 Енес Милак, *Италија и Југославија 1931–1937,* докторска теза, (Београд: Филозофски факултет, 1983).

31 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану, 1920–1940,* докторска теза, (Београд: Филозофски факултет, 2000).

32 Ранка Гашић, *Британски и немачки утицај на београдску елиту, 1936–1941,* докторска теза, (Београд: Филозофски факултет, 2002).

33 Зоран Јањетовић, *Националне мањине у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941,* докторска теза, (Београд: Филозофски факултет, 2004).

Наравно постоји и читав низ других научних радова, али и докторских дисертација или магистарских теза, које су брањене под менторством или уз учешће Андреја Митровића као члана комисије, а који су даље проучавали тоталитаризам, фашизам и нацизам. У том смислу, неопходно је истаћи да су модалитет рада, али и конкретни закључци професора Митровића имали огроман утицај и на истраживања самог аутора ових редова. Тако можемо констатовати да су питања односа нацистичке ратне привреде и Балкана била основа за наша лична и дуготрајна размишљања о привредној и идеолошкој компоненти репресивног карактера окупационих система у Србији током Другог светског рата.

Закључак

Поврх свега можемо констатовати да су радови професора Андреја Митровића о нацизму, фашизму и тоталитаризму и дан-данас актуелни, веома важни и утицајни. Његови текстови се читају и цитирају, а његове књиге неретко служе као основна или додатна литература на испитима. Када потражимо узроке томе, долазимо до неколико врло јасних закључака – радови професора Митровића су разноврсни, обилују истраживањима одређених сегмената нацизма и фашизма, али су потпуно заокружени и писањем синтеза, које опет долазе из различитих феноменолошких оквира. У овим текстовима Андреј Митровић је далековидо комбиновао методолошке приступе различитих наука и донео закључке који су највећим делом и данас актуелни.

Поврх свега, радови професора Митровића обилују још једним квалитетом. Заправо, читање ових текстова подстиче на дуготрајна размишљања, чак и у случају да се читалац не бави идентичним темама. Та размишљања започињу читањем, али нас кроз године враћају на његове закључке, а самим тим изнова и изнова на његове радове.

Референце

Anić, Nikola. *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945,* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.

Атанацковић, Жарко. *Земун и околина у рату и револуцији,* Београд: Нолит, 1962.

Београд у рату и револуцији 1941–1945, ур. В. Глишић, Београд: Историјски архив, 1984.

Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године, Београд: Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, 1989.

Бојић, Милосав. *Записи о мојој четі,* Београд: Војноиздавачки завод, 1969.

Борковић, Милан. *Контрареволуција у Србији: квислиншка управа 1941–1944,* I-II, Београд: Слобода, 1979.

Bosworth, Richard James Boon. "Nations Examine Tjeir Past: A Comparative Analysis of the Historiography of the 'Long' Second World War", *The History Teacher*, 4 (1996), 499–523.

Brajović, Petar. *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu,* Beograd: Borba, 1977.

Vukčević, Slavko. *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941–1945,* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985.

Глишић, Венцеслав. *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945,* књ. 1, Београд: Рад, 1975.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944,* Београд, Рад, 1970.

Drugi svetski rat: pregled ratnih operacija, knj. I-V, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1957–1970.

Гашић, Ранка. *Британски и немачки утицај на београдску елиту, 1936–1941,* докторска теза, Београд: Филозофски факултет, 2002.

Димитријевић, Драгослав. *Космај у НОБ,* Београд: Републички одбор СУБНОР, 1972.

Документи централних органа КПЈ, НОР и револуције, ур. В. Глишић, Београд: Комунист, 1985.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, ur. Z. Levental, Beograd: SJO, 1952.

Јањетовић, Зоран. *Националне мањине у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941,* докторска теза, Београд: Филозофски факултет, 2004.

Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану, 1920–1940,* докторска теза, Београд: Филозофски факултет, 2000.

Милак, Енес. *Италија и Југославија 1931–1937,* докторска теза, Београд: Филозофски факултет, 1983.

Mitrović, Andrej. „Aprilski pregovori o jadranskom pitanju na Konferenciji mira 1919. godine", u: *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VIII, Beograd (1966), 271–359.

Mitrović, Andrej. *Angažovano i lepo: Umetnost u razdoblju svetskih ratova,* Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе: 1919–1939.* Београд: СКЗ, 1974.

Митровић, Андреј. „Две студије о нацистичкој држави", у: *Историјски гласник*, 1–2 (1970), 280.

Mitrović, Andrej. „Deutschland und Jugoslawien 1919–1933", у: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XII, 1 (Beograd 1974), 567–575.

Mitrović, Andrej. „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XIII, 3–4 (1974), 5–42.

Mitrović, Andrej. “Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe Yugoslavia 1933–1945”, u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945* (Belgrade 1977), 7–45.

Митровић, Андреј. „Задарско питање на Конференцији мира 1919. године. Од отварања Конференције у јануару до потписивања мировног уговора са Немачком“, у: *Зборник Филозофскоī факултета у Беоīраду*, VII, 1 (1963), 427–444.

Mitrović, Andrej. „Istorijski pogled na nemačku totalitarnu misao“, u: *Gledišta*, 11 (1970), 1569–1581.

Mitrović, Andrej. „Istoriografija kao nauka“, u: *Treći program*, 2 (1970), 249–257.

Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969.

Mitrović, Andrej. „Memoari o drugom svetskom ratu“, u: *Treći program* (1970), 179–198.

Митровић, Андреј. „Мировна делегација Краљевине СХС и Декларација В. Вилсона од 23. априла 1919“, у: *Зборник Филозофскоī факултета у Беоīраду*, X, 1 (1968), 473–495.

Митровић, Андреј. „Нацистичка идеја великог привредног простора и Југоисточна Европа (1940)“, у: *Зборник Филозофскоī факултета у Беоīраду*, XI–1 (1970), 709–733.

Митровић, Андреј. „Немачке и италијанске тежње за „Новим поретком“ и југоисточна Европа“, у: *Историјски īласник*, 2 (1972), 47–86.

Mitrović, Andrej. „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933. godine“, u: *Istorijski časopis*, XXI (1974), 225–240.

Mitrović, Andrej. „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa (Nemačka i Italija prema jugoistoku Evrope početkom Drugog svetskog rata), u: Vasa Čubrilović (ur.), *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa. Zbornik radova* (Beograd 1973), 185–209.

Mitrović, Andrej. „O značaju i tradicijama 27. marta 1941“, u: *Gledišta*, 3 (1970), 483–490.

Mitrović, Andrej. „Stvaraoci u kulturi i autoritarne države (1919–1939)“, u: *Kultura*, 11 (1970), 123–140.

Митровић, Андреј. „Тајни контакти Нитијеве владе са југословенском делегацијом у јулу 1919. године“, у: *Зборник Филозофскоī факултета у Беоīраду*, VIII (1964), 753–772.

Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам,* Београд: Политика, 1979.

Митровић, Андреј. „Фотографија као историјски извор. (Поводом збирки фотографија о савременој историји Немачке и о историји Другог светског рата)“, у: *Историјски īласник*, 1–2 (1970), 277.

Николић, Живојин. *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945,* Београд: Институт за савремену историју – Народна књига, 1979.

Ристовић, Милан. *Немачки „нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41–1944/45: планови о будућности и пракса*, докторска теза, Београд: Филозофски факултет, 1990.

Radosav Tucović, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
radosav.tucovic@gmail.com

NAZISM BETWEEN IDEOLOGY AND PRACTICE: ANDREJ MITROVIĆ AND THE CREATION OF INNOVATIVE TRENDS IN HISTORIOGRAPHY

This scientific article provides an overview of Professor Andrej Mitrović's professional research on National Socialism and totalitarianism. In addition to analyzing the scientific results, the general impact of his research on historiography and the unique school of professional historians he created are also subjects of analysis. The paper discusses both his scientific approach and his historiographical methodology. Accordingly, the research is based on the texts that Mitrović published mainly in the 1970s. This decade was the most fruitful, and if we look in general, Professor Mitrović changed the previous trends in the historiography of Nazism in Socialist Yugoslavia.

Keywords: Andrej Mitrović, Nazism, Totalitarianism, History of Historiography, Faculty of Philosophy

МА Силвиа Стојчић, докторанткиња
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
silvia.stojcic@gmail.com

ИСТОРИОГРАФИЈА О ФАШИЗМУ: ОД ЛОКАЛНОГ ДО ТРАНСНАЦИОНАЛНОГ

Апстракт: Упоредном анализом радова српске и румунске научне историографије, у којима су сагледане идеологије Збора и Легије архангела Михаила, проучили смо процес укључивања српских и румунских историчара у транснационалне студије о фашизму. Трудили смо се да илуструјемо како су околности друштава у којима су историчари живели и радили и фактор интересовања страних стручњака за ова два покрета утицали на тај процес.

Кључне речи: историографија, фашизам, Србија, Румунија, транснационалне студије

Предмет истраживања су радови српске и румунске научне историографије[1] о фашизму у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (даље: Краљевина СХС)/Југославији и Краљевини Румунији, са посебним фокусом на радове у којима су проучаване идеологије Збора Димитрија Љотића и Легије архангела Михаила Корнелија Кодреануа. Два покрета и даље буде интересовање истраживача у Србији и Румунији. Зато смо се ограничили на радове у којима су два покрета сагледана у највећој мери у периоду од 1918. до 1941. године, а који су објављени од шездесетих и седамдесетих година XX века до 2021. године.

Друштва Краљевине СХС/Југославије и Краљевине Румуније су у периоду 1918—1941. године била по много чему слична: делила су

1 Користили смо појам научна историографија у складу са дефиницијом коју је пружио Андреј Митровић (вид. Andrej Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio: dorađeno izdanje*, (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 143).

1. децембар 1918. године као Дан уједињења, место међу победницама Првог светског рата, заједничку границу, династијске везе, савезништво у Малој Антанти и Балканском пакту и проблеме које је донело територијално проширење, пре свега на пољу интеграције становништва. Збор и Легија архангела Михаила су у овим друштвима настали, обликовали своју идеологију, учествовали у политичком животу и покушали безуспешно изборним путем да дођу на власт. Војска Трећег рајха дошла је на територију економски потчињене и територијално раскомадане Румуније и економски потчињене Југославије, чиме је пропала политика неутралности коју су две државе водиле током међуратног периода. Немачки притисак пресудно је утицао да Легија и Збор дођу до власти.[2] Због наведених паралела запитали смо се да ли је процес укључивања радова српских и румунских историчара у транснационалне студије о фашизму био сличан.

Студије о фашизму

До тренутка писања овог рада нису створени дефиниција или теоријски модел појма *фашизам* са којим би се сложили сви истраживачи. Потреба и потрага за објашњењем овог политичког феномена родила се када и фашизам у Европи. Румунски историчар Константин Јордаки је објаснио да је, откако је обим овог појма проширен на идеологије, покрете и режиме ван међуратне Италије, његово проучавање подразумевало примену компаративног метода.[3] Истраживачи су овај феномен прво посматрали као европски, а потом и светски. Фашизам су упоређивали с другим десничарским покретима и режимима, али и с његовим главним идеолошким непријатељима у XX веку, комунизмом и тадашњим либерализмом. Идеологије, покрете

2 О Краљевини СХС/Југославији и Краљевини Румунији у међуратном периоду вид. Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, prev. Oto Livac, (Rijeka: Otokar-Keršovani, 1972); Živko Avramovski, *Balkanska Antanta (1934–1940)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986); Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope: Prvi deo 1933–1936* (Beograd, 1982); Rebecca Haynes, *Romanian Policy towards Germany, 1936–1940* (London: Palgrave Macmillan, 2000); Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime: Romania 1940–1944*, (London: Palgrave Macmillan, 2006). О односима две државе писали смо у мастер раду (вид. Силвиа Стојчић, *Односи са нацистичком Немачком: компаративна анализа спољне политике Југославије и Румуније према Немачкој (1933–1941),* мастер рад, (Београд: Филозофски факултет, 2018).

3 Constantin Iordachi, "Comparative Fascist Studies: an introduction", in *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. Constantin Iordachi, (New York: Routledge, 2010), 3–4.

и режиме поредили су међусобно како би уочили шта је обликовано заједничким, транснационалним искуством, а шта аутохтоно.

Валтер Лакер је написао да је потрага за дефиницијом или формулом фашизма припадала периоду после краја Другог светског рата, зато што су *„људи који су живели под фашистима знали у својим костима да се тај режим разликовао од других“*.[4] Први радови који су покушали да контекстуализују настанак, објасне развој и утицај фашизма пре свега на италијанско и немачко међуратно друштво настали су из пера комуниста.[5] Тако је на пример на *Седмом светском конгресу Комунистичке интернационале* одржаном 1935. године, Георги Димитров одржао говор у којем је објаснио *„класни карактер фашизма“*. Он је као саставне елементе фашистичке идеологије издвојио: политички и економски национализам, империјализам, терористичко насиље, милитаризам, шовинизам. Осим тога, нацизам је описао као *„немачку верзију фашизма“*.[6] Овим је ударен темељ проучавању покрета у другим државама који су наликовали на италијански и немачки пример, а које се наставило у наредним деценијама.

Дефиниције и теоријски модели фашизма су се током деценија после краја Другог светског рата допуњавали, мењали, често сукобљавали или били превазиђени. Историчар из Западне Немачке Ернст Нолте постао је шездесетих година XX века пионир посматрања фашизма у оквирима његове епохе од 1919. до 1945. године, ковања дефиниције фашизма у дужини од једне реченице, типолошког приступа и размишљања о концепту генеричког фашизма.[7] Он је међу елементе фашистичке идеологије сврстао негације (антимарксизам као главну, а уз њу и антипарламентаризам, антилибералиазам, антисемитизам), али и принцип вође, жељу за стварањем новог света, фокус на младе и утицај на масе.[8] Осим типолошког у студијама о фашизму, постао је популаран и тополошки приступ, који је поредио покрете на одређеном географском простору.

---

4 Walter Laqueur, *Fascism: Past, Present, Future*, (Oxford: Oxford University Press, 1996), 10.

5 Јордаки је као теоретичаре фашизма навео Троцког, Димитрова, Тољатија и Грамшија (види. Iordachi, "Comparative Fascist Studies: An Introduction", 7).

6 Цео текст говора је могуће видети на веб-страници: "Georgi Dimitrov, The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism: Main Report Delivered at the Seventh World Congress of the Communist International", https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm, (јануар 2024. године).

7 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*, trans. Leila Vennewitz, (New York: A Mentor Book, 1969), 18, 40, 577.

8 Исто, 570.

Током осамдесетих и деведесетих година XX века истраживачи су активније почели да траже суштину фашизма, која се огледала у најмањем броју карактеристика који нека идеологија, покрет или режим треба да поседују да би могли бити названи фашистичким. Утицај, али и подстицај на нове дебате,[9] извршио је рад британског историчара Роџера Грифина, који је као централни мит сваког фашистичког покрета дефинисао палингенетички облик популистичког ултранационализма.[10] У исто време италијански историчар Емилио Ђентиле убацио је у студије о фашизму појмове сакрализација политике и политичка религија, који су као хеуристичке алатке постали популарни, али такође подстакли нове дебате.[11]

Да би се дефиниције о фашизму разумеле, не сме се испустити из вида контекст друштва у којем настају. Друштво и у њему доминантна политика сећања на фашистичку прошлост имали су важан утицај на проучавање фашизма, било кроз стварање идеолошки обојених тумачења овог феномена, ограничавање доступности извора истраживачима или фокуса на одређене елементе фашистичке прошлости, уз игнорисање осталих.

Промене режима у Источном блоку 1989. године нису означиле крај историје фашизма. Штавише, интересовање за теме из фашистичке прошлости је порасло. Исто се десило и у европским институцијама попут Савета Европе и Европског парламента, које својим резолуцијама до данас раде на обликовању заједничког сећања на фашистичку прошлост, а ради изградње заједничког европског идентитета. Примера ради, у *Резолуцији 1481,* донетој 2006. године, Парламентарна скупштина Савета Европе обратила се историчарима и изразила наду да би заједнички став међународне заједнице по

9 Према нашем мишљењу, најзанимљивија је дебата око Грифинове дефиниције између њега и Ернста Нолтеа, приказана у студији *Fascism Past and Present, West and East: An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right*, ed. by Roger Griffin, Werner Lohn, and Andreas Umland (Stuttgart: ibidem Press, 2014).

10 Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, (Routledge, 1993), 26.

11 Сакрализацију политике Ђентиле је објаснио као процес у којем један политички покрет неком ентитету (држави, нацији, раси) додели свети статус (вид. Emilio Gentile and Robert Mallett, "The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism", *Totalitarian Movements and Political Religions* 1, no. 1 (2000), 18). Политичку религију је описао као религију у којој се сакрализују идеологија, политички покрет или режим и претварају у мит, који постане смисао живота (вид. Gentile, "Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation", *Totalitarian Movements and Political Religions* 5, no. 3 (2004), 328). Неке од дебата око ова два појма тичу се односа секуларних религија и фашизма или клера и фашиста.

питању злочина тоталитарних режима подстакао историчаре широм света да наставе своја истраживања, која би помогла у документовању и објективном вредновању догађаја из проблематичне прошлости.[12] Исто тако, у септембру 2019. године, поводом осамдесет година од избијања Другог светског рата, Европски парламент донео је резолуцију под називом *Значај европског сећања за будућност Европе*.[13] У том документу истиче се да је сећање на жртве и злочине важно ради заштите Европе од модерних претњи. Уз то, осуђују се историјски ревизионизам, глорификација нацистичких колаборациониста и истиче се значај борбе против порицања Холокауста.[14]

Студије о фашизму су се, поготово у периоду после 1989. године, суочиле с ревизионизмом, споровима око тумачења посебности Холокауста и нацизма и преплитале се са студијама о тоталитаризму, пошто се уз потребу за проучавањем фашистичке, јавила потреба за проучавањем комунистичке прошлости.[15] Још пре ове године српски и румунски историчари започели су процес укључивања у транснационалне студије о фашизму, али на два сасвим различита начина.

Путоказ Андреја Митровића

Студија Андреја Митровића *Фашизам и нацизам*, први пут објављена 1979. године, пионирско је дело српске историографије о фашизму. Разлога за овакав епитет има неколико. У овој студији аутор је анализирао италијански фашизам и нацизам као идеологије, покрете и режиме, применом компаративног метода. У склопу ауторовог при-

12 Resolution 1481 (2006)—Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, http://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17403&lang=en, (јануар, 2024. године).

13 P9_TA(2019)0021—Importance of European Remembrance for the Future of Europe, European Parliament Resolution of 19. September 2019. on the Importance of European Remembrance for the Future of Europe (2019/2819(RSP)), The European Parliament, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9–2019–0021_EN.html, (јануар, 2024. године).

14 Овај документ је донет у тренутку када су ЕУ и Русија биле у лошим односима. То се одразило и на чланове у којима се критикују влада у Москви и политичка елита због глорификације совјетског режима и извртања историјских чињеница о његовим злочинима.

15 Паралелно проучавање фашизма и комунизма добило је замах у годинама после избијања Хладног рата. Јордаки је порекло поређења сместио у међуратни период, када су поређене Мусолинијева Италија, Трећи рајх и Совјетски Савез (вид. Constantin Iordachi, "Comparative Fascist Studies: An Introduction", 28).

каза етимологије појма фашизам посебно нам је запала за око тврдња о фашистичким покретима, партијама и организацијама: „*Ипак, упркос свих разлика, сви имају* ***исту суштину*** *(подвучено С. С.), која их чини деловима исте историјске појаве међународног карактера.*“ Суштину су чинили тежња за ауторитарном националном државом и хомогеним друштвом, антипарламентаризам, антикомунизам, империјализам (код покрета насталих у великим силама), насиље, мобилизација ради остварења националних циљева.[16] Овим је Митровић дао своју дефиницију фашистичког минимума. Италијански фашизам и нацизам је окарактерисао као најзначајније варијанте фашизма у Европи. Када је писао о нацизму, скренуо је пажњу на посебност самог појма нацизам, због радикализма и његове историјске улоге.[17] Као велику разлику између италијанског фашизма и нацизма навео је расизам, и из расизма проистекао антисемитизам.[18]

Овакав закључак и наслови из немачке историографије које је аутор користио сведоче о његовом познавању актуелне дебате у немачкој историографији.[19] У закључку је Митровић написао да „*епоха фашизма није прошла*“ и да би фашизам поново „*провалио у главне историјске токове*“ уз помоћ злоупотребе генетике или ирационализацијом историјске свести.[20] Због оваквог става његова студија могла би се посматрати и као део дебате о неофашизму.[21] Митровић је користио радове водећих стручњака за фашизам, што указује на његову упућеност у савремену потрагу за дефиницијом овог феномена, а његов приступ проучавању фашизма разликовао се од приступа неких његових колега, чија је аргументација садржала идеолошки

16 Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам*, (Београд: Чигоја штампа, 2009), 14–15.

17 Исто, 16.

18 Исто, 82–3.

19 У питању је дебата око закључака које је Фриц Фишер изнео у књизи *Савез елита*, а чији ток је Митровић приказао у предговору превода те књиге.

20 Митровић, *Фашизам и нацизам*, 107–108.

21 Дебата о неофашизму је и даље актуелна. Истраживачи се споре око питања: Шта је неофашизам? Какве су сличности или разлике фашизма међуратног/ратног периода и неофашизма? У каквим условима настаје или се развија неофашизам? Да ли ће неофашизам поновити резултате међуратног/ратног фашизма? Неке од студија у којима се могу пронаћи одговори на ова питања су: A. James Gregor, *The Search for Neofascism: The Use and Abuse of Social Science*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Iordachi, “Debate: Fascism in East Central and Southeastern Europe: Mainstream Fascism or ‘Mutant’ Phenomenon’?”, *East Central Europe*, 37 (2010), 331–371; *Fascism Past and Present, West and East: An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right*, ed. by Roger Griffin, Werner Lohn, and Andreas Umland (Stuttgart: ibidem Press, 2014).

обојен језик.[22] Према нашем мишљењу, ова студија утрла је пут српској историографији ка транснационалним студијама о фашизму.

Попут Митровића, Милан Ристовић се у својим радовима бавио фашизмом. У једном раду објављеном први пут 2001. године, идеологију Збора описао је као фашистичку и изграђену на основу различитих утицаја. Писао је о дуалном утицају италијанског фашизма и нацизма на идеологију Љотићевог покрета, видљиву код његовог тумачења државе, које је наликовало и на италијански фашизам и на нацизам. Као једну посебност идеологије Збора навео је „*ултраконзервативну национално-романтичну митологију*“[23], а због православног мистицизма и митологизације села повукао је паралелу Збора са идеологијом Легије архангела Михаила.[24] Овај рад написан је на немачком језику и објављен је у Немачкој иако аутор није живео у иностранству. После дешавања деведесетих година XX века, рад историчара из Србије о фашизму постао је доступан страној научној јавности. У књизи *Mussolini ante portas* објављеној 2021. године проучавао је фашизам границе и закључио да је било антисловенског елемента у идеологији тамошњих фашиста. Анализом једног чланка, објављеног убрзо после Марша на Рим у Политици, уочио је тврдњу да имитација фашизма у тренутку настанка чланка у југословенским условима није могућа. Ристовић је ово протумачио као свест о проблему изградње југословенског национализма, што је могло постати плодно тло за појаву локалног фашизма.[25]

Путоказ Андреја Митровића у примени компаративног метода приликом анализе фашизма, уз ослонац на савремену теоријску литературу о овом феномену, следили су и други истраживачи. Поменућемо само неке од њих, образоване на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Ненад Петровић је 2015. године објавио студију, написану на основу магистарског рада израђеног под мен-

22 Пример су следећи радови: Бранислав Глигоријевић, „Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду, у октобру 1940. и растурање Љотићевог ‘Збора’“, *Историјски гласник*, 2, 1963, 52–81; Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом ’Збору’“, *Историјски гласник*, 4, 1965, 35–83; Todor Kuljić, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, (Beograd: Nolit, 1977); Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, (Београд: Народна књига, 1984).

23 Milan Ristović, „General M. Nedić—Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“, in *Autoritäre Regime in Ostmittel– und Südosteuropa 1919–1944*, Hrsg. Erwin Oberländer, (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017), 647–648.

24 Исто, 670–671.

25 Ристовић, *Mussolini ante portas: италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*, (Београд: Службени гласник, 2021), 210–211.

торством Андреја Митровића 1993. године, у којој је између осталог анализирао идеологију Збора. Љотићев покрет описао је као *„прву праву фашистичку организацију поникла на тлу Србије у међуратном периоду“*, чији су важни елементи били интегрално југословенство и централизам.[26] Попут свог ментора, дао је дефиницију елемената које је неки покрет морао да садржи да би био означен као фашизам: *„идеје расизма, антисемитизам, антидемократију, корпоративизам и сталешко организовање друштва, култ села и сељаштва, 'нови национализам' и милитаризам“*.[27] Ова књига је објављена када је сећање на фашистичку прошлост у српском друштву било актуелно због захтева за рехабилитације личности из периода Другог светског рата. Историчар Василије Драгосављевић одбранио је 2017. године докторску дисертацију у којој је сагледао идеологију Збора у европском контексту, са посебним освртом на поређење разних њених елемената са елементима идеологије Француске акције, италијанског фашизма и нацизма. Он је религију дефинисао као кључан интегративни фактор за југословенску націју у идеологији Збора.[28] Религију је видео и као спону са Кодреануовим покретом.

Током пандемије вируса корона, у српској историографији није нестало интересовање за проучавање фашизма. Штавише, пандемија није спречила ни истраживање у иностранству, на пример у архивима у Немачкој. У 2021. години је објављена књига Растка Ломпара *Димитрије Љотић—учитељ или фарисеј*, где је аутор на основу зборашких извора и ослонца на Грифинову дефиницију фашизма уочио палингенетички мит у Љотићевој тези о васкрсењу нације, чиме се Збор разликовао од других интегрално југословенских покрета.[29] Исте године је одбрањена докторска дисертација Радосава Туцовића, који је истражио како је нацизам зближио полицијске чиновнике који су имали различите каријере, у идеолошку службу у окупираној Србији.[30] Иако у ауторовом фокусу није била идеологија Збора, читалац се може упознати са деловањем чланова овог покрета на окупираној територији.

---

26 Nenad Ž. Petrović, *Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*, (Beograd: Mostart, 2015), 105.

27 Исто, 18.

28 Василије З. Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 211.

29 Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице: 1935–1945*, (Београд: Catena mundi, 2021), 130.

30 Радосав Р. Туцовић, *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)*, докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 325.

Премда су српски историчари познавали и примењивали дефиниције фашизма, које су створили истраживачи попут Грифина, приметили смо одсуство њихових радова у студијама о различитим фашистичким покретима које уређују или стварају водећи стручњаци о фашизму.

Румунија: у супротном смеру

У поређењу са радовима српских историчара о Збору, радови румунске историографије о Легији архангела Михаила су присутни у студијама европских и светских стручњака.[31] Објашњење за ову особеност видимо у проучавању фашизма за време комунистичког режима у Румунији. По паду Чаушескуовог режима угашен је *Партијски историјски институт Централног комитета Румунске комунистичке партије*, који је уз историјски институт Румунске академије наука запошљавао истраживаче, који су прво писали просовјетску историју, а после удаљавања од Москве историју у складу са идеологијом националног комунизма.[32] За време комунизма у Румунији су историјом локалног фашизма могли да се баве само истраживачи који су уживали пуно поверење владајуће партије.[33] Ти радови били су идеолошке интерпретације фашизма, без осврта на унутрашње или спољне услове за његову појаву, ослонац у друштву или дубље анализе елемената идеологије.[34]

Изузетак је био румунски историчар Еуген Вебер, који је као младић напустио домовину и шездесетих година XX века у Америци писао о друштвеној позадини легионарског покрета. Он је установио да су легионарске вође биле провинцијска интелигенција, која је прве присталице почела да регрутује у школама и на универзите-

31 Вид. Aristotle Kallis, *Genocide and Fascism: The Eliminationist Drive in Fascist Europe*, (New York: Routledge, 2009); Michael Mann, *Fascists*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Oliver Jens Schmitt, *Capitan Codreanu: Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, (Wien: Paul-Zsolnay-Verlag, 2016). Калис је британски историчар, Шмит је аустријски историчар, а Ман је амерички социолог.

32 Francesco Zavatti, *Writing History in a Propaganda Institute: Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*,(Stockholm: Elanders, 2016), 52–53.

33 Cristina Petrescu and Dragoş Petrescu, „Mastering vs. Coming to Terms with the Past: A Critical Analysis of Post-Communist Romanian Historiography", in *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, ed. by Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, and Péter Apor, (Budapest: CEU Press, 2007), 346.

34 Radu Ioanid, *The Sword of the Archangel: Fascist Ideology in Romania*, trans. by Peter Heinegg, (New York: Columbia University Press, 1990), 2.

тима. Чињеница да су легионари углавном били млађи од тридесет година показала је да млади људи у Румунији нису успевали да се интегришу у друштво, због чега су им радикалне идеје, попут мистичног национализма и ватреног антисемитизма, биле пријемчиве.[35]

Интересовање за националну прошлост је у Румунији почело да расте после доношења Јулских теза 1971. године, када се у доминантном наративу о прошлости почело са истицањем античких корена Румуна, у континуитету присутних на државној територији. Интересовање је привремено спласнуло осамдесетих година XX века, када је држава пала у велику економску и друштвену кризу.[36] Управо због таквог стања у друштву, после децембра 1989. године порасло је интересовање за међуратни период, који је сматран златним добом. Јавност је заинтересовала потрага за „правом истином" о различитим личностима из тог периода и о Легији. Истраживање су поспешили отварање румунских архива знатно већем броју истраживача 1996. године и подршка издавачке куће *Humanitas*, настале 1990. године приватизацијом главне режимске издавачке куће *Editura Politicas*.

Студија историчара Луцијана Боје *History and Myth in Romanian Consciousness*, коју је управо ова издавачка кућа објавила 1997. године, изазвала је лавину реакција међу интелектуалцима, војском и другим деловима друштва, због ауторовог бављења национализмом.[37] Међу националним митовима које је истраживао нашли су се и мит о мученичкој смрти зарад препорода нације припадника Легије архангела Михаила и мит о Кодреануовој личности, изнад кога су легионари видели само Исуса.[38]

Отприлике у исто време објављене су студије румунских историчара из дијаспоре, који су део истраживања обавили у Румунији. Њихови радови штампани су најпре у државама у којима су живели. Књига Ирине Ливезеану *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle (1918–1930)* објављена је 1995. године у Америци. У њој је истакла везу између образовног система у Краљевини Румунији и појаве фашизма код студената. Њено истраживање не би било могуће без финансијске помоћи америчких државних и научних институција.[39] Историчар Леон Воловици је

35 Eugen Weber, "The Men of the Archangel", *Journal of Contemporary History* 1, no. 1 (1966), 107, 109–110.

36 C. Petrescu and D. Petrescu, *нав. дело*, 316–7.

37 Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*, (Budapest: CEU Press, 2001), 1–2.

38 Исто, 214.

39 Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle (1918–1930)*, (New York: Cornell University Press, 1995), XI–XII.

1997. године објавио студију у којој је проучавао однос национализма и антисемитизма код водећих интелектуалаца међуратног периода, међу којима су неки били присталице или чланови Кодреануовог покрета. Његова књига припремана је за штампу уочи догађаја 1989. године, када је аутор већ пар година живео у Израелу. Осим у Румунији, за рад на књизи аутор је истраживао у архивима и библиотекама Јерусалима.[40]

У процесу приступања Европској унији Румунија је радила на обликовању политике сећања на фашистичку прошлост. Коначним извештајем 2004. године интернационална комисија за проучавање Холокауста, којом је председавао Ели Визел, утврдила је да се Холокауст десио на територији Румуније.[41] Румунска влада је на основу тог извештаја прогласила национални *Дан сећања на Холокауст*.

Ово смо поменули зато што је потпредседник ове комисије био историчар Раду Јоанид, који је нешто пре 1989. године емигрирао у Америку. Тамо се запослио као истраживач у Меморијалном музеју Холокауста Сједињених Држава. Његова књига *The Sword of the Archangel*, настала на основу докторске тезе одбрањене на Универзитету у Клужу, објављена је прво 1990. године на енглеском у Америци, да би у Румунији била објављена тек 1994. године. Анализирао је појединачне карактеристике румунског фашизма, међу које је убројао антикомунизам, национализам, ксенофобију, расизам, антисемитизам, култ вође, мистицизам и односе са различитим групама становништва. Посебно је важан његов закључак да су легионари пропаганду базирали на подложности румунског народа према фолклору и митологији, представљајући Кодреанца као принца из бајке, па је и његова титула узета од вође средњовековних хајдука. Песмама и манифестацијама смрти, попут сахране Јона Моце и Василе Марина, желели су да узбуркају емоције маса и тиме их освоје.[42]

У Норвешкој је 2004. године објављена књига *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the 'Archangel Michael' in Inter-War Romania* Константина Јордакија, запосленог на Централноевропском универзитету (CEU) у Будимпешти. Предмет истраживања била је Кодреануова харизма, коју је окарактерисао као *„концептуални кишобран за спајање аспеката легионарске идеологије и праксе, који су деловали*

40 Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, trans. by Charles Kormos, (Oxford: Pergamon Press, 1991), IX.

41 Alexandru Climescu, "Law, Justice, and Holocaust Memory in Romania", in *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania*, ed. Alexandru Florian (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 73–74.

42 Ioanid, *нав. дело*, 96–98.

несшојиво".[43] Штавише, навео је да су легионари пропагирали харизматични национализам, који се разликовао од тада доминантног национализма у држави.[44] У закључку је указао да, иако је Кодреанунова харизма привлачила масе присталица, због својих религиозних и друштвених недостатака није успела Легију да доведе на власт.[45] Истраживање за ову студију обављено је осим у мађарским и у француским архивима, што указује на финансијску подршку коју је аутор имао. У наредном периоду Јордаки је уредио два зборника за који су водећи стручњаци приложили своје радове о фашизму.[46] До данас се Јордакијевим радовима служе бројни румунски и страни историчари када пишу о фашизму у Румунији, што сведочи о њиховој научној вредности.

Наведеним примерима нисмо хтели да сугеришемо да није било историчара у Румунији који су се бавили локалним фашизмом, како пре тако и после 1989. године, нити да они нису написали радове који су допринели расветљавању историје *Леīије архан*īе*ла Михаила*.[47] Ипак, на основу нашег истраживања, радови румунских историчара из дијаспоре постали су познати научној публици ван граница Румуније пре него радови историчара који су у њој живели. Ово је последица односа комунистичког режима према фашистичкој прошлости и чињенице да су финансијску подршку за проучавање фашизма истраживачи уочи догађаја из децембра 1989. године и током деведесетих година могли да добију пре у другим државама него у Румунији, оптерећеној процесом политичке и економске транзиције.

Следећи корак?

Уочљиво је да постоји временски раскорак у укључивању радова румунских историчара у односу на радове српских историчара у транснационалне студије о фашизму. Радови српских историчара

43 Iordachi, *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the 'Archangel Michael' in Inter-War Romania*, (Trondheim: Trondheim studies on East European Cultures and Societies, 2004), 11.

44 Исто, 38.

45 Исто, 160–1.

46 У питању су зборници *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, ed. Constantin Iordachi, (New York: Routledge, 2010) и *Beyond the Fascist Century: Essays in Honour of Roger Griffin*, ed. Constantin Iordachi, Aristotle Kallis (Palgrave Macmillan, 2020).

47 Примера ради, 2010. године је у Америци објављен превод књиге *The Legionary Movement after Corneliu Codreanu*, коју је написао историчар Иларион Тију (IlarionȚiu), запослен на једном приватном универзитету у Букурешту.

нису присутни у европским или светским зборницима, у којима је фашизам предмет истраживања, у истој мери као радови румунских историчара. Док су румунски историчари из дијаспоре деведесетих година XX века објављивали радове у државама у којима су тада живели, српски историчари су живели у ратним околностима. У српској дијаспори нема утицајних историчара који предају на европским или светским универзитетима и баве се истраживањем фашизма у Краљевини СХС/Југославији, а који би, на пример, цитирајући у својим радовима убрзали укључивање радова колега из Србије у транснационалне токове.

Збор су ретко проучавали страни истраживачи.[48] У томе се крије још једна „предност" румунске историографије у односу на српску: масовност Легије архангела Михаила у међуратном периоду. *Легија арханђела Михаила* је на изборима 1937. године освојила 16% гласова бирача и 66 места у парламенту.[49] Овај изборни успех изазвао је политичку кризу у земљи, која је резултирала завођењем краљеве диктатуре. Збор на децембарским изборима 1938. године поново није освојио ниједан посланички мандат.[50] Због масовности је Легија будила много веће интересовање страних истраживача,[51] који би потом у случају непознавања румунског језика (и немогућности да прочитају изворе на том језику) почели да се ослањају на радове о овом покрету румунских историчара на енглеском језику.

Постоји основ за пажљив оптимизам. Андреј Митровић је студентима фашизма у Србији само кроз студију *Фашизам и нацизам* оставио упутство за проучавање овог феномена. Оставио је савет да је корисно одабрати компаративан метод, пример дефиниције фашизма, чак и путоказ у виду литературе коју је користио за њену израду. На садашњим и будућим генерацијама је да уз примену актуелних дефиниција, теоријских модела и компаративног метода пореде локалне покрете са покретима из суседних држава и шире. Од оваквог подухвата до већег броја поглавља српских историчара у зборницима, раме уз раме са стручњацима из Европе и остатка света, остало је мало корака.

---

48 Пример историчара који су проучавали идеологију Збора су Мариа Фалина и Стенли Пејн.

49 Iordachi, *Charisma, Politics and Violence*, 8.

50 Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, (Београд: Народна књига, 1984), 47.

51 Кодреануов покрет су проучавали Стенли Пејн, Валтер Лакер, Роџер Грифин, Емилио Ђентиле.

Референце

Dimitrov, Georgi. "The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism: Main Report Delivered at the Seventh World Congress of the Communist International". Pristupljeno januara 2024. godine. https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm.

Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 1481 (2006)—Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes. Pristupljeno januara 2024. godine. http://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17403&lang=en.

European Parliament. P9_TA(2019)0021—Importance of European Remembrance for the Future of Europe. European Parliament Resolution of 19. September 2019. on the Importance of European Remembrance for the Future of Europe (2019/2819(RSP)). Pristupljeno januara 2024. godine. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9–2019–0021_EN.html.

Boia, Lucian. *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapest: CEU Press, 2001.

Climescu, Alexandru. "Law, Justice, and Holocaust Memory in Romania". In *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania*, edited by Alexandru Florian, Bloomington: Indiana University Press, 2018, 72–96.

Драгосављевић, Василије З. *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017.

Gentile, Emilio. "Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation". *Totalitarian Movements and Political Religions* 5, no. 3 (2004): 326–375.

Gentile, Emilio, and Robert Mallett. "The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism". *Totalitarian Movements and Political Religions* 1, no. 1 (2000): 18–55.

Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. Routledge, 1993.

Iordachi, Constantin. *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the 'Archangel Michael' in Inter-War Romania*. Trondheim: Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, 2004.

Iordachi, Constantin. "Comparative Fascist Studies: An Introduction". In *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, edited by Constantin Iordachi. New York: Routledge, 2010, 1–51.

Ioanid, Radu. *The Sword of the Archangel: Fascist Ideology in Romania*, trans. by Peter Heinegg. New York: Columbia University Press, 1990.

Laqueur, Walter. *Fascism: Past, Present, Future*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Livezeanu, Irina. *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle (1918–1930)*. New York: Cornell University Press, 1995.

Ломпар, Растко. *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице: 1935–1945*. Београд: Catena mundi, 2021.

Mitrović, Andrej. *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio: dorađeno izdanje*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам*. Београд: Чигоја штампа, 2009.

Nolte, Ernst. *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*, trans. Leila Vennewitz. New York: A Mentor Book, 1969.

Petrescu, Cristina, and Dragoş Petrescu. "Mastering vs. Coming to Terms with the Past: A Critical Analysis of Post-Communist Romanian Historiography". In *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, edited by Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, and Péter Apor. Budapest: CEU Press, 2007, 311–372.

Petrović, Nenad Ž. *Ideologija varvarstva: fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929–1941)*. Beograd: Mostart, 2015.

Ristović, Milan. „General M. Nedić—Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944". In *Autoritäre Regime in Ostmittel– und Südosteuropa 1919–1944*, edited by Erwin Oberländer. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017, 633–689.

Ристовић, Милан. *Mussolini ante portas: италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*. Београд: Службени гласник, 2021.

Стефановић, Младен. *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*. Београд: Народна књига, 1984.

Туцовић, Радосав Р. *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2021.

Volovici, Leon. *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, trans. by Charles Kormos. Oxford: Pergamon Press, 1991.

Weber, Eugen. "The Men of the Archangel". *Journal of Contemporary History* 1, no. 1 (1966): 101–126.

Zavatti, Francesco. *Writing History in a Propaganda Institute: Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*. Stockholm: Elanders, 2016.

MA Silvia Stojčić, PhD Student
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
silvia.stojcic@gmail.com

THE HISTORIOGRAPHY OF FASCISM: FROM LOCAL TO TRANSNATIONAL

This study conducts a comparative analysis of Serbian and Romanian historiography on the ideologies of Zbor and the Legion of the Archangel Michael, exploring the process of their integration into transnational studies of fascism. The findings suggest a temporal disparity between Serbian and Romanian historiography, with the former lagging behind. This is due to the fact that the Romanian diaspora, especially after 1989, had publishing opportunities in the countries where they resided, which also allowed foreign researchers to become familiar with their work. Although Andrej Mitrović paved the way for Serbian historiography to be included in transnational studies, factors such as the conditions of the 1990s and Zbor's limited influence on interwar society in the Kingdom of SCS/Yugoslavia, which made it less attractive to foreign researchers, slowed down the process for the works of Serbian historians.

Key words: historiography, fascism, Serbia, Romania, transnational studies

Др Давор Стипић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
davorstipic89@gmail.com

ЈАСЕНОВАЦ НА ФИЛМУ

Апстракт: Чланак даје осврт на историју и начин приказивања логора Јасеновац у југословенској кинематографији и кинематографијама држава насталих распадом Југославије и покушава да дâ одговоре на питања када је снимљен први домаћи филм о Јасеновцу и на који начин је у социјалистичком периоду овакво друштвено осетљиво питање било обрађивано у филмском формату. Почевши од најранијих филмских остварења на ову тему, попут документарца *Јасеновац* (1945), па све до новијих филмова као што су *Дневник Дијане Будисављевић* (2019) и *Дара из Јасеновца* (2021) циљ је био да се укаже на најзначајније тренутке у којима је филмска индустрија допринела развоју колективне свести о геноциду у Независној Држави Хрватској (даље: НДХ), а нарочито у логору Јасеновац, као и да се нагласе и анализирају најважније одлике не само уметничког већ и политичког односа према злочинима почињеним у Јасеновцу.

Кључне речи: Холокауст, Јасеновац, НДХ, филм, Југославија, Други светски рат

У централном делу јерусалимског Јад Вашема, најзначајнијег светског меморијалног центра посвећеног жртвама Холокауста, налази се Дворана сећања, полуосветљена просторија са зидовима од базалтних блокова, на чијем су поду латиничким и хебрејским словима исписана имена 22 највећа места јеврејског страдања у Европи. Од свих локалитета чија су имена овде записана, Јасеновац је једино где одговорност за почињене злочине није падала на Трећи рајх и нацистичке СС одреде[1] и сама ова чињеница већ доста говори о специфичности и значају Јасеновца на европској мапи геноцида и ратних злочина. Иако укупан број жртава овог усташког система логора до данас није утврђен, и на том плану предстоји обиман

1 Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, (Zaprešić: Fraktura, 2016), 98.

истраживачки посао, извесно је да је Јасеновац било највеће место страдања на простору бивше Југославије и уједно место на коме је усташки режим и целокупан државни апарат Независне Државе Хрватске највећим интензитетом спроводио геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Упркос томе, чини се да ни код нас, а ни у свету, бар када је реч о популарној култури, логор Јасеновац и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима, који се тамо десио, није добио заслужену пажњу.

Феномен филма, како играног тако и документарног, као историјског извора у домаћој историографији, почео је у већој мери да добија на значају захваљујући професору Андреју Митровићу. Још од седамдесетих година, професор Митровић је почео да се, на теоријском нивоу, бави односом филма и историје[2] и да пише историјске анализе појединих играних филмова укључујући Мимичину *Сељачку буну*[3] и Бертолучијев *Двадесети век.*[4] Такође, почевши од осамдесетих година, под менторством Андреја Митровића одбрањене су и неке од првих магистарских теза које су се бавиле филмом као историјским извором.[5]

Па ипак, логор Јасеновац као филмска тема остао је на маргинама домаће историографије. Када се 2020. године појавио филм *Дара из Јасеновца*, о овом играном остварењу редитеља Предрага Гаге Антонијевића често се говорило као о првом филму о Јасеновцу,[6] којим је, како је рекао патријарх српски Порфирије, „први пут српска кинематографија проговорила филмским шапатом о нечему што је било прекривено филмском маглом“[7] док је председник Србије Александар Вучић оценио да је овај филм важан корак јер „коначно се неко сетио да направи филм о месту највећег страдања нашег на-

2 Andrej Mitrović, „Film i istorija“, u: *Film i istorija*, (Beograd, 1978), 7–13.

3 Andrej Mitrović, „Istorija i umetničko delo. Film *Seljačka buna* u režiji Vatroslava Mimice“, u: *Treći program*, 1976, 26–33.

4 Andrej Mitrović, „*Dvadeseti vek* Bernarda Bertolučija“, u: *Treći program*, 1977, 387–392.

5 Срђан Кнежевић, *Филм као историјски извор* (Магистарска теза, 1986), Радомир Р. Стојановић, *Филмски снимак црногорских трупа на Тарабошу и око Скадра 1913. као историјски извор*, (Магистарска теза, 1994).

6 „Мирослав Тохољ: Филмски обрађена прошлост“, *Вечерње новости*, 22. II 2021, 10; Симић Дани(Ј)ел, *Дара из Јасеновца, Дара из Милошевца,* https://www.frontal.rs/dara-iz-jasenovca-dara-iz-milosevca/ (приступљено 24. јануара 2024).

7 Važno je što je srpska kinematografija filmskim šapatom progovorila o temi prekrivenoj maglom zaborava! Patrijarh porfirije prvi put o Dari iz Jasenovca, https://informer.rs/vesti/drustvo/588583/vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-filmskim-sapatom-progovorila-o-temi-prekrivanoj-maglom-zaborava-patrijarh-porfirije-prvi-put-o-dari-iz-jasenovca (приступљено 24. јануара 2024).

рода икада".[8] Због тога би причу о Јасеновцу као теми домаће кинематографије можда било најбоље започети питањем када је снимљен први домаћи филм о логору Јасеновац и да ли је *Дара из Јасеновца* заиста био први домаћи филм са оваквом тематиком?

Приметно је да, упркос томе што је у периоду социјалистичке Југославије снимљен велики број домаћих филмова, пре свега партизанског жанра, који су се бавили Другим светским ратом, питање ратних злочина над цивилима није било често заступљена тема у домаћој кинематографији, а предност, како квантитативна тако и квалитативна, давана је приказима партизанске борбе, отпора и револуције.[9] Ипак, било је и примера југословенских филмова који су се на врло конкретан начин бавили појединим епизодама цивилног страдања. Међу оваква филмска остварења могу се убројати *Лагер Ниш* (1987) редитеља Миомира Микија Стаменковића, који је говорио о логору Црвени крст у Нишу, *Камо Мамула* (1959) у режији Велимира Стојановића о логору Мамула на истоименом острву у Црној Гори, затим *Крвава бајка* (1969) Бранимира Јанковића и *Прозвано је V-3* (1962) Миленка Штрпца који су били посвећени стрељању цивила у Крагујевцу, октобра 1941. године, онда филм *Црвена земља* (1975) редитеља Бранимира Јанковића о страдању цивила у Краљеву, као и телевизијска мини-серија *Бањица* (1984), коју је режирао Сава Мрмак, у којој је верно реконструисана историја једног од највећих логора у окупираном Београду. Ни за један од ових филмова не постоји ни најмања недоумица којим трагичним епизодама рата у Југославији су били посвећени, али када говоримо о теми Јасеновца на домаћем филму, ситуација је ипак другачија.

У извесном броју југословенских филмова злочини над цивилима су приказани или у контексту револуције и народноослободилачке борбе, као у филмовима *Козара* (1962), *Ужичка република* (1974), *Партизани* (1974) или у функцији заплета и основног тока радње, за шта су, рецимо, примери филм *Хитлер из нашег сокака* (1975) и серије *Повратак отписаних* (5. епизода) и *Непокорени град* (9. епизода).[10] Потпуна дехуманизација човека и монструозност нацистичких логора приказана је у филмовима Бошка Бошковића и Илије Николића *Небески одред* (1961) и *Храњеник* (1970) Ватрослава

8 M. Dobromirović, „Treba izgraditi muzej genocida", *Informer*, 22. februar 2021, 2.

9 Немања Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла,* (Београд: Филозофски факултет, 2011).

10 *Козара* (р. Вељко Булајић,1962), *Ужичка република* (р. Жика Митровић, 1974), *Партизани* (р. Столе Јанковић, 1974), *Хитлер из нашег сокака* (р. Владимир Тадеј, 1975), *Повратак отписаних* (Александар Ђорђевић, 1978), *Непокорени град* (р. Едуард Галић, 1981).

Мимице, док су последице злочина и лично и колективно суочавање са њима након рата на оригиналан начин обрађивали филмови *Горке траве* (1966) Живорада Жике Митровића и *Дим* (1967) Слободана Косовалића.[11]

Анализирајући начин приказивања Холокауста на филмским платнима у СССР-у, Олга Гершенсон је уочила две стратегије репрезентације злочина: 1. универзализацију, која је подразумевала да се јеврејске жртве приказују као део колективног страдања свих народа Совјетског Савеза и 2. екстернизацију где је филмски приказ злочина био фокусиран на злочине почињене ван територије СССР-а, чиме се избегавало да припадници појединих совјетских нација буду приказани у улози починиоца.[12] Може се приметити да су ове стратегије репрезентације злочина биле присутне и у југословенској кинематографији, с обзиром на то да се погледи КПЈ на национална питања, али и идеју колективне борбе против фашизма, нису разликовали много од совјетских, па се универзализација управо може приметити у филмовима као што су *Црне птице* и *Козара*, док се екстернизован приказ злочина може уочити као тема филмова *Небески одред, Храњеник*, *Дим* и *Горке траве*. Управо овакав приступ представљања ратних злочина био је један од главних фактора због којих су у домаћој кинематографији у периоду социјализма цивилне жртве представљане у генерализованом маниру, без честог наглашавања нарочитих идентитетских специфичности, па се самим тим ни логор Јасеновац ни Срби као жртве геноцида нису издвајали као засебно обрађивана филмска тематика.

Када се појавио филм *Дара из Јасеновца*, један део домаће јавности се трудио да пронађе наслове југословенских филмова који су се бавили овом темом, како би оспорио тезу о Антонијевићевом филму као првом о Јасеновцу. С том намером појавиле су се бројне листе на којима су навођени филмови који за тему јесу имали Други светски рат или усташке злочине, али који, истини за вољу, нису говорили директно о логору Јасеновац. Један од најчешће навођених филмова био је *Девети круг* словеначког режисера Франце Штиглица из 1960. године. Радња филма је пратила судбину младе девојке Рут (Душица Жегарац), загребачке Јеврејке, која пристаје на фиктивни брак са Хрватом Ивом (Борис Дворник), сином породичног пријатеља њеног оца, који Рут сакрива од нациста, након што је читава њена породица

11 *Небески одред* (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961), *Храњеник* (р. Ватрослав Мимица, 1970), *Горке Траве* (р. Жика Митровић, 1966), *Дим* (р. Слободан Косовалић, 1967).

12 Gershenson Olga, "The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map" in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013, 101–102.

депортована у концентрациони логор. С временом, између Ива и Рут се ипак јавља љубав због које Иво, након што, несрећним случајем, усташе разоткривају и хапсе Рут, одлази у логор и покушава да ослободи своју жену. Испоставља се да је један од усташких стражара Звонко, Ивов колега са факултета, који му омогућава да уђе у логор, што гледаоцима даје шансу да све логорске ужасе упознају изблиза. Међутим, у начину на који је редитељ одлучио да прикаже логор и злочине може се пронаћи објашњење због чега *Девети круг* заправо и није специфично филм о Јасеновцу. Из сцена чија је радња смештена у логор, сасвим је евидентно да ни Зора Дирнбах као сценаристкиња, нити Франце Штиглиц као редитељ нису имали намеру да направе филм који би говорио о Јасеновцу, већ је њихова жеља била да направе приказ логора који би представљао сублимацију свих, не само усташких, већ уопште нацистичких и фашистичких злочина и логора из Другог светског рата, што се може уочити на неким детаљима који фактографски одступају од оног што знамо о Јасеновцу.[13] Тако, на пример, у једној сцени Иво је сведок убијања деце у гасном камиону (душегупки), који као начин ликвидације логораша није коришћен у Јасеновцу. На суђењу након рата, заменик заповедника логора Стара Градишка Анте Врбан признао је да је учествовао у убијању деце смртоносним гасом циклон Б, међутим према његовом исказу убиство, како је он сам, уз негодовање присутних, оценио „само 63“ детета извршено је у једној од просторија у логору а не у гасном камиону.[14] Осим тога, на улазу у ову филмску верзију логора постављена је и табла са паролом *Рад ослобађа*, која је, у стварности, у својој немачкој верзији *Arbeit macht frei* стајала на улазним капијама у бројне нацистичке логоре од Грос Розена, преко Терезина и Дахауа до Аушвиц-Биркенауа,[15] али која, сасвим сигурно, није стајала на улазу у логор Јасеновац, што се може видети и на сачуваном фото-материјалу.[16] Дакле, фактографски, аутори нису имали намеру да направе филмску причу о највећем концентрационом логору на простору окупиране Југославије, већ је *Девети круг* више био филм који је на много ширем плану реферирао на Холокауст и усташке и нацистичке логоре генерално, због чега тешко да се овај филм може назвати филмом о Јасеновцу.

---

13 *Девети круг* (р. Франце Штиглиц, 1960).

14 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, (Zagreb: Stvarnost 1966), 105.

15 Wolfgang Brückner, *Arbeit macht frei. Herkunft und Hintergrund der KZ-Devise*, (Otto von Freising-Vorlesungen der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt, 2017), 17, 21–23; Detlef Hoffman, *Das Gedächtnis der Dinge. Kz-Relikte und Kz-Denkmäler 1945–1995*, (Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1998), 246.

16 Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*, (Jasenovac. Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016).

Као што је већ напоменуто, у социјалистичкој Југославији није снимљен ниједан играни, дугометражни филм који је говорио конкретно о злочинима почињеним у Јасеновцу, па ипак било је неколико филмова који су се бавили догађајима који би, на позадинском плану, могли да се повежу с причом о Јасеновцу. У таква дугометражна остварења спадају *Козара* редитеља Вељка Булајића из 1962. године која, између осталог, приказује страдање и депортације српског цивилног становништва из козарских села у лето 1942. године, затим *Не окрећи се сине* из 1965. године, снимљен по истоименом роману Арсена Диклића, који говори о заробљеном партизанском илегалцу који успева да побегне из усташког воза за Јасеновац, након чега покушава да спасе свог сина из усташког интерната, међутим сам Јасеновац, или било шта што је непосредно везано за овај логор, не појављује се у овим филмовима директно. Такође, постоји и известан број филмова, укључујући *Крај рата* (1984) и *Браћа по мајери* (1988), *Сокол га није волио* (1988), који су приказивали усташке злочине, али не и директно Јасеновац.

Ипак, од свих дугометражних играних филмова снимљених у Југославији у периоду од 1945. до 1991. године издвајају се два која би била најближе томе да се означе као филмови који говоре о логору Јасеновац: *Понедељак или уторак* (1966) Ватрослава Мимице и *Црне птице* (1967) Едуарда Галића. Ни за ова два филма не може се рећи дословно да су филмови о Јасеновцу, али оба кроз своју радњу успостављају везу са историјом логора Јасеновац, један на асоцијативном, други на визуелном нивоу. Мимичин *Понедељак или уторак* заправо није филм о Другом светском рату. Радња филма смештена је двадесет година након рата и кроз призму тока свести и психичког живота прати један обичан дан у животу младића Марка Пожгаја. Повремено, у виду флешбекова, главном јунаку се враћају сећања на детињство и оца који је убијен у логору Стара Градишка, а занимљиво је да ови флешбекови укључују оригиналне документарне снимке и фотографије који генерално приказују рат и страдање, укључујући и сцене из Варшавског гета или снимке немачких војника у јуришу на фронту, док се Стара Градишка, као један од логора већег логорског система Јасеновац,[17] само успутно спомиње као место страдања Марковог оца.[18] Дакле, спомиње се део система логора Јасеновац и жртве су приказане у лику Марковог оца (Павле Вуисић) који се кратко појављује у филму, али питање злочина у Јасеновцу представља релативно споредну ствар у радњи филма која више асоцира на злочине него што конкретно о њима говори.

17 Усташки логор Јасеновац представљао је систем који се састојао од укупно пет логора: Циглана, Кожара, Стара Градишка, Крапје и Брочице.

18 *Понедељак или уторак* (р. Ватрослав Мимица, 1966).

С друге стране, *Црне птице* Едуарда Галића је у много већој мери и на доста конкретнији начин приказивао усташке злочине и судбину логораша него што је то био случај с филмом *Понедељак или уторак*. Чињеница је да се у Галићевом филму не помиње конкретно логор Јасеновац, као и да међу приказаним ликовима и догађајима нема историјске аутентичности, па ипак, као што је већ напоменуто, овај филм прави јасне визуелне аналогије с логором Јасеновац. Као прво, сасвим је јасно да је сам филм снимљен у некадашњем логору Стара Градишка, што се може препознати по упечатљивим приказима главне логорске куле и логорског дворишта, што значи да, у визуелном смислу, сценографија представља веран приказ онога како је, према сачуваном фото-материјалу, оригинално изгледао логор Стара Градишка као део логорског система Јасеновац.[19] Осим тога, већи део радње филма се одвија у чамцима на реци и приобаљу и читав овај простор веран је приказ реке Саве на потезу око Лоњског поља, где се и налазио логор Јасеновац и где су, највероватније, ове сцене и снимљене. Радња филма је смештена у последње дане постојања логора када, пред надирањем партизанских јединица усташе планирају да униште логор и побију преостале логораше тако што ће експлозивом дићи у ваздух теретни воз са заточеницима. Сценарио је написао Грго Гамулин, познати хрватски историчар уметности, који је рат провео у усташким логорима и затворима, укључујући и Стару Градишку одакле је пред сам крај рата успео да побегне, а део свог искуства пренео је и у сам сценарио. Све ово заједно указује на то да је Галићево и Гамулиново остварење *Црне птице* од свих југословенских играних филмова највише заслуживало да добије титулу првог домаћег играног дугометражног филма о Јасеновцу.

Међутим, да би се што је детаљније могуће анализирала проблематика представљања Јасеновца и усташких злочина у југословенској и српској кинематографији, свакако се мора проширити поље посматрања и обратити пажња на још један изузетно битан сегмент филмске, визуелне културе сећања, а то су документарни филмови, који у великој мери могу да утичу на закључке о томе да ли је, бар када је у питању домаћи филм, Јасеновац био забрањена или заборављена тема. Први филм који је снимљен у социјалистичкој Југославији и који је у званичној филмографији југословенског филма означен бројем 1 био је документарац ауторског двојца Косте Хлаватија и Густава Гаврина, под називом *Јасеновац*.[20] Овај филм снимљен је свега неколико дана након што су партизанске јединице

19 Đ. Mihovilović, *Jasenovac*, 266–274.

20 *Filmografija jugoslovenskog filma* 1945–1965, (Beograd: Institut za film, 1970), 3.

ушле у напуштени и разорени логор, а документарни снимци које су том приликом направили Хлавати и Гаврин представљају драгоцено сведочанство о почињеним злочинима, али и о стању у коме се логорски комплекс налазио одмах по ослобођењу. Аутори су тежили да прикажу сву бруталност усташких злочина, али филм је неспорно представљао партијску пропаганду која се, делимично, одликовала и фактографским нетачностима попут тврдње да су злочине у логору починили „њемачко-фашистички разбојници и њихове слуге усташко-четнички кољачи“.[21] Такође, у начину представљања жртава био је заступљен генерализујући наратив којим су све жртве, од српских сељака, преко хрватских радника до Јевреја стављени у исту раван, без упуштања у суштину, природу и разлоге њиховог страдања. У сваком случају овај филм остаје значајан историјски извор који је из прве руке документовао последице и суровост усташких злочина, али, с обзиром на то да је управо филмом о Јасеновцу, насталом као продукт партијског агитпроп апарата, започето целокупно филмско стваралаштво друге Југославије, ово уједно представља и битан прилог за релативизовање тврдње да су комунистичке власти настојале да сакрију, пређуте или негирају јасеновачке злочине. С друге стране, овај филм је био и практичан пример партијског генерализујућег наратива о цивилном страдању који је све идеолошке непријатеље партије стављао у исту раван као починиоце свих могућих злочина и који истовремено није правио дистинкцију међу различитим категоријама жртава фашистичких логора.

Ако се посматра период социјализма, може се уочити да су домаћи документарни филмови били доста конкретнији и важнији инструмент приказивања трагичне истине о Јасеновцу него што је то био играни филм. У прилог оваквој тврдњи иду и чињенице да су документарни филмови о Јасеновцу у овом периоду били значајно бројнији него играни, као и да су њихова документаристичка вредност и уметнички квалитет били на прилично високом нивоу, што се може уочити ако се прође кроз наслове најважнијих документараца о Јасеновцу попут филмова *Јасеновац* (1966) Богдана Жижића, *Еванђеље зла* (1974) Гојка Кастратовића, *Крв и пепо Јасеновца* (1983) Лордана Зафрановића, *Кула смрти – Стара Градишка логор бр. V* (1987) Владимира Тадеја, *Дјеца из пакла* (1967) Суада Мркоњића, као и још један познати документарац снимљен након распада Југославије, *Бог и Хрвати* (1993) Крста Шканате. Занимљиво је да ниједан од ових најпознатијих и најквалитетнијих документараца о Јасеновцу није снимио филмски аутор из Србије, већ да су међу редитељима

21 *Јасеновац* (р. Густав Гаврин, Коста Хлавати, 1945).

који су настојали да сећање на Јасеновац сачувају на филмској траци најбројнији били Хрвати, док су Гојко Кастратовић и Крсто Шканата били из Црне Горе, а Суад Мркоњић из Босне и Херцеговине. На основу доступних извора, тешко је наслутити због чега се филмски ствараоци из Србије нису озбиљније бавили овом темом, али извесно је да је, како се приближавао распад државе, питање Јасеновца постало нарочито осетљива тема која је додатно могла да убрза заоштравање међунационалних односа, које је, током осамдесетих година већ почело да узима маха. Последња деценија социјалистичке Југославије представљала је време када је сећање на логоре и страдања постајало све актуелнија друштвена тема. С једне стране, Савез бораца је настојао да кроз сећање на логоре попут Сајмишта оживи вредности револуције и Народноослободилачке борбе,[22] док су се, с друге стране, услед опште друштвене либерализације појавили неки нови креатори колективног односа према прошлости, попут Српске православне цркве, чија је култура сећања углавном била фокусирана на Јасеновац као универзални симбол српског страдања,[23] и Српске академије наука и уметности, која је основала Одбор за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије на чијем челу је био академик Владимир Дедијер.[24]

Међутим, супротно оваквим друштвеним тенденцијама, филмска индустрија је и даље остала прилично затворена за теме као што је Јасеновац, што је, највероватније, било последица политичких одлука, о чему најбоље сведочи искуство Лордана Зафрановића који је, још од краја седамдесетих година, почео да показује професионално интересовање за питање геноцида у НДХ. Након што је 1978. снимио филм *Окупација у 26 слика* и годину дана касније краткометражни документарни филм *Слободна интерпретација,* у коме је кроз сведочења савременика бранио аутентичност приче о усташким злочинима приказаним у *Окупацији*, Зафрановић је 1983. године снимио документарац *Крв и пепео Јасеновца* који је говорио о генези усташке идеологије и злочинима који су почињени не само у Јасеновцу него широм НДХ. Да направи филм о ужасима Јасеновца Зафрановића су подстакли документарни материјали на које је наишао када је радио на сценарију филма *Окупација у 26 слика,* али и реакције једног дела јавности након премијере у којима су Зафрановић, као редитељ, и Мирко Ковач, као сценариста, оптужени за измишљање и претери-

22 Jovan Bajford, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011).

23 Давор Стипић, *Однос према Холокаусту у Југославији*, (докторска дисертација Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021), 103.

24 J. Bajford, *Staro sajmište*, 135.

вање у приказивању усташких злочина.[25] Зафрановић је и сам констатовао да су га овакве реакције увериле да људи брзо заборављају историју, због чега је и одлучио да сними *Крв и пепео Јасеновца,* који је остао вероватно најзначајнији документарни филм на ову тематику настао у периоду социјализма. Неколико година касније Зафрановић је снимао и суђење ратном злочинцу и некадашњем министру у влади НДХ Андрији Артуковићу, након чега је планирао и да сними документарни филм под називом *Civitas dei* о спрези усташког режима и Католичке цркве и њеном саучесништву у усташком геноциду. Ипак, када је покушао да добије политичко одобрење филмских цензора у Хрватској, републичка Комисија за кинематографију је одбила овакву идеју за филм са образложењем да је „стављање тежишта на поистовећивање политичког покрета који је довео до тако трагичних последица, са верским институцијама ахисторијски чин“[26] а сам Зафрановић је изјавио да се крајем осамдесетих година осећала промена односа од стране државе и партије према актуелизацији тема као што су Јасеновац и усташки злочини јер ни сама власт није била сигурна да ли ће овакве теме ујединити југословенске народе или пак направити раздор међу њима.[27] Заправо, ако је у социјалистичкој Југославији заиста и постојао период када је Јасеновац био непожељна тема, бар када је била у питању филмска индустрија, онда су то биле осамдесете године.

У деценији у којој је југословенска држава доживела свој крах, супротно политичком контексту који је био обележен порастом занимања за теме које су доприносиле јачању осећања националне припадности, домаћа кинематографија није показивала повећано интересовање за трауматичне теме попут концентрационих логора и етнички мотивисаног насиља па су се у овом периоду прикази усташких злочина, мада не и логора Јасеновац, могли видети само у појединим филмовима као што су *Ране* (1998) Срђана Драгојевића и *Нож* (1999) Мирослава Лекића. Ситуација се није много променила ни у току прве две деценије XXI века када се овом тематиком углавном бавила хрватска кинематографија, о чему сведоче филмови *Дуга мрачна ноћ* (2004) Антуна Врдољака и *Дневник Дијане Будисављевић* (2019) у режији Дане Будисављевић, тако да и даље тема усташких злочина остаје на маргини филмског стваралаштва. Такође, у овом периоду је о Јасеновцу снимљен известан број студентских или краткометражних филмова који нису имали значајнијег одјека у јавности као што су *Прва трећина – опроштај као казна* Светлане

25 *Слободна интерпретација* (р. Лордан Зафрановић, 1979).

26 Миодраг Кујунџић, „Сведочење и опомена“, *Дневник*, Нови Сад, 5. април 1987.

27 Исто.

Петров[28] и *Ђурђевак црвени* Хаџи Александра Ђуровића,[29] оба инспирисана причом о страдању Вукашина Мандрапе, које је у својим сећањима пренео др Недо Зец.[30]

Филм као масовни медиј представља погодно средство за обликовање колективне перцепције како прошлости тако и садашњости, док за велики број људи филмови и серије са историјском тематиком представљају основни извор за креирање сопствених представа о историјским личностима и догађајима. Примери играних остварења која су остварила огроман утицај на буђење свести о злочинима из Другог светског рата су бројни – од *Дневника Ане Франк* (1959) Џорџа Стивенса, преко серије *Холокауст* (1978) Маврина Чомског до Спилбергове *Шиндлерове листе* (1993). Што се тиче логора Јасеновац, за разлику од неких других великих места страдања у Европи, он никада није привлачио већу пажњу међународне јавности, што може да илуструје и податак да је рецимо 1983. године удео странаца у укупном броју посета Меморијалном центру Јасеновац на годишњем нивоу износио свега 2,71%, док је две деценије раније, 1968. године тај проценат био још нижи и износио је 0,67%, односно свега 330 посета из иностранства у току целе календарске године.[31] Упркос томе што је Јасеновац био највеће место страдања у целој југоисточној Европи, за овај логор смрти и злочине почињене у њему вероватно нико ван простора некадашње Југославије не би ни знао да, стицајем околности, у логору нису страдали и Јевреји и да се институције попут Јад Вашема и Музеја Холокауста из Вашингтона нису трудиле да, између осталог, скрену пажњу светске јавности на историју овог великог места страдања.

Управо због тога ни најмање није била дискутабилна потреба да се сними филм који би скренуо пажњу међународне публике на ужасе који су се на овом месту догађали у току рата и који би обичним људима и у земљи и у иностранству приближио трагедију јасеновачких жртава. Управо с таквом намером, крајем друге деценије XXI века, покренута је иницијатива да се сними филм о страдању српског народа у Јасеновцу, а за реализацију оваквог државног проје-

28 *Prva trećina. Oproštaj kao kazna* (r. Svetlana Petrov, 2017) https://www.youtube.com/watch?v=WL5VNL0Gyk0 (pristupljeno 20. januara 2024).

29 *Đurđevak crveni* (r. Hadži-Aleksandar Đurović, 2014) https://www.youtube.com/watch?v=j4JesdvHkdc (pristupljeno 20. januara 2024).

30 Nedo Zec, „Radi ti dijete svoj posao", u: *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, uredio Velibor Gligorić (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969), 61.

31 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata – Savezni odbor (fond 297), K-81, Izveštaj o radu spomen-područja Jasenovac za razdoblje od 1. 1. do 31. 12 1968; Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, (Zagreb, 1985).

кта изабран је сценарио Наташе Дракулић под насловом *Дара из Јасеновца*. Прича је пратила трагичну судбину српске девојчице Даре која заједно са својом породицом бива насилно депортована у усташки логор Јасеновац где се, покушавајући да преживи и спасе свог млађег брата, суочава са ужасима фашистичких логора у којима смрт постаје свакодневна реалност. Квалитетну страну филма представља то што су аутори настојали да направе фактографски веран приказ јасеновачког страдања и што су, приказујући стварне ликове, пре свега починилаца злочина попут Мирослава Мајсторовића Филиповића, Макса Лубурића, Наде Шакић, Ане Барте Пулхерије итд. као и стварне догађаје који су реконструисани, углавном на основу сећања преживелих логораша, настојали да испоштују историјске чињенице као битан предуслов квалитетне репрезентације ратних злочина у уметничким филмовима. Насупрот томе, у филму су уочљиви и извесни пропусти на плану стратегије репрезентације злочина и страдања. Већ у првим данима након телевизијске премијере бројни стручњаци из света филма, попут редитеља Ђорђа Кадијевића,[32] филмског критичара Ненада Полимца,[33] драматурга Небојше Ромчевића и Ивана В. Лалића[34] указали су на извесне пропусте у драматургији и режији. Ликови, како жртава тако и починилаца, остали су слабо разрађени што гледаоцу отежава развој емпатије према жртвама и разумевање природе и дубине зла које се тамо десило, такође уместо да реалност злочина прикажу градећи атмосферу страха, неизвесности и безнађа у којој су се жртве нашле и онда тај осећај пренесу на гледаоце, аутори су се одлучили за инсистирање на сценама сировог физичког насиља, а како је оценила Даница Николић, филм је остао неразумљив свима који нису Срби или Хрвати,[35] чиме је онемогућен и његов успех на међународном тржишту, што је требало да буде један од главних задатака филма, а на крају у јавности су се појавиле и аргументоване оптужбе да је сценарио заправо плагијат[36] једног другог филмског сценарија који је Арсен Диклић написао за,

32 „Планетарна трагедија“, *Вечерње новости*, 23. фебруар 2021, 18.

33 „*Dara* je dosadan film! Zle ustaše i nemoćni Srbi, ne može samo to: hrvatski kritičar o filmu koji je uzburkao region, https://mondo.rs/Zabava/Film/a1438730/dara-iz-jasenovca-hrvatski-kriticar-nenad-polimac.html (приступљено 23 јануара 2024).

34 „Неки мисле другачије“ *Политика*, 22. фебруар 2021, 13.

35 Исто.

36 Antonije Kovačević, „*Dara iz Jasenovca* je plagijat? Zafranović: Uzeli su mi temu, promenili ime devojčice iz rada u Dara! https://serbiantimes.info/dara-iz-jasenovca-je-plagijat-zafranovic-uzeli-su-mi-temu-promenili-ime-devojcice-iz-rada-u-dara/ (pristupljeno 19. januara 2024); Biljana Srbljanović tvrdi da je Dara plagijat, https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2021&mm=02&dd=23&nav_id=1816475 (pristupljeno 19. januara 2024).

до данас још увек нереализовани, филм Лордана Зафрановића *Деца Козаре*, чије је снимање било планирано још у другој половини осамдесетих година.[37] Све ово били су разлози због којих филм није успео у потпуности да оправда оно што се од њега очекивало: да исприча потресну и тешку причу на уметнички квалитетан и етички одговоран начин и да као први српски играни филм о Јасеновцу постави трајне квалитативне стандарде за приказивање усташких злочина и геноцида над Србима на филмском платну и тиме постане референтна тачка ове тематике на начин на који је то, рецимо, Спилбергова *Шиндлерова листа* била за питање Холокауста.

Ако се узме у обзир да су сви дугометражни играни филмови који су тематски могли да се повежу са историјом логора Јасеновац, укључујући *Црне птице*, *Понедељак или уторак* и *Дневник Дијане Будисављевић* заправо настали као дела хрватских аутора, може се слободно рећи да *Дара из Јасеновца* заиста јесте први српски дугометражни филм о Јасеновцу, али с обзиром на то да се ова тематика у кинематографији на нашим просторима први пут појавила још у Гавриновом и Хлаватијевом документарцу *Јасеновац* из 1945. године, сигурно је да *Дара из Јасеновца* није прво остварење које је злочине у Јасеновцу, као тематику, пренело на филмско платно. Са изузетком жанра документарних филмова, страдање у логору Јасеновац заиста до данас јесте остало на маргини домаћег филмског стваралаштва тако да је, због изразито малог броја филмова који говоре о овој тематици, прилично тешко и незахвално детаљно анализирати начин филмске репрезентације ове историјске епизоде. Ипак, остаје извесно да Јасеновац и даље ни изблиза није филмски заокружена тема, као и да је ово једна од оних важних и осетљивих тема која не само да заслужује већ и захтева већу пажњу популарне културе.

Референце

Необјављена грађа

Архив Југославије

Савез удружења бораца Народноослободилачког рата – Савезни одбор – фонд 297

Филмови и серије

Козара (р. Вељко Булајић,1962)

37 Maja Benović, „Arsen Diklić: Djeca ne glume“, *Studio*, br. 1151, 25. april – 1. maj 1986, 10–12.

Ужичка република (р. Жика Митровић, 1974)
Партизани (р. Столе Јанковић, 1974)
Хитлер из нашег сокака (р. Владимир Тадеј, 1975)
Повратак отписаних (р. Александар Ђорђевић, 1978)
Непокорени град (р. Едуард Галић, 1981)
Небески одред (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961)
Храњеник (р. Ватрослав Мимица, 1970)
Горке Траве (р. Жика Митровић, 1966)
Дим (р. Слободан Косовалић, 1967)
Девети круг (р. Франце Штиглиц, 1960)
Понедељак или уторак (р. Ватрослав Мимица, 1966)
Јасеновац (р. Густав Гаврин, Коста Хлавати, 1945)
Слободна интерпретација (р. Лордан Зафрановић, 1979)
Prva trećina. Oproštaj kao kazna (r. Svetlana Petrov, 2017)
Đurđevak crveni (r. Hadži-Aleksandar Đurović, 2014)

Штампа

Večernje novosti
Informer
Dnevnik
Studio
Politika

Објављени извори

Zec Nedo, „Radi ti dijete svoj posao“, u: *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, uredio Velibor Gligorić Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969.

Интернет извори

Симић Дани(Ј)ел, *Дара из Јасеновца, Дара из Милошевца,* https://www.frontal.rs/dara-iz-jasenovca-dara-iz-milosevca/

Važno je što je srpska kinematografija filmskim šapatom progovorila o temi prekrivenoj maglom zaborava! Patrijarh Porfirije prvi put o Dari iz Jasenovca, https://informer.rs/vesti/drustvo/588583/vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-filmskim-sapatom-progovorila-o-temi-prekrivanoj-maglom-zaborava-patrijarh-porfirije-prvi-put-o-dari-iz-jasenovca

„*Dara* je dosadan film! Zle ustaše i nemoćni Srbi, ne može samo to: hrvatski kritičar o filmu koji je uzburkao region, https://mondo.rs/Zabava/Film/a1438730/dara-iz-jasenovca-hrvatski-kriticar-nenad-polimac.html

Antonije Kovačević, „*Dara iz Jasenovca* je plagijat? Zafranović: Uzeli su mi temu, promenili ime devojčice iz Rada u Dara!, https://serbiantimes.info/dara-

iz-jasenovca-je-plagijat-zafranovic-uzeli-su-mi-temu-promenili-ime-devojcice-iz-rada-u-dara/

Biljana Srbljanović tvrdi da je Dara plagijat, https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2021&mm=02&dd=23&nav_id=1816475

Литература

Bajford, Jovan, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011).

Brückner, Wolfgang, *Arbeit macht frei. Herkunft und Hintergrund der KZ-Devise*, (Otto von Freising-Vorlesungen der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt, 2017).

Gershenson, Olga, "The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map" in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013.

Goldstein, Slavko, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić: Fraktura, 2016.

Zvijer, Nemanja, *Ideologija filmske slike. Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla,* Beograd, Filozofski fakultet, 2011. (ćirilica).

Knežević, Srđan, *Film kao istorijski izvor* (magistarski rad, 1986).

Mitrović, Andrej, „Film i istorija", u: *Film i istorija*, Beograd, 1978.

Mitrović, Andrej, „Istorija i umetničko delo. Film *Seljačka buna* u režiji Vatroslava Mimice", u: *Treći program*, 1976.

Mitrović, Andrej, „*Dvadeseti vek* Bernarda Bertolučija", u: *Treći program*, 1977.

Mihovilović Đorđe, *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016.

Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb: Stvarnost, 1966.

Stipić, Davor, *Odnos prema Holokaustu u Jugoslaviji,* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2021. (ćirilica),

Stojanović, Radomir R., *Filmski snimak crnogorskih trupa na Tarabošu i oko Skadra 1913. kao istorijski izvor* (magistarski rad, 1994),

Trivunčić, Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, (Zagreb, 1985).

Filmografija jugoslovenskog filma 1945–1965, (Beograd: Institut za film, 1970).

Hoffman, Detlef, *Das Gedächtnis der Dinge. Kz-Relikte und Kz-Denkmäler 1945–1995*, Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1998.

Davor Stipic PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

REPRESENTATION OF JASENOVAC IN YUGOSLAV CINEMATOGRAPHY

Jasenovac concentration camp was the biggest extermination camp in the entire Southeastern Europe, but despite this the history of this place was never an importaint issue in Yugoslav and post-Yugoslav popular culture, especially not in a movie industry. Regarding that, the main aims of this article are to exemine the history and modes of Jasenovac concentration camp representation in domestic cinematographies with the accent on socialist period and to give the answers to the questions: What was the first live action Yugoslav feature film about Jasenovac? How frequent this topic was in domestic cinematography? And How the crimes committed in Jasenovac were presented to the audience throughout the past decades?

Key words: Holocaust, Jasenovac, Yugoslavia, World War II

III КУЛТУРА СЕЋАЊА

Др Данило Шаренац, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
sarenac.danilo@yahoo.com

ПОМОЋ СРБИЈИ У МУНИЦИЈИ 1914. ГОДИНЕ. ИСТОРИЈА ЈЕДНОГ СРПСКО-ФРАНЦУСКОГ НЕСПОРАЗУМА

Апстракт: У тексту се анализира испорука Србији 20.000 артиљеријских граната из Француске, с краја новембра 1914. године. У питању је спорна пошиљка која је садржала гранате неупотребљиве за српски модел брзометног топа. Истраживање прати настанак мита о намерној саботажи српске војске од стране Француске, тј. савезника. Идеја о подвали појавила се тек педесет година касније, с другим наставком романа *Време смрти* 1972. Мит о артиљеријској муницији илуструје начин на који су се емотивно снажни садржаји из Првог светског рата појављивали у југословенској јавности. Прича о артиљеријској муницији показала се као штетна по колективне историјске представе, али и српско-француске билатералне односе.

Кључне речи: Први светски рат, артиљеријска муниција, Добрица Ћосић, *Време смрти*

„Сви знају разлог повлачења. Народ, као и трупе, кажу да су топови – *французи* – морали да ућуте зато што нема довољно муниције! Када буду поново проговорили, сви су убеђени, марш непријатеља биће заустављен. Али, да ли ће муниција стићи на време?“[1] Ова белешка Анрија Барбија настала је у Србији средином новембра 1914. године, она представља опште место у успоменама савременика на јесен прве ратне године. Међутим, проблем није била само несташица. Српска војска се сусрела са читавим низом тешкоћа, непознатих током ратовања 1912. и 1913. године. Тако је бивши управник града

1 Анри Барби, *Са српском војском. Трагична епопеја једног народа*, (Нови Сад/Београд: Прометеј, РТС, 2015), 242.

Београда Божа Маршићанин записао: „На стотину непријатељских топовских метака, наши избаце једва, два, говорили су даље. А неки од њих тврдили су чак и то, како наша топовска муниција добављена из иностранства, није добра, јер су зрна већа но што сме бити, услед чега топовске цеви распраскавају се од њих!“[2] Командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић забележио је у свој дневник детаље о борбама 3. децембра 1914. године: „За време борби 2 грчка разорна зрна распрсла су се у цеви, покварила затварач у цеви ранила једног официра и два војника и убила два војника. Иначе су оружје и муниција функционисали правилно.“[3]

Међутим, најснажнији утисак оставио је транспорт 20.000 граната за основно артиљеријско оружје српске војске, а то је брзометни топ М 1907. Наиме, када су сандуци отворени на нишкој железничкој станици крајем новембра 1914. године, уочено је да су гранате дуже за 2,5 мм него што треба. Није било простора да се затварач затвори за зрном, па је муниција у таквом стању била бескорисна. Битно је истаћи да се професор Андреј Митровић бавио и темама ратне логистике. Његови бројни радови на тему Првог светског рата унели су потпуно нову динамику у југословенску историографију, а један од његових квалитета био је и да упоредо има у виду *мале теме*, али и целину. Тако је још раних осамдесетих година у својој синтези о Првом светском рату скренуо пажњу и на присуство грчке муниције на српском фронту у јесен 1914. године.[4]

Уколико је несташица симболизовала беспомоћност пред непријатељем, помоћ савезника која у ствари није решавала основни проблем дала је повода незадовољству. Од ове муниције зависио је и успех српског противнапада, а тиме и читаве Колубарске битке. Емоције су биле веома повишене. Међутим, тек педесет година након догађаја, сасвим се уобличило једно радикално и ненаучно тумачење према коме је иза свега била лоша намера, једна подвала са циљем да се Србија препусти својој судбини.

У питању је веома слојевита тема која задире у фактографију, културу сећања, али и савремену практичну политику и билатералне односе. Шта су тачно савезници, Французи, послали у Србију? Зашто и када? Потрошња и снабдевање муницијом представљају компаративну категорију, па питање ратне несташице омогућава да се српски

2 Божа Маршићанин, *Успомене из збега*, (Београд 1919), 106.

3 Михаило Живковић, *Одбрана Београда (1914–1915)*, приредио Никола Чубра, (Београд: Финекс, 1998), 207.

4 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском* рату, (Београд: Службени гласник, 2018), 94.

ратни напори сместе у општи контекст. То је прилика да се искорачи из уске перспективе *аустријско-српског рата* која често прати домаће студије о 1914–1918. Поред фактографске равни, испоруке муниције могу се посматрати и као још једна карика у компликованом и неформалном односу Србије и Антанте. Ту је и студија о *другом*, у овом случају, о Французима и Француској. Ратно савезништво Србије и Француске оставило је специфичне последице по билатералне односе. Наратив о овим односима кретао се између позитивне идеје о *вековима пријатељства* и негативне концепције о *миту о савезништву.* Питање муниције показало се од велике важности за одржање негативне идеје. Међутим, како је критика била проширена и на читав Запад, артиљеријске гранате имају своје место и у студији онога што се назива антизападњаштвом, као феномена који је присутан у српској историји.

Овај текст само ће се у грубим цртама бавити фактографском реконструкцијом муницијске кризе.[5] Нагласак је стога на утврђивању начина на који су се формирале, мењале и одржале представе о француској пошиљци, то јест на анализи начина на који је један ратни неспоразум прерастао у мит о завери. Током међуратног периода епизода са француском муницијом помињала се спорадично. Изузетак је опис генерала Живка Г. Павловића из 1928. године. Реч је о исцрпној, али прилично неутралној реконструкцији овог проблема. Тема је поново постала актуелна готово педесет година касније. Добрица Ћосић је тада у другом тому *Времена смрти* отишао много даље од генерала Павловића, па је француску пошиљку протумачио као саботажу, тумачећи је као део ширег односа Европе према Србији. Ова верзија догађаја значајним делом задржана је и у позоришној адаптацији романа из 1983. Завршну улогу у ширењу овакве верзије одиграо је документарни филм Миомира Микија Стаменковића из 1988, *Југославија по вољи народа*, где је идеја о завери и *подметању* доведена до врхунца.

Мит о завери настао је комбинацијом фактора. Ту спадају пре свега неистраженост теме, али и тадашња запостављеност ратова 1912–1918. године у јавности. Веома важну ноту доносила је и атмосфера југословенске кризе с краја шездесетих и током седамдесетих година. Како је приметила Олга Манојловић Пинтар, у току је била „ревизија југословенског искуства у Србији“, а сећање на Први

5 Детаљна фактографска реконструкција српске кризе са муницијом, са посебним нагласком на француску испоруку с краја новембра 1914. године, може се наћи у: Danilo Sarenac, “The Serbian Army and Its Struggle with the Ammuntion Crisis of 1914“, *Istorija 20. veka,* Vol. 42, No. 1 (2024), 19–44.

светски рат је играло кључну улогу у овом процесу.[6] Као коначан фактор треба навести и то да је реч о заводљивој логичкој поставци. Како је могуће да држава која је продала топове Србији не зна коју врсту муниције ти исти топови користе? Наместо разумевања низа ратних околности које задиру у ратну производњу, радну снагу и логистику, нуди се веома једноставан и лако разумљив одговор. Како је књижевност у овом случају имала веома крупно место у ширењу историјске митологије, неопходно је осврнути се и на однос књижевног дела и историографије као и обострани утицај на формирање доминантне слике о прошлости. Коначно, овај рад има за циљ и да подвуче могућности историографије у разобличавању митова присутних у јавности.

Топ који прождире муницију

Да би се разумела криза коју је проживљавала српска војска, већ од септембра 1914. године, потребно је нешто више рећи о тадашњој артиљерији. Наиме, на самом крају XIX века француски конструктори успели су да направе први брзометни пољски топ, назван М 1897. У питању је оруђе које је захваљујући читавом низу побољшања било готово неупоредиво с претходном генерацијом топова. Пре свега, овај топ је имао хидраулично кочницу. У питању је потпуна техничка новина. Захваљујући овом механизму топ није морао да се поново намешта у положај за опаљење након сваког пуцња. За разлику од ранијих модела, сада је артиљеријска граната била интегрисана, састављена из једног дела. То је значило да је било пуно лакше напунити топ. Ту су биле и друге новине, попут побољшаног затварача и боље оптике. На једном нациљану мету, добро увежбана посада могла је да испали и до 30 зрна у минути. Меци су погађали мете на даљини од чак 9 километара.[7] Србија је између 1906. и 1910. године купила више од 250 ових оруђа.[8] Поред топова, купљене су и хаубице и брдски топови на којима су примењене сличне техничке иновације.

6 Olga Manojlović, „Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji. Od simbola sanjanog jugoslovenstva do simbola izneverenog srpstva", *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje sjećanja*, ur. Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, (Zagreb: Disput, 2007), 157.

7 Steven J. Zaloga, *The French 75: The 75 mm M1897 Field Gun that Revolutionized Modern Artillery*, (Oxford: Osprey Publishing, 2020) 29; Micheal E. Haskew, *Artillery from World War I to the Present Day. Compared and Contrasted*, (London: Amber Books, 2010), 28–30.

8 Аноним, *Поводом нашеī тоūовскоī ūитања*, (Београд: Доситеј Обрадовић, 1906); више у: Триша Кацлеровић, *Милитаризам у Србији. Афере и сканда-*

Са избијањем непријатељстава на Балкану 1912. године веома брзо је постало јасно да су ова оруђа јако ефикасна, али и да троше велике количине муниције. Проблем потрошње постао је глобалан са ратом 1914. године, па су све ратујуће армије биле приморане да крајње рационално користе артиљерију од јесени 1914. године. Однос производње и потрошње поправио се тек крајем 1915. и почетком 1916. године са потпуним преласком на ратну привреду. С друге стране, услед оскудних индустријских потенцијала, Србија је била зависна од снабдевања споља. Наиме, Војно-технички завод у Крагујевцу могао је да задовољи потребе српске војске за пушчаном муницијом, али не и за артиљеријским гранатама. Дневно се производило свега 200 до 250 комада муниције.[9] Поређења ради, српска артиљерија је у тродневној Церској бици испалила више од 36.000 зрна.[10]

У време Јулске кризе 1914. године у српским депоима налазило се свега 130.000 граната за 248 француских брзометних пољских топова. Велика количина граната била је поручена у Француској крајем 1913. године, али је за њихову производњу било потребно време.[11] Према уговору, требало је да Француска испоручи муницију до краја 1914. године. Са избијањем рата, ова динамика је доведена у питање. Ипак, упркос свим тешкоћама, Француска је испоручила 70% поруџбина до средине октобра 1914. године. Проблем је настао јер је Србији непрестано требало још муниције. Држава је желела нове велике уговоре, али Французи више нису прихватали нове поруџбине. Суочени са жестоким борбама на својој територији, и сами су били у оскудици. Овде треба истаћи један важан детаљ. Иако је реч о истом моделу оруђа, топу М1897, српска верзија овог производа (М1907) била је различита од француске варијанте. Познато је да су верзије за извоз биле нешто слабије брзине паљбе и квалитета муниције.[12] Међутим, проблем је био друге врсте. Војни министар из

ли у војсци, (Београд: Народни универзитет, 1952); Ljiljana Aleksić-Pejković, *Rad srpske vlade na zajmu 1904–1906 godine*, (Beograd: Institut društvenih nauka, 1962); Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, (Београд: Историјски институт, 1965); Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање,* (Београд: Институт за савремену историју, 2014).

9 Војни архив, (ВА), Пописник 3 (П-3), кутија 461, фасцикла 1, документ 4/1 (461–1–4/1), „Наша фабрика у Крагујевцу".

10 Живко Г. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914. године*, (Лозница: Библиотека Вуковог завичаја, 2014), 542.

11 ВА, П3, к. 461. ф. 1. бр. 4/1, л. 10–14, „Стање артилеријске муниције у почетку јануара 1914. године", 1/14. 1. 1914.

12 Steven J. Zaloga, *The French 75: The 75 mm M1897 Field Gun that Revolutionized Modern Artillery*, 8.

1914. године пуковник Душан Стефановић објаснио је суштину. Реч је о дужини артиљеријске гранате. Пуковник Стефановић је навео да је промена настала на захтев српских чланова топовске комисије, у време када се бирао топ: „Када смо усвојили за пољску артилерију топ француске артилерије 75 мм, наши технички официри нашли су, да је чаура француског зрна мало дугачка и пропишу за наш топ краћу чауру.“[13]

Исто решење примењено је и на моделима продатим Грчкој, Португалији и Белгији. Испоставиће се да у ратном хаосу француска привреда није била у могућности да одмах организује симултану производњу више врста муниције за исти тип оруђа. Вреди додати да је данас познато да су учестале експлозије француске муниције током 1914. и 1915. године биле резултат управо доласка нове и нестручне радне снаге у фабрике оружја. Проблем је правио и амерички челик који је увожен како би се обезбедиле неопходне сировине. Статистика из марта 1915. године показала је да је једна граната у 5000 експлодирала још док је била у топовској цеви.[14]

У Француској, у Крезоу, месту где се производила муниција за Србију, налазила се трочлана српска мисија још од краја 1913. године. Они су чинили Комисију за пријем артилеријског материјала. О ситуацији у француској војној индустрији сликовито сведоче речи председника Комисије потпуковника Миливоја Јоксимовић. Он је 15. октобра 1914. године у свом извештају навео и следеће:

> „На новим поруџбинама апсолутно ништа није свршено....Узрок је овоме једино та околност: што је фабрика претрпана захтевима хитним за француску војску, те јој је немогуће да узме у рад наше нове захтеве. Неопходно је нужно, да француска влада изда формално наређење фабрици, да започне наше нове радове – али тога до сада није било... Услед ратних прилика, њима су главно биле њихове потребе, за тим за Белгију (што је потпуно појмљиво), па тек онда за Србију... Мени лично ситуација је појмљива, и чисто ме је изненадило и то што смо до сада могли учинити и исцрпети одавде у овако тешким тренуцима, какве ова држава сада преживљује...У Француској, осим ове 2 фабрике за муницију, нема других већих фабрика. А и све што има заузето је за државу, у колико нису затворене, услед немања радника, те према томе апсолутно је немогуће рачунати на њих.“[15]

---

13 Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914. године*, приредио Александар Животић, (Београд: Медија центар Одбрана, 2017), 513.

14 Bruce Gudmundsson, “The French Artillery in the First World War”, in *King of Battle*, ed. Sanders Marble, (Boston: Brill, 2015), 70.

15 ВА, П-3, 461–1–4/1, л. 32, Рапорти потпуковника Миливоја Јоксимовића из Француске (фабрике Шнајдер).

Како је било немогуће производити муницију за српске топове, француски и српски стручњаци су тражили алтернативе. Тако се дошло до неколико решења, то су биле импровизације које су ипак обезбеђивале наставак каквог таквог снабдевања. Најпре је искоришћена муниција која је произведена за потребе Грчке. У исто време Атина је Србији уступила и муницију из својих магацина, уз обећања и гаранције Француске и других савезника да ће јој муниција бити надокнађена.[16] Затим се отишло корак даље у импровизацијама. Тако је још у октобру 1914. године потпуковник Јоксимовић помињао могућност уступања око 30.000 француских граната „из фабрикације".[17] Највероватније се имала у виду њихова дорада у Крагујевцу, управо на начин који би омогућио да ова зрна буду подесна за српске топове. Идеја је мировала још месец дана. Коначно, 16. новембра 1914. године Никола Пашић, у координацији са регентом Александром Карађорђевићем, послао је личне молбе за помоћ у муницији руском цару, француском председнику и британском краљу.[18] Чини се да је овај корак инспирисао челне људе француске војске да убрзају рад на јединому преосталом решењу, да се Србији пошаље муниција коју користи француска армија. С тим у вези француски војни аташе у Србији пуковник Виктор Фурније добио је телеграм 20. новембра 1914. године. Његов задатак био је да се обавести може ли српски Војно-технички завод да прилагоди француску муницију за *српски* топ.[19] Чини се да је дошло до неспоразума и да нико није обавестио српске власти да је овај транспорт већ кренуо за Солун (22. новембра). Сутрадан је јављено српској Врховној команди из Солуна да је брод упловио у луку са 1500 сандука муниције.[20] Долазак воза из Солуна изненадио је све у Србији. Генерал Живко Г. Павловић писао је о томе 1928. године:

> „Може се замислити какво је осећање било код Врховне Команде, када се од Управника Војно-техничког завора из Ниша добио извештај, да се приспела муниција из Француске не може употребити

16 Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, (Нови Сад–Београд: Прометеј-Радио телевизија Србије, 2017), 141; SHD, Vincennes, 7N1570 Attaches militaires, Serbie 1914–1916, (Ministre de France à Nish – Attaché militaire, P.V. Furnie 16. 11. 1914).

17 ВА, П-3, 461–1–4/1, л. 32, Рапорти потпуковника Миливоја Јоксимовића из Француске (фабрике Шнајдер).

18 SHD, Vincennes, 7N1570 Attaches militaires, Serbie 1914–1916, (Ministre de France à Nish – Attaché militaire, P.V. Furnie 16. 11. 1914).

19 SHD, Vincennes, 7N1570 Attaches militaires, Serbie 1914–1916, (Ministre de France à Nish – Attaché militaire, P.V. Furnie 20. 11. 1914).

20 Душан Стефановић, 513.

за наш топ, јер је метак био за француски топ, т.ј. дужи од нашега за 2, 5мм".[21]

Овај умерени и готово неутралан опис постао је стандардно место у свим каснијим делима о Колубарској бици. Вреди навести још један цитат Живка Г. Павловића:

„У току извођења дефанзивне битке нарочито је важно истаћи моменат врло велике оскудице артилеријске муниције, која је добијана из Француске нередовно и у недовољним количинама...У ратној историји није било оваквог примера, да се неко бије са надмоћнијим и добро опремљеним непријатељем, као ово ми у Србији на Колубари, а да очекује артилеријску муницију из неке далеке туђе земље, као ми из Француске."[22]

Уследио је добро познати подвиг Војно-техничког завода и српских железница. Извршен је опасан поступак растављања готових зрна, скраћење чауре и затим поновног склапања свих делова граната. Савременици су били изненађени зашто испред себе немају муницију за српски топ, али су тачно знали да је испред њих муниција за француску верзију тог истог топа. За њих није била непознаница да постоје две врсте истог оруђа од 75 мм. О томе је писао и Министар Душан Стефановић у свом дневнику, као и тадашњи управник Војно-техничког завода Васа Божидаровић.[23] Савременици су били фрустрирани, али су имали и разумевања за поступак Француске. Један од савременика овако је писао у *Ратнику* из 1932. године:

„Наша је ситуација понекад била очајна, јер нисмо имали готово ни зрна артилеријске муниције, а ни Француска није могла да нам шаље, јер је и она оскудевала у томе и све су фабрике радиле за њу; ако нам је некада и извесну количину и слала од своје, то смо морали да преправљамо, – да кратимо чауре."[24]

Међутим, наука се никада пре није бавила овим специфичним питањем и с временом је заборављено оно што је било очигледно двадесетих и тридесетих година прошлог века. Отворио се простор за ненаучна и веома острашћена тумачења у једном сасвим другачијем контексту и са циљем потпуног оцрњивања савезника.

---

21 Живко Г. Павловић, *Колубарска битка*, I (Шабац–Лазаревац: Глас цркве–Библиотека Димитрије Туцовић 2014), 873.

22 Живко Г. Павловић, 911.

23 Душан Стефановић, 513; Васа Божидаровић, „Још мало светлости на Колубарку битку", *Ратник,* XXXVIII, 5, 1922, 62–64.

24 Ђенерал С, „Муниција за рат", *Ратник*, XLVIII, 3, 1932, 10–24.

Зашто су роман и филм криво схватили ствари?

Познато је да је управо професор Андреј Митровић у српску историографију увео један нови поглед на књижевност и третирао је као веома специфичан историјски извор.[25] Његова ерудиција и ширина интересовања омогућили су му да своја размишљања примени и на друге области уметности.[26] Уследиле су веома занимљиве анализе и других аутора инспирисане овим приступом.[27] Важно је истаћи да основна поставка ове методе подразумева да се роман или друго уметничко дело третира као извор за време у коме је настало, без обзира на то да ли је на пример реч о историјском роману. Међутим, ситуација и проблеми су сасвим другачији у случају дела *Време смрти*. Однос историје и књижевности овде је сасвим друге природе и тиче се улоге на коју књижевност претендује у формирању историјских представа. Наиме, услед специфичног статуса који је стекао управо овај роман Добрице Ћосића, поставља се питање ривалства књижевности и историографије у формирању доминанте представе о прошлости. Ситуација постаје критична уколико књижевно дело у културу сећања уноси мотиве завере и подвале какав је случај са артиљеријском муницијом.

Где настаје проблем са романом Добрице Ћосића? Јасно је да историјска фактографија није пресудна за вредност једног уметничког дела.[28] Ипак, уметник поред задржавања све уметничке слободе у интерпретацији прошлости има и извесну „обавезност према историчности".[29] Писац мора да води рачуна да дочара „стварну ситуацију једног времена".[30] Амбиција аутора, специфичан контекст у коме је дело писано, као и вансеријски успех овог романа, поставили су *Време смрти* у само средиште извора одакле се формирају представе о историји Србије у Првом светском рату. Овај роман је и данас често прва асоцијација савременика на 1914–1918. годину и они управо из овог дела црпе описе, али и податке.

---

25 Андреј Митровић, *Историјско у Чаробном брегу. Покушај интердисциплинарног огледа*, (Београд: Коларчев народни универзитет, 1977).

26 Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih radova*, (Beograd: Narodna knjiga, 1983).

27 Goran Miloradović, „Poreklo i značenje likova u Zemjatinovom romanu *Mi*, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, 167–187; Olga Manojlović, „Umetničke (re)vizije rata. Prvi svetski rat kao fenomen u srpskoj književnosti", *Tokovi istorije*, 2–3, 1997, 118–129; Горан Милорадовић, „Историјско у роману *Радецки-Марш* Јозефа Рота", *Годишњак за друштвену историју*, IV, 2–3, 1997, 241–265.

28 Andrej Mitrović, *Kultura i istorija*, (Beograd: Arhipelag, 2008), 56, 103.

29 Исто, 80.

30 Исто.

Прва два дела *Времена смрти* објављена су 1972, док је трећа књига изашла 1975, а четврта 1979. године. Од саме појаве прва два рукописа они су читани као нефикционални текстови. Слично се догодило и Стевану Јаковљевићу са *Српском трилогијом*.[31] Међутим, Добрица Ћосић, за разлику од Јаковљевића, није могао бити ни сведок ни учесник ратова 1912–1918, па је ситуација битно другачија. Ћосићево дело није само инспирисано историјом како би се на историјској позадини испољиле његове уметничке намере. Човек и његово страдање или универзална димензија велике трагедије свакако су основно обележје његовог романа. Ипак, упоредо је веома видљива намера да се напише роман који има за циљ да Србе поново повеже са искуством Првог светског рата и премости дисконтинуитет од неколико деценија. Педесетогодишњица рата (1964–1968) обележена је читавим низом активности сличног типа.[32] Роман је успео у овој мисији, али по цену формирања веома упитних историјских представа. Треба истаћи и да је ова веза формирана на један специфичан начин, сходно размишљањима аутора и околностима у којима је аутор живео и деловао шездесетих и седамдесетих година.

Захваљујући објави више дела у којима је сам писац изнео детаље о свом начину рада и својим размишљањима о овом роману, могуће је боље разумети у каквим условима и с каквим амбицијама је Добрица Ћосић деловао. Могуће је тако препознати кључне елементе који су пратили настанак и пријем овог важног романа. Најпре, од самог почетка Добрица Ћосић је уложио велики труд у истраживање Првог светског рата. Крајем маја 1967. године писао је да је радни наслов романа *Рат*. „А ја читам књиге, брошуре и свакојаке текстове за *Рат*.“[33] Нешто касније, поменуо је и сарадњу са професором Милорадом Екмечићем.[34] Помиње и велику количину разноврсне грађе као и посету Војном архиву у Београду.[35] Управо ова документарност обично је истицана као предност романа и разлика у односу на романе међуратног периода.

Осим истраживачког рада, Ћосић је писао и о својој концепцији. Врло јасно је наступао са жељом да преобликује неке од елемената сећања српског народа на Први светски рат. Као што је поменуто,

31 Дуња Душанић, *Фикција као сведочанство. Искуство Првог светског рата у прози српских модерниста*, (Београд: Досије студио, 2017), 74.

32 Olga Manojlović, 161.

33 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, (Београд: Филип Вишњић, 2000), 306, 309.309; Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, (Београд: Филип Вишњић, 2000), 253.

34 Ана Ћосић Вукић, *Време са оцем*, (Београд: Vukotić media, 2022), 222–223.

35 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968),* 313.

ова концепција сасвим је била идентична низу других пројеката тога времена.[36] У овом смислу долази се до питања које је већ постављено када је Ћосићев рад у питању. Да ли је реч о процесу који је иницирао сам аутор или је реч о праћењу идеја којима је већ кренула српска културна елита крајем шездесетих?[37] Битно је нагласити да је Први светски рат био најпогоднији садржај кроз који се могла повести борба за српске теме. Добрица Ћосић се није задржао на Првом светском рату, већ је „истакао потиснуте и инвентовао нове представе српске историје презентујући специфичну ревизију целокупне историје Двадесетог века."[38] Познато је да је Први светски рат био од кључне важности за изградњу како српске тако и југословенске државе. То је у исто време и „расадник митских топоса" где свака промена у тумачењу указује на промене и ломове унутар српског идентитета и односа према југословенској држави.[39]

О дилеми да ли је Ћосић покретач друштвених процеса или пак само следбеник идеја које су већ биле присутне у јавном животу писала је и Латинка Перовић. Она га је видела као средишњу личност интелектуалне и политичке елите у Србији у другој половини XX века, као писца, али и националног идеолога.[40] Овој тези иде у прилог и запажање Вељка Вујачића о посебној улози писца-песника у Русији и источној Европи. Наиме, писац се у овој средини доживљава као главни тумач националног искуства. Он је чувар неформалног колективног сећања и управо он „артикулише латентне жалбе".[41] На овај начин књижевност добија снагу готово самосталне политичке силе.[42] У сваком случају, било да је подстицај за бављењем прошлошћу дошао споља или не, Ћосић је био сигуран да је историја била право средство за друштвени утицај. Веровао је да нихилизам и депресија обузимају савременике и да историја може да одигра важну улогу у неопходном преокрету.

36 Olga Manojlović, 161.

37 „Колико су његови ставови креирали, а колико рефлектовали мишљења дела српске интелектуалне елите, једно је од питања која су већ дуго у фокусу јавности сигурно је да ће и у наредном периоду додатно представљати предмет анализе". Olga Manojlović, 161–163; више у Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita*,

38 Olga Manojlović, 162.

39 Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2023) 53–54.

40 Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita*. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek), (Beograd, Novi Sad: Dan Graf/Javna medijska ustanova *Radio-televizija Vojvodine*, 2015), 43.

41 Вељко Вујачић, *Национализам, миш и држава у Русији и Србији: дубљи узроци расйада Совјешскої Савеза и Јуїославије*, (Београд: Clio, 2019), 302.

42 Исто.

„Највећа опасност за српски народ у овој историјској депресији у коју је запао последњих деценија, јесте губљење свести о сопственој величини. Величину му руши класна, бољшевичка редукционистичка идеологија од доласка на власт Комунистичке партије; руше му је и *братски народи* с којима живи у Југославији. Један од основних смисаоних задатака у *Времену смрти*, који ми је био у самом мотиву стварања тог романа, може да гласи: разумно, критички изнети на светлост и учинити општом свешћу – нашу људску и националну величину; нашу способност за велики чин; нашу моћ да се боримо за највише идеале; нашу страст за слободом; нашу жудњу за правдом и достојанством; нашу моћ да поштујемо, разумемо и волимо другачије од нашег; наше незлопамћење и плахост наших мржњи итд. То је највиши духовни задатак генерације којој припада.“[43]

Пријем рукописа од самог почетка био је изузетно повољан. У свој дневник Добрица Ћосић је записао 23. марта 1972. године: „У Просвети се чита рукопис прве и друге књиге романа *Време смрти*. Добре вести о вредности рукописа, али и страх од идеолошке забране. Зоран Гавриловић и Петар Џацић, рецензенти одушевљени су рукописом. Због српске теме, прилике су изузетно неповољне за *Време смрти*.“[44] Свакако је јасно да су теме везане за 1912–1918. годину и историју Краљевине Србије носиле призвук *забрањеног вођа* и да је интересовање за бројне догађаје само расло с протоком времена.

Успех романа био је огроман. Миодраг Петровић је *Време смрти* видео као „камен међаш“ у српској књижевности.[45] Зоран Гавриловић је писао: „Од Времена смрти, први светски рат и сва његова драматичност нису више исти као што су били у досадашњим представама и историјском сећању.“[46] Треба напоменути да се потреба за „већом романескном синтезом“ осећала у српској култури тридесетих, како примећује Дуња Душанић. Дело Стевана Јаковљевића је попунило ову празнину.[47] Међутим, проблем је чини се настао због великог дисконтинуитета који је настао 1945. године и скрајнутости ратова 1912–1918. у јавном говору. Догађао се парадокс. Књига је имала огромне тираже, али је о њој мало причано у тадашњим медијима.

Ћосић је писао 10. септембра 1975. године: „...у *средствима информисања* ни речи о изласку моје књиге. Мук и мржња...“[48] У исто

43 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 251.

44 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 76.

45 Миодраг Петровић, *Србија у Времену смрти*, (Ниш: Просвета, 1992), 5.

46 Zoran Gavrilović, *Neizvesnosti. Ogledi i kritike 1952–1985*, (Beograd: Narodna knjiga, 1985), 273.

47 Дуња Душанић, 306.

48 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 211.

време трећи део романа је за месец дана продат у 10.000 примерака.[49] До 1976. године други део романа је доживео своје шесто издање, штампано у 3000 примерака.[50] Огроман успех прва два дела романа појачали су притисак на писца. „Од мене се очекује да напишем српски *Рат и мир.* Анахрон и мегаломански захтев.“[51] Добрица Ћосић је 10. септембра 1975. године поменуо излазак трећег наставка романа. Записао је у свој дневник следеће: „Књига се очекује са запањујућом радозналошћу и нестрпљењем. А ако разочарам ту моју Прву армију читалаца? Ако их изневерим у нади да ће сазнати неке истине о себи, Србији, пораженом, оклеветаном и окривљеном народу?“[52] Међутим, као што је раније поменуто, повезивање српске јавности са сећањем на Први светски рат вршено је уз јасан отклон према процесу изградње југословенске државе. Тако је *Време смрти* представљало први роман који је доводио у питање комунистичку идеологију с националне тачке гледишта.[53]

Роман је адаптиран и за позориште. Најпре је приказана представа „Колубарска битка“ према адаптацији Борислава Михајловића Михиза, 29. децембра 1983. године, у режији Арсенија Јовановића. Друга представа инспирисана истим романом, „Ваљевска болница“, изведена је 7. фебруара 1989. године у режији Дејана Мијача.[54] Статус овог романа постао је неупитан. Како је то примећено 2005. године: „Ћосићеви романи имају статус *народних књига,* као *Хајдук Станко*, и просто се *држе* по српским кућама уз *Домаћег лекара* и приручнике за кућне апарате!“[55]

Корисно је овде осврнути се и на проблеме које историографија има с романом *Рат и мир,* који се често помиње када се говори о *Времену смрти.* Сличан приступ историји водио је ка идентичним проблемима. Критика је приметила да се у *Времену смрти*, као и код Толстоја, на месту главног јунака налази читав један народ.[56] Наиме,

49 Исто.

50 Добрица Ћосић, *Време смрти,* (Београд: Просвета, 1976).

51 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 211.

52 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 210.

53 Вељко Вујачић, 323.

54 Петар Волк, „Добрица Ћосић у Југословенском драмском позоришту“, у *Писац и историја*, зборник радова, уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић, (Трстеник, Београд: Народна библиотека *Јефимија*, Српска књижевна задруга, 2005), 281, 283,

55 Љубиша Јеремић, „Историја и утопија у делима Добрице Ћосића“, у *Писац и историја*, зборник радова, уредили Верољуб Вукашиновић, Марко Недић, (Трстеник, Београд: Народна библиотека *Јефимија*, Српска књижевна задруга 2005), 35.

56 Миодраг Петровић, 10.

у сада већ класичном делу о Наполеоновом походу на Русију 1812. године, британски историчар Доминик Ливин више пута је поменуо проблем који је Толстојев опис Наполеонове кампање произвео када је реч о преовлађујућем сећању на кампању из 1812. године. Толстој је наиме, инсистирајући на снажном утицају зиме и временских услова уопште, оставио утисак да је руско вођство било пасивно. Толстој такође аболира и самог Наполеона, објашњавајући његове грешке случајностима. Међутим, истраживања Доминика Ливина у руским, пољским, естонским и литванским архивима указала су управо на пресудну улогу других фактора. Исто тако, Толстој је личност генерала Кутузова осмислио тако да она симболизује моралну снагу руског народа против завојевача. Ипак, како Ливин показује, руска војска није ни изблиза била тако дезорганизована, необавештена ни неспособна како ју је Толстој представио. Одлуке су доношене рационално, а читаво вођство земље је веома активно допринело Наполеоновом слому.[57]

Иако је сам писац, као и велики број критичара, наглашавао да код Ћосићевог *Времена смрти* нису пресудна факта већ „антрополошки видови стварности“[58] чини се да је рецепција дела ипак ишла ка директном преузимању информација из дела. Ћосићеве драматизације коришћене су као илустрације из аутентичних докумената. Међутим, општи правац романа усмеравао је читаоце ка ширем проблему – повратку националног достојанства и своје *скриване* историје. Како је приметила и његова кћерка и сарадница Ана Ћосић Вукић, Ћосић је и сам био свестан да ће фикцијски садржај бити тумачен као реалан садржај „социјалне, историјске и културне свести српског народа“.[59] Његова намера је била да се избегну редукције и да свест народа буде „истинитија“.[60] Међутим, својим романом, управо је и сам наметао нову врсту редукције.

Управо део романа који се бави савезничком испоруком муниције 1914. године показује опсег штете која може да настане када фикција и историографија замене места. Разлика између фикције и историје требало би да буде јасна сваком иоле искуснијем читаоцу, пише Адриана Марчетић.[61] Међутим, у случају Ћосићевог романа

57 Dominic Lieven, *Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns War and Peace*. (New York: Penguin Books, 2010), 24–25.

58 Миодраг Петровић, 7.

59 Ана Ћосић Вукић, *Време са оцем*, 230.

60 „Радио сам тако и толико да тај роман промени историјску свест српског народа, да твори модерну, истинитију свест и самосвест садашњих и будућих нараштаја о најзначајнијем збивању у новијој историји српског народа.“ Ана Ћосић Вукић, *Време са оцем*, 230.

61 Adrijana Marčetić, *Istorija i priča*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2009), 10.

овај постулат је окренут наглавачке. Чини се да је и сам Ћосић избегавао да нагласи да је реч о делу фикције, и сам подстичући утисак да су његова дела од историографске вредности. Оно што се знало о пошиљци муниције сада је било већ заборављено и Ћосић је могао да пружи сасвим другачије објашњење ситуације, наглашавајући и основне тезе које је носио читав роман. Овако је у роману описан тренутак сазнања да француска пошиљка садржи неодговарајуће гранате:

> Хаџић: „Догодила нам се највећа несрећа, господине генерале. Пре десет минута јавља нам Живко Павловић из Врховне команде да су приспеле гранате неупотребљиве за наше топове."
>
> Генерал Мишић: „Зашто неупотребљиве? Па зна се калибар наших топова, побогу, човече!"
>
> Хаџић: „Да, зна се. Али су гранате приспеле из Француске за два и по милиметра веће од калибра наших топова. И неупотребљиве. Невиђена саботажа! Срамота! Отписали су нас Савезници. Жртвована је Србија. Уђите у моју собу, господине генерале, да видите како ридају официри. Јунаци плачу. И телефонисти плачу."[62]

Нешто касније, разговор на исту тему воде Мишић и његов посилни Драгутин.

> „Како је могуће погрешити калибар муниције? Кад се зна калибар наших топова. Од њих смо их купили. Топови нису опанци. Французи нису неписмени. Два и по милиметра, забога! Јуде искариотске. Платили смо их златом и крвљу, а они нам преваром убише и наду. Ех, та Европа! Господо и браћо, свирепије грешке од ове савезничке, то јест француска два и по милиметра није било у новом веку. Ни срамније пријатељске преваре, професоре. Два и по милиметра. Да, та Европа! Па добро, људи, зашто генерал не тражи да нам стигну на положај и те кварне гранате. Нека бар војска види наше гранате, иако су кварне. Набијаће их наши артиљерци у топове, шта је за њих два и по милиметра. Нек пуцају цеви. Само нека и наше пуца. Ама, оглодаћемо та два милиметра, шта је то за нас људи."[63]

У Михизовој адаптацији, опис ове сцене између пуковника Хаџића и генерала Мишића је идентичан.[64] Међутим, нема сцене између посилног Драгутина и генерала Мишића, па је наратив на ову тему нешто блажи. Ипак, у духу *Времена смрти* пошиљка се назива

---

62 Добрица Ћосић, *Време смрти*, II, (Београд: Просвета, 1976), 257.

63 Исто, 279.

64 Борислав Михајловић-Михиз, *Колубарска битка: стратегијска драма у два дела према роману Време смрти* (Београд: Југословенско драмско позориште, 1985), 63, 68.

саботажом и доминира идеја да су савезници тиме поручили да су напустили Србију. Неопходно је осврнути се и на помињање Европе, то јест Запада у негативном контексту. Ширење незадовољства резервисано је за Запад, иако је и Руска царевина била саставни део Антанте. Проблематични односи Србије и Европе свакако представљају једну од централних тема *Времена смрти*. Својим смештањем питања муниције у шире поимање односа Србије и Запада, Добрица Ћосић је дао допринос теми антизападњаштва.[65] Према Ћосићевом роману, тај однос је готово по правилу неискрен и непоштен према Србији.[66]

На основу приватних бележака Добрице Ћосића може се рећи да постоји сагласност између речи аутора Добрице Ћосића и речи лика генерала Живојина Мишића. Наиме, додирујући обрачун Јосипа Броза са либералним покретима у Југославији, Ћосић се осврнуо фебруара 1975. године на већу подршку Запада хрватским либералима.

> „Политички анимозитет према Србији и србофобија су константе у политици Запада и у титоизму. Мотиви су познати и имају дубоке корене у аустроугарској и германској идеологији.“[67]

Ту је и питање самоће и изолованости српског народа у Првом светском рату, тема Србије и односа великих сила где се критика усмерава и на друге велике силе, попут САД и Русије.

> „Ми мали никад толико и тако нисмо били блиски великима. Али су тај светски значај, та савезништва и *пријатељства* са западним демократским државама, Русијом, Европом и Америком, била и кобна по српску судбину. Ми смо 1914–1918 као и 1941–1945, ипак премного и несрећно били остављени да гинемо и липсавамо; нисмо помагани онако и онолико колико смо заслуживали. Наше главе и наша крв, на светској касапници имали су најнижу цену.“[68]

Године 1988. снимљен је филм Миломира Микија Стаменковића *Југославија по вољи народа*.[69] Уследила је и фото-монографија исте године аутора Благоја Илића. Испорука француске мунције овако је описана:

---

65 Више о овом проблему у: *Potka srpskog identiteta. Antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam...*, ур. Соња Бисерко, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2016).

66 Вељко Вујачић, 325.

67 Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, 199.

68 Ана Ћосић Вукић, *Време са оцем*, 229–230.

69 Miomir Miki Stamenković, *Tamo daleko: Jugoslavija po volji naroda*, video DVD, (Beograd: Ferpress, 2007).

„Најзад, радост за очи! Приспела је муниција. Али, каква! Француске гранате не одговарају француским топовима које је Србија купила пред рат у француским фабрикама. Дуже су за неколико милиметара. Грешка? Или намера? Подметнуто исправљају крагујевачки радници: скраћују их у Војно-техничком заводу.“[70]

У оба дела зла намера савезника се узима као сигурна ствар, иако за овакво тумачење није постојао ниједан доказ. Телевизијска форма само је допринела ширењу ове драматичне интерпретације. Може се рећи да су Ћосићеви ставови банализовани до крајности. Наиме, уколико је Добрица Ћосић искористио мотиве из чувеног дела о Колубарској бици генерала Живка Г. Павловића, да из њих изведе тезе и закључке каквих није било у међуратном периоду, онда су аутори *Југославије по вољи народа* даље оголили ставове које су износили Ћосићеви ликови у његовом роману. Идеја о саботажи изнета је на посебно оштар начин. Тема муниције била је тек једно од многих места где су аутори овог филма жестоко критиковали српске савезнике. Слично Ћосићу, положај Србије видели су као изолован и недовољно помогнут.

Закључак

Французи заиста нису били неписмени, нити им је био непознат калибар и тип гранате који је користила српска војска. Међутим, већина радника француских фабрика била је мобилисана, замене су биле нестручне. Несташица муниције осетила се и у француској војсци, а немачка армија је септембра 1914. године била свега 48 километара од Париза. У време најкритичније фазе Колубарске битке, крајем новембра 1914. године, Немци су и даље били на једва 100 километара од Париза. Без обзира на овакву ситуацију, тражио се начин да се Србији помогне. Испорука муниције с краја новембра 1914. године није била ни грешка ни подвала, већ очајничко решење.

Две и по хиљаде километара даље, српска војска је имала сопствене бриге. Покушај било које стране да своје ратне напоре посматра изоловано нужно води ка погрешном закључку. За одговоре на многа питања Првог светског рата потребно је имати целовиту и често веома сложену слику. С друге стране, кратка и логички једноставна објашњења односе превагу у корист оног што је професор Митровић називао „ненаучна хтења“. Ово се показало као нарочито тачно у условима друштвених криза попут оне која се одигравала у Југославији током шездесетих и седамдесетих година.

70 Благоје Илић, *Југославија по вољи народа 1914–1918*, (Нови Сад: Дневник, 1988), 35.

На страну уметнички и естетски квалитети *Времена смрти*, овај роман, као што је већ примећено, нуди обиље могућности за анализу промена унутар српске јавности према Првом светском рату, али и читавој историји српског народа. Да ли је задатак историчара да улази у расправу са наративом из романа и филма? Свакако да је одговор потврдан. Ово је посебно тачно у случајевима када је основна покретачка идеја уметника усмерена пре свега ка утицају на историјску свест. Први светски рат је злоупотребљен за потребе грађења нове врсте кохезије. Управо на примеру артиљеријске муниције и кризе из 1914. године показује се до које мере може бити погрешно када се замене места историографије и књижевности приликом формирања судова о прошлости. Присуство историчара потребно је како би се поставила непријатна питања, али и стишале емоције изазване погрешним тумачењима. Коначно, и да би се свакоме разјасниле све недоумице око тога шта је фикција а шта историја.

Референце

Adrijana Marčetić, *Istorija i priča*, Zavod za udžbenike, Beograd 2009.

Благоје Илић, *Југославија по вољи народа 1914–1918*, Дневник: Нови Сад, 1988.

Вељко Вујачић, *Национализам, мит и држава у Русији и Србији: дубљи узроци распада Совјетског Савеза и Југославије*, Београд: Clio, 2019.

Добрица Ћосић, *Време смрти*, II, Просвета: Београд 1976.

Dominic Lieven, *Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns War and Peace*. New York: Penguin Books, 2010.

Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*¸ Филип Вишњић, Београд 2001.

Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, Филип Вишњић, Београд 2001.

Дуња Душанић, *Фикција као сведочанство. Искуство Првог светског рата у прози српских модерниста*, Досије студио, Београд 2017.

Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi. Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2023

Olga Manojlović, „Tradicije Prvog svetskog rata u Srbiji. Od simbola sanjanog jugoslovenstva do simbola izneverenog srpstva“, *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje sjećanja*, ur. Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, Zagreb 2007, 155–166.

Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita*. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek), Dan Graf/Javna medijska ustanova *Radio televizija Vojvodine*, Beograd, Novi Sad 2015.

Danilo Šarenac, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade

AMMUNITION SHIPMENTS TO SERBIA IN 1914. HISTORY OF A SERB-FRENCH MISUNDERSTANDING

The article tackles the historical myth that was created around the shipment of the French ammunition to Serbia in late November 1914. The casings of the shells were 2.5 mm longer than was the norm in the Serbian army. Consequently, the ammunition was useless if not modified. The story evolved in the powerful ant-Allied myth in 1972 when the scene appeared in the fictional novel of the famous Serbian writer, Dobrica Ćosić. The myth functiones to this day. This narrative was part of the Seriban outburts of interest for the Great War in the early 1970, and shows how the Great War emotionaly loaded content was used for cultural mobilization of Serbs within Yugoslavia. The article questions Ćosić's ambition to position his novel as a central source for forming Serbia's collective memory about the 1914–1918 war.

Keywords: The First World War, Artillery ammunition, Dobrica Ćosić, *Time of Death*.

Јасмина И. Радић
Народна библиотека Србије
jasmina.tom@gmail.com

ПРАХ И ПЕПЕО: МАЛА АЗИЈА У ПЕСМАМА ГРЧКИХ ИЗБЕГЛИЦА. ПРИЛОГ КУЛТУРИ СЕЋАЊА НА ВЕЛИКИ РАТ[1]

Апстракт: Први светски рат и наставак грчко-турског сукоба утицали су на људске животе са обе стране Егејског мора. Посебно су избеглице морале да се суоче са ратном девастацијом и последицама сукоба у свим његовим формама. Као носиоци сећања, уносиле су у своју музику наратив о историјским догађајима. Циљ овог рада је да укаже на презентације рата у њиховом стваралаштву, уобичајене мотиве и симболику. У ту сврху коришћена је релевантна литература о Првом светском рату и наставку сукоба, избегличком питању и музичкој продукцији избеглица углавном на грчком језику, док су од значајне помоћи такође били аудио-записи песама које ће бити подвргнуте подробнијој анализи.

Кључне речи: Први светски рат, Малоазијска катастрофа, избеглице, музика, ребетико

Ако бисмо се усудили да изнесемо смелу тврдњу да је новембра 1918. постојала држава у Европи која није прижељкивала прекид ратних непријатељстава, то би засигурно била Грчка.[2] Капитулација Турске осујетила је основне експанзионистичке тежње Атине, која је

1 Чланак представља један сегмент моје докторске дисертације („Употреба сећања на Први светски рат: српски и грчки случај (1918–1941)", ментор: проф. др Милан Ристовић), која је у процесу истраживања и бави се темом колективног сећања на Први светски рат у међуратном српском и грчком друштву.

2 О грчким потраживањима вид. Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918: савезничке предности и политичка ривалства*, превела Јасмина Томашевић, (Нови Сад: Прометеј; Београд: РТС, 2017), 264–267.

стремила остварењу националног програма „Велике идеје“ (Μεγάλη Ιδέα), који се огледао у ослобађању оних територија које су некада представљале део Византијског царства, док се наравно Константинопољ налазио у средишту те утопијске идеје.[3] Тако се Грчко-турски рат (1919–1922), који се према Џеју Винтеру и уклапа у формулацију „другог Великог рата“,[4] може сматрати природним наставком већег европског сукоба из претходних година. Тек у том наставку, грчки војник се упустио у „свету мисију“ ослобађања територија Османског царства насељених хришћанским становништвом, што је представљало основну „храну“ његове националне идеологије. Стога ако бисмо у грчком случају говорили о култури сећања на Први светски рат, она неспорно много више у грчкој колективној свести[5] има значај даљег сукоба који је окончан поразом и прогонима хришћанског становништва са простора данашње Турске. Најпре прогонима из 1922, а потом и Лозанским споразумом из наредне године којим је предвиђена размена становништва, *de facto* је запечаћена судбина муслиманског живља у Грчкој, али и хришћанског у Турској, од којих је 1.300.000 било само Грка. Тако је с правом Апостолос Вакалопулос, један од најзначајнијих грчких историчара, ову размену окарактери-

3 О националном програму „Велике идеје“ политичара Јоаниса Колетиса и појединим сличностима са „Начертанијем“ Илије Гарашанина вид. Eli Skopetea, *Το „Πρότυπο Βασίλειο“ και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830–1880)* [„Узор краљевина“ и Велика идеја. Појавни облици националног проблема у Јелади], (Атина: Политипо, 1988); Melpomeni Katsaropoulou, *Η προγραμματική βάση της σερβικής εθνικής πολιτικής τον 19ο και 20ο αι. Το „Načertanije“ του Ηλία Γκαράσανιν* [Програмска основа српске националне политике 19. и 20. века. „Начертаније“ Илије Гарашанина], (Солун: Вањас, 2003) и Vasilis Kremmydas, *Η Μεγάλη Ιδέα: μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος* [Велика идеја: трансформације једне националне идеологије], (Атина, Типотхито, 2010).

4 Винтер проширује хронолошки оквир Првог светског рата делећи га на два периода (1914–1917. и 1917–1923), имајући у виду историјске процесе који у многим земљама нису завршени званичним крајем рата, Jay Winter, “The Second Great War, 1917–23”, *The Macedonian Front 1915–1918: Politics, Society and Culture in Time of War*, ed. Basil Gounaris, Michael Llewellyn-Smith, Ioannis Stefanidis, (Лондон, Њујорк: Routledge, 2022), 56–67.

5 Према једној савременој студији која се заснива на испитивању јавног мњења у Грчкој о култури сећања на Први светски рат, највећи број испитаника је пружио одговор како му је прва асоцијација на рат Малоазијска катастрофа и уопште грчка кампања у Малој Азији, док је учешће Грчке у рату у годинама 1917–1918. скроз потиснуто. Информацију је изнео Јоанис Стефанидис у презентацији под насловом „Echoes of a distant past? Surveying contemporary public perceptions of the Great War“ на међународној конференцији „The Macedonian Front 1915–1918: Politics, Society and Culture in Time of War“ одржаној од 10. до 13. маја 2018. у Солуну поводом стогодишњице Првог светског рата.

сао као „најгору катастрофу која је задесила Грке од пада Цариграда 1453. године“.[6]

Ови бивши поданици Османског царства, нашавши се у Грчкој, *међу својима*, покушали су да се уклопе у друштво које им је било страно. Постојале су значајне социјалне и културне разлике међу сународницима са две стране Егејског мора које су отежавале процесе интеграције. Нарочито су становници некадашњег просперитетног лучког града Смирне чак и престоницу земље – Атину – доживљавали као провинцију. Смирна је након Константинопоља била други град, лука од стратешког значаја на путу ка Истоку. Док су се Грци у околини града углавном бавили земљорадњом, они у Смирни су били најпознатији градски трговци, лекари, правници, банкари и поморци. У грчким рукама је било чак 76% производње.[7]

Суочене с губитком домова и живота каквог су познавале, не изненађује што су ове избеглице одиграле кључну улогу у неговању сећања на минуле догађаје. Поред самих ветерана, избеглице су се као „агенти сећања“ (*agents of remembrance*),[8] како их је назвао већ поменути Винтер, издвојиле као иницијални покретач комеморативних активности који је био круцијалан не само за очување ратних успомена већ и за формирање колективног памћења грчког народа о ратним догађајима.

Тако се у Грчкој неговање традиција Првог светског рата заправо нашло у сенци избегличког питања, које је тежиште сећања пренело на догађај који је у домаћој историографији остао упамћен као Малоазијска катастрофа (Μικρασιατική Καταστροφή), а не на ратне догађаје у самој матици, који за Грчку ионако нису имали дубљи смисао. Не смемо сметнути с ума да је Грчка – узгред недовољно расположена и погођена Националним расколом – ушла у рат тек у лето 1917. године.[9] Из поменутих разлога је Солунски фронт у грчком сећању

6 Georges Castellan, *History of the Balkans: from Mohammed the Conqueror to Stalin*, translation Nicholas Bradley, (Болдер, Њујорк: East European Monographs, 1992), 419.

7 Грци су предњачили у производњи маслина и маслиновог уља, грожђа, смокава, сапуна, памука због чега је забележен напредак и у модној индустрији, као и дувана и самог опијума који је углавном био намењен за извоз: Georgios Trakakis, *Η βιομηχανία εν Σμύρνη και εν την ελληνική Μικρασία* [Индустрија у Смирни и грчкој Малој Азији], (Атина: Трохалија, 1994), 55. и A. J. Panayotopoulos, “On the economic activities on the Anatolian Greeks. Mid 19th century to early 20th”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4 (1983), 88–89, 101.

8 Jay Winter, Emmanuel Sivan, “Setting the Framework”, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ed. Jay Winter ... [et al.], (Кембриџ: Cambridge University Press, 1999), 17–18.

9 George B. Leon, *Greece and the Great Powers: 1914–1917*, (Солун: Институт за балканске студије, 1974), 315.

остао секундаран и представљао је тему која је тек фрагментарно обрађивана. У књижевности, штампи, музици и филмовима смењивале су се слике грчког пораза, прогона и паљења Смирне. Први грчки дугометражни филм је посвећен уништењу тог некада просперитетног града, док су избеглице изражавале тугу због губитка домова у ребетико песмама које су представљале део њиховог источњачког културног наслеђа. Слична ситуација се опажа и у споменичкој архитектури, где једини споменик који је посвећен грчким ратним напорима у годинама 1914–1918. представља онај Незнаном јунаку у Атини подигнут 1932. године.[10]

Обични људи на чије је животе рат оставио дубоке трагове морали су да се суоче с ратном девастацијом и последицама сукоба у свим његовим формама. О рату – а посебно његовим штетним утицајима – причало се, писало, стварало, али и певало. Избеглице су као носиоци сећања уносиле у своју музику наратив о историјским догађајима. Циљ овог рада не представља фактографско пописивање свих песама које су избеглице стварале, већ да се укаже на уобичајене мотиве, њихову симболику, пријем које су имале међу слушаоцима, као и на који начин су помагале да се формира слика о конкретном историјском догађају какав је био рат. Још значајније од самог текста и контекста је емоција коју такве песме изазивају, како оних који те песме стварају тако и оних који их слушају. Један музичар-избеглица у песми описује своје психолошко стање, као и да је једино срећан када пева и свира о Смирни.[11]

* * *

Познати грчки музиколог и универзитетски професор Маркос Драгумис је написао да Грчка можда није била спремна да 1922. прихвати толики број избеглица, али је била спремна да „прихвати њихову музику“.[12] Музика и песма су пренеле староседеоцима, али и наредним генерацијама, осећања безнадежности, носталгије и избе-

10 Eleni Kouki, „Ο Άγνωστος στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μνημειακού ύφους στο Μεσοπόλεμο“ [Незнани јунак у Атини и тражење једне нове меморијалне форме у међуратном периоду], *Αρχειοτάξιο*, 13 (2011), 152–163.

11 Реч је о песми „Мали избеглица“ (Το προσφυγάκι) Вангелиса Папазоглуа из 1938. године.

12 Markos Dragoumis, „Οι πρόσφυγες του 1922 και η μουσική τους δραστηριότητα στη νέα τους πατρίδα“ [Избеглице 1922. и њихова музичка делатност у новој домовини], *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του ‘22*, ed. Anna Karapanou, (Атина: Фондација хеленског Парламента, 2006), 86–93.

глиштва изазваних Малоазијском катастрофом. Долазак избеглица се поклопио са појавом фонографа у Грчкој, претходника грамофона, који је олакшао ширење музике у различитим слојевима друштва све до средине тридесетих година. Свакако, музика се ширила и у самим тавернама, које имају истакнуто место у култури Грка, склоним плесу и друштвеним окупљањима. Долазак избеглица је утицао и на развој угоститељских објеката, јер су таверне од 1922. постале место на којима се једе, али и ужива у живој музици, што раније није увек био случај.[13] У наставку су таверне преузеле функцију места сећања, у којима су избеглице могле да изразе своја осећања, сећају се (и заборављају), разговарају, дебатирају и обликују друштвену свест о минулим догађајима.

Међу избеглицама наклоњеним музици, централно место су заузимали некадашњи становници Смирне, која је прогоном Грка добила ново име – Измир – у циљу брисања трагова некада значајног грчког присуства у том граду. Током међуратног периода и у првим годинама након Другог светског рата, од седамдесетак музичара који су углавном стварали народну музику, чак 42% су били Грци из Мале Азије, и то углавном из Смирне и околних места.[14] Њихов утицај на музичаре староседеоце је био вишеструк, који су све више усвајали нове музичке изразе, али и инструменте избеглица,[15] од којих је најпознатији био бузуки и заузимао централно место у стварању ребетико културе.

Још од средине XIX века, Грци у Смирни су били продуктивни ствараоци кантата споријег ритма, народних песама са оријенталним призвуком званих аманес (карактеристика је често понављање

13 Konstantina Perivolari, „Η χωροταξία του ρεμπέτικου: οι περιοχές του Πειραιά που ανέπτυξαν το μουσικό είδος του ρεμπέτικου, 1870–1936“ [Просторно планирање ребетика: крајеви Пиреја који су развили музички стил ребетика, 1870–1936], дипломски рад, (Хања: Технички универзитет на Криту, 2018–2019), 25–26.

14 Dragoumis, „Οι πρόσφυγες του 1922“, 86–93.

15 Још један инструмент који су избеглице са собом донеле била је виолина, али је за разлику од оне уобичајене, у Грчкој била другачије наштимована и свирана увек уз пратњу гласа. Овакав начин свирања (и певања) усвојио је Димитрис Семсис, родом из Струмице, који је био познатији под надимком „Солунац“. „Солунац“ је постао без сумње најбољи виолиниста који је стварао народне, али и ребетико песме. Иако није потицао из Смирне, а чак није ни видео Смирну и обале Мале Азије, стварао је у истом духу као и избеглице, пратећи на својој виолини неке од најпознатијих имена избеглица-музичара (Роза Ешкенази, Рита Абатзи, Стратос Пајумтзис и др.), Georgios Aleksiou, „Η κοινωνική επιρροή ρεμπέτικου τραγουδιού και η εξέλιξή του έως το 1955“ [Друштвени утицај ребетико песме и њен развој до 1955], дипломски рад, (Ретимно: Технолошки образовни институт Крита, 2014), 66.

узвика „аман“ коме дугују своје име), као и најпознатијих песама званих ребетико, ритмичних и погодних за игру.[16] Ребетико песме јесу народне, али је њихова изразита карактеристика да су прилагођене менталитету градске популације. Поред урбаног карактера, још једна одлика ребетика је да је поникао из грчког подземља, где су музичари углавном били бунтовници анархистичког духа и живели на маргинама друштва.[17] Многе од ових песама су настајале и у самим затворима. Због тога, као и тема које се у песмама обрађују (слобода, храброст, затвор, наркотици, алкохол, смрт, изгнанство), ребетико се пореди са блузом у Америци.[18] Управо због честог помињања наркотика – хашиша – у ребетико песмама, њихови аутори су често били на мети грчке државе.

Све до краја тридесетих година, утицај музичара из Смирне је био толико значајан да су током првог периода ребетико песме називане „измирским“; биле су карактеристичног оријенталног ритма док с временом нису почеле да ту „оријенталност“ ублажавају услед утицаја хеладског простора. Из тог разлога, у прво време се поред коришћења елемената из аманес песама јављају и таксими,[19] инструменталне импровизације које су обично претходиле традиционално источњачким (арапским, турским, иранским, азербејџанским и сл.) музичким композицијама.

Кроз ребетико песме су избеглице изражавале и незадовољство због лоших услова живота у сиромашним крајевима Пиреја, Атине, Солуна, Волоса и других градова. У том тренутку поражена, исцрпљена ратом и осиромашена Грчка није била спремна да прихвати

16 Gail Holst-Warhaft, *Δρόμος για το ρεμπέτικο και άρθρα για το ρεμπέτικο τραγούδι από τον ελληνικό τύπο (1947–76)* [Пут за ребетико и чланци о ребетико песми из грчке штампе (1947–76)], (Евија: Денис Харви, 2001), 27, 147. и M. F. Dragoumis, *Από το Βυζάντιο στο ρεμπέτικο: μουσικολογικές περιπλανήσεις* [Од Византије до ребетика: музиколошка лутања], (Крф: Катедра за музичке студије, Јонски универзитет, 2007).

17 Музичари ребетика су називани *манїасима* (од речи *μάγκας*), што би се могло превести као момчина или мангуп.

18 Више о ребетико песмама вид. Stathis Gauntlett, *Ρεμπέτικο τραγούδι* [Ребетико песма], (Атина: Екдосис 21, 2001); Kostas Feris – Thesia Panagiotou, *Η ιστορία του ρεμπέτικου τραγουδιού* [Историја ребетико песме], (Атина: Dolby Digital Stereo, 2006); група аутора, *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι* [Ребетиси и ребетико песма], (Атина: Плетхрон, 2007); Elias Petropoulos, *Ρεμπετολογία* [Ребетологија], (Атина: Кедрос, 2013), као и више радова на енглеском језику објављених у научним часописима аутора Risto Pekka Pennanen, Ole L. Smith, Dimitris Paivanas, Dimitris Monos, Despina Michael, Morris Roderick Conway, Janet Sarbanes, Yiannis Zaimakis и др.

19 Jeff Peretz, *Guitar Atlas Middle East: Your Passport to a New World of Music*, (Њујорк: Alfred Music, 2004), 14.

толики број избеглица, које су у прво време биле приморане да бораве у импровизованим баракама и избегличким камповима. Посебно је ситуација била лоша у Атини и Пиреју где је уточиште нашла скоро половина (48%) избеглица, које су заузеле све слободне јавне зграде попут школа, цркава, различитих градских институција и фабрика.[20]

Касније су избеглице почеле да оснивају засебне квартове на тадашњој градској периферији, дајући им имена која су носила успомене на родни крај; тако је, сасвим очекивано, у Атини изграђена Неа Смирна, а у Солуну Нео Кордељо.[21] Немаштина, незапосленост, али и појаве попут пораста криминала, принудне проституције, експлоатације дечје радне снаге представљале су туробну слику грчких лучких градова. У таквом окружењу, са којим између осталог нису делиле ни осећај припадности, избеглице су писале стихове пуне меланхолије о изгубљеној домовини, али и упућивале критику на постојећи систем.[22]

---

20 Foteini Georgakopoulou, „Προσφυγικοί συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά“ [Избегличка насеља у Атини и Пиреју], in: Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor, Foundation of the Hellenic World, http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5944 (приступљено 21. децембра 2023).

21 Када су топоними у Турској имали грчко порекло, избеглице су их користиле у називању нових места пребивалишта у Грчкој уз додавање придева *νέος, νέα, νέο* у значењу нов: Неа Смирна, Неа Јонија, Неа Макри (данашња Фетије), Неа Халкидона (данашњи Кадикој), Неа Малакопи (данашњи Деринкују), Неа Каликратија (данашњи Мимарсинан) и многи други. У овом случају, чак и летимичним погледом преко топонима се може уочити из ког дела Турске су избеглице биле родом, док су се у Неа Јонији, првобитно названој Неа Писидија (данашња Анталија), обреле избеглице из различитих делова Мале Азије, због чега је на крају и одлучено преименовање овог значајног атинског насеља. У случају турских топонима, коришћено је у највећој мери име свеца заштитника, па су тако у Грчкој „никла“ насеља: Агиос Димитриос, Агиос Антониос, Агиос Павлос, Агија Параскеви, Агија Тријада и др. Више о промени топонима након 1922. године вид. Iosif Maximos Maravelakis – Apostolos E. Vakalopoulos, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης* [Избегличка насеља у Солунском округу], (Солун: Вањас, 1993); Charalampos P. Symeonidis, *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων* [Етимолошки речник новогрчких назива], (Никозија, Солун: Истраживачки центар Светог манастира Кикос, 2010), Georgios Tsimouris, „Υλικά της προσφυγικής μνήμης σ’ ένα εθνικόποιητικό περιβάλλον μετά το ‘22: ονόματα, τοπωνύμια και παρατσούκλια“ [Грађа о избегличком сећању на једно национал-песничко окружење након 1922: називи, топоними и надимци], *Κριτική διεπιστημονικότητα: τ. 2. Έθνος και ταυτότητα. Πολιτισμικές αντιστάσεις*, ed. Stavros Stavridis – Sotiris Dimitriou, (Атина: Савалас 2005), 136–153.

22 Прагматичан опис ситуације у сиромашним четвртима може се наћи у књизи Лиле Леонтиду: „Атина је био један град тужан, хаотичан, исцрпљен од невероватног сиромаштва... У неким деловима Пиреја, куће – праве бараке – биле су

Већ 1922. се раширила песма под називом „Као у Смирни ватра“ (Σαν της Σμύρνης το γιαγκινί), која је доживела бројне прераде различитих извођача и у деценијама када су овај свет напустили и последњи сведоци тих трагичних догађаја. Песма представља сведочење о Смирни у пламену и у неколико црта описује ситуацију у граду тих првих дана септембра 1922: „Као у Смирни ватра на свету не постоји, изгорела је и постала пепео због све те Кемалове мржње. Смирно, о јадна (моја) мајко Смирно, каква је твоја лепота, изгорели су твоји темељи и чаршије“. Текстописац даље описује догађаје у Смирни која је у пламену, где Турци пале грчке куће, радње и цела насеља. Гори чак и „Богородица“, Благовештењска црква из 1835, која је имала велики значај за Грке из тог града. Не гори само црква већ и школа, а у њој и учитељица „бела као млеко“,[23] чиме се указује на невиност особа које страдају под налетом Кемалових трупа.

Овакве песме су представљале на себи својствен начин сведочанство о догађајима у Малој Азији; „Ребетико песма је представљала глас избеглица у Грчкој“,[24] констатовано је у тим првим годинама. Њихов *īлас* су чиниле и друге музичке форме, од тугаљивог *storytelling*-а до класичне музике.[25] Током каснијег периода, када

ведрих боја, али су криле страшну мизерију и сиромаштво. Ожалошћени становници који су се у тим кућама населили, нису загрлили јад свог града оном природном топлином коју је код Наполитанаца будио Напуљ. Представљали су *неодīоварајућу* масу – сиромахе, избеглице, странце, псеудобоеме, отпаднике. Гладни, у ритама и пуни рана, нису делили исто оно расположење Италијана“: Lila Leontidou, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909–1940* [Градови ћутања: радничка насеља Атине и Пиреја, 1909–1940], (Атина: Тхемелио, 2001), 218–219.

23 https://kanellatou.gr/el/paradosiako/minor-asia/dytika-paralia-mikras-asias/san-tis-smyrnis-to-giagkini.html (приступљено 21. децембра 2023).

24 Ksanthi Kiousi, „Μικρασιατική Καταστροφή και Μουσική: το ρεμπέτικο τραγούδι“ [Малоазијска катастрофа и музика: ребетико песма], in: Maxmag, 4. 10. 2022, https://www.maxmag.gr/afieromata/mikrasiatiki-katastrofi/mikrasiatiki-katastrofi-2/ (приступљено 21. децембра 2023).

25 Малоазијска катастрофа није само надахнула стваралоце ребетико музике већ је била присутна у мањој мери и у другим жанровима. Карактеристичан пример је дело класичне музике „Малоазијска рапсодија“ (Μικρασιατική Ραψωδία) настало у периоду 1945–1950. композитора Јаниса Константинидиса који је био родом из Смирне. Ово симфонијско дело представља спој класичне музике и народног мелоса из Мале Азије, где је Константинидис искомбиновао ритам типичан за такозване *каланде*, тип коледарских песама које се певају уочи Божића, и *заибекика*, једног од најпознатијих грчких народних плесова. С друге стране, упечатљив је случај Марије Кускусаине која је 1922. као избеглица дошла на острво Лимнос. Чак и до осме деценије живота, Марија је певала на различитим пригодама песме које су изразито наративног карактера и сведочиле о страдању грчког живља у Малој Азији. У песмама које предста-

год би се освртали на Смирну, текстописци су се ређе освртали на саму нарацију догађаја, већ на осећања носталгије и туге која су све више обузимала избеглице. Таква осећања су додатно била подстицана мукотрпним процесима интеграције у грчко друштво, које није увек било наклоњено „Турцима", како су их староседеоци називали. Домаћа јавност није била одушевљена идејом да земљу преплави преко милион избеглица, које су, по њеним оценама, поред упитног хеленизма представљале претњу по имања и послове локалаца.[26]

вљају неку врсту тужбалице „налазила је утеху", компоновала их је и памтила бројне стихове напамет, јер је као и многе избеглице била неписмена. То је није спречило да иза себе остави значајан допринос у оралном песништву и у својим песмама за наредне генерације аутентично сведочење о трауматичним догађајима, Giorgos Tsimouris, "Musical memories of the Greek Catastrophe and local bards as emblems of belonging: the case of Maria Kouskoussaina", *Oral History Journal*, 32/1 (2004), 59–70.

26 Јаз између избеглица и староседелаца био је продукт више чинилаца. Према попису становништва из 1928. скоро 10% избеглица није ни знало грчки језик, већ само турски. Осим тога, језичке појединости, дијалекти избеглица (нарочито оних из области Понт на обалама Црног мора), презимена са завршетком на -оглу која су била типична за турске поданике, различити обичаји и навике су само неке од осетних разлика које су избеглице издвајале у друштву и уједно јачале свест о њиховој посебности. Све је ово имало за последицу да староседеоци сумњају у „хеленство" дошљака, док су избеглице с друге стране себе сматрале „најжилавијим" Грцима, који су одржали свој идентитет кроз векове у једној негостопримљивој и неистоверној средини. Овај јаз је додатно продубљен конкуренцијом која је ојачала у потрази за плодном земљом, али и на тржишту рада. Коначно, раздор добија и политичку призму јер су се избеглице окупиле најпре око Венизелоса, док касније и око Комунистичке партије Грчке, вид. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, (Париз: Mouton, 1962); Eva E. Sandis, *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens: A Social Survey*, (Атина: ЕККЕ, 1973); George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922–1936*, (Беркли: University of California Press, 1983); Athanasios V. Protonotarios, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως* [Избеглички проблем са историјског, правног и државног аспекта], (Атина: Пирсу, 1929); Michael I. Notaras, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων* [Рурална рехабилитација избеглица], (Атина: Хроника, 1934); Vika D. Gizeli, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920–1930* [Друштвене трансформације и настанак социјалног становања у Грчкој 1920–1930], (Атина: Епикеротита, 1984); Nikos Marantzidis, *Γασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου* [Живела нација. Избеглиштво, окупација и грађански рат: етнички идентитет и политичко понашање туркофоних православних Грка из западног Понта], (Ираклион: Критски универзитет, 2001).

Тако у песми „Како се време приближава“ (Σαν πλησιάζει ο καιρός)[27] из 1929, музичар Димитрис Атраидис, родом из Смирне и учесник Грчко-турског рата кога су Турци на неколико месеци заробили и послали 1923. у Грчку са контигентом намењеним за размену становништва, изражава жељу да када му куцне час да напусти овај свет, волео би да последњи пут „види свој крај и тамо склопи очи“. Атраидис који је прво време са многим избеглицама из Мале Азије живео у лошим условима у напуштеној фабрици пива и леда, иако младић од 23 године, пева о великим животним мукама због којих му се не мили да даље живи. Годину дана касније се на радију, али и у локалним тавернама пронела песма „Смирна са предграђима“ (Σμύρνη με τα περίχωρα) текстописца Ставроса Панделидиса, који је такође искусио изблиза разарање свог града и протеривање из једине куће коју је познавао. Певајући о Смирни као о граду „пуном лепота, богатства и радости“, с носталгијом се сећа њених улица, плажа, делова града у којима су живели Грци у лепим кућама с баштама пуним цвећа. Описује своје родно место као прави рај на земљи, које је сада опустошено и разорено.[28] Разарањем Смирне разорени су животи њених некадашњих становника, углавном добростојећих трговаца и занатлија, који се сада стискају у сиромашним квартовима Атине, Солуна и Волоса у потрази за било каквим послом који ће им прехранити породицу.

Чак и када пишу о љубави, као што то чини 1924. Панајотис Тундас у песми „Жена из Смирне“ (Σμυρνιά), указују на болну прошлост избеглих Грка. Тундас, који се иначе сматра једним од најзначајнијих и најпродуктивнијих стваралаца ребетико музике и аманеса,[29] пише стихове девојци из Смирне „малој и болној“, која носи тежак терет Малоазијске катастрофе и избегличког живота у Грчкој. У песми јој обећава да ће изградити њихово „гнездо с љубављу и тугом“, која је свеприсутна у њиховим срцима. Изражава жељу да му она буде са-

27 Име ове песме је на турском „Sabah manes“, https://www.greekstixoi.gr/stixoi/%CF%83%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%AC%CF%87-%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CF%83%CE%B1%CE%BD-%CF%80%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9-%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CF%8C%CF%82/ (приступљено 26. децембра 2023).

28 https://www.youtube.com/watch?v=OcaRFehEDVs (приступљено 26. децембра 2023).

29 Приписује му се чак 400 песама које је стварао све до смрти, 1942. године, Panos Savvopoulos, „Η Σμυρναίικη σχολή και ο Παναγιώτης Τούντας“ [Измирска школа и Панајотис Тундас], *Μετρονόμος*, 6 (јул–септембар 2002), 17–19. и Panagiotis Kounadis, *Τα ρεμπέτικα: Ένα ταξίδι στο λαϊκό αστικό τραγούδι των Ελλήνων 1850–1960* [Ребетика: путовање кроз народне градске песме Грка 1850–1960], том 1, (Атина: Alter ego, 2010), 14.

путница, а ако се то не деси, аутор стихова је спреман – како сам каже – и да „умре“.[30] Иако је неспорна доза претераног љубавног заноса који у тренуцима прераста чак у извесну дозу патетике, у песми се наслућује да је у одабиру своје изабранице улогу одиграло заједничко искуство трагичних догађаја, које је све Грке из Мале Азије, а нарочито оне из Смирне, повезивало на јединствен начин. Исти музичар је на сличну тему песме певао и о малој Јерменки (Αρμενίτσα, 1933),[31] која је, као и многи њени сународници, протерана са простора данашње Турске у Грчку.

Овакав мотив је био тема многих љубавних песама насталих у првим послератним годинама, па и музичар Јоргос Видалис, такође родом из Смирне, који је по својој музици био познат и пре доласка у Грчку, пише стихове о лепој плавокосој „Жени из Каршијака“ (Κορδελιώτισσα, 1926).[32] Реч је о делу града који излази на море и који је некада био најлепши и најбогатији кварт, у којем су у највећој мери живели Грци. Међу првима је овај кварт страдао од ватре коју су турске чете палиле. Како је била позната по лепоти својих кућа и становника, нарочито оних женског пола, не чуди да се Каршијака (на грчком Кордељо), спомиње у многим песмама грчких избеглица, чак и у оним новијих генерација музичара, који и немају нужно порекло из Мале Азије. Дакле, идеја о Каршијаци, њеним лепим кућама, улицама и женама пронела се уз осећање носталгије за „изгубљеним рајем“ и у песмама Маркоса Вамвакариса, Анђеле Грека, Гликерије Коцула чији су преци протерани с простора данашњег Бодрума, Харис Алексију, којој је мајка била родом из Мале Азије, као и Јоргоса Далараса, коме је мајка била са простора данашње Турске, а отац прослављени музичар ребетико песама који је на њега оставио велики утицај.[33]

---

30 https://www.youtube.com/watch?v=HNi4Q6WOPdk (приступљено 26. децембра 2023).

31 Тундас се у многим својим песмама обраћа девојкама с којима је делио исту судбину: „Девојка избеглица“ (Προσφυγοπούλα), „Твоје новце не иштем“ (Τα λεφτά σου δεν τα θέλω), „Бољшевика“ (Η Μπολσεβίκα), „Модерна удовица“ (Μοντέρνα χήρα), „Лепа жена из Микролиманија“ (Τουρκολιμανιώτισσα γλυκειά), „Нова женица из Смирне“ (Νέα Σμυρνιωτοπούλα), „Жена из Пасалиманија“ (Πασαλιμανιώτισσα), „Очи девојке из Смирне“ (Τα ματιά της Σμυρνιάς) и многе друге, Antonis Boskoitis, „Παναγιώτης Τούντας: Ο χαρισματικότερος συνθέτης της Σμύρνης“ [Панајотис Тундас: најхаризматичнији композитор Смирне], in: LIFO, 1. 9. 2015, https://www.lifo.gr/culture/music/panagiotis-toyntas-o-harismatikoteros-synthetis-tis-smyrnis и https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=index&sort=alpha&lyricist_id=264 (приступљено 26. децембра 2023).

32 https://www.youtube.com/watch?v=g9SaB53HxpY (приступљено 26. децембра 2023).

33 Такве су песме „Жена из Каршијака“ (Μια Κορδελιώτισσα, 195?) која се касније могла чути и у филму „Избеглица“ (Ο Πρόσφυγας, 1969), „Каршијаку је захва-

Поред песама у којима се носталгично пева о некада обећаном граду и велича његова лепота кроз персонификацију велелепних кућа, уредних квартова и лепих жена, у продукцији избеглица из Мале Азије присутна је и критика друштва које их није прихватило оберучке и које је додатно отежало већ тешко бреме изгнанства. Тако 1927. настаје песма која и самим називом указује на ову проблематику – „Шта те се тиче“ (Τι σε μέλει εσένανε) певачице Марике Папагика, која је своју каријеру изградила у Америци током које је испевала многе песме и о самој Смирни. У овој песми Марика пева о тешкој ситуацији у којој се нашла девојка из Смирне као избеглица у негостољубивој Атини, у којој је доживела само дискриминацију и искоришћавање. Указује на разочарење протагонисткиње када схвати сурову реалност: „А ја сам из Смирне дошла да нађем утеху, да нађем у нашој Атини љубав и загрљај“.[34] Карактеристичан пример таквих песама је и једна већ поменутог виртуоза ребетика Тундаса, који је 1933. написао песму „Твоје новце не иштем“ (Τα λεφτά σου δεν τα θέλω). Песма је о поносној девојци (наслућује се да је из Мале Азије), која не жели новац мушкарца који јој се удвара јер је *архондоманīас* (вођа мангупа), док се поједини делови песме посебно наглашавају понављањем упечатљиве речи „аман“.[35] Вредно је помена да иако постоји засебна врста песама званих аманес, понављање карактеристичног узвика представљало је и одлику самог ребетика, посебно оног који је окарактерисан као „измирски“ до краја тридесетих година, у којем су се мешали различити оријентални елементи.

Стихове поменуте Тундасове песме је отпевала Роза Ешкенази, грчка певачица јеврејског порекла рођена у Истанбулу. Роза је засигурно и најзначајнија певачица међуратног периода, током којег све већи број жена учествује у стварању ребетико музике, у чему су предњачиле жене из Смирне.[36] У Атини је изградила каријеру, где је

тила ватра“ (Πήρε φωτιά το Κορδελιό, 1972) која је доживела бројне прераде, „Шта те се тиче“ (Τι σε μέλει εσένανε, 1985) и др.

34 https://kanellatou.gr/el/paradosiako/minor-asia/dytika-paralia-mikras-asias/ti-se-melei-esenane.html (приступљено 26. децембра 2023).

35 https://rebetiko.sealabs.net/display.php?d=0&recid=19460 (приступљено 28. децембра 2023).

36 Током међуратног периода, грчке жене заузимају све значајније место у стварању музике, али и у друштвеном животу уопште. Долазак избеглица је донео значајне промене, жене све више улазе у тада за њих стран и забрањен свет мушкараца. Након 1922. се по први пут у тавернама срећу и жене, које не само да су се ту на равноправан начин забављале већ су и значајно доприносиле издржавању својих породица. Многе удовице, оставши без супружника и финансијске потпоре, преузеле су улогу главних хранилаца чланова своје породице, Perivolari, „Η χωροταξία του ρεμπέτικου“, 26.

отпевала, како на грчком тако и на турском језику, многе песме које су указивале на трагичну судбину немуслимана у Турској. У појединим песмама је певала носталгично о свом родном граду на Босфору, „најлепшем“, „какав не постоји нигде на свету“ и „коме се сви диве“,[37] затим о лепој девојци из Микролиманија, делу Пиреја у којем су избеглице основале један од квартова (Τουρκολιμανιώτισσα, 1932), девојци из Смирне која воли да слуша ребетико песме у грчким таверама (Η γλεντζού η Σμυρνιά, 1934), док се у песми „Продата у туђини“ (Η πουλημένη στην ξενιτειά, 1935) осврнула на тежак избеглички живот који постаје још тежи када је оставља њен вољени – онај с којим је делила искуство избеглиштва – „на милост и немилост“ у једној страној и негостољубивој средини. На Розу није оставио траг само Први светски рат и наставак непријатељстава између грчке и турске стране већ и Други светски рат. Успела је да спасе своју породицу од сигурне смрти тиме што је спречила њихов одлазак у Аушвиц, али је сама била месецима немачки затвореник у Атини.[38]

Када имамо на уму тежак избеглички живот у грчкој престоници, вредна помена је и песма „Мали избеглица“ (Το προσφυγάκι, 1938) музичара Вангелиса Папазоглуа, који је уз поменутог Тундаса представљао најзначајнијег стваралаца ребетико музике међуратног периода. У Атини под немачком окупацијом 1943, Папазоглу је у 47. години живота умро од туберкулозе, али је иза себе оставио богат корпус песама које су и данас незаобилазне када је реч о ребетико жанру. У „Малом избеглици“ описује своју горку судбину: „Протерали су ме из Смирне и због тога само плачем, због тога пијем и пушим хашиш у кафе-аману“. Музичар-избеглица једино проналази мир и задовољство у музици, када свира бузуки или уд, претечу лауте, јер само тада „сећа се домовине и топи се“.[39] Поменути кафе-аман је једна врста кафане међуратног периода у градским срединама, у којем су

37 Истанбул се спомиње у песмама „Лепи мој Граде“ (Γλυκιά μου Πόλη, 1954), „У Граду се налазим“ (Μέσα στην Πόλη βρίσκομαι, 1954), „У Граду код дервиша“ (Στην Πόλη στο Μεβλά Χανέ, 1954) и др. Грчка реч *πόλη* у значењу град се пише великим словом када се односи на Истанбул, чиме се истиче значај овог по Грке светог града.

38 Despina Psatha, „Ρόζα Εσκενάζυ: προπολεμικά ρεμπέτικα και παραδοσιακά τραγούδια. Μια μελέτη της φωνητικής τεχνικής και ερμηνείας και καταγραφή της σε παρτιτούρα“ [Роза Ешкенази: предратни ребетико и народне песме. Студија вокалне технике, интерпретације и њено бележење у партитури], магистарски рад, (Солун: Универзитет Македоније, 2017), 12–14. и Panagiotis Kounadis, *Οι φωνές του ρεμπέτικου – Ρόζα Εσκενάζυ* [Гласови ребетика – Роза Ешкенази], (Атина: ДО Ламбраки, 2012), 11–16.

39 https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=120499 и https://www.youtube.com/watch?v=vlpvckBGV48 (приступљено 28. децембра 2023).

два-три певача импровизовала стихове тугаљивог тона, често у виду дијалога између њих, увек у слободном ритму и мелодији. Карактеристичан је био поновљени узвик „аман“, којим су певачи – осим наглашавања појединих делова – покушавали да добију на времену за импровизацију нових стихова. Пре рата су кафе-амани постојали широм Мале Азије, а посебно су били популарни у Смирни.[40]

Поменута Папазоглуова песма је и карактеристичан пример свега што је представљало предмет цензуре у Метаксасовој Грчкој. Јоанис Метаксас, министар војни и премијер, 1936. је распустио парламент и увео диктатуру, која је трајала све до његове смрти, јануара 1941. године. Метаксас је увео низ забрана које су утицале на избеглице и њихову музику; одмах по увођењу диктатуре забранио је кафе-аман као „чист турски продукт“, дистрибуирање плоча са аманес песмама, пушење наргиле, све песме у којима се спомиње пушење хашиша,[41] док су цензуру доживеле и оне које су представљале критику система у било ком контексту. Тако је Метаксас систематски забрањивао ребетико песме које су се прошириле по читавој земљи и постале најомиљенији музички жанр већине Грка. Такву врсту музике је одбацио због њене „оријенталности“, али и зато што је представљала цивилизацијско наслеђе оног друштвеног слоја који је довођен у везу са подземљем.[42] Штавише, ребетико се није уклапао у слику хомогенизованог националног јединства коме је Метаксас тежио, где није било места дисидентству, неконформизму и индивидуализму стваралаца такве музике.[43] На тај начин је Метаксас допринео жигосању и маргинализацији већ довољно маргинализованих избеглица, а уједно је покушао да им одузме и *ēлас*, један од начина на који су изражавали тугу због изгнанства.

Ипак, не бисмо могли рећи да су ове Метаксасове забране ставиле тачку на ребетико музику. Напротив. Песме избеглица су од тре-

40 Maria Konstantinidou, *Κοινωνιολογική ιστορία του ρεμπέτικου* [Социолошка историја ребетика], (Солун: Барбунакис, 1980), 37–38.

41 Сама конзумација хашиша је свакако била формално забрањена у Грчкој, али је од 1922. порасла потражња за овим наркотиком, који је представљао неку врсту уточишта за напаћене избеглице. У циљу сузбијања његовог коришћења, грчка влада је 1933. донела нове мере кажњавања, које се ипак нису строго спроводиле до доласка Метаксаса, *исто*, 76.

42 Evangelos Aligizakis, „Εικόνες εγκλήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ρεμπέτικο και κοινωνικός έλεγχος“ [Слике насиља у међуратној Грчкој: ребетико и друштвена контрола], докторска дисертација, (Атина: Национални и Каподистријасов универзитет, 2011), 28, 101–102.

43 Risto Pekka Pennanen, “Greek Music Policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936–1941)”, *Grapta Poikila I*, ed. Leena Pietilä-Castrén, Marjaana Vesterinen, (Хелсинки: Фински институт у Атини, 2003), 104.

нутка када су се проширили по читавој Грчкој и превазишле границе избегличких кампова и пренасељених лучких градова заузеле значајно место у међуратној музичкој продукцији. Управо у годинама Метаксасове диктатуре појављују се са својим песмама чувени Василис Цицанис и Манолис Хјотис који су оставили неизбрисив траг у ребетико жанру.

Цензура је донегде успела да сузбије оријентализам и источњачки призвук, али се музика и сама по себи морала прилагођавати изазовима које су донеле иновације у репродуковању звука. Прве грамофонске плоче са 78 обртаја по минуту и трајањем од по три минута по страни временски су ограничиле песме, што је имало за резултат да се традиционални и оријентални таксими, инструментални делови композиције, скрате у великој мери. Оваква минутажа није дозвољавала ни већу дозу импровизације, која је од кафе-амана до локалних таверни настајала као продукт тренутне инспирације и комуникације чланова бенда.[44] Штавише, с временом се импровизација почела доживљавати као одлика непрофесионализма и међу самим извођачима, чиме је она готово у потпуности потиснута.

Током тог периода ствараоци овог жанра отишли су и један корак даље, уносећи у своју музику и нешто од локалног карактера, због чега је њихов ребетико назван и „пирејским“, по атинској луци где је уточиште пронашао велики број избеглица.[45] По једном популарном мишљењу, тек тада настаје „аутентични ребетико“,[46] онај који нам је у највећој мери познат и дан-данас. Док се за Цицаниса сматра да је одабиром тема и инструмената у својим песмама учинио ребетико „чистијим“, „више грчким“ и „више људским“,[47] Хјотис

44 Konstantinidou, *Κοινωνιολογική ιστορία*, 76. и Kostas Vlisidis, „Λογοκρισία *ρεμπέτικων αμανέδων και απρεπών ασμάτων* – το ρεμπέτικο ως αντικείμενο προληπτικού και κατασταλτικού ελέγχου“ [Цензура *ребетико аманеса и недоличних песама* – ребетико као предмет превентивне и репресивне контроле], *Ρεμπέτικο*, ed. Emi Ntourou, (Атина: Documento Media, 2018), 25.

45 У Пиреју је била и концентрација највећег броја таверни у којима се свирао ребетико попут оних на Тргу Караискаки, у квартовима Драпецоне и Никаје, Perivolari, „Η χωροταξία του ρεμπέτικου“, 34–54.

46 Елијас Петропулос, који се у великој мери бавио истраживањима супкултуре, сленга и ребетика, изнео је тврдњу да „аутентични ребетико“ настаје након 1922. године. Петропулос, који је 1968. своје обимно истраживање објавио у делу *Ребетико песме* (Ρεμπέτικα τραγούδια), истиче да се ребетико „родио“ у великим грчким градовима попут Смирне, Истанбула и Александрије, али да оно што има много већи значај од места рођења је „место испуњења“, а то је Пирej. Зато је према Петропулосу ребетико незамислив без Маркоса Вамвакариса и многих других представника „пирејског“ жанра, Stathis Damianakos, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου* [Социологија ребетика], (Атина: Плетхрон, 2001), 61.

47 Despina Michael, “Tsitsanis and the birth of the *new* laïko tragoudi”, *Modern Greek Studies*, 4 (1996), 74–75.

је током педесетих најзначајнијем ребетико инструменту – бузукију – додао и четврту жицу, чиме је променио тоналитет, али и изглед инструмента који је остао непромењен до данашњих дана.[48] Дакле, „пирејски период“ је уопште окарактерисан као заокрет ка бузукију, напуштањем других источњачких инструмената и традиционалних форми.

Ипак, и поред ових иновација, музичари „пирејског“ ребетика нису у потпуности напуштали старе теме. Иако пореклом с простора данашње Грчке, по узору на избеглице, у својим стиховима су спомињали Смирну и лепе жене из Мале Азије,[49] чиме су наставили да одржавају и подстичу сећања о догађајима пре 1922. године. Током Другог светског рата и у првим послератним годинама су овај свет напустили многи ствараоци ребетика који су били непосредни сведоци ратних догађаја.[50] Иако су нас напустили, оставили су идеју о „изгубљеним грчким домовинама“,[51] па није представљало реткост ни да су након њихове смрти новије генерације музичара стварале песме у истом духу или вршиле бројне прераде оних већ добро познатих. Овакве песме представљају значајан корпус народног мелоса и уопште грчке традиције, која често поносно истиче своје (малоазијско) порекло. На тај начин, културно наслеђе избеглица живи и дан-данас[52] и представља значајан део колективне свести грчког народа о догађајима из ратних година.

48 Andonis Kasitas, *Μανώλης Χιώτης. Ο μάγκας που έβαλε κολόνια στο τραγούδι* [Манолис Хјотис. Мангуп који је ставио колоњску воду у песму], (Атина: КПСМ, 2009), 88–89.

49 Тако је Вамвакарис певао песме „Жена из Константинопоља“ (Πολἰτισσα, 1938), „Султанија у црно одевена“ (Σουλτάνα μαυροφόρα, 1939) и „Девојка избеглица“ (Προσφυγοπούλα, 1949), али је током педесетих прерадио и чувену народну песму из Смирне „Жена из Каршијака“ (Μια Κορδελιώτισσα); Цицанис је певао о лепој Измирки у „Једна ноћ у Пасалиманију“ (Μια νύχτα στο Πασαλιμάνι, 1938) и о девојци из Истанбула (Πολἰτισσα, 1938), а у неколико песама се освртао на избеглиштво и тежак живот у туђини – Η ξενιτιά (1938), Μας πήραν εξορία (1945), Το παράπονο του ξενιτεμένου (1950), Τα χώματα της ξενιτιάς (1952); сличне теме избеглиштва су се налазиле и у песмама Костаса Рукунаса – Ξενιτιά Μαγκούφα (1935), Μόρτισσα Σμυρνιά (1936), Στην ξενιτιά απελπισμένος (1937), Ο ξένος μέσ’ στη ξενιτιά (1939) и многих других.

50 Године 1942. су овај свет напустили Панајотис Тундас, Костас Скарвелис и Јован (Јоанис) Цаус, 1943. Марика Папагика, 1944. Анестис Делијас, 1945. Андонис Дијамантидис, 1948. Јоргос Видалис, Aleksiou, „Η κοινωνική επιρροή ρεμπέτικου τραγουδιού“, 62, 64–65, 69, 73.

51 „Изгубљене домовине“ се односе на Малу Азију, Понт, Истанбул, Источну Тракију, Источну Румелију, Пелагонију и Северни Епир.

52 Актуелизација теме је била присутна услед обележавања годишњица и комеморативних активности које су их пратиле. Многе песме – али и филмови, позоришне представе, књижевна дела – настале су уочи 100-годишњице од по-

Можемо да закључимо да су књижевност, ликовне уметности, филмска и позоришна уметност, али и музика храниле представе и слике у колективном памћењу грчког народа и обликовале перцепцију наредних генерација о начину на који ће прихватити то историјско искуство. Такође, истовремено је наратив о Малоазијској катастрофи био основа на којој је изграђен и коначно прихваћен у грчком друштву избеглички идентитет, који је посебан и другачији од локалног „старохеладског". Сходно томе, комеморативне активности везане за обележавање Малоазијске катастрофе, али и Првог светског рата у грчком друштву, као и уткавање избегличког наратива преко књижевности, уметности, музике у шири историјски оквир, суштински су допринели постепеној интеграцији избеглица у националну целину. Ребетико музика коју су са собом донеле избеглице као део свог источњачког културног наслеђа, коју су користиле као средство преко ког су изражавале тугу за изгубљеном домовином, представља и дан-данас један од најзначајнијих грчких музичких израза.

Референце

Aleksiou, Georgios. „Η κοινωνική επιρροή ρεμπέτικου τραγουδιού και η εξέλιξή του έως το 1955" [Društveni uticaj rebetiko pesme i njen razvoj do 1955], diplomski rad. Retimno: Tehnološki obrazovni institut Krita, 2014.

Aligizakis, Evangelos. „Εικόνες εγκλήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ρεμπέτικο και κοινωνικός έλεγχος" [Slike nasilja u međuratnoj Grčkoj: rebetiko i društvena kontrola], doktorska disertacija. Atina: Nacionalni i Kapodistrijasov univerzitet, 2011.

Boskoitis, Antonis. „Παναγιώτης Τούντας: Ο χαρισματικότερος συνθέτης της Σμύρνης" [Panajotis Tundas: najharizmatičniji kompozitor Smirne]. In: LIFO, 1. 9. 2015. https://www.lifo.gr/culture/music/panagiotis-toyntas-o-harismatikoteros-synthetis-tis-smyrnis (pristupljeno 26. decembra 2023).

Castellan, Georges. *History of the Balkans: from Mohammed the Conqueror to Stalin*, translation Nicholas Bradley. Boulder, New York: East European Monographs, 1992.

Damianakos, Stathis. *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου* [Sociologija rebetika]. Atina: Plethron, 2001.

Dragoumis, M. F. *Από το Βυζάντιο στο ρεμπέτικο: μουσικολογικές περιπλανήσεις* [Od Vizantije do rebetika: muzikološka lutanja]. Krf: Katedra za muzičke studije, Jonski univerzitet, 2007.

четка Грчко-турског рата, а посебно Малоазијске катастрофе. Карактеристични примери су албуми „У Смирни некада" (Στη Σμύρνη κάποτε, 2021), као и песме „Изгубљене грчке (домовине)" (Της Ρωμιοσύνης τα χαμένα, 2023), „Ти, Смирно" (Σμύρνη εσύ, 2023) и др.

Dragoumis, Markos. „Οι πρόσφυγες του 1922 και η μουσική τους δραστηριότητα στη νέα τους πατρίδα“ [Izbeglice 1922. i njihova muzička delatnost u novoj domovini]. *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του ‘22*, ed. Anna Karapanou. Atina: Fondacija helenskog Parlamenta, 2006, 86–93.

Georgakopoulou, Foteini. „Προσφυγικοί συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά“ [Izbeglička naselja u Atini i Pireju]. In: Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor, Foundation of the Hellenic World. http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5944 (pristupljeno 21. decembra 2023).

Holst-Warhaft, Gail. *Δρόμος για το ρεμπέτικο και άρθρα για το ρεμπέτικο τραγούδι από τον ελληνικό τύπο (1947–76)* [Put za rebetiko i članci o rebetiko pesmi iz grčke štampe (1947–76)]. Evija: Denis Harvi, 2001.

Kasitas, Andonis. *Μανώλης Χιώτης. Ο μάγκας που έβαλε κολόνια στο τραγούδι* [Manolis Hjotis. Mangup koji je stavio kolonjsku vodu u pesmu]. Atina: KPSM, 2009.

Kiousi, Ksanthi. „Μικρασιατική Καταστροφή και Μουσική: το ρεμπέτικο τραγούδι“ [Maloazijska katastrofa i muzika: rebetiko pesma]. In: Maxmag, 4. 10. 2022. https://www.maxmag.gr/afieromata/mikrasiatiki-katastrofi/mikrasiatiki-katastrofi-2/ (pristupljeno 21. decembra 2023).

Konstantinidou, Maria. *Κοινωνιολογική ιστορία του ρεμπέτικου* [Sociološka istorija rebetika]. Solun: Barbunakis, 1980.

Kouki, Eleni. „Ο Άγνωστος στρατιώτης της Αθήνας και η αναζήτηση ενός νέου μνημειακού ύφους στο Μεσοπόλεμο“ [Neznani junak u Atini i traženje jedne nove memorijalne forme u međuratnom periodu]. *Αρχειοτάξιο*, 13 (2011), 152–163.

Kounadis, Panagiotis. *Οι φωνές του ρεμπέτικου – Ρόζα Εσκενάζυ* [Glasovi rebetika – Roza Eškenazi]. Atina: DO Lambraki, 2012.

Isti. *Τα ρεμπέτικα: Ένα ταξίδι στο λαϊκό αστικό τραγούδι των Ελλήνων 1850–1960* [Rebetika: putovanje kroz narodne gradske pesme Grka 1850–1960], tom 1. Atina: Alter ego, 2010.

Leon, George B. *Greece and the Great Powers: 1914–1917*. Solun: Institut za balkanske studije, 1974.

Leontidou, Lila. *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909–1940* [Gradovi ćutanja: radnička naselja Atine i Pireja, 1909–1940]. Atina: Themelio, 2001.

Michael, Despina. “Tsitsanis and the birth of the *new* laïko tragoudi”. *Modern Greek Studies*, 4 (1996), 55–96.

Panayotopoulos, A. J. “On the economic activities on the Anatolian Greeks. Mid 19th century to early 20th”. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4 (1983), 87–128.

Pennanen, Risto Pekka. “Greek Music Policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936–1941)”. *Grapta Poikila I*, ed. Leena Pietilä-Castrén, Marjaana Vesterinen. Helsinki: Finski institut u Atini 2003, 103–130.

Peretz, Jeff. *Guitar Atlas Middle East: Your Passport to a New World of Music*. New York: Alfred Music, 2004.

Perivolari, Konstantina. „Η χωροταξία του ρεμπέτικου: οι περιοχές του Πειραιά που ανέπτυξαν το μουσικό είδος του ρεμπέτικου, 1870–1936“ [Prostorno planiranje rebetika: krajevi Pireja koji su razvili muzički stil rebetika, 1870–1936], diplomski rad. Hanja: Tehnički univerzitet na Kritu, 2018–2019.

Psatha, Despina. „Ρόζα Εσκενάζυ: προπολεμικά ρεμπέτικα και παραδοσιακά τραγούδια. Μια μελέτη της φωνητικής τεχνικής και ερμηνείας και καταγραφή της σε παρτιτούρα“ [Roza Eškenazi: predratni rebetiko i narodne pesme. Studija vokalne tehnike, interpretacije i njeno beleženje u partituri], magistarski rad. Solun: Univerzitet Makedonije, 2017.

Savvopoulos, Panos. „Η Σμυρναίικη σχολή και ο Παναγιώτης Τούντας“ [Izmirska škola i Panajotis Tundas]. *Μετρονόμος*, 6 (jul–septembar 2002), 17–19.

Trakakis, Georgios. *Η βιομηχανία εν Σμύρνη και εν την ελληνική Μικρασία* [Industrija u Smirni i grčkoj Maloj Aziji]. Atina: Trohalija, 1994.

Tsimouris, Georgios. “Musical memories of the Greek Catastrophe and local bards as emblems of belonging: the case of Maria Kouskoussaina”. *Oral History Journal*, 32/1 (2004), 59–70.

Isti. „Υλικά της προσφυγικής μνήμης σ’ ένα εθνικό-ποιητικό περιβάλλον μετά το ‘22: ονόματα, τοπωνύμια και παρατσούκλια“ [Građa o izbegličkom sećanju na jedno nacional-pesničko okruženje nakon 1922: nazivi, toponimi i nadimci]. *Κριτική διεπιστημονικότητα: τ. 2. Έθνος και ταυτότητα. Πολιτισμικές αντιστάσεις*, ed. Stavros Stavridis – Sotiris Dimitriou. Atina: Savalas, 2005, 136–153.

Vlisidis, Kostas. „Λογοκρισία *ρεμπέτικων αμανέδων και απρεπών ασμάτων* – το ρεμπέτικο ως αντικείμενο προληπτικού και κατασταλτικού ελέγχου“ [Cenzura *rebetiko amanesa i nedoličnih pesama* – rebetiko kao predmet preventivne i represivne kontrole]. *Ρεμπέτικο*, ed. Emi Ntourou. Atina: Documento Media, 2018, 5–26.

Winter, Jay. “The Second Great War, 1917–23”, *The Macedonian Front 1915–1918: Politics, Society and Culture in Time of War*, ed. Basil Gounaris, Michael Llewellyn-Smith, Ioannis Stefanidis. London, New York: Routledge, 2022, 56–67.

Isti and Sivan, Emmanuel. “Setting the Framework”. *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ed. Jay Winter ... [et al.]. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 6–39.

Jasmina I. Radić
National Library of Serbia

DUST AND ASHES: ASIA MINOR IN THE SONGS OF GREEK REFUGEES. A CONTRIBUTION TO THE CULTURE OF MEMORY OF THE GREAT WAR

The First World War and the continuation of the Greco-Turkish conflict affected human lives on both sides of the Aegean Sea. As *agents of remembrance*, refugees brought historical narratives into their songs. Their music nurtured the representations and images in the collective memory of the Greek people and shaped subsequent generations' perception of how they would accept that historical experience. Rebetiko music, which the refugees brought with them as part of their Eastern cultural heritage, which they used to express their grief for the lost homeland, is still one of the most significant Greek musical expressions.

Keywords: First World War, Asia Minor Catastrophe, refugees, music, rebetiko

Др Драган Поповић,
dragan.popovic07@gmail.com

ИСТОРИЧАРИ У ЕВРОПСКИМ РАТОВИМА СЕЋАЊА ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Апстракт: У раду се истражује улога историчара у ратовима сећања у Европи током осамдесетих година XX века. Два модела памћења прошлости – критички и националистичко романтичарски сударали су се све време након Другог светског рата, да би то осамдесетих прерасло у рат сећања у многим европским државама. Националистичка идеологија је покушавала да применом историјског ревизионизма прекрије или релативизује црне мрље историје. Критичка историографија се овоме супротстављала, често имајући наспрам себе политичку и културну климу конзервативне контрареволуције осамдесетих. Рат сећања у Европи траје и данас, ослањајући се у великој мери управо на полазна становишта и аргументацију изнесену током осамдесетих.

Кључне речи: култура сећања, национализам, критичка историографија, Европа, осамдесете

Свако друштво поседује колективно памћење, „складиште искустава из којих се црпе осећање идентитета и смера кретања“.[1] Ово памћење је веома селективно и актери који утичу на његово стварање теже да обухвате догађаје које сами изаберу. Памти се углавном оно што је корисно за стварање и јачање кохезије и осећаја припадности заједници, јер су неки догађаји природно важнији од других, због порука које носе.[2] Прерада прошлости и интервенције у култу-

1 Џон Тош, *У траїању за историјом*, (Београд: Clio, 2008), 34.

2 Dubravka Stojanović, *Populism the Serbian Way*, (Belgrade: Peščanik, 2017), 141.

ру сећања резултат су свесног ангажовања група које поседују моћ у друштву и део су „сложеног процеса историјско-идеолошког прављења нових поредака и конструкције колективних идентитета“ јер, како каже Тодор Куљић, „борба око виђења прошлости јесте борба око садашњице“.[3]

Све заједнице развијају и чувају своје памћење, па тако и националне заједнице као несумњиво једне од најважнијих творевина модерног доба. Јан Вернер-Милер наводи да је веза између колективног памћења и националног идентитета „међусобно конституирајућа“.[4] Начин на који се друштво односи према сопственој прошлости, укључујући и избор пожељних, односно непожељних момената за памћење, у теорији се назива политика историје. Политике историје показују нам како се „конструира јавна слика повијести и идентитета у неком друштву, и то не само законодавном и судбеном праксом него и кроз јавне дискурсе и друштвене обреде“.[5] Олга Манојловић Пинтар назива историју, традицију и мит концентричним круговима сећања од којих „настаје историјска култура која конституише обрисе заједнице и утиче на самосвест појединца“.[6] Оваква важност колективног памћења за заједницу природно води ка жестокој борби конкурентских сећања да наметну свој наратив друштву. Циљ је убедити људе да се „сећају“ прошлости на начин који иде у корист конкретној политичкој и/или идеолошкој опцији.

Готово све идеологије користе политику историје ради сопствене легитимације у друштву. Међутим, као идеологија која у центар ставља управо национални идентитет, национализам је посебно заинтересован за наметање сопствене верзије памћења прошлости. Зенг Ванг наглашава да је битно напоменути везу између колективног памћења и национализма јер су „митови, сећања, традиције и симболи етничке баштине оно што национализму даје снагу“.[7] С друге стране, као ауторитарна и агресивна идеологија, национализам често предњачи у борби за наметање сопствене верзије културе

3 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka,* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 51.

4 *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past,* ed. Jan-Werner Muller, (New York: Cambridge University Press, 2002), 3.

5 Mirjana Kasapović, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti“, *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 3 (2019), 943.

6 Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014), 45.

7 Zheng Wang, *Memory Politics, Identity and Conflict. Historical Memory as a Variable*, (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 31.

сећања као доминантне и једине пожељне. Сви алтернативни облици сећања постају непожељни, а у зависности од степена ауторитарности друштвеног поретка – и непријатељски. У таквој ситуацији, алтернативне верзије прошлости (*counter-memories*) долазе у директан кофликт с владајућом и отвара се рат сећања.[8]

Историчари су се, по природи свог посла, од самог почетка сусретали с феноменом колективног памћења и били важан део културе сећања у сваком друштву. Однос између историје и колективног памћења често је био буран и кретао се од отвореног непријатељства па до покушаја разумевања и научног проучавања. Кључни проблем био је у селективности памћења и у намери да се од прошлости створи окамењена слика као темељ заједнице који није дозвољено преиспитивати. У овако конструисаном сећању, важну улогу играју митови као својеврсно „афективно усвајање властите повести".[9] Критичка историографија стајала је одувек на супротним принципима, не допуштајући да ишта остане ван сфере пропитивања и научне критике и доприносећи да се „друштвена заједница суочава с прошлом стварношћу и тиме себи омогућава да даље коракне преко догматских спрега које спутавају и мишљења и осећања".[10] Како је Ернст Ренан упозоравао, памћење почива на забораву, па и на „историјским заблудама", а „напредак историјских студија често је опасност за націју".[11] Из тог разлога је Петер Берк гледао на историчаре као на чуваре незгодних чињеница, „костура у ормару друштвеног памћења".[12]

Критичка историографија није никада била без изазивача, нити је била једини поглед на то како историјска наука треба да изгледа. Штавише, историчари су од националних револуција у XIX веку били кључни произвођачи подобног наратива за учвршћење нових, националних држава.[13] Након Другог светског рата и колективних

8 Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, (Chicago/London: University of Chicago Press, 1995), 10.

9 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti*, (Beograd: XX vek, 2011), 44.

10 Andrej Mitrović, „Franc Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom" u: Franc Fišer, *Savez elita – o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, (Beograd: Čigoja, 2023), 49.

11 Ернест Ренан, *Шта је нација?*, (Београд: Српска национална омладина, 1907), 11.

12 Peter Burke, „Istorija kao društveno pamćenje", *Reč*, 56, 2 (1999), 92.

13 Бројне примере историчара који су градили националну верзију прошлости сопствених држава вид. у: *Nationalizing the Past – Historians as Nation Builders in Modern Europe*, eds. Stefan Berger and Chris Lorenz, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).

траума човечанства попут Холокауста, историјска наука почела је да преиспитује сопствену улогу, све више заузимајући критичку позицију спрам друштва у коме делује. Четворица познатих немачких историчара пристала су да буду сведоци-експерти тужилаштва на суђењу ниже и средње рангираним извршиоцима злочина у логору Аушвиц, у Франкфурту од 1962. до 1965.[14] Ово суђење, познато као *Second Auschwitz trial* постало је једна од прекретница у друштвеној историји Европе доводећи Холокауст и жртве нацизма у центар пажње и формирајући око њих нови друштвени консензус и доминантни наратив културе сећања на Западу.

Судари критичке и ревизионистичке историографије били су редовна појава и пратили су турбулентне друштвенополитичке догађаје широм света. Иако су зависили и од развоја у конкретној држави, уклапали су се и у паневропске, па и глобалне трендове, укључујући борбу између радикалнијег обрачуна с прошлошћу и жеље за заборавом у првим деценијама након Другог светског рата, затим културну, научну, друштвену и сваку другу револуцију током шездесетих и почетком седамдесетих година, а онда и својеврсну конзервативну контрареволуцију која је обележила другу половину седамдесетих, али и деценију којом се ми бавимо. Кроз све ове периоде, кључни сукоб остао је на линији непомирљивих принципа с једне стране критичке историографије, а с друге – историјског ревизионизма који је служио потребама националистичке идеологије и њене политике историје. Како је говорио Андреј Митровић, националистички мит је „снажан покушај за битно ограничавање историјског ума“.[15]

Једна од најважнијих европских држава (важна и због сопствене величине, али и због утицаја који је увек имала на друге) у којој се осамдесетих развио жестоки рат сећања била је Немачка. Процес денацификације у послератној Немачкој се брзо суочио са отпором ревизионистичке политике историје. Та је политика подржана од конзервативног премијера Конрада Аденауера и огледала се пре свега у заустављању процеса чишћења администрације од нациста и од наметања заборава као преовлађујућег односа према Другом светском

14 Иако њихови искази нису много утицали на пресуду, само учешће у процесу и посебно књига њихових писаних поднесака објављена одмах након суђења одиграли су велику улогу у односу немачког друштва, али и историјске струке према злочинима из прошлости, Mathew Turner, *Historians at the Frankfurt Auschwity Trial – Their Role as Expert Witnesses*, (London/New York: IB Tauris, 2018).

15 Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 76.

рату.[16] Први талас ревизионизма трајао је оквирно до седамдесетих, када се јавила нова генерација ревизиониста. Био је то и одговор на радикалну промену односа нове, шездесетосмашке генерације према прошлости и на успостављање новог друштвеног консензуса који је у први план стављао Холокауст као централну тему Другог светског рата у Немачкој. Овај консензус видео се и кроз политичко померање друштва улево, па су тако од 1969. до 1982. Немачком владали социјалдемократи, а њихову владавину симболички је отворио гест Вилија Бранта, немачког канцелара, који је 1970. у Варшави спонтано клекао пред споменником устанку Јевреја у Варшавском гету 1943. године.

Фронтови успостављени седамдесетих сударили су се пуном жестином 1986, када је избила велика расправа међу немачким историчарима (и другим научницима и јавним личностима) позната под називом *Historikerstreit* (свађа историчара). Расправу су пратили и жестоки политички сукоби унутар немачке елите који су се сада одвијали у много другачијој друштвеној атмосфери. С једне стране, долазак на власт Хелмута Кола 1982. означава прекретницу и својеврсну конзервативну ренесансу. Кол је наметнуо сопствену политику историје која се заснивала на честом истицању националне историје. Период националсоцијализма лако се у таквој историји губио као тек један од бројних сегмената, што је водило до релативизације те идеологије и њених злочина.[17] Колова политика изазивала је велике полемике, па чак и афере, попут афере Битбург из 1985, када су Кол и амерички председник Реган заједно положили венце на гробље немачких ратних ветерана, за које се касније испоставило да су на њему сахрањени и припадници СС јединица.[18]

С друге стране, јачао је и отпор оваквој политици, пре свега кроз новог члана немачког парламента – партију зелених која је унела освежење у антифашистички табор, али и кроз друге актере. Тако је председник Немачке, конзервативац и син Хитлеровог дипломате, Рихард фон Вајцекер одржао 1985. говор у Бундестагу поводом четрдесет година од краја рата и без околишања преузео одговорност за поступке националсоцијалиста. Набројао је категорије жртава и посебно истакао геноцид над Јевејима „коме нема преседана у историји“, позвавши да се узрок патњи не тражи на крају рата, већ на

16 Више о овоме вид. у: Norbert Frei, *Adenauer's Germany and the Nazi Past – The Politics of Amnesty and Integration*, (New York: Columbia University Press, 2002).

17 Исто, 157–174.

18 Richard Mitten, „Bitburg, Waldheim, and the Politics of Remembering 51 and Forgetting“, in: *From World War to Waldheim – Culture and Politics in Austria and the United States,* eds. David F. Good and Ruth Wodak, (New York/Oxford: Berghahn books, 1999), 56–65.

„почетку оне страховладе која је до рата и довела".[19] Био је то недвосмислен и храбар одговор ревизионистима, утолико значајнији што је долазио с конзервативне стране. Жестоким сукобима погодовала је и коинциденција да су баш у ово време обележаване важне годишњице попут педесет година од Хитлеровог преузимања власти (1983) или четрдесет година од краја Другог светског рата (1985).

Historikerstreit је био врхунац ове борбе, а Николај Копосов га је означио као „централни догађај неоконзервативне револуције осамдесетих".[20] О важности дебате сведочи податак да је немачко министарство спољних послова у новембру 1986. послало детаљну документацију о целом случају, заједно са објашњењима спорних питања свим дипломатским представништвима Немачке у свету.[21] Дебату је започео историчар Ернст Нолте који је у чланку за *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (ФАЗ) 6. јуна 1986. позвао на ослобађање Немачке од притиска наслеђа Трећег рајха и од сталног правдања за недела из прошлости, формулисавши тезе о националсоцијализму као реакцији на бољшевизам и о Хитлеровим поступцима као о превентивном рату којим се Немачка штитила од комунизма. Холокауст је у том наративу постао тек један од бројних злочина у историји, посебан једино по техничкој иновативности (гасне коморе). Мотив за овај текст објаснио је незадовољством јер, по њему, националсоцијализам је претворен у „прошлост која не пролази", већ непрестано држи мач над главом Немцима у садашњости.[22]

И други конзервативни историчари и научници прикључили су се тренду, пре свих Андреас Хилгрубер, Михаел Штурмер, Клаус Хилдебранд и коиздавач ФАЗ-а Јоаким Фест. Супротставили су им се либерални и марксистички интелектуалци, на челу са Јиргеном Хабермасом, а поред њега су учествовали и Јирген Кока, Ханс Момсен, Еберхард Јакел и други. Само у првој фази *Historikerstreit*-а, до јануара 1987, забележено је 136 чланака, написаних од готово свих који су било шта значили у немачкој (не само) историографији.[23] У одговору ревизионистима Хабермас је оштро напао Нолтеа и њего-

19 Helmut Dubil, *Niko nije oslobođen istorije – nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*, (Beograd: Samizdat B92, 2002), 179–180.

20 Nikolay Koposov, *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia,* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 79.

21 Ernst Piper, "Afterword to the Historikerstreit", in: *Forever in the Shadow of Hitler? Original documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, (New Jersey: Humanities Press, 1993), 273–274,

22 Ernst Nolte, "The Past that Will not Pass: A Speech that Could be Written but not Delivered", in: *Forever in the Shadow of Hitler?,* 18–23.

23 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 149.

ве истомишљенике истичући да је у питању намерна конструкција дугог историјског ланца насиља, како би се у њему готово неприметно утопили нацистички злочини. По њему, у питању је био покушај „обнављања националне свести“, а да би се то постигло ревизионисти су негирали јединственост нацистичких злочина, сводећи Аушвиц на техничку иновацију и представљајући Други светски рат као одговор на „’азијатску претњу’ непријатеља који и даље стоји пред нашим вратима“.[24] Присталице критичке историографије наступале су ангажовано, „без загрижености и упрезања у кола неке посебне политике али са безостатним залагањем за демократију (и то очевидно социјалне државе)“.[25]

Расправа је захватила широке кругове немачког друштва, много шире од историјских.[26] Јавни ангажман бројних интелектуалаца у целој ствари не може да се посматра одвојено, нити да се разуме, без сагледавања везе са немачком политиком тог времена, с новом политиком историје, заснованом на конзервативном национализму канцелара Кола и чврстом антикомунизму у савезу са Реганом, Маргарет Тачер и папом Јованом Павлом II, као и отпору који су му пружали представници левице и зелених. Учесници у расправи често су једни друге оптуживали за савез с политичарима и за промоцију страначких политика демохришћана или социјалдемократа. Сви у друштву осетили су да је у питању расправа која нагриза саме темеље дотадашњег консензуса о односу према нацистичкој прошлости. Председник историјског друштва Немачке апеловао је да се нађе компромис међу зараћеним странама, а позив да се прекине свађа упутио је чак и кардинал Хефнер са заједничке мисе католика и протестаната у келнској катедрали.[27] Све ово сведочило је о огромном значају теме, али и генерално о значају политике историје, посебно у временима великих ломова и друштвених промена.

У Француској је током шездесетих и почетком седамдесетих генерација „шездесетосмаша“ урушила деголистичку политику ћутања о колаборационизму Вишијевског режима и учешћу Француза у Холокаусту, на шта су ревизионисти одговорили контраофанзивом крајем седамдесетих. Појавиле су се исповести челника Вишијевског режима који су негирали не само своје учешће већ и сам Холокауст,

24 Jürgen Habermas, “A Kind of Settlement of Damages: The Apologetic Tendencies in German History Writing“, in: *Forever in the Shadow of Hitler?*, 41.

25 Андреј Митровић, *Пропитивање Клио – огледи о теоријском у историографији*, (Београд: НИУ Војска, 1996), 33.

26 Кључне ставове различитих учесника вид. у: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 148–159.

27 Исто, 153.

што је, слично Немачкој, била квалитативно нова појава у оквиру историјског ревизионизма.[28] И овде се интелектуална и политичка клима мењала баш у овом периоду, тако да тада долази и до пораза марксизма у науци, као и до заокрета француских социјалиста на челу са Митераном удесно. Конзервативна контрареволуција осетила се свуда, не само кроз однос према Другом светском рату већ и кроз величање монархије и нападе на тековине Француске револуције. Хиљаду година од првог краља из династије Капета прослављено је помпезно 1987. под слоганом „Француска је стара хиљаду година", а масовно су издаване националне биографије, мемоари, кувари, књиге и прикази о француском селу и традицији.[29] Фернан Бродел, неприкосновени вођа школе *Анала*, 1985. године, пред крај живота, написао је дело *Идентитет Француске*, испуњено националним патосом и мистицизмом.[30]

Прослава двеста година Француске револуције 1989. године такође је била прилика за офанзиву конзервативаца. Познати историчар Франсоа Фире предводио је талас напада на Револуцију, заступајући тезу да је терор из 1793. неминовна последица Револуције, али и да су тоталитаризми и масовни злочини XX века резултат позитивног вредновања Револуције као такве.[31] Фире је постао познат и као један од главних промотера антитоталитарне парадигме – ревизионистичког наратива о два тоталитаризма, то јест изједначавања фашизма и комунизма, што ће постати интелектуална мода међу десничарима крајем XX века и јако оружје за релативизацију и оправдање фашизма и његових злочина, укључујући и Холокауст.[32] И поред овакве климе, критичка историографија се није предавала. Управо 1987. године, историчар Анри Русо је објавио култну књигу –

28 Врхунац ће достићи вођа екстремно десног Националног фронта Жан-Мари Ле Пен изјавом из 1987. да су гасне коморе „тек један детаљ у историји Другог светског рата" и да су предмет спора међу историчарима, Henry Rousso, „The Political and Cultural Roots of Negationism in France", *South Central Review*, 23, 1 (Spring 2006), 77–78.

29 Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja, 2006), 114–115.

30 Julian Jackson, "Historians and the nation in contemporary France", in: *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., (London: Routledge, 1999), 241–242.

31 *Исто*, 247–248. О дебати поводом 200 година револуције и њеним последицама видети и: Suzanne Desan, "What's after Political Culture? Recent French Revolutionary Historiography", *French Historical Studies*, 23, 1 (2000), 163–196.

32 Детаљније о овим Фиреовим погледима, као и његов покушај деконструкције термина антифашизам, што је полазна основа антитоталитарне парадигме, вид. у: Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*, (Beograd: Paideia, 1996).

Виши синдром, која је била до тада најозбиљнији ударац деголистичком миту о француском неучествовању у Холокаусту.[33]

Италија се од седамдесетих суочила с ревизионистичким покретом чији је кључни циљ био да уруши дотадашњи консензус о антифашизму као темељу Прве републике. Главну улогу имао је познати историчар Ренцо де Феличе, пре свега кроз осам томова Мусолинијеве биографије коју је издао у то доба, али и кроз јавне наступе и интервјуе.[34] Цео Феличеов рад сводио се на покушај да се Мусолини и његова фашистичка владавина представе као одбрана од бољшевизма, као и да се оштро одвоје италијански фашизам и немачки националсоцијализам.[35] Током осамдесетих година ревизионизам је јачао и Де Феличи је добијао све више поклоника. Чак се и италијанска државна телевизија прикључила таласу правећи романтичне серије о Мусолинију и његовој љубавници.[36] Де Феличи је 1988. затражио да се Италија одрекне антифашизма као темеља Републике и да га раздвоји од демократије, што је представљало део тренда антитоталитарне пропаганде. Како примећује Памела Балингер, у то време корупција у Италији достигла је неслућене размере, мафија је убила популарне судије Фалконеа и Борселина и јављали су се захтеви за чврстом руком, уз носталгију према добу фашизма (омиљена узречица Италијана била је „У време Мусолинија возови су стизали на време“).[37] Након слома Прве републике 1992, трансформације италијанске комунистичке партије и фактичке рехабилитације неофашиста њиховим уласком у Берлусконијеву владу 1994, долази до тријумфа историјског ревизионизма и италијанског национализма.[38]

Ратови сећања током осамдесетих нису заобишли готово ниједну европску земљу. Тони Џад је писао да је свака земља у Европи развила своју верзију „Виши синдрома“ – организованог заборава тамних мрља из Другог светског рата, попут колаборације или учешћа у Холокаусту.[39] Швајцарска се крајем осамдесетих суочила с тешким

33 Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

34 Denis Mack Smith, "Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography", *Modern Italy*, 5, 2 (2000), 193–210.

35 Carl Levy, "Historians and the 'First Republic' ", in: *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., (London: Routledge, 1999), 265–266.

36 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti,* 90.

37 Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, (Princeton: Princeton University Press), 2003, 112.

38 Federico Tenca Montini, „Politika sjećanja za postideološka vremena: slučaj Italije“, *Politička misao*, 53, 3 (2016), 7–25.

39 Tony Judt, *Postwar – A History of Europe since 1945*, (New York: The Penguin Press, 2005), 808–809.

и узнемирујућим питањима која су из темеља потресла национални консензус успостављен око позитивног гледања на неутралност у Другом светском рату. Оно што Тодор Куљић назива „швајцарски *Historikerstreit*“ почело је расправом о нацистичком злату које је било депоновано у швајцарским банкама, проширило се на врло осетљиво питање судбине избеглица које је Швајцарска одбила да прими, да би се на крају дошло и до преиспитивања политике неутралности и њене етичности у тренутку кад се свет бори против фашизма.[40]

Аустријска Друга република је након 1945. успостављена на консензусу да је била прва жртва Хитлера, што је омогућило и политику амнестије за нацисте и прећуткивање аустријског учешћа у Холокаусту и другим злочинима фашизма.[41] И овде су се током седамдесетих и осамдесетих отворили слични фронтови као и у Немачкој, укључујући покушаје критичке историографије да доведе овај консензус у питање, као и напоре ревизиониста да релативизују злочине фашизма, као и да негирају неке од кључних елемената Холокауста.[42] Државе које су се седамдесетих ослобађале ауторитарних профашистичких режима, попут Шпаније и Португалије, циљано су користиле политику историје да одрже консензус о прећуткивању мрачне стране прошлости и практичној аболицији за злочине, правданој бригом за будућност и за јединство нације. Португалске десничарске владе седамдесетих и осамдесетих потискивале су сећање на антифашистичку борбу против Салазаровог режима, посебно на насилне и револуционарне организације, приказујући прелаз из фашизма у демократију као питање еволуције и континуитета, што је наишло на контраакцију левичарских снага у земљи током деведесетих и на својеврсну „побуну потиснутих сећања“.[43]

Југославија је била део европских и светских токова (политичких, економских, али и културних), тако да је талас национализма и конзервативне контрареволуције осамдесетих свакако утицао на њу. Притом, земља се у ово време суочила са жестоком економском, политичком и друштвеном кризом. Додатни подстицај унутрашњим сукобима давала је и компликована друштвенополитичка компози-

40 Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti,* 93.

41 Sonja Niederacher, “The Myth of Austria as Nazi Victim, the Emigrants and the Discipline of Exile Studies”, *Austrian Studies*, 11 (2003), 14–32.

42 Brigitte Bailer-Galanda, “Revisionism in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, in: *Anti-Semitism and Xenophobia in Germany after Unification,* eds. Hermann Kurthen et al., (New York/Oxford: Oxford University Press, 1997), 179–180.

43 Raquel Da Silva and Ana Sofia Ferreira, “The Post-Dictatorship Memory Politics in Portugal Which Erased Political Violence from the Collective Memory”, *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 53, 1 (2019), 24–43.

ција Југославије, заснована на принципима федерализма и равноправности народа и њихових република. Националистичке идеологије ојачале су међу готово свим југословенским народима осамдесетих. За српски национализам, као објективно најјачи, две теме су биле кључне – однос према Југославији и питање Косова као погонско гориво српског национализма.

Друга Југославија била је великим делом направљена као супротност првој – уместо државе под доминацијом српске династије, војске и политике, ово је био покушај да се направи заједница равноправних република заснована на сталном договарању и усаглашавању интереса. Управо ова идеја нападнута је од стране ревизиониста осамдесетих када су почели покушаји да се рехабилитује прва Југославија и идеја о Србији као Пијемонту око кога би требало да се окупе сви у Југославији. На скупу историчара у Неуму, у оквиру традиционалне *Недеље марксистичких расправа,* у фебруару 1985, ово је била једна од кључних тема, а предводници две струје Бранко Петрановић и Душан Биланџић ушли су након скупа у полемику о карактеру и вредновању прве Југославије која је настављена и наредних година, претварајући два историчара у кључне епигоне српског, односно хрватског националног погледа на историографију.[44]

У Неуму је Петрановић оштро напао Биланџићеву оцену да је на делу покушај целе једне струје у историографији да „конвалидира Краљевину СХС, њен карактер и протагонисте, укључујући чак и краља Александра I Карађорђевића“.[45] Историчари попут Момчила Зечевића, Јанка Плетерског или Лева Крефта придружили су се полемици на једној или другој страни, што је говорило о актуелности теме.[46] Из целе расправе несумњиво је произлазило међусобно неразумевање актера када су у питању страхови и мотиви друге стране. Док је Биланџић отворено упозораво да идеја о више заједништва не сме да долази из Србије јер је „изазивала подозрење и подсећала на старе великодржавне идеје“, у делу београдске јавности такви ставови су доживљени као предрасуде које „одржавају хипотеку над целим српским народом и игноришу све његове жртве у стварању данашње социјалистичке федеративне Југославије“.[47]

---

44 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti,* 451–465.

45 Petranović, Branko, „Istoriografske kontroverze o Jugoslaviji“, u: *Nedelja marksističkih rasprava '85 – istoriografija, marksizam i obrazovanje*, ur. Ljubiša Vujošević, (Beograd: Komunist, 1986), 57.

46 Милорад Вучелић, „Науми из Неума“, *НИН*, 17. фебруар 1985, 29–31.

47 Милорад Вучелић, „Федерирање историје“, *НИН*, 10. август 1986, 21.

Рат сећања повео се и на тему Првог светског рата који је утемељио прву Југославију. Овај рат био је за српске националисте крајња напора Србије да уједини и око себе окупи југословенске народе, али и симбол огромних жртава које је Србија поднела. Бројна издања о Првом светском рату појавила су се средином осамдесетих, пратећи обележавање седамдесет година од различитих ратних догађаја. Историчар Ђорђе Станковић, пишући о неким од тих књига 1984, примећивао је да у њима „преовлађује ирационална потрага за мученичком историјом Србије у Првом светском рату".[48] Он је упозоравао на нови националистички романтизам који се јавља на таласу обнове интересовања за Први светски рат и балканске ратове и апеловао да наука раздвоји митско од рационалног.

Све до краја осамдесетих, расправе међу историчарима углавном су се кретале у оквиру научно прихватљивих стандарда, иако су несумњиво биле оптерећене национализмом аутора из готово свих средина. До драстичне промене долази када власт у Србији преузима амбициозни партијски лидер Слободан Милошевић 1987. године. Он улази у савез са националистима и ставља им на располагање институције под контролом ауторитарне власти, укључујући тиражне медије.[49] Иво Банац констатује да талас историјског ревизионизма у Србији, у делима научника, али и у публицистичким и мемоарским списима током осамдесетих није могао одлучујуће да поремети међунационалне односе све до доласка Слободана Милошевића на власт, који га је користио као инструмент политичке борбе. Тада, како Банац каже, „закључци политичке историографије бивају искоришћени у конфронтацији Србије са аутономним покрајинама Косовом и Војводином али и са 'уставобранитељима' у другим републикама и у савезном центру".[50] И ревизионистички историчари почели су тада с много више храбрости да заступају нову, националистичку идеологију. Неки од њих науку су подредили много популарнијим књижевним напорима да се измени колективно памћење становништва. Историчари Душан Батаковић и Никола Поповић приредили су 1989. збирку докумената о Колубарској бици и том приликом с поносом о

48 Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, (Beograd: Rad, 1988), 143.

49 Примере коришћења медија за нову политику историје вид. у: Aljoša Mimica i Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988–1991*, Beograd: Filozofski fakultet, 2008; Драган Поповић, „Фељтони у дневним листовима у Србији 1985–1990. године", *Годишњак за друштвену историју*, 26, 3 (2019), 73–92.

50 Ivo Banac, "Dissolution of Yugoslav Historiography", in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community,* eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, (Boulder: Westview Press, 1995), 53.

њој истакли: „уметници, историчари књижевности и други радознали духови доживеће је као део историјске (документарне) подлоге за велики роман Д. Ћосића, *Време смрти*“.[51]

Друга важна тема био је однос према Косову. Историчар књижевности Димитрије Богдановић објавио је 1985. *Књигу о Косову* чија суштина је било доказивање да постоји историјско право Србије на Косово, а да су Албанци уљези чије је насељавање на Косову од XVIII века до данас „оставило у историјској свести српског народа крвав траг насиља, мрачну слику која се не може избрисати“.[52] Књига је брзо стекла култни статус и постала је једна од цитиранијих међу националистичким интелектуалцима. Косово је искоришћено и за врхунац националног покрета у Србији 1989. године, када се обележавало шестсто година од Косовске битке. Радина Вучетић је приметила да „уочи прославе јубилеја, није било сфере високе и популарне културе у којој косовски мит није имао одјека“.[53] Историчари, бар они који су радили на измени колективног памћења, спремно су се укључили у подухват, попут Радована Самарџића, који је тврдио да је мало Срба „који са собом не носе косовски завет“.[54]

Проблем за националисте представљала је чињеница да су најугледнији историчари за период средњег века, попут Радета Михаљчића или Симе Ћирковића, одбијали да буду део националистичког таласа, али је то решавано тако што су, како објашњава Марко Шуица, националистички историчари писали закључне текстове у зборницима и тиме практично усклађивали целе зборнике са доминантном националистичком матрицом.[55] Ћирковић је јавно постављао питања која су одударала од доминантног јавног наратива, између осталог и питање у вези са слављењем шестсто година Косовске битке: „Треба ли да обележавамо овај јубилеј сами, или треба да охрабримо да нам се придруже сви који имају мали или већи део традиције о косовској бици, који су у неком времену са њом били повезани?“[56]

---

51 *Колубарска битка*, прир. Душан Батаковић и Никола Б. Поповић, (Београд: Литера, 1989), 6.

52 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову – треће издање*, (Београд: САНУ, 1986), 139.

53 Radina Vučetić, “Kosovo 1989: The (Ab)use of Kosovo Myth in Media and Popular Culture”, C*omparative Southeast European Studies,* 69, 2–3 (2021), 228.

54 Радован Самарџић, *Косовско опредељење*, (Београд: СКЗ, 1990), 70.

55 Marko Šuica, “The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation”, in: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States – History, Nationhood and the Search for Origins*, eds. R.J.W. Evans and Guy P. Marchal, (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 165.

56 Сима Ћирковић, Говор на свечаној академији одржаној 12. јуна 1988. при Храму Светих архангела у Земуну, цитирано према: *Sima M. Ćirković – Živeti sa*

Андреј Митровић, једно од највећих имена српске и југословенске историографије, такође је позивао да се чувамо „историје која је плод страсти са циљем да изазове страсти, а уништи мишљење, да мистифицира историјско питање на тај начин што оно губи стварно место“.[57] За ове људе ускоро није било места у медијима под контролом власти, а утицај на јавно мњење у потпуности су преузели ревизионисти. Иво Банац оцењивао је да су српски историчари који одударају од главног тока „изоловани у интелектуалне гетое“.[58] Историја је, уосталом, тих година постала много мање значајна од мита као темеља нове политике историје, па је тако коментатор *ТВ Новости* писао поводом скупа на Газиместану 1989: „За оног који данас по пољу Косову тражи стопе Обилића, прошлост није дефинитивна.“[59] Ипак, ни тада, ни током ратова деведесетих, историчари верни својој професији нису ћутали нити су капитулирали пред агресивним национализмом.[60] Очувана је искра критичке историографије која и данас омогућава њиховим наследницима да воде борбу за вредности етике, науке и професије.

Референце

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek, 2011.

Bailer-Galanda, Brigitte. “Revisionism in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”. *Anti-Semitism and Xenophobia in Germany after Unification,* eds. Hermann Kurthen et al., New York/Oxford: Oxford University Press, 1997, 174–189.

Ballinger, Pamela. *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans.* Princeton: Princeton University Press, 2003.

Banac, Ivo. “Dissolution of Yugoslav Historiography”. *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community,* eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 39–65.

Bogdanović, Dimitrije. *Knjiga o Kosovu.* Beograd: SANU, treće izdanje, 1986.

Burke, Peter. „Istorija kao društveno pamćenje“. *Reč*, 56, 2 (1999), Beograd, 83–92.

istorijom, prir. Vlastimir Đokić, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2020), 174.

57 Slobodanka Ast, „Istorija, mit, profit“, *Borba*, 13. maj 1989, 5.

58 Ivo Banac, „Dissolution of Yugoslav Historiography“, 57.

59 Видан Арсенијевић, „Између Косова и неба“, *ТВ Новости*, 30. јун 1989, 20.

60 Видети посебно у том смислу важне књиге текстова и интервјуа Андреја Митровића и Ивана Ђурића: Andrej Mitrović, *Vreme destruktivnih – intervjui*, (Čačak: Čačanski glas, 1998); Ivan Đurić, *Istorija – pribežište ili putokaz*, (Kragujevac: AKC Civis, 1998).

Desan, Suzanne. "What's after Political Culture? Recent French Revolutionary Historiography". *French Historical Studies*, 23, 1 (2000), 163–196.

Dubil, Helmut. *Niko nije oslobođen istorije – nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga.* Beograd: Samizdat B92, 2002.

Đurić, Ivan. *Istorija – pribežište ili putokaz*. Kragujevac: AKC Civis, 1998.

Fire, Fransoa. *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku*. Beograd: Paideia, 1996.

Fišer, Franc. *Savez elita – o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*. Beograd: Čigoja, 2023.

Frei, Norbert. *Adenauer's Germany and the Nazi Past – The Politics of Amnesty and Integration*. New York: Columbia University Press, 2002.

Habermas, Jürgen. "A Kind of Settlement of Damages: The Apologetic Tendencies in German History Writing". *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 34–44.

Jackson, Julian. "Historians and the Nation in Contemporary France". *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., London: Routledge, 1999, 239–251.

Judt, Tony. *Postwar – A History of Europe since 1945*. New York: The Penguin Press, 2005.

Kasapović, Mirjana. „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti". *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 3 (2019), 939–960.

Kolubarska bitka, prir. Dušan Bataković i Nikola B. Popović. Beograd: Litera, 1989.

Koposov, Nikolay. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia.*

Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Levy, Carl. "Historians and the 'First Republic'". *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., London: Routledge, 1999, 265–278.

Mack Smith, Denis. "Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography". *Modern Italy*, 5, 2 (2000), 193–210.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014.

Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past, ed. Jan-Werner Muller. New York: Cambridge University Press, 2002.

Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina. *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988–1991.* Beograd: Filozofski fakultet, 2008.

Mitrović, Andrej. *Propitivanje Klio – ogledi o teorijskom u istoriografiji*. Beograd: NIU Vojska, 1996 (ćirilica).

Mitrović, Andrej. *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji.* Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Mitrović, Andrej. *Vreme destruktivnih – intervjui*. Čačak: Čačanski glas, 1998.

Mitten, Richard. "Bitburg, Waldheim, and the Politics of Remembering 51 and Forgetting". *From World War to Waldheim – Culture and Politics in Austria and the United States*, eds. David F. Good and Ruth Wodak, New York/ Oxford: Berghahn books, 1999, 51–86.

Nationalizing the Past – Historians as Nation Builders in Modern Europe, eds. Stefan Berger and Chris Lorenz. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Nedelja marksističkih rasprava '85 – istoriografija, marksizam i obrazovanje, ur. Ljubiša Vujošević. Beograd: Komunist, 1986.

Niederacher, Sonja. "The Myth of Austria as Nazi Victim, the Emigrants and the Discipline of Exile Studies". *Austrian studies*, 11 (2003), 14–32.

Nolte, Ernst. "The Past that Will not Pass: A Speech that Could be Written but not Delivered". *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit – The Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 18–23.

Piper, Ernst. "Afterword to the Historikerstreit". *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit – The Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 272–275.

Popović, Dragan. „Feljtoni u dnevnim listovima u Srbiji 1985–1990. godine". *Godišnjak za društvenu istoriju*, 26, 3 (2019), 73–92.

Renan, Ernest. *Šta je nacija?* Beograd: Srpska nacionalna omladina, 1907 (ćirilica).

Rousso, Henry. "The Political and Cultural Roots of Negationism in France". *South Central Review*, 23, 1 (Spring 2006), 67–88.

Rousso, Henry. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Samardžić, Radovan. *Kosovsko opredeljenje.* Beograd: SKZ, 1990.

Sima M. Ćirković – Živeti sa istorijom, prir. Vlastimir Đokić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2020.

Stanković, Đorđe. *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*. Beograd: Rad, 1988.

Stojanović, Dubravka. *Populism the Serbian Way.* Belgrade: Peščanik, 2017.

Šuica, Marko. "The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: A Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation". *The Uses of the Middle Ages in Modern European States – History, Nationhood and the Search for Origins*, eds. R.J.W. Evans and Guy P. Marchal, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 152–174.

Tenca Montini, Federico. „Politika sjećanja za postideološka vremena: slučaj Italije". *Politička misao*, 53, 3 (2016), 7–25.

Toš, Džon. *U traganju za istorijom*. Beograd: Clio, 2008 (ćirilica).

Turner, Mathew. *Historians at the Frankfurt Auschwitz Trial – Their Role as Expert Witnesses*. London/New York: IB Tauris, 2018.

Vučetić, Radina. "Kosovo 1989: The (Ab)use of Kosovo Myth in Media and Popular Culture". *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2–3 (2021), 223–243.

Wang, Zheng. *Memory Politics, Identity and Conflict. Historical Memory as a Variable*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

Zerubavel, Yeal. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago/London: University of Chicago Press, 1995.

Dragan Popović, PhD student

HISTORIANS IN THE EUROPEAN MEMORY WARS OF THE 1980S

The paper examines the role of historians in the wars of memory in Europe during the 1980s. Two models of memory of the past – critical and national-romantic collided all the time after the Second World War, and in the 1980s it turned into a war of memory in different European countries. Nationalist ideology tried to cover or relativize the black spots of history by applying historical revisionism. Critical historiography has opposed this, often having against it the political and cultural climate of the conservative counter-revolution of the 1980s. The war of memory continues in Europe today, relying to a large extent precisely on the baseline and argumentation presented during the 1980s.

Key words: memory culture, nationalism, critical historiography, Europe, 1980s

МА Катарина Беширевић, истраживач-сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
besirevickatarina@gmail.com

ИСТОРИЧАР КАО СВЕДОК И ЕКСПЕРТ: ПОГЛЕД НА ДЕВЕДЕСЕТЕ

Апстракт: У последњој деценији XX века криза је обухватила све сфере живота у Србији и региону, па тако и историјску науку која је била мета митологизације и политизације. У таквој атмосфери кризе историографије, Андреј Митровић је тежио да очува историјску свест упозоравајући на злоупотребе прошлости. Кроз Митровићева дела и интервјуе из деведесетих година, овај рад приказује шта значи бити историчар, сведок и експерт у Србији деведесетих година, те како изгледа бити сведок бурних историјских догађаја и разумети већ тада њихову тежину и значај.

Кључне речи: деведесете, историјска свест, злоупотреба историје, историографија, ревизионизам

> „Историја је реалност живота и зато испуњена човековим жељама, доживљеним и преживљеним, многим љубавима и свакаквим мржњама, узлетима стваралачког и рушилачким страстима... срећом и трагедијом појединаца, група и народа. Препуна емоција. Она не оставља равнодушним ни памћење из личног искуства или на основу прича, ни занимање да се упознају историјске чињенице, док инжењери разноврсних потхвата употребе историје не желе пропустити да их искористе. Историчар је као житељ историје изложен снажном утицају емоција из савремености и прошлости, па и из пројекција будућности.“*
>
> *Андреј Митровић*

* Andrej Mitrović. *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 57.

Велики део истраживања током свог живота Андреј Митровић посветио је изучавању историјске науке, њених основа, различитих теоријско-методолошких оквира, па и самој улози историчара као научника и истраживача прошлости.[1] Из цитата видимо да је он историју доживљавао као препуну емоција, што затим поставља историчара који је проучава у ситуацију у којој је изложен емоцијама из читавог временског континуума. То се можда чини као превелики терет за једног истраживача, међутим иде у корак са Митровићевим истицањем велике одговорности коју историчар треба да има према проучавању прошлости, али и очувању историјске свести у садашњости.[2] Чињеница је да је немогуће свести деценијски рад професора Митровића на изучавању историјске науке и њеног теоријско-методолошког оквира у један пасус, али је требало однекуд кренути.

Шта се дешава оног тренутка када је историчар (експерт) сведок тектонских промена у историји, а у исто време и манипулацији историјских чињеница? Овај рад има за циљ да прикаже управо то кроз размишљања и деловања Андреја Митровића – како је он као сведок и експерт видео (зло)употребу историје у Србији током последње деценије XX века. Деведесете су са собом донеле историјски ревизионизам који је на сцену наступио с потребом да се потисну традиције и колективно сећање из времена СФРЈ,[3] а Митровић је тежио да својом стручношћу и научним ауторитетом утиче на освешћивање процеса политизације прошлости. Он је с великом страшћу писао о историји, стога не треба да чуди чињеница да је с подједнаком страшћу стао у њену одбрану када је то било нужно. Тумачење прошлости из деведесетих оставило је трага на то како се данас посматра прошлост у Србији и коју улогу у историјској свести данас имају догађаји који су тада послужили за злоупотребу историје. Осврт на овај феномен

1 Само нека од дела у којима се Андреј Митровић бавио овим темама су: *Расправљања са Клио, о историји, историјској свести и историографији* (1991), *Ћудљива муза. Огледи о историјском, научном и уметничком* (1992), *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији* (1996), *Клио пред искушењима и расправљања са Клио* (2001).

2 Mitrović. *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*. 193–194.

3 У овом раду неће бити речи о култури сећања у време СФРЈ, нити о томе како је формирана и како се мењала, али је важно било напоменути да су у „ратовима сећања“ осамдесетих година националистичке интерпретације прошлости стајале насупрот онима на којима је грађена СФРЈ. Треба истаћи да су „ратови сећања“ феномен који је био присутан и у Западној и у Источној Европи, те да није искључиво у вези с југословенским републикама. Детаље вид. у: Драган Поповић, „Промене у политици историје о култури сећања у Европи – случај Србија 1980–1990“, докторска дисертација, (Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2024).

представља још једну важну тачку за разумевање наслеђа за одбрану историје, које је професор Митровић оставио за собом.

Године 1989. Франсис Фукујама објавио је текст „Крај историје?“, а три године касније публикована је и његова књига *Крај историје и последњи човек*. Фукујама је своју тезу о *крају историје* заснивао на чињеници да је 1989, након више од четири деценије, дошао крај хладном рату, када је победу над комунизмом однела либерална демократија.[4] Андреј Митровић је истакао како је Фукујама овим свео историју искључиво на њене политичке оквире, занемаривши људе и друштво, али и чињеницу да су људи „претпоставка и суштина политике“.[5] Иако не у директној вези са Фукујамином тврдњом, Иван Ђурић је подсетио на то да је у Европи током читавог XX века постојало уверење да се раскрстило са историјом, да за њом више неће бити потребе, да се прошлост завршила с крајем Првог светског рата, затим и са завршетком Другог, и тако даље. Но, све то време историчари су доприносили развоју историографије и преиспитивали је.[6]

Гледано из перспективе Југославије, криза и ратова деведесетих, 1989. и крај хладног рата донели су све само не крај историје. Историја у региону се чак убрзала, прилике су се мењале из дана у дан, а историјским чињеницама је манипулисано у политичке сврхе. Мирослав Јовановић је, анализирајући кризу српске историографије, писао о крају осамдесетих и почетку деведесетих година као о времену када је српско друштво било „преплављено историјским садржајем и прошлошћу“, али не услед њиховог критичког преиспитивања, већ у сврху „епско-митолошких и идеолошких злоупотреба историје, најчешће у сврху легитимизације неке друштвене или политичке идеје“.[7] Историја је у том периоду тумачена без икакве задршке, како у медијима, тако и у јавности,[8] а Андреј Митровић је био један од историчара који су непрестано дизали глас против овакве релативизације прошлости и улоге историчара.[9] Међутим,

4 Вид.Francis Fukuyama, “The End of History?”, *The National Interest*, 16 (1989), 3–18; Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, (New York: The Free Press, 1992).

5 Andrej Mitrović, *Propitivanje Klio: ogledi o teorijskom u istoriografiji*, (Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“, 1996), 46.

6 Ivan Đurić, *Istorija – pribežište ili putokaz*, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 14.

7 Мирослав Јовановић, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века“, у: *Криза историје: српска историографија у друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, ур. Мирослав Јовановић, Радивој Радић, (Београд: УДИ, Чигоја штампа, 2009), 141.

8 Исто.

9 Поред Андреја Митровића ту су били свакако и Љубинка Трговчевић Митровић, Сима Ћирковић, Иван Ђурић, Оливера Милосављевић и Латинка Перовић.

како је и он сам изјавио 1989, прошлост и историјска свест постали су предмети политичке манипулације и дебата у јавности оног момента када је требало замаскирати актуелне проблеме,[10] што је у Србији несумњиво била читава деценија деведесетих када је било потребно одвући пажњу грађана од ратова, кршења људских права и политичких малверзација.

За разумевање деловања Андреја Митровића као експерта и сведока деведесетих година, његовог тумачења и критике савремених догађаја, потребно је нагласити да је његово апеловање за очување историјске свести праћено активним ангажманом на развоју историјске науке и образовању будућих генерација историчара. Деведесетих година, професор Митровић редовно је одржавао „Округле столове" на којима су учествовали његови студенти, сарадници и пријатељи, а где се дебатовало о различитим темама из српске и светске историографије и дискутовало о актуелним истраживањима присутних.[11] Поред тога, 1993. године, заједно са групом сарадника на Катедри за општу савремену историју Филозофског факултета у Београду, донео је одлуку о оснивању научног часописа, који је опстао до данас. У уводу прве свеске *Годишњака за друштвену историју*, Митровић је нагласио да је идеја за публиковање часописа настала из потребе да се најмлађим истраживачима омогући прилика за објављивање њихових првих радова. Поред тога, оснивање *Годишњака* требало је и да допринесе развоју једне, до тада занемарене, дисциплине у српској историографији – друштвене историје.[12] Дакле, и у времену хиперинфлације, политичке и друштвене кризе у Србији, Андреј Митровић је „пропитивао Клио" и тежио да у српску историографију уведе области које су се током XX века већ увелико проучавале на европским и светским универзитетима.

Криза историографије која је наступила деведесетих година вукла је корене из претходне деценије. Главне теме које су у Србији од осамдесетих постепено преузимале историографске дебате и колективно сећање биле су у вези с косовским митом, Првим и Другим

Вид. Miloš Tirnanić, „Istoričari i rat", *Ogledi iz ratova devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović, (Beograd: UNDP, 2022), 32–43; Vukašin Zorić, „Savremena, isuviše savremena prošlost: Olivera Milosavljević, devedesete i tumačenje jugoslovenske ideje", *Ogledi iz ratova devedesetih*, 44–53.

10 Andrej Mitrović, „'Istorija, mit, profit' intervju Slobodanke Ast za *Nedeljnu borbu*, 13–14. maj 1989", *Vreme destruktivnih*, (Čačak: Čačanski glas 1998), 71.

11 Дубравка Стојановић, „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја", *Годишњак за друштвену историју*, 20/2 (2013), 23.

12 Андреј Митровић, „Скица предлога за расправљање о проучавању историје друштва", *Годишњак за друштвену историју*, 1/1 (1994), 5–7.

светским ратом, али овога пута не из угла тријумфа НОБ-а,[13] већ херојства и велике жртве српског народа, што Јелена Ђуреиновић наводи као феномен „*етнификовања* партизанског мита“ („*ethnified* the Partisan myth“).[14] Од осамдесетих на деведесете године прелило се тумачење појединих догађаја из прошлости као производа антисрпске завере,[15] а дошло је и до масовније појаве паранауке која ће процветати током деведесетих.[16] Андреј Митровић се већ тада освртао на појаву ревизионизма и на злоупотребу прошлости. Оцењујући стање у српској историографији 1985, он је говорио о томе како је приступ прошлости који су наметали стаљинизам и национализам био најпогубнији за „рационално мишљење о историји“, а затим је нагласио да му се чини како су у том тренутку „**опет** [прим. аут.] на цени тзв. национални задаци код сваког народа понаособ, који прописују [...] ‘надциљеве’ историјских истраживања“. Као поменуте „надциљеве“ идентификовао је тежњу ка идеализацији прошлости народа и скривање свега „девијантног“ у њеном тумачењу.[17] Истом приликом осврнуо се на кризни тренутак у којем се Југославија тада налазила и видео га као погодног за продор ирационалног и одбацивање научног у историографији, даље наглашавајући (када је био упитан „како као историчар гледа на проблеме на Косову“) да историчар не треба да учествује у заоштравању политичких борби, већ да нуди потенцијална решења за превазилажење проблема.[18] Андреј Митровић остаће доследан свом ставу и с почетком ратова у Југославији.

Ратови су почели интервенцијом ЈНА у Словенији, која је изазвана словеначким проглашењем независности 25. јуна 1991. године. Дан након проглашења независности Словеније у *Дуги* је објављен

13 Детаљније о сећању и чувању сећања на НОБ и Други светски рат у Југославији вид. у Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014).

14 Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, (London and New York: Routledge, 2020), 53.

15 Сам Јосип Броз је виђен као „анти-Србин“, а политика сећања у СФРЈ и начин на који је Други светски рат представљен у колективном памћењу служили су као потврде оваквог тумачења прошлости. Вид. Jasna Dragović-Soso, ‘*Saviours of the Nation*’: *Serbia's Intellectual Oppostion and the Revival of Nationalism*, (Montreal & Kingston, Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2002), 78; 113; Поповић, „Промене у политици историје о култури сећања у Европи – случај Србија 1980–1990“, 120; 150.

16 Више о псеудоисторији и паранауци вид. у Радивој Радић, *Клио се сшиди*, (Београд: Еволута, 2016).

17 Andrej Mitrović, „‘Istorijskim razumom protiv mita’ intervju Milorada Vučelića za *Književne novine*, 15. decembar 1985“, *Vreme destruktivnih*, 47.

18 Исто, 50; 54.

интервју са Андрејом Митровићем у којем је говорио о томе како се на југословенском простору нису одиграле индустријска и политичка револуција, као ни револуција духа, а да је то *било* питање југословенске интеграције и развоја.[19] Дакле, није имао никакве дилеме о распаду југословенске државе; о њој је говорио већ тада као о нечему у прошлости. Ни месец дана касније (15. јула 1991), на питање новинарке о евентуалној српско-хрватској нагодби и деоби Босне и Херцеговине, Митровић је одговорио следеће: „Онима који тако мисле и који су спремни да то започну, спрема се нови Нирнбершки процес. Што се тиче Нирнбершког процеса, мислим да су неки већ дошли под ударе закона: због велеиздаје, због ширења међунационалних мржњи, због планирања и изазивања рата. И то не с једне стране; сва тројица браће су већ ту негде. Свака деоба територија значиће пакао."[20] Сличну изјаву, овога пута конкретно о судбини Слободана Милошевића, дао је и Богдан Богдановић, када је у октобру 1991. рекао да ће Милошевић одговарати за своје злочине „у неком новом Нирнбергу".[21] Политичке и друштвене околности краја осамдесетих и самог почетка деведесетих, када је рат тек почињао, навеле су и Митровића и Богдановића да већ размишљају о „новом Нирнбергу", што указује на то да су обојица увидели потенцијалну разорну опасност ширења национализама у региону, али и њихове последице. Митровић је у својим научним радовима већ истраживао шта пораст национализама може донети на драстичним примерима међуратне Немачке и Италије и идеологијама попут нацизма и фашизма.[22] Ипак, деведесетих година упозоравао је на неопрезну употребу ових термина, у исто време не ниподаштавајући потенцијалну озбиљност ситуације у Србији и региону.[23] Предикције „новог Нирнберга" обистиниле су се када је 25. маја 1993. Резолуцијом 827 Савета безбед-

19 Andrej Mitrović, „'Kasnimo za tri revolucije' intervju Vesne Mališić za *Dugu*, 26. jun 1991", *Vreme destruktivnih*, 89.

20 Andrej Mitrović, „'Atavizam srednje Evrope', intervju Slobodanke Ast za *Vreme*, 15. jul 1991", *Vreme destruktivnih*, 102.

21 Р. Павловић, „Свима на услузи", *Политика експрес*, 22. октобар 1991, цитирано према: Поповић, „Промене у политици историје о култури сећања у Европи – случај Србија 1980–1990", 132.

22 Вид. Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Завод за уџбенике, 2012); Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам*, (Београд: УДИ, Чигоја штампа, 2009).

23 У интервјуу 1993. године Андреј Митровић је рекао: „Мислим да је неопрезно говорити о фашизму, али би говорио о фашисоидним струјама које јачају", не кријући забринутост и истакавши да постоје разлози за даљи песимизам у овом контексту. Mitrović, „'Buđenje demona' intervju Vesne Bjekić, *Spona*, 1. april 1993", *Vreme destruktivnih*, 154.

ности Уједињених нација основан Међународни кривични суд за бившу Југославију.[24] Нирнбершким процесом успостављене су основе међународног кривичног права које су готово педесет година касније коришћене у Хашком трибуналу.

Помен Нирнбершког суда у јулу 1991. можда најбоље говори о томе шта је у случају Андреја Митровића значило бити историчар, експерт и сведок у време кризе деведесетих година. Познавање историјских процеса несумњиво је послужило за разумевање садашњег тренутка, али и за промишљање о ономе шта блиска будућност може донети уколико се занемаре сва упозорења из прошлости. „Подсећам на то да историја помаже да се са више културе размишља о савременим проблемима", напоменуо је Митровић 1993. године, истакавши да су већ видљиве последице политике која је Србију довела у рат против читавог света, а да ће поједине бити јасне тек након извесног времена.[25] Он је више пута кроз своја дела наглашавао значај дијалога садашњости и прошлости за историју и за савременост.[26] Тврдио је да се историја увек „проучава у некој одређеној садашњости (у датом времену на датом простору) са особитим садржајима друштвеног живота", да је то било познато још у време Херодота – „да прошлост има бар неке вредности за садашњост и будућност, које требају и желе имати представу о њој, чувати традицију и неговати знања", и да то све заједно чини историјску свест.[27] Овде се враћамо на цитат са самог почетка текста, како је историчар изложен емоцијама историје из читавог временског континуума, а с разумевањем тога да се у историјској свести прожимају прошлост, садашњост и будућност, овакав терет историчара постаје јаснији.

---

24 Поређењу два суда ипак треба приступити с опрезом, али у овом контексту, када је искључиво било речи о оснивању једног међународног кривичног суда, имало је смисла повући паралелу. Вид. Vojin Dimitrijević, Vidan Hadži-Vidanović, Ivan Jovanović et al. *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2021), 13–15.

25 Mitrović, „'Zloupotreba kosovskog mita' intervju Nikole Cvetkovića za *Nezavisni*, 21. maj 1993", *Vreme destruktivnih*, 167.

26 У броју *Годишњака за друштвену историју* посвећеном Андреју Митровићу, Олга Манојловић Пинтар осврнула се на ову тему говорећи о томе како је: „[свест] о испреплетаности прошлог и садашњег са визијом будућности водила Андреја Митровића путевима којима не корачају многи историчари."; као и да је Андреј Митровић „прихватио став да историчар када је утемељен у познавању и разумевању историје, има право на срџбу, али само према садашњости, а никада према прошлости о којој пише". Олга Манојловић Пинтар, „Ecce homo – историја, уметност и истина у делу Андреја Митровића", *Годишњак за друштвену историју*, 20/2 (2013), 55; 57. Вид. и Митровић, „Садашњост и историчарево схватање", у: *Пропитивање Клио*, 48–54.

27 Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, 91; 194.

Дијалог садашњости и прошлости кључан је за разумевање историје и био је текућа историографска дебата кроз XX век. Едвард Кар у свом делу *Шта је историја?* први одговор на ово питање нашао је управо у међусобној зависности садашњости и прошлости. Полазећи од тога да су чињенице ствар прошлости, а да је историчар део садашњице, те да је историчар без чињеница „лишен корена и бескористан", док су чињенице без историчара „мртве и бесмислене", Кар долази до закључка да је историја „континуирани процес интеракције између историчара и његових чињеница, бесконачан дијалог садашњости и прошлости".[28] И за Андреја Митровића је питање утврђивања историјских чињеница и објективности било примарно и незаобилазно јер је подразумевало долажење до (тачних) сазнања о прошлости. У исто време, попут Кара, истицао је како „објективност подразумева да се у потпуности уважи да истраживано, тј. проучавана тема, припада неком прошлом времену и да зато има садржаје и одлике сагласне своме добу, док истраживач, свестан тога или не, у себи носи погледе, разумевања и мишљења свог времена".[29]

Дијалог садашњости и будућности, као и поменута објективност кључни су за разумевање тога како је Митровић тумачио (зло)употребу историје током деведесетих, као и шта је он видео као горуће проблеме и могућа решења тадашње кризе у Србији и региону.

> „Оно што се овде догађа подсећа на неке примере у историји где се рат непрестано обнавља, где се потписују и склапају некакви уговори и долази мир, али краткотрајан. Сукоб се обнавља. [...] Треба рећи да је ово рат злочинаца и злочина. Сами злочинци нису способни да успоставе трајне односе, а они још нису потиснути. Под злочинцима подразумевам и оне који су имали злочиначко оруђе у рукама, и оне који су на језику носили злочиначке речи и идеје. Ту су и они који су из својих кабинета водили злочиначке политике. Реч је [о] рату који није имао правих разлога. Све је могло да се превазиђе."[30]

Митровић је био врло вокалан по питању својих ставова о владајућем режиму, као и према онима који су подржавали Милошевићеву политику – онима „који су на језику носили злочиначке речи и идеје", како их је назвао. Протестовао је против режима, а протесте 1996/1997. године поредио је са светским револуцијама, дајући ефектан закључак како се дешавања на београдским улицама због насиља и убиства више не могу назвати ни поредити са Славном револу-

28 Edvard Halet Kar, *Šta je istorija?*, (Čačak, Beogad: Gradac, 2001), 25.

29 Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, 203.

30 Mitrović, „'Svi nude prošlost', intervju Slobodana Cuparića *Nezavisna svetlost* 28. septembar 1995", *Vreme destruktivnih*, 199–200.

цијом (1688); како у Београду и Србији више не може бити остварен „идеал без проливања крви“.[31]

Још 1991. Андреј Митровић је имплицирао да је Милошевић „вођ који [...] ’зна’ решења зато што дрско и претећи наступа“, а том приликом оптужио је и интелектуалце у Србији како манипулишу историјом и говоре „о вечитим заверама. [...] Посредством теорије завере која се историјски ’доказује’ и постаје манипулативни фактор, збија се српско становништво око вође и радикализују се ставови против других“.[32] Српска јавност је током деведесетих била преплављена историјским садржајем, али пре свега оним који Мирослав Јовановић описује као „кафанску историју“, за коју тврди да је била распрострањена међу делом српске интелектуалне елите још две деценије пре тога. Под овим термином он је обухватио „забрањену историју“, односно „смесу митова и урбаних легенди“.[33] Адекватан пример тога су псеудоисторијске тврдње попут оне да су Срби најстарији народ, што је био и наслов књиге Олге Луковић Пјановић објављене управо 1990. године, која је, како наводи Радивој Радић, код појединих делова српског друштва „досегла култне размере и постала нека врста ’светог писма’“.[34] Сам Радић пише како не треба да зачуди што се паранаучне тенденције у историографији јављају управо у последњој деценији XX века, с обзиром на то да је реч о времену сталних сукоба и великог сиромашења, „деценији летаргије, деценији, дакле, потпуне националне дезоријентисаности“. Он објашњава распрострањеност ове појаве у историографији и њеног ширења у јавност као потребу становништва у Србији за утехом током једне овакве деценије.[35] Овај феномен указује на поменути однос садашњости и прошлости, али у једном другачијем контексту, у контексту врло јасне злоупотребе и митологизације прошлости, где она није коришћена да би се из ње стекло неко сазнање, већ искључиво зарад величања нације и истицања њене историјске посебности или одабраности.

Бавећи се темељно (зло)употребом историје, Андреј Митровић је приметио да се у конфликтима сукобљене стране неретко користе и историјским представама,[36] као и да се „национална историја

31 Mitrović, „’Rađanje demokratije’, *NIN* 17. januar 1997“, *Vreme destruktivnih*, 14.

32 Mitrović, „’Kasnimo za tri revolucije’“, 94.

33 Јовановић, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века“, 143.

34 Радић, *Клио се сшиди*, 13; Радивој Радић, „Историја и псеудоисторија“, *Криза исшорије*, 199.

35 Радић, „Историја и псеудоисторија“, 200.

36 Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, 250.

претвара у оруђе савремене политичке битке".[37] У таквом контексту можемо закључити и да је мит о „најстаријем народу" или чак „небеском народу"[38] био потребан како би Србија победила у историјским представама. Током деведесетих настављена је произвољна (зло)употреба историје која је покренута осамдесетих година, а у којој су, поред мита о најстаријем народу, у биткама историјских представа у Србији коришћени и догађаји попут Косовске битке или Другог светског рата.[39] Протагонисти овог процеса, који је имао за циљ јачање националног сентимента, били су интелектуалци, а убрзо им се у тој улози придружила и власт, као и медији под режимском контролом.[40]

Као пример митологизације и вулгаризације прошлости, која спречава Србију да учествује у савременој историји, Митровић је у једном интервјуу истакао пример Косовске битке. Огорчен због тога што више није важно да је утврђена историјска чињеница да Вук Бранковић није издајник, јер то није релевантно за мит који има манипулативни задатак, за такав наратив је окривио интелектуалаце „огрнуте најсвечанијим тогама", који су и сами упознати са чињеницама.[41] Косово је имало централну улогу у политизацији прошлости, а мит изграђен око ове битке коришћен је током читавих деведесетих за оснаживање национализма у Србији, па и у Републици Српској.[42] Место Косова у „морфологији српског имагинаријума" у време Милошевићевог режима описао је антрополог Марко Живковић у закључку своје књиге: „[...] ако бих све морао да сажмем једном реченицом, казао бих да је све то била преувеличана, мегаломанска прича о српском недужном страдалништву. Почела је на Косову и завршила се на Косову – Косову као конкретном месту, и као средишњем имагинарном топосу српског етнонационалистичког мита."[43]

---

37 Mitrović, „'Naplaćivanje istorijskih računa', intervju Branke Trivić, *Nedjelja* 26. maj 1991", *Vreme destruktivnih*, 77.

38 Радић, *Клио се сшиди*, 17–19.

39 Треба нагласити да су сличне тенденције постојале у свим некадашњим југословенским републикама у овом периоду, међутим, у овом раду фокус је стављен на Србију и српску историографију.

40 Вид. Dragović-Soso, "The 'Outburst of History' and the New Serbian Nationalism", *'Saviours of the Nation'*, 64–114.

41 Mitrović, „'Zloupotreba kosovskog mita'", 164.

42 Вид. Ivan Čolović, „Od Gazimestana do Srebrenice", *Smrt na Kosovu polju: Istorija kosovskog mita*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2016), 390–419.

43 Marko Živković, *Srpski sanovnik: Nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*, (Beograd: Biblioteka XX vek), 2012, 321.

Поред косовског мита, Митровић се освртао и на (зло)употребу Другог светског рата у тумачењу прошлости током деведесетих. Други светски рат видео је као „запаљиву материју“ и у Хрватској и у Србији, прошлост коју треба превазићи, а не понављати (што му се још у мају 1991. чинило као могуће). Део „кривице“ за то што су страдања и злочини из овог периода преоптерећивали историју и јавност током деведесетих видео је и у томе што власт у СФРЈ „не знајући како да се одреди према тој чињеници, [...] ју је гурала у подсвест“.[44] Упркос грешкама у суочавању с прошлошћу коју је приписивао власти у СФРЈ, професор Митровић је био свестан манипулације бројем жртава која се одвијала у том тренутку (било умањењем броја страдалих или повећавањем – у оба случаја се чинило да је важно било победити у поменутом сукобу историјских представа, а да су саме жртве биле занемарене) и управо због тога је разумео опасност злоупотребе догађаја из прошлости какав је Други светски рат на просторима Југославије, те да то само може да доведе до веће мржње и крвопролића. Негирао је већ тада приче о „древној мржњи“[45] између Срба и Хрвата, које су помало подсећале и на тумачења прошлости из пера псеудоисторичара:

> „Прича о крвавој хиљадугодишњој међусобној историји међу Југословенима је измишљотина наших дана. Историја сукоба је почела и одиграла се у 20. веку. Кулминирала је у Другом светском рату. Ово данашњица крваво потврђује. А историја траје и то добро видимо око нас, у људским психама, нарочито памћењу. Овде, код нас се памти насилна смрт. [...] **Превазићи историју прошлог зла, значи да човек може и даље да егзистира** [прим. аут.].“[46]

Превазићи такву историју у Србији чинило се немогућим у том моменту, јер како је Андреј Митровић примећивао, српски народ (попут немачког, према његовом поређењу), био је историјски оптерећен. Ипак, то је требало да служи као позив на опрез и трезвеност,[47] све оно што политизација прошлости није доносила са собом.

Псеудоисторија, Косовска битка и Други светски рат само су поједини примери онога како се (зло)употреба прошлости манифестовала током деведесетих у Србији, али пре свега онога како је

---

44 Mitrović, „’Naplaćivanje istorijskih računa’“, 85.

45 Вид. Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–2000)*, (Zagreb: Prometej, 2003), 37–44.

46 Mitrović, „’Sećanje na sopstvenu budućnost’, intervju Milene Dražić, *Borba*, 4–5. april 1992“, *Vreme destruktivnih*, 122.

47 Mitrović, „’Mi smo opterećen narod’, intervju Vojislava Vignjevića, *Naša borba*, 15–16. jul 1993“, *Vreme destruktivnih*, 173.

Андреј Митровић као сведок и експерт видео и тумачио овакве појаве у историографији и јавности.

„Поигравање са прошлошћу је, најчешће, коцкање са садашњошћу, чији је улог будућност“, написала је Радина Вучетић,[48] а примерен је цитат у контексту манипулације прошлошћу, њеног утицаја на садашњост, па и на будућност од деведесетих година до данас. У вези с тим, приказ промишљања Андреја Митровића о историјској свести, (зло)употреби историје, па и дијалогу прошлости и садашњости из деведесетих примењив је на историјско памћење и манипулације прошлости и тридесет година касније. У том контексту, у *наслеђе Андреја Митровића* спада потреба за одбраном историјске свести, као и механизми за борбу против њене злоупотребе, које смо покушали што јасније да прикажемо у овом раду.

Професор Митровић је већ осамдесетих упозоравао на ширење историјских легенди, за које је тврдио да увек настају из одређених амбиција, али које „по правилу надживљавају потребе које су их проузроковале и жилаво истрајавају“,[49] о чему сведочи чињеница да су теме које су биле актуелне у историјском ревизионизму деведесетих остале доминанте и до данас. Можда је најбољи и у јавности најприсутнији пример овог континуитета косовски мит, који је доживео нови успон након НАТО бомбардовања 1999, а затим и с 2008. и проглашењем независности Косова, те је директно условљен до данас нерешеном политичком ситуацијом. Иван Чоловић тврди да иако су „српски националисти и данас спремни да штите косовски мит од свих који га доводе у питање, нема сумње да и они примећују да је он у кризи, да је његова вредност на тржишту симболичких ресурса српске политике релативно ниска“. Но, кризу вредности косовског мита Чоловић помиње пре свега у контексту изгубљеног рата 1999. и непостојања међународне подршке, не занемарујући чињеницу да косовски мит остаје „медијум доминантних политика у Србији“.[50] Како је крајем осамдесетих и током деведесетих мит о Косову злоупотребљаван и коришћен како би се истакла вековна неправда према народу у Србији, чиме је чак и припреман и подстицан народ на нове битке,[51] тако је и тридесет година касније Косово незаобилазно

48 Radina Vučetić, „Neprosvećena prošlost“, *Novosti iz prošlosti*, prir. Vojin Dimitrijević, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010), 33.

49 Mitrović, „'Istorijskim razumom protiv mita' intervju Milorada Vučelića za *Književne novine*, 15. decembar 1985“, *Vreme destruktivnih*, 50.

50 Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju: Istorija kosovskog mita*, 440; 461.

51 Исто, 387.

у јавној историји и политичким кампањама.[52] Ипак, и током 2023. на улицама Београда појављују се графити с натписом „Кад се војска на Косово врати“,[53] који нас терају да се запитамо колико се српско друштво удаљило од политике ратова који су разарали регион и Србију деведесетих година.

Слично косовском миту, Други светски рат је остао присутан у јавном дискурсу у Србији и дебатама о прошлости. Потискивање сећања на НОБ које је формирано у СФРЈ довело је на централно место историјске позорнице Другог светског рата у Србији Драгољуба Михаиловића и четнички покрет. Још током деведесетих подизани су споменици предводнику четничког покрета,[54] а 2006. је покренут процес рехабилитације Михаиловића, у који су историчари били укључени као сведоци експерти, а који је окончан 2015. године.[55] На јесен 2023. јавиле су се и нове дебате око Другог светског рата подстакнуте отварањем музеја и подизањем споменика Дражи Михаиловићу у Београду.[56] У овом контексту не треба изоставити ни то да је од 2000. године интензивније рађено на креирању нових „интервенција у прошлости“ када је реч о Другом светском рату, с обзиром на то да је, из перспективе тадашњих власти, требало радикално прекинути односе с комунистичком прошлошћу.[57] Ђуреиновић, бавећи се детаљно политиком сећања на Други светски рат у Србији, износи закључак да се у овом контексту препознају обрасци историјске интерпретације од осамдесетих година до данас.[58] Дакле, неспорно је да се сва упозорења Андреја Митровића на (зло)употребу прошлости овог рата и на историјску оптерећеност у овом контексту могу односити и на данашње време.

---

52 Као пример могу се узети последњи избори одржани у Србији 17. децембра 2023. године. Nemanja Rujević, „Kampanja u Srbiji: Kosovo donosi poene, EU se ne pominje“, *DW*, 4. decembar 2023, https://www.dw.com/sr/izborna-kampanja-u-srbiji-kosovo-donosi-poene-eu-se-ne-pominje/a-67620207. (Pristupljeno 28. јануара 2024)

53 О значењу ових графита вид. Ivan Čolović, „’Kad se vojska na Kosovo vrati’“, *Peščanik*, 24. 2. 2023. https://pescanik.net/kad-se-vojska-na-kosovo-vrati/. (Pristupljeno 26. јануара 2024)

54 Makuljević, *Memorija i manipulacija*, 70–73.

55 Вид. Đureinović, “Rehabilitation of Dragoljub Mihailović”, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia*, 147–164.

56 Ivan Ivanji, „Neće meni Draža ogaditi Bregalničku“, *Vreme*, 19. oktobar 2023, https://vreme.com/vreme/nece-meni-draza-ogaditi-bregalnicku/. (Pristupljeno 28. јануара 2024)

57 Dubravka Stojanović, „U ogledaju ’drugih’“, *Novosti iz prošlosti*, prir. Vojin Dimitrijević, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 17; Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia*, 67.

58 Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia*, 166.

У XXI веку, поред косовског мита и Другог светског рата, слободи историјске интерпретације препуштена је и читава једна деценија – деведесете године. Док се централна тема овог рада односила управо на деведесете, на пример сведочења и експертизе једног историчара у овом времену, чини се нужним укратко се осврнути и на то где се ова деценија данас налази у контексту манипулације прошлошћу. Дубравка Стојановић, анализирајући садржај историјских уџбеника, бавила се и односом према историји деведесетих и нагласила разлику између погледа на прошлост у државама које сматрају да су из ратова изашле као победнице и оних које су „незадовољне резултатима ратова [те које] настављају да их воде ментално и политички покушавајући да их 'упакују' тако да ублаже свој пораз и своју одговорност". Она је истакла да су данас од догађаја из деведесетих у Србији најподложнији политизацији операција „Олуја" и битка на Кошарама, као историјски догађаји који имају за циљ виктимизацију, али и хероизацију српског народа,[59] што умногоме подсећа на односе према косовском миту и Другом светском рату три деценије уназад. Званично обележавање „Олује" у Србији почело је 2015, и од самог почетка с представницима Републике Српске.[60] У августу 2023, двадесет и осма годишњица операције „Олуја" и прогона Срба из Хрватске обележена је у Приједору, што услед злочина који су тамо почињени над муслиманским становништвом јасно указује на политизацију и злоупотребу прошлости и сећања на ратове деведесетих.[61] Овај пример показује како су жртве (оба злочина!) занемарене у читавом процесу. У прилог тврдњи о забораву жртава „Олује" и политизацији овог догађаја говори и чињеница да избеглице протеране овом ратном операцијом у Србији и даље немају статус цивилних жртава рата.[62]

С обзиром на незамењиво место које косовски мит заузима у јавној историји и политичкој сфери у Србији, не треба да чуди чињеница (зло)употребе НАТО бомбардовања, па у том контексту и

59 Stojanović, *Prošlost dolazi*, 143–145.

60 Fond za humanitarno pravo, „Operacija oluja – 26 godina bez pravde za žrtve", *Peščanik*, 5. avgust 2021, https://pescanik.net/operacija-oluja-26-godina-bez-pravde-za-zrtve/. (Pristupljeno 28. januara 2024)

61 Ljudmila Cvetković, „Šta govori obeležavanje 'Oluje' u Prijedoru?", *Radio slobodna Evropa*, 3. avgust 2023, https://www.slobodnaevropa.org/a/oluja-prijedor-obiljezavanje-republika-srpska-bosna-hercegovina-srbija/32531436.html. (Pristupljeno, 28. januara 2024)

62 Fond za humanitarno pravo, „Žrtvama Oluje je potrebna institucionalna podrška", *Peščanik*, 5. avgust 2023, https://pescanik.net/zrtvama-oluje-je-potrebna-institucionalna-podrska/. (Pristupljeno 28. januara 2024)

битке на Кошарама. Датум почетка НАТО бомбардовања, 24. март, од доласка Српске напредне странке на власт може се сматрати и централним даном сећања у држави. Као и код примера комеморације „Олује“, 2015. година је и прва прилика када је бомбардовање обележено јединственим догађајем у Београду који су организовале власти, уз директан телевизијски пренос, уместо неколико комеморација на различитим локацијама.[63] Као и обележавању годишњица „Олује“, тако су и овом догађају присуствовали представници Републике Српске.[64] У контексту бомбардовања, такође с доласком Српске напредне странке на власт, на политичкој мапи сећања у Србији значајно место добила је и битка на Кошарама. Војници који су погинули у борбама око карауле Кошаре и ратни ветерани, годинама одсутни из јавне историје и медијског простора, одједном су се нашли у центру колективног сећања.[65] Званично државно обележавање Кошара као „херојске битке“, „српских Термопила“ или „друге Косовске битке“, како се 2017. године тада премијер Александар Вучић осврнуо на овај догађај, почело је годину дана раније (2016).[66] Владајући режим од тада злоупотребљава приче преживелих и сећања на погинуле, с једне стране користећи их за добијање политичких поена, о чему, између осталог, сведочи и постављање споменика погинулом војнику Тибору Церни у селу Дебељача, који је 2017. открио Александар Вучић лично, док ратни ветерани готово да нису препознати

63 Комеморације НАТО бомбардовања до петнаесте годишњице организоване од стране Српске православне цркве, војске и група грађана, а централна комеморација одржавана је у Цркви Светог Марка у Београду. Комеморација 2014. била је „подељена“ не неколико места сећања, те се ни ова годишњица није много разликовала од претходних. Marija Mandić, “Official Commemorations of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary”, *Südosteuropa*, 64/4 (2016), 463. О томе како се од 2015. ова пракса променила пише Елиса Сатјуков, вид. Elisa Satjukow. “The Making of 24 March. Commemorations of the 1999 NATO Bombing in Serbia 1999–2019”, *Comparative Southeast European Studies*, 70/2 (2022), 300–303.

64 Вид. Elisa Satjukow. „The Making of 24 March“. 289–309.

65 О овоме сведочи и чињеница да у оквиру истраживања *Новости из прошлости,* спроведеног 2010. године, нико од испитаника није поменуо битку на Кошарама, нити је можемо пронаћи у наведеној публикацији. Вид. и: Jelena Đureinović. *Memory Politics of the 1990s Wars in Serbia: Historical Revisionism and Challenges of Memory Activism*. Belgrade: Humanitarian Law Center, 2021, 31.

66 Вид. Jelena Jovanović, “A Battle for Remembrance? Narrating the Battle of Košare/Koshare in Belgrade- and Pristina-Based Media”, *Comparative Southeast European Studies*, 70/2 (2022), 337–357; Mirjana Stojčić, Emilija Cvetković, Anđela Savić. „*Bitka za Košare* kao mesto sećanja: Medijska reprezentacija borbi na Košarama 1999. godine“, *Centar za primenjenu istoriju*, https://www.cpi.rs/projekat/7/BEOGRAD. (Pristupljeno: 17. 2. 2024).

од стране државе.[67] До 2016. није било речи о Кошарама како би се избегла питања о одговорности државе за то што су млади и недовољно искусни војници остављени месецима да се боре сами против припадника ОВК (Ослободилачке војске Косова). Но, од 2016. наратив је преокренут, тако да се обележавањем Кошара прославља херојство српске војске, опет с прећуткивањем одговорности државе за судбине војника.[68] Жртве, као и у случају „Олује", суштински остају занемарене.

У контексту деведесетих важно је напоменути да ова деценија данас у Србији није жива искључиво кроз сећања на догађаје из прошлости већ се и политичко стање у Србији неретко пореди са оним из времена Милошевићевог режима. „Успостава 'вучићизма' је миц по миц вратила ствари на фабричка подешавања из деведесетих"[69] – тако критичари режима Српске напредне странке данас у Србији виде однос прошлости и садашњости готово као пресликану. Једини начин како историчари у овом контексту могу да допринесу одбрани историјске свести јесу механизми суочавања с прошлошћу, а требало би да послуже освешћивању претње повратка деведесетих, са свиме што су оне доносиле. Такође, непрестано истицање историјских чињеница може да послужи као вид борбе против манипулације прошлошћу. Иако се можда не чини учинковито, с обзиром на то да смо сведоци готово исте политизације историје више од тридесет година, у наслеђе Андреја Митровића спадају и непрестани покушаји освешћивања друштва о прошлости као дужности једног историчара.

Едварда Кар је сматрао „озбиљним историчарем" некога ко разуме „историјску условљеност свих вредности", а не некога ко „сопственим вредностима придаје неку ванисторијску објективност".[70] По свему што је овде приказано, са сигурношћу можемо тврдити да је Андреј Митровић био *озбиљан историчар*. Професор Митровић је иза себе оставио импресивну библиографију, Катедру за општу савремену историју, *Годишњак за друштвену историју* и још много тога. Током своје каријере није само проучавао и писао историју већ се служио сазнањима из прошлости како би дао све од себе да сачува

67 Ivan Čolović, „Vila sa Košara", *Peščanik*, 23. oktobar 2019, https://pescanik.net/vila-sa-kosara/. (Pristupljeno, 17. 2. 2024); Miljko Stojanović, „'Uskraćivanje prava više boli od starih rana': Veterani s Košara posetili Zaječar", *Danas*, 14. jul 2022. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/uskracivanje-prava-vise-boli-od-starih-rana-veterani-s-kosara-posetili-zajecar/. (Pristupljeno 17. 2. 2024).

68 Исто.

69 Teofil Pančić, „I ne naginji se kroz prozor", *Vreme*, 21. jun 2023, https://vreme.com/komentar/i-ne-naginji-se-kroz-prostor/. (Pristupljeno: 28. јануара 2024)

70 Kar, *Šta je istorija?*, 62.

Клио од оних који су манипулисали њоме, а потребу за таквом одговорношћу према музи историје оставио је наредним генерацијама историчара у наслеђе.

Без намере да се детаљно анализирају историјски догађаји који су обухваћени таласом ревизионизма и (зло)употребе прошлости, у овом раду су само поменути поједини примери оваквих пракси, будући да је фокус стављен на Андреја Митровића, његов ангажман, и на питање шта значи бити сведок и експерт у једном историјом оптерећеном времену. Деведесете године су у Србији донеле промене у виђењу прошлости, али и једно ново време које ће историчари проучавати деценијама уназад у потрази за одговорима на многобројна питања, од тога како је дошло до тако крвавог распада Југославије, до тога какве су његове последице. Једна од последица је и чињеница да су историчари у Србији и данас сведоци времена у којем су ратови деведесетих врло живи у историјској свести друштва, те да прошлост непрестано кроји савремене политике. Исто као у време деведесетих, прошлост данас не служи за разумевање садашњости, већ за победе у неким текућим биткама у којима је једно од главних оружја историјска представа. Дужност историчара је да овоме стане на пут.

Референце

Vučetić, Radina. „Neprosvećena prošlost“, *Novosti iz prošlosti*, prir. Vojin Dimitrijević. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 33–59.

Dimitrijević, Vojin, Hadži-Vidanović, Vidan, Jovanović Ivan et al. *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2021.

Dragović-Soso, Jasna. ‘*Saviours of the Nation*’: *Serbia’s Intellectual Oppostion and the Revival of Nationalism*. Montreal & Kingston, Ithaca: McGill-Queen’s University Press, 2002.

Đureinović, Jelena. *Memory Politics of the 1990s Wars in Serbia: Historical Revisionism and Challenges of Memory Activism*. Belgrade: Humanitarian Law Center, 2021.

Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. London and New York: Routledge, 2020.

Đurić, Ivan. *Istorija – pribežište ili putokaz.* Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Živković, Marko. *Srpski sanovnik: Nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.

Zorić, Vukašin. „Savremena, isuviše savremena prošlost: Olivera Milosavljević, devedesete i tumačenje jugoslovenske ideje“, *Ogledi iz ratova devedesetih:*

Zbornik radova mladih istraživača, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović. Beograd: UNDP, 2022, 44–53.

Ivanji, Ivan „Neće meni Draža ogaditi Bregalničku“, *Vreme*, 19. oktobar 2023. https://vreme.com/vreme/nece-meni-draza-ogaditi-bregalnicku/. (Pristupljeno 28. јануара 2024)

Jović, Dejan. *Jugoslavija država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–2000)*. Zagreb: Prometej, 2003.

Jovanović, Jelena. "A Battle for Remembrance? Narrating the Battle of Košare/Koshare in Belgrade – and Pristina-Based Media", *Comparative Southeast European Studies*, 70/2 (2022), 337–357.

Јовановић, Мирослав, Радић, Радивој. *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*. Београд: УДИ, Чигоја штампа, 2009.

Kar, Edvard Halet. *Šta je istorija?* Čačak, Beograd: Gradac, 2001.

Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd, Biblioteka XX vek, 2014.

Makuljević, Nenad. *Memorija i manipulacija: Spomenička politika u Srbiji 1989–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2022.

Mandić, Marija. "Official Commemorations of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary", *Südosteuropa*, 64/4 (2016), 460-481.

Манојловић Пинтар, Олга. „Ecce Homo – Историја, уметност и истина у делу Андреја Митровића“, *Годишњак за друштвену историју*, 20/2 (2013), 53–60.

Mitrović, Andrej. *Vreme destruktivnih*. Čačak: Čačanski glasnik, 1998.

Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Mitrović, Andrej. *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Mitrović, Andrej. *Propitivanje Klio: ogledi o teorijskom u istoriografiji*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“, 1996.

Митровић, Андреј. „Скица предлога за расправљање о проучавању историје друштва“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/1 (1994), 5–7.

Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам*. Београд: УДИ, Чигоја штампа, 2009.

Pančić, Teofil. „I ne naginji se kroz prozor“, *Vreme*, 21. jun 2023. https://vreme.com/komentar/i-ne-naginji-se-kroz-prostor/. (Pristupljeno: 28. јануара 2024)

Поповић, Драган. „Промене у политици историје о култури сећања у Европи – случај Србија 1980–1990“, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2024.

Радић, Радивој. *Клио се стиди*. Београд: Еволута, 2016.

Rujević, Nemanja. „Kampanja u Srbiji: Kosovo donosi poene, EU se ne pominje“, *DW*, 4. decembar 2023, https://www.dw.com/sr/izborna-kampanja-u-srbiji-kosovo-donosi-poene-eu-se-ne-pominje/a-67620207. (Pristupljeno 28. januara 2024)

Satjukow, Elisa. "The Making of 24 March. Commemorations of the 1999 NATO Bombing in Serbia 1999–2019", *Comparative Southeast European Studies*, 70/2 (2022), 289–309.

Стојановић, Дубравка. „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја", *Годишњак за друштвену историју*, 20/2 (2013), 19–27.

Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi: Promena u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2024.

Stojanović, Dubravka. „U ogledaju 'drugih'", *Novosti iz prošlosti*, prir. Vojin Dimitrijević. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 13–21.

Stojanović, Miljko. „'Uskraćivanje prava više boli od starih rana': Veterani s Košara posetili Zaječar", *Danas*, 14. jul 2022. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/uskracivanje-prava-vise-boli-od-starih-rana-veterani-s-kosara-posetili-zajecar/. (Pristupljeno 17. februara 2024)

Stojčić, Mirjana, Emilija Cvetković, Anđela Savić. „*Bitka za Košare* kao mesto sećanja: Medijska reprezentacija borbi na Košarama 1999. godine", *Centar za primenjenu istoriju*, https://www.cpi.rs/projekat/7/BEOGRAD. (Pristupljeno: 17. februara 2024)

Tirnanić, Miloš. „Istoričari i rat", *Ogledi iz ratova devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović. Beograd: UNDP, 2022. 32–43.

Fond za humanitarno pravo, „Žrtvama Oluje je potrebna institucionalna podrška", *Peščanik*, 5. avgust 2023. https://pescanik.net/zrtvama-oluje-je-potrebna-institucionalna-podrska/. (Pristupljeno 28. januara 2024)

Fond za humanitarno pravo. „Operacija oluja – 26 godina bez pravde za žrtve", *Peščanik*, 5. avgust 2021. https://pescanik.net/operacija-oluja-26-godina-bez-pravde-za-zrtve/. (Pristupljeno 28. januara 2024)

Fukuyama, Francis. "The End of History?", *The National Interest*, 16 (1989), 3–18.

Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.

Cvetković, Ljudmila. „Šta govori obeležavanje 'Oluje' u Prijedoru?", *Radio slobodna Evropa*, 3. avgust 2023. https://www.slobodnaevropa.org/a/oluja-prijedor-obiljezavanje-republika-srpska-bosna-hercegovina-srbija/32531436.html. (Pristupljeno 28. januara 2024)

Čolović, Ivan. „Vila sa Košara", *Peščanik*, 23. oktobar 2019, https://pescanik.net/vila-sa-kosara/. (Pristupljeno, 17. februara 2024)

Čolović, Ivan. „'Kad se vojska na Kosovo vrati'", *Peščanik*, 24. februar 2023. https://pescanik.net/kad-se-vojska-na-kosovo-vrati/. (Pristupljeno 26. januara 2024)

Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu polju: Istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2016.

Katarina Beširević, MA, Research Assistant,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

HISTORIAN AS A WITNESS AND AN EXPERT: A LOOK AT THE 1990S

Looking into the writings and interviews of Andrej Mitrović, this article shows what it means to be a historian, a witness and an expert in a decade filled with crises in society's every segment, including historiography. With his writing and actions Mitrović strived to save the past from the abuse of history, criticizing the intellectual elite and the regime in Serbia for manipulating historical facts for political purposes. This article also briefly shows a continuity of historical revisionism in Serbia during the last 30 years, emphasizing why Mitrović's expertise in the fight for historical consciousness still matters today.

Keywords: the 1990s, historical consciousness, the abuse of history, historiography, revisionism

МА Димитрије Матић, истраживач-сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
dikamatic@gmail.com

УКЛАЊАЊЕ ЗВЕЗДЕ ПЕТОКРАКЕ СА ЗДАЊА СКУПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА 1997. ГОДИНЕ

Апстракт: Тема овог рада је анализа друштвенополитичког контекста и најважнијих наратива о прошлости који су пратили уклањање звезде петокраке са Старог двора, седишта Скупштине града Београда. Након победе опозиције на локалним изборима у новембру 1996. године, вишенедељних протеста и конституисања нових градских власти, у фебруару 1997. дошло је до потпуне промене политике сећања у престоници. Сукоб и преплитање старих и нових интерпретација историје и различитих тумачења наслеђа Другог светског рата били су најприметнији у контексту промене кључних симбола на Скупштини града – скидања петокраке и постављања двоглавог орла.

Кључне речи: политике сећања, звезда петокрака, двоглави орао, Зоран Ђинђић, Вук Драшковић, Стари двор у Београду, Скуштина града Београда

Увод

Распад социјалистичке Југославије и ратови који су избили на простору некадашње заједничке државе, као и урушавање комунистичког система и идеологије, били су праћени и крупним променама у култури сећања. Тиме се потпуно урушила дотадашња хегемона перцепција Другог светског рата која је почивала првенствено на партизанском херојском наративу, идејама социјалистичке револуције, братству и јединству југословенских народа и народности у борби против окупатора и колаборационисте. Уместо ње, на политичкој сцени Србије су се већ почетком деведесетих година искристалисала три најзначајнија дискурса о Другом светском рату. Најпре је Социјалистичка партија Србије (СПС), настала спајањем Савеза

комуниста Србије и Социјалистичког савеза радног народа Србије у јулу 1990. године, формално наставила да баштини традиције партизанске борбе.[1] Међутим, од времена политичког успона Слободана Милошевића наратив о Народноослободилачкој борби (НОБ) је све више етнификован и сведен примарно на српску борбу против нацифашизма, геноцида, страног окупатора и колаборационисте из редова других југословенских народа.[2] Уз то, усвајањем идеолошке позиције која је представљала неку врсту споја социјализма и национализма, владајућа СПС се морала одрећи и појединих отворено комунистичких симбола. Тако су од јула 1991. први пут промењена имена неких београдских улица и тргова карактеристичних за епоху југословенског социјализма,[3] док је приликом проглашења Савезне Републике Југославије 1992. са државне заставе уклоњена и црвена петокрака и за државни грб узето решење које је симболизовало спој српског и црногорског хералдичког наслеђа.[4]

С друге стране, као најзначајнији баштиници наслеђа Југословенске војске у отаџбини од почетка деведесетих истакли су се Српски покрет обнове (СПО) Вука Драшковића и Српска радикална странка (СРС) Војислава Шешеља. Њихове политичко-идеолошке разлике и размирице, као и супротстављено разумевање улоге Равногорског покрета у рату означавали су и кључан расцеп у (про)четничкој мнемоничкој заједници с краја XX века. СПО је најпре до избијања рата у Словенији и Хрватској у лето 1991. наступао најчешће са изразито националистичких позиција,[5] док је након тога направио заокрет

1 Уочи оснивања СПС-а у јулу 1990. истакнуто је да ће партија остати привржена слободарским вредностима српског народа и НОБ-а, традицијама „27. марта и 7. јула“, борби комуниста против фашизма у рату и поратном супротстављању стаљинизму; Историјски архив Београда, ф. 865, Савез комуниста Србије, Организација СК Београда, Градски комитет Београд, год. 1990, к. 66/2, Предлог Председништва ЦК СК Србије – Основна опредељења СК Србије као партије која се бори за демократски социјализам, 4. јун 1990, стр. 1.

2 Nataša Govedarica, „Zemlja nesigurne prošlosti: Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991–2011. godina“, *Re:vizija prošlosti – Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, prir. Darko Karačić, Tena Banjeglav, Nataša Govedarica (Sarajevo: ACIPS: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012), 183–185.

3 Више о овом првом и делимичном таласу промене београдских одонима у: Srđan Radović, *Grad kao tekst* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2013), 193–200.

4 Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: „Filip Višnjić“, 2009), 73.

5 У току 1991. Драшковић је истицао да су циљеви четника 1941. и програм СПО с почетка деведесетих слични и да подразумевају протеривање окупатора [1941. нациста, а 1991. комуниста – прим. Д. М.], заштиту Срба од хрватског геноцида, сједињавање српских земаља и крајина и очување Југославије уколико то желе Хрвати

ка политичком центру и пацифистичким ставовима. У складу с тим, од тада је њихово позивање на четничко наслеђе било у функцији тога да се овај покрет представи као искључиво демократски, југословенски и прозападни. Насупрот томе, СРС се од свог оснивања континуирано залагала за идеје Велике Србије и расељавања несрпских народа, чиме се у великој мери ослањала на идеје из програма *Хомоīена Србија* Стевана Мољевића, истакнутог члана Централног националног комитета Равногорског покрета.[6]

Овакво парцијално посматрање историјских актера и догађаја је било праћено изразитом политичком (зло)употребом прошлости, нарочито током ескалације ратова и у време предизборних кампања током деведесетих година. Према оцени Андреја Митровића, безмерна политизација и идеологизација које су наметали модерни насилни политички покрети и прилике омогућавали су харање догми и високу улогу полузнања и псеудоисторије у том периоду. Када су овакве околности завладале, историјско знање није више било само несхваћено, него се сматрало неподобним и непотребним. Њему насупрот су се неговале на страстима и идеологији изграђене *надвредности*, сагласно „дужности за поштовањем светог државног резона", „револуционарног интереса", „свете националне историје" или „историјских потреба напредне класе".[7]

Демократска странка, Зоран Ђинђић и однос према Другом светском рату

Специфичну позицију у ово време заузимала је Демократска странка (ДС), како на политичко-идеолошком спектру тако и у контексту формулисања односа према прошлости. Најпре, оснивачки одбор странке је у новембру 1989. чинило 13 дисидентских интелектуалаца, док је ДС званично основана на првој скупштини 3. фебруара 1990. године. За првог председника изабран је тада Драгољуб Мићуновић, док је на чело Извршног одбора у септембру 1990. дошао Зоран Ђинђић.[8] Уз истицање традиција и континуитета са међурат-

и Словенци; Dimitrije Matić, „Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji", *Ogledi o ratovima devedesetih: Zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović (Beograd: UNDP Srbija, 2022), 21.

6 Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution* (New York and London: Routledge, 2020), 61.

7 Andrej Mitrović, *Kultura i istorija* (Beograd: Arhipelag, 2008), 113–114.

8 Mijat Lakićević, *Zoran Đinđić: Prosvet(l)itelj* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), 149.

ном Југословенском демократском странком, ДС је од свог оснивања истицала снажну антикомунистичку опредељеност, често без нарочитог прављења разлике између политике Слободана Милошевића и руководстава која су му претходила.

Тако су на Оснивачкој скупштини у фебруару 1990. комунисти оптуживани да су економски упропастили земљу, допринели да међурепублички и међунационални односи дођу до ивице грађанског рата и да су војску, посредством сталног подсећања на њену улогу у Другом светском рату, стално користили у сврху легитимисања текуће политике.[9] За разлику од већине других партија, почетком деведесетих је ДС изнутра била знатно хетерогена, што је доводило и до честих раскола у странци. То се рефлектовало и на однос према прошлости, чак и међу појединим оснивачима. Док је Радослав Стојановић у страначком гласилу *Демократија* 1990. истицао неопходност окончања грађанског рата између партизана и четника, позивајући и комунисте на национално помирење, дотле је Војислав Коштуница у току исте године присуствовао једном од првих парастоса жртвама комунистичке послератне репресије у Београду, где је одржао и свечани говор.[10]

Ипак, ДС је у јавном простору константно настављала да избегава непосредно позивање на прошлост и директну идентификацију са неком од сукобљених страна у Другом светском рату, што је највише дошло до изражаја након смењивања Мићуновића и избора Ђинђића за новог лидера странке 1994. године. Критиковање комунизма као изразито недемократског система, стављање знака једнакости између Милошевића и свих његових претходника остали су присутни у реторици демократа, док се у друге аспекте прошлости, попут тумачења сукоба партизана и четника, одбијало улазити. На то је свакако утицао и специфичан однос Ђинђића према историји. Његова политичка активност била је одређена теоријским схватањем о злоупотреби историје у политици и избегавањем општеприхваћеног става да се извор властите легитимности изводи из наводне логике историје. Уз то, он је успостављање друштвеног консензуса за решавање проблематичних питања прошлости сматрао потпуно немогућим и тежио је да историју, којој је била дата улога судије, потисне из поли-

9 Писмо о намерама – програмска начела и циљеви, *Историја Демократске странке 1989–2009: Документи*, прир. Коста Николић и др. (Београд: Институт за савремену историју: Службени гласник, 2009), 35, 44.

10 Радослав Стојановић, „О грађанском помирењу“, *Демократија*, 9. март 1990; Đureinović, *The Politics of Memory,* 58.

тичког дискурса.[11] У разговору са новинаром Радованом Чолевићем 1996. године, Ђинђић је истакао да је интензивна фокусираност на историју један од важних разлога неуспеха изласка из бројних криза, те да земљу из кризе могу извући само нове „постидеолошке генерације“ које ће одбацити „петокраку и кокарду“, „исправљање ’кривих Дрина’ од пре пола века“ и размишљати „изван оквира Ужичке републике и Равне горе“.[12]

Овакве погледе на историју Ђинђић није напуштао ни током свог мандата на месту градоначелника од фебруара до септембра 1997. године, као ни након тога. Своју идеолошку позицију, чврсто утемељену на вредностима антитоталитаризма, исказао је најјасније на трибини Аспен института у Берлину 1998. године. Истакао је да су две велике идеологије XIX века (социјализам и национализам) половином XX века добиле и своје „патолошке изданке“ (комунизам и фашизам), као и да су у том тренутку Србијом владали Милошевић и Шешељ као верни настављачи тих идеологија. Затим је додао да је владавина тих идеологија представљала кључни извор кризе и да би оне морале бити замењене истински интегративном политиком и правим програмским концепцијама.[13]

Тако је Ђинђић у извесном смислу био на трагу онога што је Андреј Митровић називао „националистичким“ и „стаљинистичким“ митовима и догматским представама о свету. Према Митровићу, оба мита су путем селективног виђења прошлости и сужавања простора за тачне историјске садржаје нудила унапред одређене идеолошке представе са намером политичке мобилизације и усмеравања, док су предуслови за овакав развој били радикализација деснице и левице у XX веку и слабљење демократије.[14] Са друге стране, Тодор Куљић истиче да су у Србији од деведесетих доминирале две врсте негативних представа и нарација о социјалистичкој прошлости земље: етноцентрична и антитоталитарна. Док су националисти бранили націју демонизацијом перципиране тоталитарне југословенске прошлости,

---

11 Olga Manojlović Pintar, „Filozof, istorija i društvo u krizi“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, ur. Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 78, 80.

12 Исто, 77; Зоран Ђинђић, *Србија ни на Истоку ни на Западу*, прир. Радован Чолевић (Нови Сад: Цепелин, 1996), 13.

13 Зоран Ђинђић, „Нови почетак за Србију: програмска концепција уместо идеологија“, 4. новембар 1998, *Историја Демократске странке: Документи,* 180–182.

14 Andrej Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio* (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 102; Митровић је ипак овакав утицај идеологије на тумачење историје везивао првенствено за сферу науке, док је Ђинђић на уму имао употребу прошлости у политичком супротстављању и одлучивању. (прим. Д. М.)

критичари етноцентризма су поистовећивали социјализам и национализам преко појмова колективизам и антитоталитаризам, док је потенцијалним удруживањем ова два приступа постојала и опасност од релативизације шовинизма у садашњости.[15]

Победа опозиције у Београду и скидање звезде петокраке са Старог двора

Коалиција „Заједно“ је формирана у сусрет предстојећим савезним и локалним изборима у Србији, који су били заказани за новембар 1996. године. Окосницу коалиције су чиниле СПО, ДС и Грађански савез Србије. Први круг локалних избора одржан је 3. новембра, а други круг 17. новембра. Иако је на истовремено одржаним изборима за савезни парламент (3. новембра) опозиција претрпела убедљив пораз, листа „Заједно“ је успела да након два круга локалних избора освоји већину у 40 од укупно 189 општина у Србији, укључујући и највеће градове попут Београда, Ниша, Новог Сада и Крагујевца. Међутим, Милошевићев режим је покушао да преиначи резултате избора и да опозицији одузме мандате у општинама у којима је остварила победу, најчешће путем одлука локалних изборних комисија и накнадних судских пресуда.[16]

Резултати општинских избора и покушај прекрајања њихових резултата од стране власти изазвали су у Србији тромесечни талас протеста, најмасовнији од увођења вишестраначја. Решење кризе наговештено је доласком мисије Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) у Београд 20. децембра, која је била предвођена бившим шпанским премијером Фелипеом Гонзалесом (Felipe González Márquez). У Гонзалесовом извештају је оцењено да је опозиција остварила победу у спорним општинама, те су дате и препоруке за реформу целокупног изборног система. Међутим, власт предвођена СПС-ом је прихватила само део извештаја који се односио на изборне резултате, те је коалицији „Заједно“ призната изборна победа у тим локалним срединама посебним законом (*lex specialis*) којим је Народна скупштина Србије 11. фебруара 1997. једноставно поништила контроверзне одлуке изборних комисија и судова.[17]

15 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 319–320.

16 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.* (Beograd: CESID: NDI, 2013), 63.

17 О злоупотреби права у циљу прекрајања изборних резултата, уз целокупан текст Гонзалесовог извештаја, више у: Vesna Rakić-Vodinelić i drugi, *Izborna krađa: pravni aspekt* (Beograd: Medija centar, 1997)

Сходно овим одлукама, убрзо је конституисана и нова градска власт у престоници. Скупштина града Београда бројала је 110 одборника, од којих је 67 припало коалицији „Заједно“, 24 коалицији СПС-а и Југословенске левице (ЈУЛ), 17 СРС-у и 2 Демократској странци Србије.[18] На конститутивној седници Скупштине Београда 21. фебруара за председника Скупштине, односно градоначелника, изабран је Зоран Ђинђић, док је за председника Извршног одбора Скупштине изабран Спасоје Крунић из редова СПО.[19] Једна од првих одлука нове управе је било уклањање металне звезде петокраке са Старог двора, што је уприличено исте вечери након конститутивне седнице. Тај чин пратила је слављеничка атмосфера, присуство челника коалиције „Заједно“ и нових градских власти, као и хиљаде грађана који су се том приликом окупили у близини здања.

Ипак, чин скидања петокраке је била само још једна у низу интервенција на здању Старог двора још од његове изградње. Пројекат Старог двора урадио је истакнути београдски архитекта Александар Бугарски крајем XIX века на иницијативу кнеза (и будућег краља) Милана Обреновића. Камен-темељац ове нове владарске резиденције је свечано положен 1881. године, док је зграда почела да се користи за свечане прилике три године касније. У току изградње додати су и истакнути краљевски симболи на фасади – круна, грб и двоглави орао. Стари двор наставио је да служи као краљевска резиденција све до 1941. године, уз Нови двор (данашња зграда Председништва Србије), чија је изградња завршена 1922. године.[20] Зграда је претрпела знатна оштећења у оба светска рата, а након ослобођења Београда 1944. Стари двор постаје једно од седишта нових социјалистичких власти. Здање је реконструисано 1947–1948. године, када су уклоњена сва знамења краљевине и додати симболи нове владајуће идеологије, међу којима и метална петокрака на врху зграде.[21]

Нова важна промена екстеријера уследила је педесет година касније, у сасвим измењеним друштвенополитичким околностима. Опозициони прваци, сада у улози челника нове градске управе, ангажовали су тројицу алпиниста који су у вечерњим сатима 21. фебруара,

18 Републички завод за статистику, *Избори за одборнике скупштина општина и градова у Републици Србији 1996. – Коначни резултати* (Београд, 1997), 8.

19 „Ђинђић градоначелник“, *Политика*, 22. фебруар 1997. Све до промене закона 2004. функције градоначелника и председника Скупштине су биле спојене, док је председник Извршног одбора Скупштине неформално у јавности представљан и као „градски премијер“. (прим. Д. М.)

20 Светлана В. Недић, „Из историје Старог двора“, *Наслеђе*, бр. 2, 1999, 11, 13–15, 18.

21 Саша Михајлов, Биљана Мишић, „Дворски комплекс на Теразијама: од владарског дома до репрезентативног јавног простора“, *Култура*, бр. 154, 2017, 69–70.

у присуству великог броја окупљених грађана, скинули звезду петокраку са Старог двора. Потом су је предали градоначелнику Ђинђићу, који је у пратњи Спасоја Крунића предао овај симбол ноћном чувару у просторијама Музеја историје Југославије.[22] Симболика оваквог чина је била изузетно значајна, пре свега јер се тиме манифестовао однос водећих политичких актера власти и опозиције према вишеструком историјском наслеђу земље. У односу према петокраки се очитавао њихов став према комунистичкој идеологији, политичком и друштвеном наслеђу социјалистичке Југославије, Другом светском рату као трагичном и комплексном времену, али и историјском периоду који се завршио успостављењем тог новог система. У складу са идеолошким опредељењима нових политичких елита с краја XX века, као и њихових погледа на недавну прошлост, могуће је издвојити три кључна мнемоничка наратива који су пратили уклањање звезде.

На првом месту се издвајао дискурс Демократске странке, њеног председника и новог градоначелника Зорана Ђинђића. Он је био централна фигура ове манифестације, не само током чина уклањања петокраке у својству првог човека града већ и у данима који су претходили успостављању нове локалне власти. Непосредно пред конституисање власти, Ђинђић је дао интервју за два најутицајнија српска недељника (*НИН* и *Време*), где су и новинари и он истицали важност тога што ће Београд по први пут после педесет година добити некомунистичког градоначелника.[23] Ту је Ђинђић поново истицао важност програмских концепција за развој главног града и ефикасних локалних политика, док је антикомунистичка реторика била готово у потпуности одсутна. Такве тенденције су биле приметне и током самог 21. фебруара. На конститутивној седници Скупштине Града Ђинђић је кратко навео да је у питању „прва демократска скупштина од 1941. године“ и да ће она представљати „власт за грађане, а не над грађанима“.[24] Критику претходне управе заснивао је највише на њеној неефикасности, лошем управљању и одлучивању, подређености локалне власти републичкој и савезној, док је антикомунистички дискурс карактеристичан за ДС и самог Ђинђића био мање присутан. Међутим, у време спуштања петокраке са Старог двора, Ђинђић се вратио наративу о „програмским концепцијама“ и „превазиђености идеологије“. Тако је истакао да је звезда петокрака „наметнути

22 „Beograd bez petokrake“, *Blic*, 22/23. februar 1997.

23 Д. Бујошевић, „Скидање звезде“, *НИН*, 21. фебруар 1997; Nenad Lj. Stefanović, „Tuča za Beograd“, *Vreme*, 22. februar 1997. Важно је истаћи је да је Ђинђић једино у *НИН*-у најавио предстојеће уклањање петокраке, док о томе нема никакве информације у разговору за *Време*.

24 „Da vratimo Beograd sebi“, *Blic*, 22/23. februar 1997.

идеолошки симбол коме је место у музеју и да Београд не припада ниједној идеологији, већ људима који у њему живе". Истовремено, одрицао се и тријумфализма и приказивао тај чин као рутински корак ка демократизацији престонице и целе земље.[25]

Други тип наратива био је карактеристичан за СПО и СРС, иако су ове две странке наступале са потпуно различитих политичких позиција. Радикали су се у том тренутку поставили као политички супарници обема коалицијама (СПС/ЈУЛ и „Заједно"), док је СПО био важан члан групације „Заједно". Испрва, Драшковић је 21. фебруара био присутан испред Старог двора, једнако говорећи против симболике звезде петокраке као и Ђинђић,[26] док су радикали тих дана избегавали да се осврну на уклањање овог знамења. Међутим, убрзо су и СПО и СРС у својим страначким гласилима почели да објављују сличне текстове у којима се подробно „објашњавало" да је комунистичка петокрака суштински водила порекло од сатанистичког пентаграма.[27] У складу са њиховим чврстим антикомунистичким и прочетничким ставовима, партије Вука Драшковића и Војислава Шешеља су оваквим асоцијацијама изнова нудиле слику о социјалистичкој прошлости као најмрачнијој епохи у историји српског народа, овога пута прибегавши и стратегији директне демонизације и прављења непосредне везе са вредностима сатанизма.

Напослетку, трећи дискурс је био онај који су јавности понудили носиоци државне власти. Они су овога пута одабрали стратегију ћутања. СПС и ЈУЛ се у водећим провладиним листовима нису непосредно оглашавали о чину уклањања петокраке, али су у тим штампаним медијима (*Политика*, *Борба*, *Вечерње новости*) доста простора за критику тог чина добили различити подржаваоци режима, као и мање левичарске партије. То су били најпре уредништво Радио-телевизије Србије, Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР), Савез жена Савезне Републике Југославије, Савез комуниста – Покрет за Југославију.[28] Иако је коришћен изузетно

25 „Пазили смо да не оштетимо ту петокраку, нисмо били злобни [...] јер знамо да побеђујемо. И ви и ми знамо да је ово само мала победа на путу ка великом циљу, ка демократији у Србији"; „Преко демократског Београда до демократске Србије", *Наша борба*, 22/23. фебруар1997.

26 „Славље победника", *Вечерње новости*, 22. фебруар 1997. Драшковић је том приликом био нешто оштрији од Ђинђића, истичући да се Београд коначно ослободио „симбола туђинске идеологије".

27 Стево Батић, „Петокраке не падају саме – Истеривање ђавола", *Српска реч*, 6. март 1997; Синиша Аксентијевић, „Реквијем за петокраку", *Велика Србија*, март 1997.

28 „Реваншизам и брисање историје", *Борба*, 25. фебруар 1997; „Чин који вређа сваког патриоту", *Политика*, 23. фебруар 1997; „Примитиван чин", „Вандалско понашање", *Вечерње новости*, 23. фебруар 1997.

оштар речник, упућен првенствено Ђинђићу и Драшковићу,[29] оваква стратегија је суштински била дефанзивне природе, посебно ако се има у виду да је симбол петокраке уклоњен са заставе још 1992. године, као и планова социјалистичких власти у Београду из 1995. о уклањању овог знамења са Старог двора.[30] Ретки и повремени гласови у одбрану петокраке у прорежимским медијима, базирани махом на истицању њеног антифашистичког значења, били су јасан знак да владајуће СПС и ЈУЛ ипак решиле да пренебрегну тај чин и прећутно се сагласе са смештањем металне звезде у музејски депо.

Постављање двоглавог орла

Убрзо по формирању власти у Београду, као и у бројним другим локалним самоуправама у Србији, на видело су изашле бројне несугласице и сукоби међу чланицама коалиције „Заједно". Окосницу неслагања чинило је ривалство између СПО и ДС као најјачих странака у коалицији. Извор конфликта био је и лични сукоб између Драшковића и Ђинђића, као и идеолошке и стратешке концепције по питању даље политичке борбе против Милошевића и СПС-а. Трзавице су биле видљиве и пре формирања београдске власти,[31] док су се након тога додатно умножавале. У сусрет председничким парламентарним изборима у Србији, напослетку одржаним 21. септембра 1997. године, ове две партије понудиле су два потпуно супротна приступа. Драшковић је инсистирао на томе да он буде председнички кандидат уједињене опозиције, док је Ђинђић тежио проширењу коалиције, побољшању изборних услова и проналаску кандидата са потенцијално већим изборним шансама од Драшковића. Упркос томе што је коалициони споразум обнављан у више наврата, групација „Заједно" се коначно распала у јуну 1997. године. Након тога је ДС, као и многе друге опозиционе странке (ГСС, ДСС), одлучила

29 Најтежа оптужба упућена је Ђинђићу са насловне стране Борбе, где аутор мањег текста стаје у одбрану петокраке као антифашистичког симбола и оптужује новог градоначелника за коришћење фашистичких метода у политичком деловању; Живорад Ђорђевић, „Да прекасно не схватимо", *Борба*, 24. фебруар 1997.

30 Наиме, планови из 1995. нису спроведени у дело махом због недостатка новца; „Беспарица сачувала звезду", *Вечерње новости*, 26. фебруар 1997.

31 ДС је у фебруару 1997. јачала своју позицију у коалицији привлачењем одборника са других листа (ДСС и СРС), док се истовремено оштро супротстављала и избору Данице Драшковић (Вукове супруге) за председницу Извршног одбора Скупштине Београда; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Beograd: Otkrovenje, 2002), 223–224.

да бојкотује изборе, док се СПО определио за повратак историјских тема у изборну кампању.[32]

Промовишући парламентарну монархију и вредности четничког покрета, уз истовремено позивање на национално помирење, Драшковић је по први пут од 1992. настојао да у јавном простору и кампањи наметне теме Другог светског рата, сукоба четника и партизана и њиховог евентуалног измирења зарад боље будућности.[33] Такав избор приоритета у кампањи, као и њена неконзистентност,[34] допринели су сужавању гласачког тела и освајању тек трећег места на председничким изборима.

Ипак, ни ДС се није одрицала коришћења традиције и историјских симбола у политичком обрачуну. Таква ситуација је била приметна у случају постављања позлаћене скулптуре двоглавог орла на врх Старог двора на место некадашње металне звезде. У ноћи када је скинута петокрака, ДС и СПО су се заједнички обавезале да поставе симбол орла на здање Скупштине Београда. За разлику од петокраке, двоглави орао је посматран као неидеолошко традиционално знамење чије је постављање важан корак ка враћању аутентичног изгледа Старом двору, као и општој деидеологизацији институција.[35] Међутим, до подизања позлаћене скулптуре дошло је тек у септембру. Узрок кашњења би свакако требало тражити у сукобу унутар владајуће коалиције у Београду, али и у времену неопходном за избор вајара и израду новог знамења.[36]

Тако се коначно постављање позлаћене скулптуре двоглавог орла, вајара Мирољуба Стаменковића, одиграло 17. септембра 1997. у атмосфери оштрог сукоба некадашњих партнера у све нестабилнијој градској власти,[37] док су полемике и јавне дебате око симболике таквог чина, историјског значаја тренутног и пређашњег знамења на

32 Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori,* 65.

33 Antonić, *Zarobljena zemlja,* 225.

34 У гласилу СПО су се у току кампање могли наћи и позиви на национално помирење, уз истовремено оптуживање опозиције у бојкоту да „комунистичким методама“ руши овакво измирење; Даница Драшковић, „Јаје муњу“, *Српска реч*, 21. август 1997; „Вук Србији: Помирићу Равну гору и Кадињачу“, *Српска реч*, 18. септембар 1997.

35 „Преко демократског Београда до демократске Србије“, *Наша борба*, 22/23. фебруар 1997; „Ključevi Beograda“, *Vreme*, 1. mart 1997.

36 Ипак, када је у питању двоглави орао који је уклоњен крајем четрдесетих, *Вечерње новости* су пренеле незваничне информације запослених у Војном музеју, Историјском музеју Србије и Музеју Града Београда о томе да оригинална знамења са Старог двора нису сачувана и да су највероватније претопљена; „Петокрака у депоу“, *Вечерње новости*, 25. фебруар 1997.

37 „Dvoglavi orao postavljen na Skupštinu grada“, *Danas*, 18. septembar 1997.

врху Старог двора потпуно изостале. За разлику од момента када је уклоњена петокрака са здања Скупштине Београда, политички конфликт је овога пута преузео потпуни наративни примат. Скулптура орла је подигнута 17. септембра у раним јутарњим часовима по налогу градоначелника, без икаквих претходних консултација са СПО. Намера демократа је била да се тиме спречи свечано откривање орла, које је било планирано за 18. септембар у време одржавања предизборног митинга Вука Драшковића.[38] Током поменутог митинга активисти СПО су ипак настојали да српском заставом прекрију скулптуру и свечано је открију у време Драшковићевог говора, али их је скупштинско обезбеђење у томе спречило. Потом су уследиле салве оптужби. Док је СПО ово протумачио као репресију и гушење идеје монархизма, Ђинђић је бранио ангажовање обезбеђења као неопходно из безбедносних разлога. Градоначелник је потом био и знатно оштрији, те је осудио и „коришћење скупштинских обележја у страначке и предизборне сврхе“ и додао да ће „СПО успети да открије орла само ако хеликоптерима изврши десант на Стари двор“.[39]

Оваква манифестација моћи је за градоначелника суштински представљала Пирову победу, јер је Ђинђић смењен са позиције већ 30. септембра 1997. гласовима СПО, СПС и СРС. Међутим, за Ђинђића је епизода са подизањем двоглавог орла имала и одређени симболичко-идеолошки значај и представљала је истовремено део политичке стратегије. У време када се Драшковић у кампањи вратио националним и историјским темама, монархизму и идеји измирења четника и партизана, Ђинђић је самосталним постављањем орла и симболички и формално преузео антикомунистичку и делом монархистичку штафету од СПО, макар и на кратко време.[40]

Иако су политички обрачуни и спорови чинили окосницу сукоба око историјских симбола на куполи Старог двора 1997. године, ипак су се кроз ове процесе преплитала и дубинска неслагања и различите прецепције недавне прошлости. Питања наслеђа Другог светског

38 О отвореном постојању такве намере међу првима је писао *Дневни телеграф*, позивајући се на неименоване изворе блиске градоначелнику, док је у једном каснијем интервјуу за *Курир* у прилог томе говорио и Синиша Николић, тадашњи Ђинђићев шеф кабинета; „Dvoglavi orao ponovo na kupoli Starog dvora“, *Dnevni telegraf*, 18. septembar 1997; „Kako je Đinđić ukrao slavu Vuku: Posle pola veka skinuo je petokraku sa Starog dvora! Noćna akcija o kojoj je svet pričao“, *Kurir*, 12. mart 2021.

39 J. Pantović, „SPO može da otkrije orla samo helikopterskim desantom“, *Dnevni telegraf*, 19. septembar 1997; „Dvoglavi orao nad dvoglavom skupštinom“, *Danas*, 19. septembar 1997.

40 Бојан Б. Димитријевић, *Зоран Ђинђић: биографија* (Ниш: МиленијуМ-Центар за развој грађанског друштва; Београд: ДанГраф, 2013), 90.

рата, социјалистичке Југославије, времена Милошевићеве власти, као и могућности и исплативости њихове употребе у сфери јавне политике, представљали су главне тачке спорова између бројних политичких и мнемоничких актера током уклањања петокраке и постављања двоглавог орла на здање Скупштине Града. Тиме су нагле и динамичне политичке промене, праћене претходном трансформацијом друштва и разарањем ранијих друштвених образаца, чиниле основни предуслов за одбацивање пређашњих традиција и симбола и усвајање нових. У временима бурних политичких промена разумно је очекивати да се формализације нових традиција умножавају великом брзином, док се оне истовремено могу успостављати и непосредним „калемљењем" на још старије традиције, али нужно супротстављене вредностима епохе која се одбацује као национално непожељна.[41]

Референце

Istorijski arhiv Beograda. Savez komunista Srbije, Organizacija SK Beograda, Gradski komitet Beograd. Fond 865

Ђинђић, Зоран. *Србија ни на Истоку ни на Западу*, прир. Радован Чолевић. Нови Сад: Цепелин, 1996.

Историја Демократске странке 1989–2009: Документи, прир. Коста Николић и други. Београд: Институт за савремену историју: Службени гласник, 2009.

Републички завод за статистику. *Избори за одборнике скупштина општина и градова у Републици Србији 1996. – Коначни резултати*. Београд, 1997.

Blic

Борба

Danas

Демократија

Dnevni telegraf

Kurir

Наша борба

НИН

Политика

Српска реч

Вечерње новости

Велика Србија

Vreme

41 Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju", *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 10–12.

Antonić, Slobodan. *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića.* Beograd: Otkrovenje, 2002.

Димитријевић, Бојан Б. *Зоран Ђинђић: биографија*. Ниш: МиленијуМ – Центар за развој грађанског друштва; Београд: ДанГраф, 2013.

Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution.* New York and London: Routledge, 2020.

Goati, Vladimir. *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.* Beograd: CESID: NDI, 2013.

Govedarica, Nataša. „Zemlja nesigurne prošlosti: Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991–2011. godina". *Re:vizija prošlosti – Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, prir. Darko Karačić, Tena Banjeglav, Nataša Govedarica. Sarajevo: ACIPS: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012, 165–240.

Hobsbom, Erik. „Uvod: kako se tradicije izmišljaju". *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, 5–26.

Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti.* Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Lakićević, Mijat. *Zoran Đinđić: Prosvet(l)itelj.* Novi Sad: Akademska knjiga, 2022.

Manojlović Pintar, Olga. „Filozof, istorija i društvo u krizi". *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, ur. Latinka Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 75–90.

Matić, Dimitrije. „Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji", *Ogledi o ratovima devedesetih: Zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović. Beograd: UNDP Srbija, 2022, 17–30.

Михајлов, Саша и Мишић, Биљана. „Дворски комплекс на Теразијама: од владарског дома до репрезентативног јавног простора". *Култ̄ура*, бр. 154, 2017, 56–79.

Mitrović, Andrej. *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio.* Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Mitrović, Andrej. *Kultura i istorija.* Beograd: Arhipelag, 2008.

Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: „Filip Višnjić", 2009.

Недић, Светлана В. „Из историје Старог двора". *Наслеђе*, бр. 2, 1999, 11–23.

Radović, Srđan. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.

Rakić-Vodinelić, Vesna i drugi, *Izborna krađa: pravni aspekt*. Beograd: Medija centar, 1997.

Dimitrije Matić, MA
Research Assistant, Institute for Recent History of Serbia

REMOVAL OF THE FIVE-POINTED STAR FROM THE BELGRADE CITY ASSEMBLY BUILDING IN 1997

The article deals with the socio-political context and the key mnemonic narratives that accompanied the removal of the five-pointed star from the Old Palace, the seat of the Belgrade City Assembly. After the opposition's victory and the formation of new city authorities in 1997, there was a change in the politics of memory in Belgrade. The conflict and intertwinement of different interpretations of history and legacy of the Second World War were most noticeable in the context of key symbols on the City Assembly – the removal of the five-pointed star and the installation of the double-headed eagle.

Key words: politics of memory, five-pointed star, double-headed eagle, Zoran Đinđić, Vuk Drašković, Old Palace in Belgrade, Belgrade City Assembly

IV ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА

МА Емилија Цветковић, истраживач-сарадник
Институт економских наука, Београд
emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

ИЗМЕЂУ ЕКОНОМИЈЕ И ПОЛИТИКЕ: *ДАУ КЕМИКАЛ* У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: У раду се испитује утицај југословенско-америчких политичких односа на пословање америчке компаније *Дау кемикал* (*Dow Chemical*) у социјалистичкој Југославији током седамдесетих и осамдесетих година XX века. Ширењем на нова тржишта, *Дау кемикал* је основао заједничка улагања са југословенским предузећима *ОКИ* и *ИНА*, на темељу повољних односа две земље. Удруживањем са страним капиталом, требало је да ова предузећа представљају окосницу развоја петрохемијске индустрије, као стратешки важног задатка југословенске привреде. Коришћењем релевантне архивске грађе и периодике, у овом раду ће бити представљени мотиви, циљеви и препреке које су пратиле пословање компаније у Југославији. Такође, у раду ће се анализирати и утицај међународних економских односа на пословање ових југословенско-америчких заједничких улагања.

Кључне речи: *Дау кемикал*, *Орīанско кемијска индусшрија (ОКИ)*, *Индусшрија нафше* (*ИНА)*, југословенско-амерички односи, заједничка улагања, петрохемијска индустрија

Већ седамдесетих година Андреј Митровић је идентификовао међузависност политичких одлука и економских интереса, сматрајући да истраживачи неретко запостављају овакве анализе у својим проучавањима. У Митровићевом богатом истраживачком опусу, трагања за нитима које повезују политику и економију видљива су у његовом доприносу проучавању теорије о немачком „допунском привредном простору". Главна теза ове теорије заснива се на томе да је политичка и војна експанзија Трећег рајха ка простору југоисточне

Европе у периоду од 1933. до 1945. године била узрокована управо економским факторима, с обзиром на то да је реч о простору изузетно богатом природним ресурсима.[1] Током даље научне каријере Митровић се бавио и ширењем иностраног финансијског капитала, истражујући утицаје страних банака на подручју Балкана крајем XIX и почетком XX века. Наглашавао је и улогу банака у модернизацијским процесима, улогу која је превазилазила искључиви утицај на привреду, њену испреплетаност са политичким и спољнополитичким интересима држава.[2]

Попут банака, након Другог светског рата мултинационалне компаније преузимају све значајнију улогу у међународним економским односима, уз знатне политичке и друштвене импликације. Бројне западне компаније успешно су пословале и иза „гвоздене завесе", превазилазећи сложене политичке динамике током Хладног рата. Историографија већ деценијама наглашава да хладноратовска завеса која је раздвајала Исток и Запад није била тако чврста и непробојна, већ да се састојала од вештачког полимера који је имао све већу примену у свакодневици послератног света – најлона.[3] Новија истраживања све више инсистирају и на парадигми о интегрисаности социјалистичких земаља у глобалну економију.[4] Бесник Пула објашњава да су управо западне компаније од епохе детанта током седамдесетих година биле заслужне за увођење нових технологија и процедура рада у социјалистичким земљама кроз трговину, директне инвестиције и друге облике економске сарадње.[5] Међу стратегијама западних компанија за приступање социјалистичким тржиштима била су и међународна заједничка улагања, као стратешки, уговором дефини-

1 Више у: Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope 1933–1941", u: *Jugoslovenski istorijski časopis* XIII, 3–4 (1974), 5–42; Андреј Митровић, „Немачки привредни простор и Југоисточна Европа 1933: (прилог историји настанка нацистичких планова)", *Историјски часопис,* 21 (1974), 225–240.

2 Андреј Митровић, *Стране банке у Србији, 1878–1914: политика, прогрес европски оквири*, (Београд: Стубови културе, 2004), 5–7.

3 György Péteri, "Nylon Curtain—Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe", *Slavonica*, vol. 10, no. 2 (2004), 115.

4 Нови приказ истраживања о учешћу социјалистичких земаља Источног блока у глобалним економским токовима, кроз повезаност са Западом, као и са земљама „Глобалног југа" у: Béla Tomka, "Globalization in Socialist Eastern Europe: A Turn in Research and its Discontents", *European History Quarterly,* vol. 53, no. 4 (2023), 685–696.

5 Више у: Besnik Pula, *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*, (Stanford University Press, 2018).

сани савези између два или више независна привредна субјекта који се удружују зарад реализације дугорочних циљева.[6]

Америчка компанија *Дау кемикал* из Мидленда се двадесетих година истакла као један од лидера у производњи вештачких полимера коришћених за израду производа попут гуме, пластике и најлона. Током Другог светског рата, заједно са компанијама *Јунион Карбид* (*Union Carbide*), *Ексон* (*Exxon*) и *Монсанто* (*Monsanto*), *Дау кемикал*[7] је постао један од најзначајнијих произвођача у области петрохемије, гране хемијске индустрије која се развила захваљујући модернизацији рафинеријских и хемијских процеса, који су прерадом нафте или природног гаса омогућавали настанак супстанци попут етилена, стирена, полистирена, винилхлорид-мономера, магнезијум-хлорида и других.[8] Превазишавши границе америчког континента, *Дау кемикал* је у послератном раздобљу отпочео пословање кроз заједничка улагања са јапанским фирмама, затим оснивањем представништава у западноевропским земљама, али и у Совјетском Савезу, Пољској, Румунији, ДР Немачкој, а седамдесетих година на мапи америчке компаније нашла се и социјалистичка Југославија.[9]

Након раскола Тита и Стаљина 1948. године, социјалистичка Југославија се на спољнополитичком плану полако почела отварати ка Западу. У наредном периоду, на темељу побољшаних односа са Сједињеним Америчким Државама, Југославија је отворено прихватала америчке утицаје, од музике и филма до науке и робе широке потрошње.[10] Иако се није налазила на листи прималаца економске помоћи по основу Маршаловог плана,[11] Југославија је током педесетих година добијала знатна средства у виду зајмова и кредита америчких финансијских институција. Средином шездесетих, једностран карактер економских односа, у коме је Југославија била прималац финансијске помоћи, замењен је новим системом односа са иностранством, као интегралног дела тржишно оријентисаних реформи. У питању су били

6 Michael Nippa, Jeffrey J. Reuer, "On the Future of International Joint Venture Research", *Journal of International Bussines Studies,* vol. 50 (2019), 566–567.

7 Peter H. Spitz, *Primed for Success: The Story of Scientific Design Company: How Chemical Engineers Created the Petrochemical Industry*, (Springer International Publishing, 2019), 40.

8 Milić P. Rajković, *Nafta i prirodni gas*, (Novi Sad: Prometej, 2009), 569.

9 Више о историји компаније и њеном пословању у: Ellis N. Brandt, *Growth Company: Dow Chemical's First Century,* (East Lansing: Michigan State University Press), 1997.

10 Више у: Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, (Beograd: Službeni glasnik, 2016).

11 Емилија Цветковић, „'Два плана и два маршала' у светлу југословенско-америчких односа (1947–1951)", *Баштина 55* (2022), 253–270.

комерцијални односи у којима је Југославија бивала активнији и равноправнији актер, попут интензивније трговинске размене, производних кооперација, куповине лиценци од америчких фирми или заједничких улагања америчких компанија и југословенских предузећа.[12]

Сарадња приватног капитала са Запада и социјалистичких предузећа већ се налазила у фокусу истраживача.[13] У овом раду се анализира долазак компаније *Дау кемикал* на југословенско тржиште кроз анализу два заједничка улагања која су с поменутим америчким гигантом из домена петрохемијске индустрије током седамдесетих година склопила југословенска предузећа, најпре загребачка *Орґанско кемијска индустрија* (*ОКИ*), а затим и *Индустрија нафте* (*ИНА*). На темељу мисли Андреја Митровића о томе да се историја економских институција не може посматрати изван политичког и друштвеног контекста,[14] овај рад проблематизује да ли су и на који начин билатерални односи између Југославије и САД током седамдесетих и осамдесетих, као и глобални хладноратовски контекст утицали на успостављање и пословање институције заједничких улагања. С обзиром на то да су оба заједничка улагања била основана с намером да уз помоћ трансфера америчких технологија дође до унапређења домаће петрохемијске индустрије, овај рад испитује у којој је мери овај циљ био реализован, али и с каквим су се изазовима суочавала југословенско-америчка заједничка улагања.

ДОКИ – пилот-пројекат

Послератне деценије у Западној Европи, као и у Совјетском Савезу,[15] пратио је развој петрохемијске индустрије, с обзиром на

12 Милан Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018), 427–483.

13 Miljković, Marko, “Making automobiles in Yugoslavia: Fiat Technology in the Crvena Zastava Factory, 1954–1962”, *The Journal of Transport History* 38, no. 1 (2017): 20–36; Luminita Gatejel, “A Socialist–Capitalist Joint Venture: Citroën in Romania during the 1980s”, *The Journal of Transport History* vol. 38, no. 1 (2017), 70–87; Pavel Szobi, „Between Ideology and Pragmatism: The ČSSR, the GDR and West European Companies in the 1970s and 1980s“, *European Review of History*, vol. 21, no. 2 (2014), 255–269.

14 Весна Алексић, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“, *Годишњак за друштвену* историју, 2 (2013), 73–74.

15 Viacheslav Nekrasov, “Decision-Making in the Soviet Energy Sector in Post-Stalinist Times: The Failure of Khrushchev’s Economic Modernization Strategy”, *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Petrović, (Palgrave Macmillan Charm, 2017), 167–172.

то да су финални производи ове привредне гране били катализатори развоја аутомобилске и електронске индустрије, као и производње робе широке потрошње. Југословенска производња синтетичких материјала у послератном периоду била је изузетно скромна, односно пет до десет пута мања од производње других средњеразвијених земаља.[16] Озбиљнији развој хемије и петрохемије отпочео је у социјалистичкој Југославији почетком шездесетих година уз подршку америчке Агенције за међународни развој (*Agency for International Development* – USAID) која је, заједно са кредитима америчких и британских банака финансирала изградњу *ОКИ*, свечано отворене 1963. године у предграђу Загреба.[17]

У оквиру *ОКИ* била је предвиђена производња супстанци попут олефина, стирена, фенола/ацетона, полиетилена и полистирена.[18] Полистирен се у *ОКИ*-ју најпре производио коришћењем лиценце, да би се касније, са институционализацијом заједничких улагања у Југославији 1967. године[19] разматрао пут ка трансферу технологија које би омогућиле самосталност производних процеса. Сарадња са *Дау кемикалом*, који се увелико ширио на социјалистичка тржишта, била је за *ОКИ* важна првенствено због афирмације домаће производње петрохемијских производа и смањене потребе за увозом, што је било нарочито значајно уколико се има на уму драстичан скок цена нафте и петрохемијских производа након нафтне кризе 1973. године. Закон о улагању средстава страних лица у домаће организације удруженог рада из 1973. године,[20] као први целовитији законски акт о заједничким улагањима, показао се као добар оквир за успостављање сарадње. Нарочит замајац америчким компанијама да инвестирају у Југославију представљало је потписивање уговора о почетку деловања Корпорације за осигурање приватних инвестиција у прекоморским земљама у јануару 1973. године (*Overseas Private Investment Corporation*

16 Југ Гризељ, „Још један Скадар на Бојани", *НИН*, 29. јул 1984, 8.

17 А. Зибар, „Свечано пуштен у рад органско-хемијски комбинат ОКИ у Загребу: Хемијска индустрија заузела једно од најистакнутијих места у привреди Хрватске", *Борба*, 4. децембар 1963, 1.

18 Vlado Merzel, „Pedeset godina petrokemijske proizvodnje plastike u Hrvatskoj, Dioki d. d. 1959.– 2009", *Polimerni materijali i dodatci polimerima* (zbornik radova), ur. Maja Rujnić-Sokele (Zagreb: Društvo za plastiku i gumu, 2009), 2.

19 Више у: Emilija Cvetković, „Novi oblici ekonomske saradnje sa inostranstvom i(li) samoupravljanje: Institucionalni okviri zajedničkih ulaganja u Jugoslaviji tokom 1967. i 1968. godine", *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju,* ur. Jelena Minović, Milica Kočović De Santo, Aleksandar Matković, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 212–232.

20 Milan R. Kovačević, *Finansiranje domaćih organizacija udruženog rada; Specifičnosti, funkcionisanje i problemi*, (Beograd: Institut za ekonomiku industrije, 1987), 41.

– OPIC) као интегрални део Никсонове политике неговања добрих односа са социјалистичким земљама током епохе детанта.[21]

Након дужих преговора, у децембру 1973. године потписан је уговор између *Дау кемикала* и *ОКИ*-ја, који је подразумевао оснивање нове организације рада, у којој би се одвијала производња полистирена. У складу са југословенским законодавством, према коме удео учешћа страног инвеститора није смео превазилазити учешће домаће организације удруженог рада[22], америчка компанија учествовала је са 49%, у виду опреме за ново постројење и специфичних знања стручњака, док је *ОКИ*, са 51% учешћа у заједничком улагању, обезбедио земљиште, објекте, радну снагу и обртна средства фабрике.[23] Поред представника оба привредна субјекта, потписивању уговора присуствовали су и званични представници југословенске, односно америчке власти,[24] чиме су се истовремено одражавала и обострана настојања за побољшањем међудржавних односа. Док су економски односи између Југославије и САД у овом периоду остали на високом нивоу, то се није могло тврдити за политичке односе две земље, који су се налазили пред изазовима услед критика које је Југославија, са становишта своје несврстане политике, изражавала према америчком уплитању у политичке прилике у Латинској Америци и на Блиском истоку.[25]

О значају овог подухвата за југословенску привреду сведочили су и извештаји које су дипломатски представници у Загребу слали у Вашингтон и Београд. Њихов садржај експлицитно је истицао улогу југословенских државних органа како би што пре отпочела реализација производње по основу уговора о заједничком улагању.[26] Потврда Савезног комитета за енергетику и индустрију, институ-

21 ОПИК је била агенција блиска америчкој влади која је пружала гаранције од различитих ризика за инвеститоре који би се одлучили да инвестирају у иностранству, попут политичких ризика, експропријације или нестабилности валута. Kent, Robert'Bo. "Banking On Belgrade: Nixon's Foreign Aid Policy With Yugoslavia (1970–1974)", *Voces Novae* 12, no. 1 (2020), https://digitalcommons.chapman.edu/vocesnovae/vol12/iss1/3 (18. јануар 2024).

22 Закон о улагању средстава страних лица у домаће организације удруженог рада, *Службени лист* СФРЈ, бр. 22/73.

23 „OKI – Zagreb: Početak saradnje", *Ekonomska politika*, 4. 2. 1974, 38.

24 „Saradnja američke i jugoslovenske hemijske industrije", *Pregled*, br. 3–4 (1974), 9.

25 Milorad Lazic, *Unmaking Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980,* (Lexington Books, 2022), 81–99.

26 US Consulate in Zagreb to the Secretary of the State, Washington DC and US Embassy in Belgrade, Telegram, 0343, June 18, 1973, 1973ZAGREB00343, Central Foreign Policy Files, 1973–79/Electronic Telegrams, RG 59: General Records of the Department of State, National Archives and Records Administration (NARA), (приступљено 3. октобра 2023).

ције задужене за регистрацију уговора, стигла је током 1974. године, чиме је нова радна организација, *ДОКИ,* званично отпочела са радом. Како би производња у новоотвореном предузећу била успешно покренута, неопходно је било оспособити кадрове како би били способни да руководе сложеним процесима у петрохемијској индустрији. Југословенски стручњаци су, по том основу, одлазили у западноевропске филијале компаније *Дау кемикал* на једногодишње или двогодишње обуке, како би се, непосредно учествујући у производном процесу, припремили за будуће радне задатке.[27] Тако обучени радници постајали су покретачи домаће производње и преносиоци знања ка остатку колектива.[28] Такође, у Загребу се увелико спроводила изградња додатне инфраструктуре, попут нових објеката и саобраћајница, да би од 1978. године, *ДОКИ* званично отпочео са производњом полистирена.[29]

Током осамдесетих година и економске кризе у Југославији, *ДОКИ* се суочавао са одређеним изазовима у производњи. Проблем је био у кашњењу које је пратило издавање увозних дозвола и скок цене стирена, као главне увозне сировине на темељу које је била заснована производња у загребачком предузећу.[30] Упркос томе што расположиви извори не пружају довољно увида у то на који начин се *ДОКИ* изборио са проблемима током осамдесетих година, производња у овом постројењу је опстала све до краја те деценије. О успешности подухвата сведочи и чињеница да је до 1988. године *ОКИ* исплатио америчкој компанији последње финансијске обавезе преузете уговорним односом, а према писању *Борбе*, ово је био један од најбољих европских произвођача из домена петрохемије.[31]

Заједничко улагање *ДОКИ* представљало је значајан помак у смислу афирмације овог облика југословенско-америчке економске сарадње. Инвестиција компаније *Дау кемикал* од 17 милиона долара представљала је готово дупло већи износ у односу на средстава које су америчке компаније до тог тренутка уложиле у југословенске привредне капацитете.[32] Почетак сарадње с југословенским предузећем

27 „Заједнички југословенско-амерички подухват који обећава“, *Преглед*, бр. 203 (1976), 14–15.

28 DOKI– proizvođač na svetskoj razini“, *INA– vjesnik industrije nafte*, 8. januar 1977, 3.

29 Исто, 14–15.

30 ДАМСП, ПА, САД, Ф-112, досије 29, 47220, Белешка о разговорима члана СИВ-а Бориса Шундрела са представником фирме DOW CHEMICAL за Европу, B. Holliday-ем, 1. фебруара 1980. године

31 „DOKI isplatio „Dow Chemical“, *Borba*, 2. februar 1988, 14.

32 До почетка реализације сарадње између компаније *Дау кемикал* и *ОКИ*-ја, америчке компаније су с југословенским предузећима склопиле осам уговора чија је укупна вредност износила 8,7 милиона долара. ДАМСП (Дипломатски архив

свакако је имао утицаја на друге америчке привредне субјекте, али и на саму компанију *Дау кемикал*. Наиме, одмах по отпочињању сарадње између *ОКИ*-ја и компаније из Мидленда, у седиште *Дау кемикала* био је позван тадашњи југословенски амбасадор у Вашингтону Тома Гранфил. Већ 1974. године америчка компанија је југословенском представнику ставила до знања да намерава да отпочне сарадњу са другом југословенском радном организацијом – *Индустријом нафте*.[33]

Ка новом заједничком улагању

ИНА је била најзначајније предузеће за истраживање, експлоатацију и прераду нафте у социјалистичкој Југославији, које је по свом оснивању снабдевало 75% домаћег тржишта нафтом.[34] Током седамдесетих година *ИНА* је намеравала да отпочне сопствени петрохемијски програм. Дугорочним унапређењем југословенске петрохемијске индустрије требало је смањити увоз из иностранства, те је на темељу успешне сарадње са загребачком организацијом, *ИНА* могла самоуверено да отпочне преговоре о удруживању капитала са *Дау кемикалом*. Крајем јануара 1975. године Золтан Мерсеи (Zoltan Merszei), европски представник америчке компаније, и Владимир Лемић, директор *ИНА*-е, склопили су споразум о изградњи петрохемијског постројења у близини рафинерије у Ријеци.[35] Мерсеи је представио овај договор као постављање темеља за највећу америчку инвестицију у Југославији.[36]

Подстицај за нову инвестицију америчке компаније био је повезан с тадашњим југословенско-америчким односима, као и са интерним динамикама у југословенској привреди. Нарушени односи две земље, услед Кипарске кризе, побољшали су се 1975. године, о

Министарства спољних послова Републике Србије), ПА, САД, Ф-126, досије 2, 421553, Информација о билатералним односима СФРЈ–САД, 23. август 1974.

33 ДАМСП, ПА, САД, Ф-127, досије 1, 432580, Телеграм амбасаде у Вашингтону, бр. 865, 5. јул 1974.

34 INA d.d., Hrvatska tehnička enciklopedija, Portal hrvatske tehničke baštine, https://tehnika.lzmk.hr/ina-industrija-nafte-d-d/ (приступљено 22. јануара 2024).

35 Д. О. „Потписан уговор „ИНЕ“ и „Дау кемикал Јуроп“: За петрохемију 540 милиона долара“, *Борба,* 24. јануар 1975, 1.

36 US Consulate in Zagreb to the Secretary of the State, Washington DC and US Embassy in Belgrade, Department of State to Embassy Belgrade, Telegram, 0035, January 23, 1975, 1975ZAGREB00035, Central Foreign Policy Files, 1973–79/Electronic Telegrams, RG 59: General Records of the Department of State, National Archives and Records Administration (NARA), (приступљено 4. октобра 2023).

чему су сведочиле и посете државника на највишем нивоу. Током сусрета, извесна пажња била је посвећена и унапређењу економских односа, те је председник СИВ-а Џемал Биједић 1975. године, приликом посете Белој кући, у разговору с председником Џералдом Фордом позитивно оценио нове пословне аранжмане попут опремања југословенске нуклеарне електране Кршко опремом америчке компаније *Вестинхаус* (*Westinghouse*), као и сарадњу између *ИНА*-е и *Дау кемикала*.[37] Пар месеци касније, уочи Фордовог доласка у Југославију, Тито је био упознат са стањем преговора о изградњи петрохемијског комплекса у Југославији и сарадњи са *Дау кемикал* компанијом[38], а приликом сусрета државника обе стране су нагласиле потребу за унапређењем даље сарадње америчких и југословенских предузећа.[39]

Након децентрализације југословенске федерације и њене привреде, озваничене Уставом из 1974. године, републике и покрајине су се почеле фокусирати на изградњу великих инвестиционих пројеката, попут фабрике у Обровцу, металуршког комбината у Смедереву, фабрике никла *ФЕНИ*, нуклеарне електране *Кршко*, као и комплекса петрохемијске индустрије за чију локацију је одређено острво Крк.[40] С обзиром на то да је развој петрохемијске индустрије представљао стратешки циљ, интегрисан у *Друштвени план развоја привреде* СФРЈ и СР Хрватске за период од 1970. до 1975,[41] у преговоре око изградње пројекта током 1975. и 1976. године били су укључени представници америчке компаније, као и потпредседник СИВ-а Берислав Шефер. Након усаглашавања захтева обе стране, у марту 1976. године, у седишту компаније *Дау кемикал* потписан је Уговор о заједничком улагању, приликом чега је присуствовао и југословенски амбасадор у Вашингтону Димче Беловски.[42]

---

37 Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija. 2. dopunjeno izdanje*, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, 2017), 336.

38 АЈ (Архив Југославије), КПР (Кабинет председника Републике), I-3-а/107–215, Информација о преговорима које води Пословна интересна заједница „Петрокем“ – ИНА– Загреб са америчком компанијом Dow Chemical о изградњи петрокемијског објекта на Крку, 28. јул 1975.

39 АЈ, 837-I-3-а/107–215, Стенографске белешке са разговора Председника Републике Јосипа Броза Тита са Председником САД, 3. август 1975.

40 Lj. Adamović, Dž. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, (Beograd: Radnička štampa, 1990), 135.

41 HR-HDA-1692, Republički sekretarijat za finansije SHR, k. 1609, Informacija o nekim pitanjima vezanim uz realizaciju petrokemijskog kompleksa na Krku, Informacija br. 2, 30. januar 1976.

42 ДАМСП, ПА, САД, Ф-132, досије 14, 416494, Телеграм Амбасаде СФРЈ у Вашингтону ССИП-у, бр. 351, 23. март 1976.

За разлику од других заједничких улагања, Уговор између *Дау кемикала* и *ИНА*-е био је пропраћен знатним публицитетом, наглашавајући позитивне импликације овог пословног договора на југословенско-америчке односе у будућности, затим прилику да Југославија усвоји технолошке иновације у петрохемији, као и могућност да се редукује незапосленост.[43] О отпорима овом заједничком улагању јавност је била обавештена тек од осамдесетих година, када је *Дау кемикал* стекао негативан публицитет у Југославији. Заправо, још седамдесетих година, економиста Невен Матес и политиколог и новинар Хидајет Бишчевић пропитивали су квалитет коришћених америчких технологија и последица које би заједничко улагање могло имати на животну средину, али њихов текст послат часопису *Питање* никада није био објављен.[44] Поред прагматичне жеље југословенске стране да се Уговор о заједничком улагању са америчком компанијом реализује, разлози за цензуру овог текста налазили су се и у унутрашњим динамикама у Југославији након 1974. године, праћених јачањем улоге партије и окончањем једног периода који је трајао од средине шездесетих коме је, како Радина Вучетић наводи, био својствен „својеврстан плурализам мишљења и одређени степен слобода, нетипичних за социјалистичко друштво“.[45]

Отпори овом југословенско-америчком заједничком улагању постојали су и међу политичком елитом СР Хрватске, који су откривали поделе међу политичарима по овом питању. Вредне дневничке белешке хрватског друштвенополитичког радника Ивана Ћире Буковића и некадашњег члана Привредне коморе показују да су поред тадашње председнице ЦК СКХ Милке Планинц и председника Извршног већа Сабора СРХ Јакова Блажевића, који су заговарали реализацију овог заједничког улагања, у политичким круговима били и многи противници, међу којима и сам творац Дневника. Професор права и академик Леон Гершковић ишао је корак даље описавши овај пословни договор као „колонијални уговор каквог су Американци уобичајено правили са земљама у којима они неприкосновено владају“.[46] Говорећи са позиције теоретичара југословенског

43 ДАМСП, ПА, САД, Ф-132, досије 14, 418569, Телеграм Амбасаде СФРЈ у Вашингтону ССИП-у, бр. 403, 2. april 1976; HR-HDA-2031, Vjesnikova novinska dokumentacija, k. 3879, „Viza za petrokemiju“, *Vjesnik*, 20. jun 1976.

44 HR-HDA-2031, k. 3879, „Petrokemijska drama na Krku“, *Nedeljna Dalmacija*, 20. maj 1990, 27–28.

45 Radina Vučetić, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, (Beograd: Clio, 2016), 20.

46 *I tako bih to vrijeme prolješkario: Dnevnik Ivana Bukovića Ćire – novo čitanje hrvatske poslijeratne povijesti, Mislim si ja svoje, kn. II*, priredio Josip Pandurić, (Zagreb: Disput, 2023), 339.

самоуправног социјализма, Гершковић је сматрао да се кроз заједничко улагање компаније *Дау кемикал* и *ИНА*-е „руши самоуправни социјализам“, док мемоари Милке Планинц сведоче о отпорима овом заједничком улагању од стране „неких војних врхова“.[47] Упркос критикама новог пословног аранжмана компаније *Дау кемикал* у Југославији, оне нису могле осујетити његово закључивање, што само сведочи о значају који је ово заједничко улагање имало, што у контексту односа две земље, што у контексту развоја југословенске петрохемијске индустрије.[48]

Уговор је добио званичну потврду Савезног комитета за енергетику и индустрију у октобру 1976. године. Укупан износ инвестиције био је процењен на 700 милиона долара, од чега је југословенска страна учествовала са 51% у виду радне снаге, земљишта и финансијских средстава, док је удео америчке компаније био 49% у форми технологија и финансијског капитала.[49] Такође, Уговор је предвиђао оснивање нове организације која је својим именом сугерисала ко су били њени оснивачи – *ДИНА*. Одмах по његовом потписивању, отпочела је реализација технолошког трансфера. Око 100 југословенских менаџера, инжењера и техничара било је послато на едукације по филијалама *Дау кемикала* у Западној Европи и САД, док је на Крку боравило 50 стручњака из америчке компаније.[50] Како би отпочела производња у производним погонима на Крку, америчка технологија била је кључна за производњу супстанци попут полиетилена ниске густине, стирена, етилбензена, бензена и олефина.[51] Према истраживању Клетуса Кофлина, технологија намењена крчком комплексу није била нарочито инвентивна и подразумевала је увелико прихваћене и стандардизоване процедуре у домену петрохемијске

47 *Čisti računi Željezne lady: sjećanja*, priredio Tvrtko Jakovina, (Zagreb: Profil multimedija, 2011), 43.

48 За подробније разумевање занемаривања критика које су долазиле са становишта политичке елите, свакако треба имати у виду и позицију хрватске политичке елите након МАСПОК-а. Како Дејан Јовић наводи, хрватски политички врх се након обрачуна са либералима 1971. године определио за пасивнији политички курс, те је јасније због чега опоненти овом заједничком улагању нису били вокалнији у својим иступањима. Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, (Zagreb: Prometej, 2003), 238–239.

49 HR-HDA-1692, k. 1610, Ugovor o zajedničkom ulaganju između INA-Industrija nafte i The Dow Chemical Company, 26. mart 1976.

50 Helena Lenac, “Joint Ventures as Vehicles of Technology Transfer to the Third World”, (doktorska disertacija, New York University, 1985), 201.

51 HR-HDA-1692, k. 1610, Ugovor o zajedničkom ulaganju između INA-Industrija nafte i The Dow Chemical Company, 26. mart 1976.

индустрије.[52] Ипак, за југословенски контекст, са скромним основама петрохемијске индустрије, ова технологија била је од изузетног значаја.

Невоље у крчком рају и пут ка неизбежном крају

Радови на изградњи комплекса на хрватском острву отпочели су још 1978. године, али су врло брзо настале и потешкоће у пословању. Почетком осамдесетих година југословенска економија се нашла пред великим изазовима. Економска криза у Југославији била је последица континуираног дефицита платног биланса и задуживања у иностранству, док је поновни скок цена нафте крајем седамдесетих година[53] на светском тржишту условио пораст каматних стопа на дотадашње југословенске кредите.[54] Такође, почетак производње петрохемијских супстанци на Крку зависио је од увоза опреме и сировина из иностранства, чија цена је, у условима нафтне кризе, нагло скочила. Пораст цена увозних супстанци које су биле неопходне за производњу у петрохемијском комплексу, као и кашњења у грађевинским радовима који су се обављали на Крку, били су још неки од проблема у функционисању заједничког улагања. Међутим, упркос евидентним изазовима, све до средине 1981. године у званичним изјавама је још увек била истицана обострана жеља југословенског и америчког партнера да наставе са реализацијом започетог заједничког пројекта.[55]

Током 1982. године, амерички партнер донео је одлуку о повлачењу из даље изградње пројекта на Крку,[56] док су преговори око раскида уговора о заједничком улагању били настављени и у наредном периоду. Југословенско-амерички билатерални односи током осамдесетих година још увек су били добри. Ипак, некадашње америчко интересовање за систем самоуправног социјализма заменила

52 Cletus Coughlin, "Technology Transfer to Yugoslavia via Joint Ventures", *ACES Bulletin*, Vol. 24 (1982), 39–41.

53 Док је 1970. године барел нафте коштао 1,80 долара, током 1980. године његова цена износила је 36,83 долара. David S. Painter, "From Linkage to Economic Warfare: Energy, Soviet–American Relations, and the End of the Cold War", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas,* edited by Jeronim Petrović, (Palgrave Macmillan Charm, 2017), 297.

54 Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, (Princeton: Princeton University Press, 1995), 253–254.

55 ДАМСП, ПА, САД, Ф-98, досије 11, 434400, Телеграм ССИП Амбасади СФРЈ у Вашингтону, 3. јул 1981.

56 ДАМСП, ПА, САД, Ф-91, досије 9, 453069, Информација „ИНЕ-Загреб" о раскидању уговора са Dow Chemical Company, 25. новембар. 1982.

је перцепција Југославије као дужника америчких банака и међународних финансијских институција.[57] Међутим, на окончање заједничког улагања утицали су и измењени трендови у међународној економији услед нафтне кризе, која се недвосмислено одражавала на петрохемијску индустрију. *Дау кемикал* је у таквим околностима био приморан да промени стратегију пословања, због чега је почетком осамдесетих година дошло до отпуштања или потпуног окончања рада филијала ове компаније у Јапану, Јужној Кореји и Саудијској Арабији. Такође, у том периоду је дошло и до окретања ка новој стратегији компаније, ослоњеној на производњу у домену фармацеутске индустрије која није у толикој мери зависила од цене нафте на светском тржишту.[58]

Повлачење америчке компаније са Крка наишло је на негативан одзив и у југословенској штампи.[59] Дискурс чланка у листу *Комунист* изражавао је чак оштру критику система удруживања домаћег и страног капитала као начина стицања додатног капитала и девизних средстава у југословенској привреди.[60] Након раскида Уговора, упркос томе што је југословенска штампа о томе остала нема, сарадња између *ИНА*-е и *Дау кемикал* компаније још увек је подразумевала ангажман америчке стране кроз техничку подршку за почетак производње на хрватском острву.[61] Производња на Крку отпочела је званично 1984. године у оквиру предузећа *ДИНА-Петрокемија*, а уместо америчке компаније, *ИНА* је тада удружила средства с великим бројем југословенских организација рада из домена хемијске и петрохемијске индустрије. Кроз самоуправне споразуме, организације из свих југословенских република и покрајина обавезале су се на дугорочно улагање капитала у комплекс на Крку, а требало је да *ДИНА*, са своје стране, своје нове партнере снабдева сировинама.[62]

57 Slobodan G. Marković, "Yugoslavia and the United States in the 1980s. How did an Important Partnership Become a Matter of Secondary Importance?", *Srpsko--američki odnosi: Trideset godina od pada Berlinskog zida*, ur. Dragan R. Simić, Dragan Živojinović, Stevan Nedeljković, (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2021), 98–100.

58 Thomas Cummings, Yury Boshyk, and Chris Martin,"DINA Yugoslavia 1990: Case Study Search for a Foreign Partner", *European Management Journal* 10/1 (1992), 63.

59 HR-HDA-2031, k. 3879, „Amerikanci su odustali", *Politika ekspres*, 15. januar 1982; Rajko Vujatović, „Partner gubi računicu", *Borba*, 18. januar 1982,; Stjepan Rudžak, „Zakočene milijarde", *NIN*, 31. januar 1982, 13–14; G. Moravček, „Cene otkazale ugovor", *Večernje novosti*, 24. novembar 1982, 7.

60 HR-HDA-2031, k. 3879, „Tko i zašto traži alibi za Krk", *Komunist*, 15. januar 1982.

61 Г. Моравчек, „Улог постаје кредит", *Борба*, 7. август 1984, 4.

62 HR-HDA-2031, k. 3879, „Zajedništvo pokreće DINU", *Večernji list*, 31. mart – 1. april 1984, 6–7; HR-HDA-2031, k. 3879, „Start u neizvesnu budućnost", *Danas*, 2. april 1984.

Почетак производње петрохемијског објекта у суштини је значио реализацију прве фазе заједничког улагања кроз производњу полиетилена ниске густине, затим винилхлорид-мономера и етилен-дихлорида. Поред успешног почетка производње, на Крку ипак није дошло до производње етилена,[63] „срца петрохемије", односно основног елемента за производњу свих наведених петрохемијских супстанци. С обзиром на његову неопходност у процесу производње, *ДИНА* је наставила са увозом етилена и у наредном периоду.[64]

Закључак

Пре пола века Андреј Митровић истицао је потребу за свеобухватнијим проучавањем привредних тема као предуслова за разумевање узрока немачког ширења на југоисток, а касније и путева финансијског капитала на Балкану. Наглашавајући значај сарадње историје с другим наукама, Митровић је остварио важан допринос у афирмацији проучавања економске историје кроз разноврсне теме којих се у својим истраживањима дотицао, што кроз самосталне радове, што кроз генерације економских историчара које су остале иза њега. Економска тематика и феномени попут економске помоћи, трговинске размене, трансфера технологија или сарадње између привредних субјеката у прошлости, представљају значајну призму кроз коју се могу пратити и анализирати комплексне динамике у међународним односима. Случај удруживања америчке компаније *Дау кемикал* са југословенским предузећима *ОКИ* и *ИНА* превазилазио је ниво сарадње привредних субјеката. Био је то пример интеракције политике и економије, односно тога како су економски односи давали замајац политичким односима и обратно. Петрохемијски комплекс на Крку, као резултат заједничког улагања између *ИНА*-е и *Дау кемикала,* требало је да представља окосницу развоја југословенске петрохемијске индустрије, а истовремено и до тада највећу америчку инвестицију у Југославији, која је изазивала велике поделе у југословенским политичким круговима. Почетком осамдесетих година, интересовање америчког партнера за завршетак изградње објекта на Крку нестајало је како је Југославија све више била перципирана као реципијент америчких кредита. Анализиране студије случаја илуструју како економске одлуке, попут инвестиција и међународ-

63 Salih Zvizdić, „Je li DINA čisti promašaj?", *Danas*, 24. septembar 1985, 16–18.

64 HR-HDA-2031, k. 3879, Љ. Милановић, „Трећа фаза прва брига", *Вечерње новости*, 22. мај 1985, 7.

них партнерстава, могу бити условљене политичким интересима двају земаља, али и на који начин су подложне спољним факторима, попут економских криза. Упркос превременом окончању југословенско-америчког партнерства, америчке технологије и стечена знања из времена заједничког улагања представљали су трајно наслеђе за будућу производњу на Крку која се, упркос честим променама власничких структура, одржала све до 2015. године.

Референце

Borba

Danas

Ekonomska politika

INA– vjesnik industrije nafte

Nedeljna Dalmacija

NIN

Pregled

Službeni list SFRJ

Adamović, Ljubiša, Lempi, Džon i Priket, Rasel. *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*. Beograd: Radnička štampa, 1990.

Aleksić, Vesna. „Andrej Mitrović o važnosti izučavanja ekonomske istorije". *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2 (2013), 69–76.

Brandt, Ellis N., *Growth Company: Dow Chemical's First Century.* East Lansing: Michigan State University Press, 1997.

Čisti računi Željezne lady: sjećanja. Priredio Tvrtko Jakovina. Zagreb: Profil multimedija, 2011.

Coughlin, Cletus. "Technology Transfer to Yugoslavia via Joint Ventures". *ACES Bulletin*, Vol. 24 (1982), 21–44.

Cummings, Thomas, Boshyk, Yury, and Martin, Chris. "DINA Yugoslavia 1990: Case Study Search for a Foreign Partner". *European Management Journal*, 10/1 (1992), 60–73.

Cvetković, Emilija. „'Dva plana i dva maršala' u svetlu jugoslovensko-američkih odnosa (1947–1951)", *Baština 55* (2022), 253–270. (ćirilica)

Cvetković, Emilija. „Novi oblici ekonomske saradnje sa inostranstvom i(li) samoupravljanje: Institucionalni okviri zajedničkih ulaganja u Jugoslaviji tokom 1967. i 1968. godine". *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju,* ur. Jelena Minović, Milica Kočović De Santo, Aleksandar Matković, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 212–232.

Gatejel, Luminita. "A Socialist–Capitalist Joint Venture: Citroën in Romania during the 1980s". *The Journal of Transport History*, vol. 38, no. 1 (2017), 70–87.

I tako bih to vrijeme prolješkario: Dnevnik Ivana Bukovića Ćire – novo čitanje hrvatske poslijeratne povijesti. Mislim si ja svoje, kn. II, priredio Josip Pandurić. Zagreb: Disput, 2023.

Igrutinović, Milan. „Jugoslovensko-američki ekonomski odnosi (1954–1968)", doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2018.

Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.

Kamberović, Husnija. *Džemal Bijedić: politička biografija. 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, 2017.

Kent, Robert'Bo. "Banking On Belgrade: Nixon's Foreign Aid Policy With Yugoslavia (1970–1974)" *Voces Novae*, 12, no. 1 (2020), https://digitalcommons.chapman.edu/vocesnovae/vol12/iss1/3 (18. 1. 2024.)

Kovačević, Milan R. *Finansiranje domaćih organizacija udruženog rada; Specifičnosti, funkcionisanje i problemi*, Beograd: Institut za ekonomiku industrije, 1987.

Lazic, Milorad. *Unmaking Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*. Lexington Books, 2022.

Lenac, Helena. "Joint Ventures as Vehicles of Technology Transfer to the Third World". doktorska disertacija, New York University, 1985.

Marković. Slobodan G. "Yugoslavia and the United States in the 1980s. How Did an Important Partnership Become a Matter of Secondary Importance?", *Srpsko-američki odnosi: Trideset godina od pada Berlinskog zida,* ur. Dragan R. Simić, Dragan Živojinović, Stevan Nedeljković, Beograd: Fakultet političkih nauka, 2021, 96–106.

Merzel, Vlado. „Pedeset godina petrokemijske proizvodnje plastike u Hrvatskoj, Dioki d. d. 1959–2009", *Polimerni materijali i dodatci polimerima* (zbornik radova), uredile Maja Rujnić-Sokele, Zagreb: Društvo za plastiku i gumu, 2009, 1–11.

Miljković, Marko. "Making Automobiles in Yugoslavia: Fiat Technology in the Crvena Zastava Factory, 1954–1962". *The Journal of Transport History,* 38, no. 1 (2017): 20–36.

Mitrović, Andrej. „Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evope 1933–1941", *Jugoslovenski istorijski časopis* XIII, 3–4, (1974), 5–42.

Mitrović, Andrej. „Nemački privredni prostor i Jugoistočna Evropa 1933: (prilog istoriji nastanka nacističkih planova)". *Istorijski časopis*, 21 (1974), 225–240. (ćirilica)

Mitrović, Andrej. *Strane banke u Srbiji, 1878–1914: politika, progres evropski okviri*. Beograd: Stubovi kulture, 2004. (ćirilica)

Nekrasov, Viacheslav. "Decision-Making in the Soviet Energy Sector in Post-Stalinist Times: The Failure of Khrushchev's Economic Modernization

Strategy", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Petrović, Palgrave Macmillan Charm, 2017, 165–199.

Nippa, Michael and Reuer, Jeffrey J. "On the Future of International Joint Venture Research", *Journal of International Bussines Studies*, vol. 50 (2019), 555–597.

Painter. David S. "From Linkage to Economic Warfare: Energy, Soviet–American Relations, and the End of the Cold War", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, edited by Jeronim Petrović, Palgrave Macmillan Charm, 2017, 283–318.

Péteri, György. "Nylon Curtain—Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe". *Slavonica*, vol. 10. no. 2 (2004), 113–123.

Pula, Besnik. *Globalization under and after Socialism: The evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*, Stanford University Press, 2018.

Rajković, Milić P. *Nafta i prirodni gas*. Novi Sad: Prometej, 2009.

Spitz, Peter H. *Primed for Success: The Story of Scientific Design Company: How Chemical Engineers Created the Petrochemical Industry*. Springer International Publishing, 2019.

Szobi, Pavel. "Between Ideology and Pragmatism: The ČSSR, the GDR and West European Companies in the 1970s and 1980s". *European Review of History*, vol. 21, no. 2 (2014), 255–269.

Tomka, Béla. "Globalization in Socialist Eastern Europe: A Turn in Research and its Discontents". *European History Quarterly*, vol. 53, no. 4 (2023), 685–696.

Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2016.

Vučetić, Radina. *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*,. Beograd: Clio, 2016.

Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

MA Emilija Cvetković, Research Assistant
Institute of Economic Sciences, Belgrade
emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

BETWEEN ECONOMY AND POLITICS: THE DOW CHEMICAL IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Dow Chemical entered the Yugoslav market for global expansion, capitalizing on the country's unique economic system and the political dynamics of the Cold War. Being the first socialist country where Dow invested through joint ventures with local enterprises like OKI and INA, these operations exemplified the intricate link between politics and economics. The successful DOKI joint venture facilitated the transfer of American technologies into Yugoslavia. However, Dow Chemical strategically terminated a crucial joint venture with INA in the petrochemical industry due to economic challenges and shifting global dynamics. Nevertheless, its enduring legacy persisted in Krk's production until 2015, highlighting the intricate relationship between politics and business in Dow Chemical's Yugoslav experience.

Keywords: Dow Chemical, OKI, INA, Yugoslav-American relations, joint ventures, petrochemical industry

МА Ђорђе Лалић, истраживач-приправник
Одељење за историју, Филозофски факултет
Универзитет у Београду
djordjeblok30@gmail.com

ФРАНЦУСКИ УТИЦАЈ НА НАСТАНАК И РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВАЗДУХОПЛОВНЕ ИНДУСТРИЈЕ (1923–1931)

Апстракт: У раду се анализира француски утицај на настанак и развој југословенске ваздухопловне индустрије у међуратном периоду. Француски утицај огледао се у финансијској помоћи, индустријској сарадњи и технолошком трансферу између фабрика авиона и авионских мотора из Француске и Југославије. У раду се обрађују финансијски аспект индустријске сарадње, лиценцирана производња француских авиона и авионских мотора у домаћим фабрикама, техничка подршка коју су француске фабрике пружале, као и директно учешће француских предузећа и њиховог капитала у пројектима оснивања југословенских фабрика и покретања њихове производње.

Кључне речи: ваздухопловна индустрија, Француска, Краљевина Југославија, фабрике авиона, индустријска сарадња

Андреј Митровић се први међу домаћим историчарима бавио економском историјом. Он је међу првима увидео значај економске историје за проучавање прошлости у целини и оснивач је овог историјског правца у домаћој историографији. Његово вишедеценијско истраживање било је фокусирано на делатност страних банака и њихов утицај на политику држава непосредно пред Први светски рат. Његово дело *Стране банке у Србији 1882–1914* једно је од првих дела класичне економске историје на овим просторима.

Када је реч о економској историји, она обухвата широк спектар истраживања, међу којима и истраживања привредне, пословне и трговачке историје, историје новца, цена, производње, размене, потрошње, надница, макроекономске и микроекономске историје.[1] Економска историја је методолошки прецизно утемељена[2] и међу разним поделама налази се подела економске историје на пословну историју и историју макроекономије. Пословна историја (business history) бави се систематским проучавањем појединих фирми на основу података о њиховом пословању. Таква истраживања омогућавају да се боље разумеју позиције појединих индустрија, а преко њих и целог привредног система. [3] Један од оснивача и утемељивача овог историјског правца био је амерички економски историчар Норман С. Б. Грас.[4]

Овај рад не бави се искључиво пословном историјом. То свакако јесте његов најзначајнији део будући да се у раду обрађују настанак, развој и пословање неколико предузећа ваздухопловне индустрије. Акценат ипак није стављен на њихово финансијско пословање, већ на настанак и развој ових предузећа. Привредна неразвијеност и непостојање сродних индустријских грана (попут аутомобилске) значили су да је модел настанка и развоја југословенске ваздухопловне индустрије био другачији у односу на модел у индустријски развијенијим европским државама. Настанак ове индустрије диктирале су потребе државе, као и инострана помоћ, како техничка (know-how), тако и финансијска. Она је пронађена у Француској, најзначајнијем војном и политичком савезнику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У складу с тим, рад такође садржи елементе политичке историје. Основна теза овог рада је та да су француска држава и њена ваздухопловна индустрија имале кључан утицај на настанак и развој југословенске међуратне ваздухопловне индустрије.

Када је реч о ваздухопловству у Србији и Југославији, Француска је имала пресудан утицај не само на настанак југословенске

---

1 Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века,* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 29; John U. Nef, "What Is Economic History", *The Journal of Economic History,* Vol. 4 (1944), 6–9.

2 За основе методологије економске историје вид. Carlo M. Cipolla, *Between History and Economics: An Introduction to Economic History*, (Oxford: Blackwell 1991).

3 Џон Тош, *У трагању за историјом. Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје,* (Београд: Клио, 2008), 160–161.

4 Грас је методолошке и теоријске основе пословне историје изнео у делу *Business and Capitalism: An Introduction to Business History* (New York: F.S. Crofts and Company, 1939).

ваздухопловне индустрије већ и на настанак ваздухопловства. Сами почеци српског војног ваздухопловства били су везани за Француску. Првих шест официра-пилота српске војске обуку је стекло у Француској, током 1912. године.[5] Први авиони које је српска војска користила у Балканским ратовима били су авиони Блерио XI (Blériot) француске производње.[6]

Српска влада је на Крфу тражила помоћ од Француске у циљу обнављања авијације. Влада је инсистирала да Французи обезбеде правац будуће ваздухопловне службе. Обнова српских ескадрила почела је у марту 1916. Пилоти и механичари су се интегрисали у француске ескадриле на Солунском фронту. Коначно, 20. маја 1916. године, од Источне војске одвојено је пет ескадрила за српску војску. Ове ескадриле су биле у склопу француских ваздухопловних снага.[7] Французи су српске јединице звали *Аеронаутика Српске војске*, а српска војска их је звала *Српска авијатика*.[8] Српска авијатика је била подређена француској Источној (а касније и Угарској) војсци.[9] Када се у фебруару 1920. године са Балкана повукла француска Дирекција Српске авијатике, Војсци Краљевине СХС је предат сав материјал Српске авијатике, али и Француске Аеронаутике Источне војске са Солунског фронта.[10]

Убрзо се показало да је немогуће одржавати ваздухопловство искључиво набавкама из иностранства. До 1924. године ратно ваздухопловство је услед велике материјалне оскудице остало у оном

5 Милић Милићевић, „Обука првих српских ваздухопловаца“, *Годишњак за друштвену историју,* 8, 3, (2001), 239–240.

6 Небојша Ђокић, „Стварање српског ваздухопловства у контексту модернизације српске војске“, *Вредновање ваздухопловних традиција,* (Београд: „Војска“, 1994), 74.

7 Мари-Катрин Вилату, „Француска и почеци српске војне авијације“, *Сто година српског војног ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014), 49–53; Чедомир Јанић, Радослав Радосављевић, *55 година југословенског ваздухопловства,* (Београд: Дирекција за цивилну ваздушну пловидбу СФРЈ: Туристичка штампа, 1966), 17.

8 Небојша Ђокић, Радован Радовановић, „Стварање ваздухопловства Краљевине СХС и формирање ратне доктрине“, *Записи. Годишњак историјског архива Пожаревац,* 6 (2017), 113–114.

9 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1921,* (Beograd: Narodna knjiga, 1988), 83.

10 Ђокић, Радовановић, „Стварање ваздухопловства Краљевине СХС и формирање ратне доктрине“, 113–114; Небојша Ђокић, Бранко Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС,* (Београд: Метафизика, 2017), 13–15; Небојша Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, *Српска слободарска мисао,* 3 (2010), 53–55; Небојша Ђокић, „Ловачки авиони Краљевине СХС/ Југославије до почетка тридесетих година 20. века“, *Весник: орган војних музеја,* 39 (2012), 240–241.

обиму у ком је и формирано 1919–1920, са свега неколико готово неупотребљивих ратних ескадрила. Већина опреме наслеђене од Српске авијатике и Француза, као и ратног плена, била је при крају ресурса.[11] У таквим условима, а у складу са одлукама војске, одлучено је да је неопходно подићи домаћу ратну индустрију довољну за одбрану земље. То је подразумевало и оснивање домаће ваздухопловне индустрије, а за тако нешто био је неопходан стратешки партнер. Француска је била логичан избор.

Неопходно је поменути и привредно стање у којем се Краљевина налазила у време оснивања првих фабрика авиона. Непосредно након рата, бивши аустроугарски крајеви земље били су значајно индустријски развијенији од остатка државе. Територија предратне Србије претрпела је тешка разарања током ратне окупације. Привреда је била девастирана, а пољопривредни, индустријски и саобраћајни сектор разорени. Фабрике и рудници су експлоатисани, капитал је готово потпуно нестао, оштећен је банкарски систем, велики број радника је страдао у рату, а постојећа механизација је однета.[12]

Пољопривредна производња је након рата била доминантан привредни сектор и чинила је око 63% националног дохотка. Аграрно становништво чинило је чак 76% радно способног становништва. Пољопривредне крајеве карактерисала је аграрна пренасељеност и недостатак индустрије која би апсорбовала вишак људи. Индустријски сектор представљао је мали део југословенске привреде. Постојећа индустрија била је углавном прерађивачка и наслоњена на пољопривреду. Само 10% радно способног становништва је учествовало у индустријској производњи средином двадесетих година. Индустрију је одликовала застарела механизација, недостатак капитала, неквалификована радна снага, зависност од страних инвестиција и лоша инфраструктура.[13]

Производња савремених авиона и авионских мотора у привредно заосталој земљи, која до тада није производила ни парне машине, представљала је велики изазов за једну слабо индустријализовану земљу као што је била Југославија.[14] Оснивање домаће ваздухопловне индустрије није био лак подухват, поготово када се радило о

11 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije: 1922–1935*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 38.

12 Јелена Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану. Текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919–1929,* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018), 50.

13 Исто, 55–56.

14 Чедомир Јанић, Огњан Петровић, *Кратка историја ваздухопловства у Србији,* (Београд: Аерокомуникације, 2011), 33.

фабрикама авионских мотора. За разлику од већине индустријских земаља код којих су се у оквиру аутомобилске индустрије развиле ваздухопловна индустрија и индустрија авионских мотора, у Југославији је тај процес био обрнут. Југославија није имала аутомобилску индустрију, а због потреба државе потенциран је развој ваздухопловне индустрије.[15]

Развој југословенске ваздухопловне индустрије започео је у Новом Саду, а изградња првих фабрика кренула је 1923. Међутим, интересантан је модел који је држава осмислила. Планирано је да производњу авиона за потребе војске преузму приватне фабрике.[16] Фабрика Икарус основана је приватном иницијативом неколико привредника из Новог Сада, на челу са поморским официром и пилотом аустроугарске војске Димитријем Коњевићем. Коњевић је био први командант Поморског ваздухопловства, а уз себе је имао инж. Јосипа Микла, конструктора хидроавиона у Аустроугарској.[17] У августу 1923. Коњовић је одлучио да оснује авионску индустрију у земљи. Главни финансијер Икаруса био је велеиндустријалац др Гедеон Дунђерски.[18] Микл је пристао да се придружи оснивачима, у својству техничког директора. Тако је 13. октобра 1923. године основана фабрика *Икарус – прва српска индустрија аероплана, аутомобила и стројева Ковачевић и другови*.[19] Исте 1923. основана је и *Прва српска фабрика аероплана Ж. Рогожарски*, такође у Новом Саду. Фабрику је основао Живојин Рогожарски, и она је у почетку била столарска радионица. У сарадњи са Командом Ваздухопловства, фабрика је већ 1924. премештена у Београд.[20] У првим годинама, фабрика је вршила поправке авиона а потом и израђивала мање серије школских авиона страних конструкција. Фабрике Икарус и Рогожарски су у почетку копирале аустроугарске аероплане Бранденбург (Hansa – Brandenburg). [21]

---

15 Исто, 35.

16 Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije: 1922–1935,* 29–30; Јанић, Радосављевић, *55 година југословенског ваздухопловства,* 19.

17 Бојан Димитријевић, Милан Мицевски, Предраг Миладиновић, *Краљевско ваздухопловство 1912–1945: Војно ваздухопловство Краљевине Србије-СХС-Југославије 1912–1945,* (Београд: Медија центар „Одбрана“), 159.

18 Nikola Žutić, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1945*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004), 21.

19 Никола Жутић, Лазар Бошковић, *ИКАРУС-ИКАРБУС*: 1923–1998, (Београд: ИКАРБУС, 1998), 15.

20 Јелена Рогожарски, *Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски (1938–1944),* мастер рад у рукопису, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 18–19.

21 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo*, 19.

Домаћа ваздухопловна индустрија је од самог почетка своје делатности била важан извор за опремање и Ваздухопловства Војске и Поморског ваздухопловства.[22] Развој домаће ваздухопловне индустрије потенциран је и због чињенице да је већина авиона и авионских мотора израђивана по страној лиценци, која је била врло скупа. Модел је увек био исти; у иностранству би се купио одређени контингент авиона, а уз њега би се увек тражила и лиценца за домаћу производњу.[23] Стране фабрике су Краљевини продавале лиценце са комплетним фабрикационим цртежима. У пракси се плаћала глобална сума која се, за један тип авиона, кретала између једног и два милиона динара. Осим тога, за сваки израђени авион плаћало се између 4 и 10%,[24] што се може видети по фабричкој документацији.[25] Лиценца за авионске моторе била је још скупља. Зато је држава потенцирала ширење ваздухопловне индустрије у сферу производње авио-мотора.[26]

Током двадесетих година, француски утицај на настанак и југословенског ваздухопловства и ваздухопловне индустрије био је више него очигледан. Ваздухопловство је летело на француским авионима, у домаћим фабрикама су прављени авиони по француским лиценцама, подизане су фабрике у сарадњи с француским фирмама, а чак је и француском капиталу допуштено да уђе на југословенско тржиште, иако се војска трудила да капитал буде домаћи. У сфери индустријске сарадње, Француска се наметала као природан стратешки партнер. Француски интереси били су вишеструки. Политички интерес је био да Југославија, кроз јаку војску, буде снажан гарант европског Версајског система. Економски интерес свакако не треба занемарити. Ваздухопловна индустрија била је најновија и најскупља грана војне индустрије, а ваздухопловство најскупљи род војске. Француска ваздухопловна индустрија је из рата изашла на врло завидном нивоу, са неколико светски познатих фабрика. Доминирати на тржишту државе величине Краљевине Југославије, са материјалног становишта уопште није било безначајно. Због свега наведеног не изненађује што

22 Ђокић, Радовановић, „Стварање ваздухопловства Краљевине СХС и формирање ратне доктрине“, 113.

23 Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 91.

24 „Преко 90% свих наших аероплана израђено је у нашим фабрикама“, Политика, 19. март 1936, 13.

25 Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије 65, фасцикла 337, јединица 976, Допис III. бр. 7209, Фабрика Рогожарски Команди Ваздухопловства Војске, 22. март 1932. (у даљем тексту: АЈ, 65–337–976).

26 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo,* 31–32.

се Француска у првој послератној деценији наметнула као највећи и готово једини извозник авиона, технологије и остале ваздухопловне опреме у Југославију.[27]

Услед лоше материјалне ситуације у Краљевини, било је потребно добити кредит за опремање ваздухопловства. Француски Сенат је 17. децембра 1923. одобрио зајам од 300 милиона француских франака за набавку оружја и неопходних привредних постројења од француске државе и француских фирми. Из тих средстава било је набављено 206 авиона, 321 мотор за авионе и 1 балон. [28] То је била прва озбиљна послератна набавка за ваздухопловство. Набавком авиона из француског зајма Ваздухопловство Војске је у највећој мери било опремљено француским типовима авиона.

С обзиром на блиске идеолошке и политичке везе с Француском, југословенско ваздухопловство се осим набавке ваздухопловног материјала ослањало и на француску ваздухопловну доктрину. Принципи употребе ваздухопловних снага у рату у потпуности су били преузети од француског ваздухопловства. Командант Ваздухопловства генерал Станојловић, који је на челу Ваздухопловства заменио генерала Узелца 1923. године, био је убеђен да се треба ослањати на Француску, па је чак говорио и „да ће Ваздухопловство Краљевине СХС бити деташман француске авијације“.[29]

Због могућег сукоба са Италијом средином двадесетих година, Југославија је уз подршку Француске предузела мере за ојачање одбране земље и модернизације војске. У оквиру тог програма намеравано је и да се постигне паритет са Италијом у авијацији, што је значило да је у року од пет година (од 1926) требало набавити 800 борбених авиона и повећати снагу ваздухопловства на 50 ескадрила. У тако великом пројекту наоружавања држава се није могла ослонити само на увоз, па је још једном стратешки партнер пронађен у Француској. План Краљевине је био да се већина тих авиона произведе у домаћим фабрикама. [30] Очекивано, као авиони за модернизацију одабрани су француски типови Бреге XIX (Bréguet) и Потез XXV (Potez) и набављене су лиценце за домаћу производњу.[31] То свакако није било изводљиво у само две постојеће фабрике. Зато је домаћа

27 Бранко Надовеза, Небојша Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије. Војна и ваздухопловна индустрија,* (Београд: Метафизика, 2014), 118.

28 Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije: 1922–1935*, 26; 39.

29 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo*, 17; Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije: 1922–1935*, 38; 202.

30 Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 91–92.

31 Исто.

ваздухопловна индустрија морала да се прошири. Година 1927. била је значајна година за југословенску ваздухопловну индустрију. Те године основане су фабрика Змај у Земуну,[32] Државна фабрика авиона у Краљеву,[33] Индустрија аеропланских мотора у Раковици,[34] док је фирма Јасеница А.Д. у власништву француског капитала почела са производњом француских авио-мотора.[35]

Упркос чињеници да су у Краљевини пословале већ споменуте фабрике Икарус и Рогожарски, Војска је проценила да је потребно основати и једну државну фабрику авиона. Одлучено је да се Ваздухопловно-технички завод измести из Петроварадина у Краљево и да се претвори у фабрику авиона у државном власништву. Нова локација је одабрана из стратешких разлога.[36] Пројекат изградње *Државне фабрике авиона* у Краљеву (ДФА) започео је 1926, када је Команда Ваздухопловства за израду пројекта фабричке зграде ангажовала др Милутина Миланковића.[37]

Паралелно са изградњом фабрике вођени су и преговори са француском фирмом Бреге за куповину лиценце за производњу авиона Бреге XIX. Југословенској страни није било довољно само да купи лиценцу, будући да у Краљеву није било радника који су били обучени да раде у фабрици и производе модерне авионе. Од Француза је тражено да осим лиценце, уговором прихвате обавезу да обуче југословенске раднике за самосталну производњу авиона, а да за то време они организују рад фабрике. У октобру 1927. године потписан је уговор са Лујем Брегеом (Louis Bréguet), коме је уступљена нова државна фабрика са свим инсталацијама, уз обавезу да се у њој организује производња 425 авиона Бреге XIX у року од 5 година, и обучи домаћи технички кадар који би након тога преузео самосталну израду авиона.[38] Основним уговором било је договорено да Министарство Војске и Морнарице у Краљеву сагради станове за раднике, директора, технички персонал, стручне и остале раднике из

32 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo*, 36.

33 Miroslav Filipović, *Kraljevski avioni. Fabrika aviona u Kraljevu 1927–1942,* (Kraljevo: Kronos international, 1995), 30.

34 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo,* 32–34.

35 Владимир Љ. Цветковић, „Успон и пад југословенско-француске сарадње у области авио-индустрије на примеру Јасенице АД од 1927. до 1939. године“, *Сто година српског војног ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* (Београд: Медијски центар „Одбрана“, 2014), 85–87.

36 Filipović, *Kraljevski avioni*, 30.

37 Исто, 32–33.

38 АЈ, 65–337–976, Пов. В. Бр. 121, Пројекат уговора за израду у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца металних аероплана типа Бреге XIX, 6. април 1927. г.

Француске.[39] Фирма Бреге имала је и друге олакшавајуће околности, као што је ослобађање од плаћања такси, пореза и царина на сировине и све потребе за израду аероплана.[40]

Прве серије авиона Бреге XIX у Југославију су стигле из већ поменутог француског зајма од 300 милиона франака, којим је купљено 100 авиона овог типа.[41] Југославија је била највећи инострани корисник и највећи инострани произвођач авиона Бреге XIX.[42] Производња тог авиона повезала је читаву југословенску ваздухопловну индустрију. Иако су авиони склапани у фабрици у Краљеву, делови за Бреге прављени су и у фабрикама Икарус (елисе, резервоари за уље и бензин) и Телеоптик (авионски инструменти), али и у другим фабрикама боја, лакова, дрвета, гума, каблова широм Југославије.[43] У међуратном периоду Ваздухопловство је користило преко 570 авиона Бреге XIX.[44]

Други авион у склопу велике модернизације био је Потез XXV. Истовремено са куповином 40 комада из Француске, Команда Ваздухопловства је од фабрике Потез откупила лиценцу за домаћу производњу.[45] У марту 1927. потписан је основни петогодишњи уговор са фабриком Икарус у вредности од 85.000.000 динара за израду 200 авиона Потез XXV са завршетком испорука до краја 1931.[46] У Југославији је укупно произведено 220 авиона овог типа, који је био други авион по бројности у југословенском Ваздухопловству, одмах после Бреге XIX.[47]

Доминантан фанцуски утицај у домаћој ваздухопловној индустрији могао се приметити и у индустрији авионских мотора. Након оснивања првих фабрика авиона, осећала се потреба за изградњом фабрике авионских мотора. У Југославији није постојала аутомобил-

---

39 Filipović, *Kraljevski avioni*, 59.

40 Filipović *Kraljevski avioni*, 39; Надовеза, Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије,* 241; Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 113.

41 Filipović, *Kraljevski avioni*, 31.

42 Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 82–84; Ђокић, Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*, 69.

43 Надовеза, Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југосалвије,* 244–245.

44 Исто, 259–260.

45 Годишњак Југословенског Ваздухопловства 1933/1934, 183; Радован Радовановић, Небојша Ђокић, „Фабрика Икарус и почеци српске ваздухопловне индустрије“, *Записи. Годишњак историјског архива Пожаревац,* 4 (2015), 190.

46 АЈ, 65–1493–2477, одељак „Икарус а.д. Творница аеро и хидроплана Земун“, Записник са IV редовне главне скупштине акционара, 3. јун 1928.

47 Надовеза, Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије,* 229–240; Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 105–110; Ђокић, Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*, 98–110; Жутић, Бошковић, *ИКАРУС-ИКАРБУС*, 18; 21.

ска индустрија, што је знатно отежавало развој индустрије авионских мотора. За стратешког партнера одабрана је француска фирма Гном-Рон (Gnome et Rhône). У почетку је требало израђивати мотор *Јупитер* од 500 КС те француске фабрике. Фабрика Икарус се одазвала јавном конкурсу Команде Ваздухопловства у циљу оснивања домаће фабрике мотора. Икарус се уговором обавезао да ће о свом трошку подићи самосталну фабрику за израду мотора у Раковици, требало је да и правно и економски буде потпуно зависна од Икаруса, а држава се обавезала да ће у наредном периоду поручити 400 мотора.[48] Фабрика је понела име *Индустрија аеропланских мотора А.Д.*, познатија као ИАМ.[49] Основана је са основним капиталом од 15.000.000 динара. Пројектовање и организацију фабрике извео је њен генерални директор, Француз Серже Шкаф,[50] кога на истој позицији налазимо и скоро 10 година касније.[51] Из истог документа сазнајемо и да су од седморице чланова управног одбора фабрике током 1936. године, чак тројица били Французи.[52] У почетку, учешће националног капитала било је 50%, а фабрика се углавном ослањала на француску индустрију. Током 1936. од Француза је откупљена њихова половина предузећа, чиме је фабрика у Раковици национализована.[53]

Друга фабрика авио-мотора која је имала везе са француском индустријом било је предузеће Јасеница А.Д. основано почетком 1923. у Смедеревској Паланци. Услед недостатка капитала, власници су искористили пословне и политичке везе с Француском, и значајан капитал обезбеђен је од стране француских акционара. Предузеће се у почетку бавило оправком и производњом железничких вагона, али је пословало с губитком. До 1927. године француски акционари су изгубили интересовање и одлучили да се повуку из посла. Купце свог удела у власништву пронашли су у фирми *Societe Lorreine* из Аржантеја код Париза, која се бавила производњом авионских мотора. Улазак Друштва *Lorreine* на југословенско тржиште авионских мотора није био случајност, имајући у виду да је већина авиона Ваздухопловства Војске користило моторе управо ове фирме. Осим

48 АЈ, 65–337–976, Пов. В. Т. Бр. 3065, Пројекат уговора за подизање фабрике за израду аеропланских ратних мотора, 2. фебруар 1927.

49 Димитријевић, Мицевски, Миладиновић, *Краљевско ваздухопловство 1912–1945,* 209

50 Žutić, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo*, 32–34.

51 АЈ, 65–615–1335, И. 3045 – Индустрија аеропланских мотора А.Д. Раковица-Београд, И(звештај) бр. 03045 за 1936. годину.

52 Исто. Радило се о индустријалцу Полу Лују Велеру, пензионисаном генералу Шарлу Вујмену и Полу Ферију.

53 „Десетогодишњица „Индустрије мотора А.Д.“ у Раковици“, *Време,* 23. новембар 1938, 7; Годишњак југословенског ваздухопловства 1937, *Ваздухопловна индустрија,* 1.

тога, тренутак у којем је Друштво *Lorreine* уложило капитал у предузеће Јасеница А.Д. поклапа се с периодом када је француски утицај на југословенско ваздухопловство и ваздухопловну индустрију био на врхунцу. Рачуница нових француских власника је била јасна – очекивали су се велики послови ремонта, али и израде нових серија авионских мотора *Lorreine* за потребе Ваздухопловства Војске. [54]

Државна фабрика авиона у Краљеву није била једина фабрика која је основана уз француску помоћ. Иако приватна, фабрика Змај никада не би настала да није било француске подршке. Била је то трећа приватна фабрика авиона у Краљевини Југославији. *Фабрика аероплана и хидроавиона „Змај" Петровић и Штерић А.Д.* основана је у Земуну у марту 1927.[55] Оснивачи фабрике били су инж. Јован Петровић и индустријалац Драгољуб Штерић. Јован Петровић је за време Првог светског рата живео у Француској, где се оженио кћерком власника познате фабрике авиона Анрио (Hanriot). Рене Анрио (René Hanriot) био је један од француских пионира авијације. На почетку Првог светског рата основао је компанију *Aeroplanes Hanriot et Cie*.[56] Након рата, Рене Анрио је предложио Петровићу да у Краљевини СХС подигне фабрику авиона. Понудио му је да по лиценци производи његове авионе и дао му најпотребније машине радилице. Петровић је прихватио понуду, вратио се у Краљевину и удружен са Штерићем основао фабрику „Змај".[57]

Фабрика „Змај" је отпочела свој рад са производњом два типа авиона фабрике Анрио. То су били школски авион Х-32 и хидроплан Х-41Х.[58] Фабрика је до 1929. укупно израдила 45 авиона Х-32, у три серије,[59] као и једну мању серију од 10 хидроплана Х-41Х.[60] Француски утицај на настанак фабрике „Змај" види се и из одабира првог фа-

54 Цветковић, „Успон и пад југословенско-француске сарадње у области авиоиндустрије на примеру Јасенице АД од 1927. до 1939. године", 86–87.

55 Никола Жутић, „Од настанка до нестанка (југословенско искуство српске авиоиндустрије 1923–1961. године)", *Сто година српскої војної ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* (Београд: Медија центар „Одбрана", 2014), 259.

56 Ђокић, Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*, 72–73.

57 Живан Вељовић, *Пет деценија „Змаја",* (Земун: „Змај" индустрија пољопривредних машина, 1972), 18.

58 Бојан Димитријевић, Предраг Миладиновић, Милан Мицевски, *Југословенско поморско ваздухопловство 1918–1991,* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 80.

59 Историјски Архив Београда, фонд Фабрика аероплана и хидроавиона „Змај" Петровић и Штерић А.Д. 2042, кутија 11, фасцикла 1, писмо фабрике „Змај" 17. јул 1930. (у даљем тексту: ИАБ, 2042, К11, Ф1).

60 Димитријевић, Миладиновић, Мицевски, *Југословенско поморско ваздухопловство 1918–1991,* 80; Ђокић, Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*, 90–91.

брикационог директора. Захваљујући сачуваном списку запослених из 1928. године, сазнајемо да је први фабрикациони директор „Змаја“ био извесни Пол Роснобле. За њега је наведено да је током рата био инструктор пилота и пилот ловац у ескадрили, после рата официр инспектор у интернационалној комисији за контролу авијатике у Немачкој, шеф фабрикације у фабрици Анрио у Паризу, као и да је у фабрици „Змај“ од почетка и да важи за врло стручног човека.[61] Из тога се може претпоставити да су оснивачи фабрике проценили да би најбоље било да им у почетку производње помажу стручњаци из матичне фабрике у Француској, посебно кад се у обзир узме да су прва два типа авиона у производњи били управо модели Х-32 и Х-41Х. Зависност од француског утицаја, али и техничка заосталост домаће ваздухопловне индустрије види се из чињенице да су комплексни делови за авионе увожени из Француске и монтирани у Југославији.[62]

Након почетног успеха, фабрика „Змај“ почела је да повећава број авиона који може да произведе. Поред два школска Физира домаће конструкције, фабрика је убрзо обогатила своју понуду са два нова француска ловачка типа. Први је био Гурду-Лесер Б3 (Gourdou-Leseurre B3). Ваздухопловство Војске је 1928. године купило 20 авиона Гурду-Лесер Б3, као и лиценцу за његову домаћу производњу.[63] Посао израде Гурду-Лесера добила је фабрика „Змај“, која је са Командом ваздухопловства склопила уговор у априлу 1929. године у износу од преко 4. 000.000 динара, за производњу серије од 20 авиона.[64] Други француски ловац који је крајем двадесетих година био израђиван у „Змају“ био је Девоатин Д-27 (Dewoitine D.27). Ваздухопловство Војске вршило је испитивања у Новом Саду у октобру и новембру 1928. године у присуству самог конструктора Емила Девоатина (Émile Dewoitine). Том приликом је донета одлука да се откупи лиценца за три авиона,[65] а посао израде добила је фабрика „Змај“.[66]

Ослањање на Француску у поменутом периоду оставило је велики утицај на развој ваздухопловства и ваздухопловне индустрије

61 ИАБ, 2042, К1, Ф1, Списак особља и радништва запосленог у фабрици „Змај“, 26. септембар 1928.

62 ИАБ, 2042, К1, Ф1, Техничко одељење Команде Ваздухопловства, акт В.Т.Бр. 68, 4. јануар 1928.

63 Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 101–103; Надовеза, Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије,* 223–225.

64 ИАБ, 2042, К15, Ф1, поруџбина бр. 3, 18. април 1929.

65 Надовеза, Ђокић, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије,* 227–228; Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 104–105; Ђокић, Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*, 97–98.

66 ИАБ, 2042, К3, Технички одсек Техничког одељења Комане Ваздухопловства, акт В.Т.Бр. 1483, 5. фебруар 1929.

у Краљевини.[67] До 1933. године око 1200 авиона набављено је директно из Француске или је рађено по француским лиценцама у домаћим фабрикама. То је чинило око 44% укупног броја авиона који су коришћени у Ваздухопловству Војске Краљевине СХС/Југославије између 1918. и 1941. године.[68] Међутим, то је био и врхунац француског утицаја. У поређењу са 1200 авиона француске конструкције до 1933. године, просто је невероватан податак да је између 1932. и 1941. године само 10 француских авиона набављено за Ваздухопловство Војске. Овај несклад говори сам за себе.

Разлози за прекид набавке француских авиона су бројни. Поред политичког разилажења и познате кризе француске ваздухопловне индустрије (између 1927. и 1937. године), значајни су били технички и економски аспекти. У литератури се као главни разлог окретања Великој Британији и њеним ловачким авионима наводи проблем с мотором опремљеним висинским компресором који Французи нису имали, због чега је каснила њихова производња модерних ловаца. Међутим, такав заокрет преоштар је да би се објаснио само тиме, посебно имајући у виду колики је значај Француска до тада имала за југословенску војску и ваздухопловство. До тако наглог разлаза свакако је дошло захваљујући хлађењу политичких односа две земље, али и новој економској реалности у којој је Југославија све више економски сарађивала с Немачком и Италијом.[69]

Последње серије француских авиона у југословенским фабрикама произведене су током 1931. године. Француски утицај је већ тада био у опадању, да би до средине деценије потпуно нестао. Због застаревања ваздухопловне опреме, војни врх је био приморан да отпочне модернизацију. Једина опција била је набавка из иностранства. После дужег колебања условљеног осцилацијама спољнополитичке оријентације Југославије, али и економским факторима, донета је одлука да се набаве најмодернији авиони британске и немачке конструкције, као и лиценце за њихову производњу у домаћим фабрикама.[70]

Закључак

Француски утицај на настанак и развој југословенске ваздухопловне индустрије био је вишеструк. Француска војска и авио-индустрија биле су узор и модел за Југославију. Ратно партнерство је током

67 Ђокић, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, 92.

68 Исто, 132.

69 Исто, 132–133.

70 Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo*, 134.

двадесетих година проширено и на привредну сарадњу у сфери ваздухопловне индустрије. Привредна заосталост југословенске краљевине отежавала је овај подухват који је сам по себи био већ довољно комплексан. У француској држави и њеној ваздухопловној индустрији пронађен је стратешки партнер без кога би настанак домаће ваздухопловне индустрије био готово немогућ. Француска је помагала Југославију финансијски, али се није наметала као посредник између своје приватне и југословенске ваздухопловне индустрије.

Француско-југословенска сарадња одвијала се у два модела. Први модел био је чисто пословни. Француске фабрике продавале су своје авионе и лиценце или Ваздухопловству Војске или југословенским фабрикама. Пословна сарадња је евентуално могла бити проширена техничком подршком коју би француска фабрика пружила приликом покретања фабричке произииводње лиценцираних авиона.

Други модел био је знатно сложенији и подразумевао је значајније ангажовање француских фабрика авиона. Овај модел подразумевао је директно учешће и сарадњу француских фирми приликом оснивања југословенских фабрика авиона и авионских мотора. То је могло бити партнерство или с Ваздухопловством Војске или с приватним фирмама. Пример првог случаја је оснивање Државне фабрике авиона у Краљеву, која је настала на захтев југословенске Војске, а у сарадњи са француском фирмом Бреге. Примери другог случаја су фабрика авиона „Змај“, која је настала у сарадњи с француском фирмом Анрио или пак Индустрија аеропланских мотора у Раковици, која је настала у сарадњи с француском фирмом Гном-Рон и уз директно учешће француског капитала. Француски утицај достигао је врхунац крајем двадесетих година, када почиње његов пад. До средине тридесетих година, француска ваздухопловна индустрија више није имала утицаја на развој југословенске ваздухопловне индустрије, која је сарадњу наставила с највећим фабрикама авиона из Велике Британије и Немачке.

Референце

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo trgovine i industrije. fond 65

Istorijski Arhiv Beograda. Fabrika aeroplana i hidroaviona „Zmaj“ Petrović i Šterić A.D. fond 2042

Политика

Време

Годишњак југословенског ваздухопловства

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1921,* Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije: 1922–1935,* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Вељовић, Живан, *Пет деценија „Змаја“,* Земун: „Змај“ индустрија пољопривредних машина, 1972.

Вилату, Мари-Катрин, „Француска и почеци српске војне авијације“, *Сто година српског војног ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014, 41–54.

Gras, Norman S. B, *Business and Capitalism: An Introduction to Business History,* New York: F.S. Crofts and Company, 1939.

Димитријевић, Бојан, Мицевски, Милан, Миладиновић, Предраг, *Краљевско ваздухопловство 1912–1945: Војно ваздухопловство Краљевине Србије-СХС-Југославије 1912–1945,* Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016.

Димитријевић, Бојан, Миладиновић, Предраг, Мицевски, Милан, *Југословенско поморско ваздухопловство 1918–1991,* Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Ђокић, Небојша, „Стварање српског ваздухопловства у контексту модернизације српске војске“, *Вредновање ваздухопловних традиција,* Београд: „Војска“, 1994, 67–75.

Ђокић, Небојша, „Ловачки авиони Краљевине СХС/Југославије до почетка тридесетих година XX века“, *Весник: орган војних музеја,* 39 (2012), 229.253.

Ђокић, Небојша, „Ваздухопловна сарадња Француске и Југославије између два светска рата“, *Српска слободарска мисао,* 87, 3 (2010), 11–194.

Ђокић, Небојша, Радовановић, Радован, „Стварање ваздухопловства Краљевине СХС и формирање ратне доктрине“, *Записи. Годишњак историјског архива Пожаревац,* 6 (2017.), 113–126.

Ђокић, Небојша, Надовеза, Бранко, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС,* Београд: Метафизика, 2017.

Жутић, Никола, *Авио-индустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији: 1918–1945,* Београд: Институт за савремену историју, 2004.

Жутић, Никола, Бошковић, Лазар, *ИКАРУС-ИКАРБУС: 1923–1998,* Београд: ИКАРБУС АД, 1999.

Жутић, Никола, „Од настанка до нестанка (југословенско искуство српске авио-индустрије 1923–1961. године)“. *Сто година српског војног ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014, 255–278.

Јанић, Чедомир, Петровић, Огњан, *Кратка историја ваздухопловства у Србији,* Београд: Аерокомуникације, 2011.

Јанић, Чедомир, Радосављевић, Радослав, *55 година југословенског ваздухопловства,* Београд: Дирекција за цивилну ваздушну пловидбу СФРЈ: Туристичка штампа 1966.

Јовановић, Мирослав, Радић, Радивој, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века,* Београд: Удружење за друштвену историју, 2009.

Милићевић, Милић, „Обука првих српских ваздухопловаца", *Годишњак за друштвену историју,* 8, 3 (2001), 231–246.

Надовеза, Бранко, Ђокић, Небојша, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије. Војна и ваздухопловна индустрија,* Београд: Метафизика, 2004.

Nef, John U., "What Is Economic History", *The Journal of Economic History,* Vol. 4 (1944), 1–19.

Радовановић, Радован, Ђокић, Небојша, „Фабрика Икарус и почеци српске ваздухопловне индустрије", *Записи. Годишњак Историјског архива Пожаревац,* 4 (2015), 179–191.

Рафаиловић, Јелена, *Развој индустрије на Балкану. Текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Бугарској 1919–1929,* Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.

Рогожарски, Јелена, *Прва српска фабрика аероплана Живојин Рогожарски (1938–1944),* мастер рад у рукопису, Београд: Филозофски факултет, 2021.

Тош, Џон, *У трагању за историјом. Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје,* Београд: Клио, 2008.

Filipović, Miroslav, *Kraljevski avioni. Fabrika aviona u Kraljevu 1927–1942*, Kraljevo: Kronos international, 1995.

Цветковић, Владимир Љ., „Успон и пад југословенско-француске сарадње у области авио-индустрије на примеру Јасенице АД од 1927. до 1939. године", *Сто година српског војног ваздухопловства: зборник радова. Књ. 1, Историјски развој,* Београд: Медија центар „Одбрана", 2014, 83–94.

Cipolla, Carlo M., *Between History and Economics: An Introduction to Economic History*, Oxford: Blackwell 1991.

MA Đorđe Lalić, Junior Research Assistant
Department of History, Faculty of Philosophy
University of Belgrade
djordjeblok30@gmail.com

FRENCH IMPACT ON THE CREATION AND THE DEVELOPMENT OF THE YUGOSLAV AIRCRAFT INDUSTRY (1923–1931)

This paper examines the impact of the French state and aircraft industry on the creation and development of the Yugoslav interwar aircraft industry. French influence was evident in the financial help, industrial cooperation, and technology transfer between the French and Yugoslav factories of aircraft and aircraft engines. The paper explores the financial aspect of industrial cooperation, the production of French aircraft and aircraft engines in Yugoslav factories under license, technical support provided by French companies, as well as the direct involvement of French companies and their capital in the creation of Yugoslav aircraft factories and the early production.

Keywords: aircraft industry, France, Kingdom of Yugoslavia, aircraft factories, industrial cooperation

Др Огњен Томић, истраживач-сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
omtomic@gmail.com

ПОЛИТИКА И ТРГОВИНА. ПРИМЕР ЈУГОСЛАВИЈЕ И ИТАЛИЈЕ 1963–1978.

Апстракт: У раду се анализира однос између трговинских и политичких односа, на основу стручне литературе и примера из односа Југославије и Италије у периоду од 1963. до 1978. године. Посматран је општи развој трговинских и политичких односа у овом периоду, као и појединачни случајеви. Детаљно су обрађене три кризе политичких односа (1967, 1970. и 1974) и њихов утицај на економске односе, као и две кризе у економским односима (1968. и 1974) и њихов утицај на политичке односе.

Кључне речи: међународна трговина, Хладни рат, односи Италије и Југославије, економска историја

Повезаност трговине и политике

Током већег дела људске историје, међународна трговина није била слободна. Од постанка цивилизације, различите државе, градови и локални властодршци тежили су да контролишу проток робе преко своје територије и да, по могућству, зараде што више од њеног царињења. С настанком модерних држава и експанзијом светске трговине, контрола над трговином постала је још значајнија. У периоду од XVI до XVIII века доминантна идеја постаје идеја меркантилизма, која се темељила на снажним протекционистичким мерама. Управо у овом периоду повезаност трговине и политике била је најочигледнија: трговински односи виђени су као средство за стицање доминације над супарничким државама. Циљ меркантилистичке политике био је једноставан: извести што више, а увести што мање, како би се зарадило што више племенитих метала за државну касу. Извоз је

за меркантилистичке идеологе увек био позитиван, док је увоз увек представљао нешто негативно.[1]

Ову идеју први је оспорио Адам Смит у свом познатом делу „The Wealth of Nations“ (*Богатство народа*[2]), у коме је изложио своју теорију о апсолутним предностима.[3] Ова теорија доказала је да се трговина може одвијати тако да обе стране буду добитнице и била је у оштром контрасту са ранијом меркантилистичком идејом која је на трговину гледала као на средство за стицање богатства (у виду племенитих метала) у односу на друге земље.

Идеје слободне трговине добијају на замаху у XIX веку; Дејвид Рикардо проширио је Смитову теорију о апсолутним предностима теоријом о компаративним предностима,[4] помоћу које је доказао да је слободна трговина између земаља готово увек корисна за обе стране.[5] Сходно овим новим економским сазнањима, однос политике и трговине се мења: многе земље прихватају принципе слободне трговине, а резултат је потписивање првих споразума о њеном спровођењу.[6] Ипак, протекло је још пуно времена пре него што су идеје слободне трговине. у потпуности прихваћене. Иако су економисти од Рикарда па надаље били готово једногласни у оцени да је слободна трговина корисна, политичке елите и шире јавно мњење није лако прихватало ову идеју.[7]

1 Dominik Salvatore, *Međunarodna ekonomija*, (Beograd: Ekonomski fakultet 2009), 34–35.

2 Ова књига први пут је објављена у Лондону, 1776, у два тома, и имала је врло велики број издања (Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Vol. 1 &2 (1 ed.), (London: W. Strahan, 1776)). За издање преведено на модеран енглески језик, вид. Adam Smith, *The Wealth of Nations: A Translation into Modern English*, Industrial Systems Research, 2015.

3 Према Смиту, ако једна земља производи једну врсту робе ефикасније(има апсолутну предност), али је мање ефикасна у производњи неке друге врсте робе у односу на другу земљу(има апсолутно заостајање), онда две земље могу да остваре трговинску размену на обострану корист. (Агнар Сандмо, *Историја економских идеја*, Београд: Службени гласник, 2013)

4 Према теорији компаративних предности, прва земља не мора имати апсолутну предност у производњи неког производа, односно друга земља може бити ефикаснија у производњи оба производа. Да би до размене дошло, довољно је да постоји релативна разлика у трошковима производње. На тај начин, земља ће се специјализовати за производњу производа код ког има већу компаративну предност. (Агнар Сандмо, *Историја економских идеја*, (Београд: Службени гласник, 2013)).

5 Robert Pahre, *Politics and Trade Cooperation in the Nineteenth Century: The "Agreeable Customs" of 1815–1914*, (Cambridge University Press, 2007), 47–49.

6 Исто, 51–52.

7 О овом феномену писао је Пол Кругман (Paul Krugman, Ricardo's Difficult Idea: Why Intellectuals Don't Understand Comparative Advantage in: Gary Cook, *The*

До значајнијег напретка у либерализацији међународне трговине дошло је након Другог светског рата. Развијене капиталистичке земље, предвођене САД, формирале су ГАТТ[8] у Женеви 1947. године Након краја Хладног рата, и бивше земље Варшавског пакта се прикључују ГАТТ-у, који се додатно проширује и постаје Светска трговинска организација (СТО), а осим СТО оснивају се и друге трговинске организације. Имајући све у виду, може се рећи да је међународна трговина у 21. веку слободнија, али и комплекснија него што је икада била у историји.[9]

Ипак, и пошто је установљен принцип слободне трговине и постигнут консензус да је она корисна за економски развој свих земаља, политички односи су често доводили до преиспитивања вредности ових бенефиција.[10] Трговина и економска политика дуго су сматране „нижом политиком", док су стратешка питања и питања безбедности сматрана „високом политиком".[11] Ипак, седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века, у академским круговима све више се писало о значају трговине као стратешком оружју за постизање политичких циљева и њеном утицају на политику. Са новом теоријом трговине[12]

Economics and Politics of International Trade, Freedom and Trade (Routledge Studies in the Modern World Economy, 1–10, 1998).

8 ГАТТ(GATT): *General agreement on tariffs and trade* је мултилатерални трговински уговор, потписан 1947. године у Женеви од стране 23 државе, са циљем елиминисања свих нецаринских баријера трговине и смањења царина између земаља потписница. У XX веку, у оквиру ГАТТ-а је одржано више рунди преговора током којих је проширен број држава чланица, као и број царинских концесија на које су се чланице обавезале. ГАТТ се 1995. реформисао у Светску трговинску организацију, која данас обухвата 164 државе чланице. Irwin, Douglas A. "The GATT in Historical Perspective", *American Economic Review*, Vol. 85, No. 2, (May 1995), pp. 323–328.

9 John H. Barton et al., *The Evolution of the Trade Regime: Politics, Law, and Economics of the GATT and the WTO*, (Princetone: University Press, 2006), 213–215.

10 Gavin Fridell and Kate Ervine, "Trade Policy and Politics: From Comparative Advantage to Trade Gamble" in: *Beyond Free Trade: Alternative Approaches to Trade, Politics and Power*, edited by Gavin Fridell and Kate Ervine, (Palgrave Macmilan 2015), 287–297, 287–288.

11 John H. Barton et al., *The Evolution of the Trade Regime: Politics, Law, and Economics of the GATT and the WTO*, 205.

12 „Нова теорија трговине" унела је два кључна концепта у традиционалну теорију трговине: растуће добитке од трговине са повећањем обима и утицај ефекта мреже на добитке од трговине. Иако је и нова теорија трговине потврђивала да су укупни добици од трговине већи са већом либерализацијом, она је истовремено дала и основа за оживљавање неких протекционистичких идеја (Paul Krugman, Introduction to "Empirical Studies of Strategic Trade Policy" in *Empirical Studies of Strategic Trade Policy Press* edited by Paul Krugman and Alasdair Smith, (University of Chicago, 1994, 1–10, 1–2.)

јавља се и теорија о „стратешкој трговини". Појам стратешке трговине користи се да означи вођење трговинске политике засноване на стратешким, војним и политичким циљевима уместо на економским интересима.[13] Неки аутори истичу да је до нарочитог прелома у међународној трговини дошло након светске економске кризе из 2008. године – трговина све више почиње да се користи као „оружје" за постизање политичких циљева.[14]

Постоји више начина на који се трговина може искористити као средство за постизање политичких циљева.[15] Најчешћи циљ коришћења трговине као оружја јесте да се оштети економија супарничке земље укидањем приступа домаћем тржишту за производе из те земље или циљаним извозом одређених производа како би се оштетила супарничка индустрија.[16] Штета коју би претрпела привреда супарничке земље испољила би се кроз незадовољство привредне елите и опште популације, што доводи до притиска на владу да учини одређене политичке уступке.[17] У случајевима када је то могуће, још ефикаснији метод за постизање циљева јесте директан удар на економске интересе политичке елите.[18] Ипак, свака употреба трговине као оружја је опасна и може оштетити домаћу привреду једнако као и привреду земље која је предмет мера. Новији пример може се пронаћи у протекционистичким мерама које је амерички председник Доналд Трамп 2018. године предузео против НР Кине, а које су нанеле више штете америчкој него кинеској привреди. [19] Други метод је да се само подржава домаћа привреда, с намером да се оствари доминација на тржишту друге земље, што је знатно префињенији начин да се утиче на привреду супарничке земље.[20] Коначно, требало би споменути да постоји и тактика да се трговина појединачним произ-

13 Исто, 1–10, 5.

14 Rebecca Harding and Jack Harding, *The Weaponization of Trade: The Great Unbalancing of Politics and Economics (Perspectives)*, (London: Publishing Partnership, 2017).

15 Robert Pahre, *Politics and Trade Cooperation in the Nineteenth Century: The "Agreeable Customs" of 1815–1914*, (Cambridge: University Press, 2007).

16 Rebecca Harding and Jack Harding, *The Weaponization of Trade: The Great Unbalancing of Politics and Economics (Perspectives)*, (London: Publishing Partnership 2017).

17 Paul Krugman, Introduction to "Empirical Studies of Strategic Trade Policy" in: *Empirical Studies of Strategic Trade Policy Press* edited by Paul Krugman and Alasdair Smith, University of Chicago, 1994, 1–10, 3.

18 Robert Pahre, *Politics and Trade Cooperation in the Nineteenth Century: The "Agreeable Customs" of 1815–1914*, (Cambridge: University Press, 2007).

19 Miaojie Yu, *China-US Trade War And Trade Talk*, (Springer 2020), 72.

20 Paul Krugman, Introduction to "Empirical Studies of Strategic Trade Policy" in Paul Krugman and Alasdair Smith, (editors) *Empirical Studies of Strategic Trade Policy*, (University of Chicago Press, 1994), 1–10, 5.

водом користи да се ускрати тај производ некој земљи – обично је у питању неки стратешки ресурс, попут уранијума.[21]

Трговина социјалистичких и капиталистичких земаља била је много развијенија него што би на то наводило стање у њиховим политичким односима, што је још један пример у коме су економски односи успевали да заобиђу политичке околности. Посебно развијена трговина била је између Источне и Западне Немачке, Аустрије и Мађарске и других земаља које су биле традиционални трговински партнери и пре 1945. године.[22] Трговинска размена Италије и Југославије представљала је још један пример плодне сарадње између капиталистичке и социјалистичке земље. Подстакнута бољим политичким односима након решења граничног питања потписивањем Лондонског меморандума 1954. године, трговина између ове две земље либерализована је новим трговинским споразумом из 1963. године.[23] С обзиром на то да је 1966. године Југославија приступила ГАТТ-у као пуноправна чланица, новим трговинским споразумом са Италијом из 1967. године робна размена досегла је степен либерализације који је Италија имала са било којом другом капиталистичком земљом ван Европске економске заједнице[24]. Ипак, без обзира на то што су политички односи две земље, уз одређене успоне и падове, наставили да се побољшавају све до коначног и формалног решења свих отворених питања потписивањем Осимских споразума 1975. године, економски односи имали су сасвим другачији ток. Након почетног успона, трговинска размена између две земље доживела је неколико криза од којих се никада није опоравила, због чега је стање економске размене 1978. године било лошије него петнаест година раније. У овом раду, фокус истраживања био је на три кризе у политичким односима Југославије и Италије (1967, 1970. и 1974. године) и две кризе у трговинским односима (1968. и 1974).

Проучавање економске историје и нарочито односа између политике и економије јесте, према Андреју Митровићу, један од „најсадржајнијих задатака историографије.“[25] Професор Митровић је

21 Rebecka Harding and Jack Harding, *The Weaponization of Trade: The Great Unbalancing of Politics and Economics (Perspectives)*, (London: Publishing Partnership 2017).

22 Ian Jackson, *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63*, New York: Palgrave 2001, 45–51, вид. и Michael Mastanduno, *Economic Containment CoCom and the Politics of East-West Trade*, Cornell University Press. 2019.

23 ДАМСП, ПА, 411976, Извештај о економским преговорима са Италијом, одржаним у Риму од 25. фебруара до 23. марта 1963, 1–2.

24 Ognjen, Tomić, “Examples of Informal Practices in Yugoslavia’s Trade Relations with Italy in the 1960s and 1970s, *Currents of History/Tokovi istorije* 3/2022, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022, 175–198, 177.

25 Андреј Митровић, *Расправљање са Клио*, (Сарајево, 1991), 115.

истицао неопходност повезивања знања из других области како би се добила целовита слика неких историјских догађаја.[26] Својим делима о страним банкама у Србији[27] и о историји Народне банке Србије[28] Митровић је ударио темеље модерног проучавања економске историје у Србији. У том смислу, ово истраживање, показивањем значаја повезаности трговине и политике ради разумевања историје као целовитог процеса, још једном потврђује далекосежност утицаја коју је имао професор Митровић на развој историографије.[29]

Кризе у политичким односима и трговинска размена

Југословенско-италијански односи су од 1954. године[30] имали стабилну узлазну путању, уз свега неколико криза. Од 1963. године, могу се издвојити три значајније кризне ситуације које су довеле до привременог заоштравања односа. Прва таква ситуација десила се у јануару 1967. године када су трговински преговори, који су били у

26 Весна Алексић, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“, *Годишњак за друштвену историју,* 2/2014, Београд: Удружење за друштвену историју, 69–77, 74–75.

27 Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914: Политика, прогрес, европски оквир*, (Београд, 2004).

28 Андреј Митровић, *Народна банка, 1884–2004*, (Београд, 2004).

29 Андреј Митровић, *Пропитивање Клио, Огледи о теоријском у историографији*, (Београд, 1996), 68.

30 Након краја Другог светског, од спорних територија на граници између Југославије и Италије створена је Слободна територија Трста (СТТ), подељена на зону А, која је обухватала град Трст и зону Б која је обухватала његово залеђе. Зона А имала је италијанску већину и била је под контролом британских и америчких трупа, док је зона Б имала југословенску већину и била је под југословенском војном управом. Обе државе полагале су право на читаву СТТ. Након дугог периода напетости између две стране, 1954. године у Лондону, потписан је Меморандум о сагласности, којим је зона А де факто постала део Италије, а зона Б део Југославије. (Dragan Bogetić, Bojan Dimitrijević, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, /Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009/). Вид. и S. Mišić, “Normalisation of Political Relations between Yugoslavia and Italy after the Memorandum of Understanding of 1954”, in: *Serbian-Italian Relations: History and the Modern Times*, Srđan Rudić, Antonello Biagini (eds), (Belgrade: The Institute of History Belgrade; Sapienza Roma: University of Rome, Research center CEMAS, 2015); Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*, (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), 97–98; Миљан Милкић, „Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године“, *Војноисторијски гласник* 2/2008, 53–69, 55.

току између две земље у том тренутку, изненада прекинути од стране Италије. Италијански амбасадор у Београду Роберто Дучи затражио је хитан пријем код државног секретара за спољне послове Марка Никезића, током којег му је предао демарш у вези са југословенским деловањем у зони Б. Италији је сметало то што је Југославија почела да издаје личне карте у зони Б, која је, по италијанском виђењу, и даље била територија у провизорном статусу. Никезић је одговорио да Југославија на зону Б гледа исто као и Италија на зону А и да не види разлог да, с обзиром на то да је Италија већ почела са пуним укључењем те територије у свој правни систем, Југославија не учини исто са зоном Б.[31] Прекидање трговинских преговора требало је да буде вид притиска на Југославију будући да је током трговинских преговора требало да буде договорено укидање заштитне клаузуле уз трговински уговор, што је погодовало Југославији. На тај начин, у овом случају, може се рећи да су се трговински и политички интереси директно сукобили – Италија је покушавала да искористи југословенску заинтересованост за решење трговинских услова како би добила уступке на политичком плану. Ипак, чини се да је ова процена била погрешна. У анализи југословенске амбасаде у Риму из фебруара 1967. године износи се запажање да је „Италија очигледно преценила значај укидања заштитне клаузуле за Југославију". Ово питање једноставно није било довољно значајно да се учине било какви политички уступци у зони Б.[32]

С обзиром на то да ниједна страна није желела да попусти око наведеног питања, у наредном периоду уследио је својеврсни „рат нотама".[33] Две стране су током читавог пролећа 1967. године размењивале оштре дипломатске ноте. „Рат" је завршен у јуну 1967. помирљивом констатацијом да две стране различито тумаче лондонски Меморандум о сагласности, али да то не би смело да буде препрека за развијање добросуседских односа.[34] Будући да је Италија започела овај дипломатски сукоб с намером да Југославија престане са издавањем личних карата у зони Б, а да до тога није дошло, овакав завршетак може се сматрати југословенском дипломатском победом. Разлози за овакав исход били су једним делом политички – слабост

31 ДАМСП, ПА, 42874, Забелешка о разговору државног секретара за иностране послове М. Никезића са италијанским амбасадором Р. Дучијем, 20. јануар 1967.

32 ДАМСП, ПА, 44196, писмо Амбасаде СФРЈ у Риму ДСИП-у, 1. фебруар 1967.

33 ДАМСП, ПА, 416334, ДСИП Амбасади СФРЈ у Риму: Југословенско-италијански односи, 2. јун 1967.

34 ДАМСП, ПА, 418181, Забелешка о разговору југословенског амбасадора И. Вејводе са амбасадором Италије Р. Дучијем, 1. јун 1967.

и нејединство италијанске владе узроковани расколом између министра спољних послова Аминтореа Фанфанија (који је започео сукоб) и премијера Алда Мора, који није желео да квари односе с Југославијом.[35] Ипак, постојало је и економско објашњење зашто се овај сукоб тако завршио.

Пре свега, иако су трговински преговори били прекинути, југословенско-италијанска робна размена одвијала се непрекинуто – штавише, робна размена у 1967. години досегла је рекордан ниво у односу на претходне године.[36] Одлагање трговинских преговора и самим тим одлагање потписивања новог трговинског споразума без заштитне клаузуле били су само од формалног и мањег практичног значаја за Југославију, и никако нису били довољни да нашкоде југословенској привреди и принуде владу на политичке уступке. Италија није престала да увози ниједан југословенски производ и није се повукла ни из једног заједничког улагања – италијанска привреда није била спремна за такве жртве због питања издавања личних карата у зони Б. Штавише, италијанска влада је била спремна на економске уступке како би спречила погоршање односа с Југославијом. У фебруару 1967. године, саветник италијанске владе Фолки саопштио је југословенској влади да је донета одлука да се увећа контингент текстила који је Југославија могла да извози у Италију за 10%. Фолки је истакао да Италија тим поступком жели да покаже да не би требало да постојећи неспоразуми утичу на привредну сарадњу две земље.[37]

Италијанска јавност и привредници такође су видели у овом заоштравању односа с Југославијом само политичку игру Аминтора Фанфанија и нису желели да му пруже подршку.[38] Штавише, управо у овом периоду, најтиражнији италијански економски лист *Il Sole –24 Ore*, објавио је серију чланака о југословенској привреди и могућностима југословенско-италијанске сарадње.[39] Ови чланци су у Југославији оцењени врло позитивно с обзиром на то да су похвално говорили о југословенским напорима у спровођењу привредне реформе

35 ДАМСП, ПА, 44021, телеграм Амбасаде СФРЈ у Риму ДСИП-у, 2. фебруар 1967.

36 ДАМСП, ПА, 45658, Годишњи извештај за 1967. годину, Генерални конзулат у Милану, 12. фебруар 1968. Робна размена са Италијом порасла је 32,4%, а учешће Италије у југословенској спољној трговини порасло је на близу 16% (*Статистички годишњак СФРЈ за 1971*, Савезни завод за статистику: Београд 1971, 205.)

37 ДАМСП, ПА, 46585 Забелешка о разговору Звонка Лучића са Фолкијем, министром саветником Италијанске амбасаде, 22. фебруар 1967.

38 ДАМСП, ПА, 416336, Забелешка о разговору саветника државног секретара С. Прице са италијанским амбасадором Р. Дучијем, 16. мај 1967.

39 Il sole-24ore, 19–30. јун 1967.

и изнели тачне податке о југословенској привреди.[40] С обзиром на то да је *Il Sole –24 Ore* био лист наклоњен италијанским привредним круговима, и био под њиховим снажним утицајем, може се закључити да је његово писање добрим делом осликавало расположење у тим круговима, нарочито на индустријском северу Италије.

С друге стране, Југославија је била врло одлучна у одбрани својих права у зони Б. Ова одлучност огледала се и у примени рестриктивних мера према италијанском увозу. С обзиром на то да је Југославија пре само годину дана постала чланица ГАТТ-а, и морала да се придржава међународних споразума о трговини, рестриктивне мере због политичких разлога морале су бити спроведене у тајности.[41] На строго поверљивом међуресорном састанку у Савезном секретаријату за спољну трговину, одржаном 23. фебруара, договорено је доношење рестриктивних мера на увоз из Италије као одговор на прекидање трговинских преговора и политички притисак у вези с односима према зони Б. Најлакши начин да се оваква мера спроведе без доказа да је реч о политичким разлозима за смањење увоза из Италије био је да се циљају производи са листе „условно слободног увоза", што је значило да је увоз тих производа био слободан у Југославију све док су сви потребни услови испуњени. С обзиром на то да је ово била прилично слободно формулисан критеријум, југословенска влада није имала потешкоћа да пронађе „економске разлоге" због којих поједини италијански производи више нису били добродошли у Југославију.[42] Ипак, без обзира на тајност ових мера и непостојање чврстих доказа о дискриминацији, није прошло пуно времена пре него што је италијанска страна приметила да се нешто „дешава" с њеним извозом у Југославију. У јуну 1967, саветник италијанске амбасаде Фолки приметио је, у разговору с начелником Друге управе ДСИП-а Лучићем, да је, према статистичким подацима, италијански извоз у Југославију стагнирао у првих пет месеци текуће године, док је извоз из СР Немачке порастао за чак 40%.[43]

---

40 ДАМСП, ПА, 420099, шиф. телеграм, Амбасада СФРЈ у Риму, ДСИП-у, 2. јун 1967.

41 ГАТТ је дозвољавао својим чланицама рестриктивне мере према увозу из других земаља само на основу економски оправданих разлога (дампинг цене, платнобилансне тешкоће итд.) John H. Barton et al., *The Evolution of the Trade Regime: Politics, Law, and Economics of the GATT and the WTO,* (Princetone: University Press, 2006).

42 АЈ 751–6, строго поверљиво, Писмо Бориса Шнудерла, подсекретара у СССТ, ДСИП-у, 24. фебруар 1967.

43 ДАМСП, ПА, 422190 Забелешка о разговору начелника Друге управе З. Лучића са Фолкијем, министром саветником италијанске амбасаде, 20. јун 1967.

С обзиром на непостојање доказа о југословенским рестриктивним мерама, Фолки се извинио за „инсинуацију“ и додао да је у питању његово „гласно размишљање“ о међусобним трговинским односима, а никако оптужба. Лучић је одлучно негирао било какве рестриктивне мере са југословенске стране (без обзира на то што су оне заиста постојале) и изразио уверење да је у питању „само тренутно стање“ у трговинским односима.[44] У архивским документима није било могуће пронаћи податак о томе када су ове тајне рестриктивне мере укинуте, али имајући све у виду, може се претпоставити да је до тога дошло чим су изглађени дипломатски односи и обновљени трговински преговори.

Из овог примера могуће је извести неколико закључака о односу трговине и политике. Потврђено је да рестриктивне економске мере функционишу само онда када могу да нашкоде круговима у земљи који су политички утицајни. Италијанска санкција прекида трговинских преговора није нашкодила Југославији нити ју је присилила да попусти, иако је формално била јасно показана. С друге стране, иако су југословенске рестриктивне мере према италијанском увозу биле донете у тајности, њихов ефекат је био јасно видљив италијанским привредницима и довео је до притиска на италијанску владу. На овом примеру може се видети да трговински и уопште економски односи не зависе много од формалног статуса у коме се налазе, али да практична промена односа може знатно утицати и на политику. Италијанска влада била је нарочито осетљива на утицај привредних кругова, што је Југославија у овом случају вешто искористила да добије концесије на политичком плану економским притиском. Југославија се у овом случају такође јавља и као носилац става да су политички и безбедносни интереси изнад економских, што се види из тога што је југословенска влада била спремна да оштети економске односе са Италијом зарад мање победе на дипломатском плану.

Још један случај погоршања политичких односа десио се у децембру 1970. године. Неколико месеци раније, две стране су договарале посету Јосипа Броза Тита Италији. Требало је да то буде узвратна посета, с обзиром на то да је италијански председник Ђузепе Сарагат посетио Југославију годину дана раније. Посета је договорена за децембар 1970. године, али су две стране имале различите погледе о њеном значају. Југославија је инсистирала да посета треба да буде искоришћена као подстицај за развијање односа и решавање отворених питања. Италијанска страна избегавала је да се обаве-же на конкретнија обећања о разговорима о отвореним питањима,

44 Исто.

плашећи се реакције своје јавности.[45] Ускоро је ситуација додатно отежана: италијански лист *Тетро* објавио је текст у коме је обелодањено постојање тајних преговора између две државе о пограничном подручју, што је изазвало оштру реакцију италијанских десничарских кругова. Бранећи се од интерпелације посланика из редова десничарске МСИ и сопствене Демохришћанске партије, министар иностраних послова Алдо Моро одговорио је да током предстојећих разговора с Титом италијанска страна неће узети у разматрање никакво одрицање од „легитимних националних интереса". Ова изјава италијанског премијера изазвала је оштру реакцију у Југославији будући да је помињање „легитимних националних интереса", у контексту разговора о зони Б, протумачено као покушај Италије да поново отвори питање границе. У Југославији је одлучено да се као одговор на ову изјаву откаже посета Јосипа Броза Тита Италији: тиме се желело показати Италији да Југославија неће трпети никакве претензије Италије на зону Б и да је спремна на заоштравање односа ако до тога дође.[46] Криза у односима потрајала је читав децембар и решена је тек 21. јануара када је Алдо Моро дао нову изјаву у спољнополитичком одбору италијанског парламента којом је задовољио југословенску страну.[47]

Последице ове кризе у политичким односима тешко је видети у трговинској размени Југославије и Италије, с обзиром на кратак временски период трајања кризе. Ипак, чини се да је утицај на економске односе у овом случају био минималан. Југословенско-италијански трговински односи већ су 1970. године прешли у надлежност Европске економске заједнице. Италија више није имала инструменте за притисак које је искористила три године раније. Негативан утицај на економске односе могао би се извести из самог одлагања посете до којег је дошло, с обзиром на очекиване позитивне ефекте посете на развој економске сарадње. Ипак, доступни документи и подаци о робној размени након што је посета остварена (у априлу 1971) говоре да су позитивни ефекти ове посете били врло слаби. Југословенско-италијанска размена неповољно се развијала током 1970. и 1971. године, без обзира на политичке односе који су, након краткотрајне кризе, наставили да се побољшавају. Иако су Југославија и ЕЕЗ потписале нови трговински споразум у марту 1970. године, којим је макар делимично превазиђен проблем извоза југословенског говеђег

45 Saša Mišić, Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971. godine, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, Olga Manojlović Pintar (ur.), (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 512.

46 Исто, 514–515.

47 Исто, 516.

меса у земље ЕЕЗ, ефекти овог споразума почели су да се виде тек 1972. године.[48] Према томе, политички и економски односи су се у периоду 1970–1972. кретали у потпуно супротном смеру – док су се политички односи побољшавали, што је било крунисано састанком два министра спољних послова у Венецији у фебруару 1972. године,[49] економски односи налазили су се у периоду кризе. С обзиром на то да су оба процеса била процеси дужег трајања, релативно кратка криза из децембра 1970. године није оставила трага ни на један од њих, односно није се пренела на економско поље.

Трећа криза политичких односа избила је почетком 1974. године и била је најозбиљнија криза од потписивања Лондонског меморандума 1954. године. Ова криза довела је две земље готово на ивицу рата. У јануару 1974, југословенске власти су поставиле табле с натписом „СФР Југославија – СР Словенија“ на граничним прелазима између зона А и Б, чиме је најнепосредније истакнут став да је гранично питање између две државе затворено.[50] Преговори о дефинитивном разграничењу у том тренутку још увек нису били готови иако су се налазили у узнапредованој фази и вођени су у тајности. Услед тога не чуди што је италијанска реакција била врло бурна. Као и у претходним случајевима, две стране су се упустиле у „рат“ дипломатским нотама и саопштењима, али је овог пута ситуација била знатно заоштренија. Југославија је била одлучна да по сваку цену „одбрани“ свој интегритет у зони Б, који је симболично био представљен постављањем табли на граничном прелазу. Савезно извршно веће је предузело широку акцију која је имала за циљ да активира домаћу јавност преко медија (што је убрзо довело до масовних манифестација и јавних протеста против италијанске владе), као и да обавести међународну заједницу (у првом реду УН и велике силе) о „италијанским претензијама“ на југословенску територију.[51] Као крунски доказ југословенске решености да брани свој суверени-

48 AJ, 751– 767, Извештај генералног конзулата у Милану о актуелним привредним кретањима Италије и нека запажања о нашем извозу у Италију, за 1973, 28. септембар 1973.

49 Saša Mišić, "A Difficult Reconciliation on the Adriatic. The Yugoslav Road to the Osimo Agreements of 1975", in: *Italy and Tito's Yugoslavia in the Age of the International Detente*, Massimo Buccareli, Luca Micheletta, Luciano Monzali and Luca Riccardi (eds), (Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2016), 249–285, 266–267.

50 Saša Mišić, *Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975*, (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2018), 81.

51 Saša Mišić, "A Difficult Reconciliation on the Adriatic. The Yugoslav Road to the Osimo Agreements of 1975", in: *Italy and Tito's Yugoslavia in the Age of the International Detente*, Massimo Buccareli, Luca Micheletta, Luciano Monzali and Luca Riccardi (eds), (Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2016), 256–259.

тет, 23. марта 1974. на демаркациону линију са Италијом послата је и војска, у снази од пет пешадијских батаљона. Овако оштра југословенска реакција затекла је Италију неспремном – чинило се да италијанска страна није желела да иде даље од размене нота као и у претходним случајевима. Ипак, Италија није желела да се повуче из спора, јер би то значило прихватање става да је граница дефинитивна, што би значајно ослабило њену преговарачку позицију. Услед тога, криза се наставила и наредних месеци. Две стране су наставиле да размењују оштре ноте и саопштења, а штампа у Југославији, Италији и другим земљама је помно пратила и преносила развој догађаја. Међутим, убрзо је постало јасно да ниједна страна не жели да даље ескалира ситуацију. Без обзира на званичне непомирљиве и запаљиве изјаве, у другој половини маја 1974. године две стране су поново отпочеле тајне преговоре о разграничењу. Док су преговори о разграничењу у тајности наставили да се развијају, спор између две државе на званичном нивоу трајао је још неколико месеци пре него што се постепено „угасио".[52]

Као и у 1967. године, Југославија је поново предузела економске мере како би оштетила италијанске привреднике и извршила притисак на владу Италије да попусти у дипломатској преписци. Овог пута циљан је Трст, који је виђен као центар антијугословенске агенде у Италији. С обзиром на то да се у последњих петнаест година Трст етаблирао као значајна туристичка локација за југословенске туристе, који су у Трсту куповали велику количину западне робе,[53] југословенске власти одлучиле су да нашкоде тршћанској привреди тако што ће смањити број Југословена који су путовали у Трст.[54] Ово је постигнуто на неколико начина: туристичким организацијама је наложено да смање број својих аранжмана у Трст, републичким органима је препоручено да смање број издавања пасоша за грађане који су планирали да иду у Италију, а на граничним прелазима ка Италији циљано су пооштрене граничне контроле како би се путовање у Трст отежало и путницима учинило мање привлачним.[55] Ове

52 Saša Mišić, Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975. (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2018), 311–313.

53 О југословенској конзумеристичкој пракси у Трсту вид. Петар Драгишић, „Како је Трст постао 'наш'. Југословенска конзумеристичка пракса у Трсту шездесетих и седамдесетих година", у: *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје: зборник радова*. Књ. 2 / (ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић), (Београд: Институт за новију историју Србије 2019), 227–241.

54 Saša Mišić, *Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975.* (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2018), 306–307.

55 Исто, 307.

мере су дале резултате: већ крајем марта 1974. године забележено је за трећину мање прелазака границе са Италијом од стране југословенских грађана.[56] Ипак, за разлику од претходног случаја, овог пута је и југословенска привреда била у опасности. Италијански туристи који су сваке године летовали у Далмацији доносили су велики девизни прилив југословенској привреди. Услед напетих међудржавних односа, антииталијанске кампање у југословенским медијима и већ поменутих појачаних граничних контрола, југословенска представништва у Италији бележила су све већу забринутост и оклевање италијанских туриста да посете Југославију. Услед тога Југославија је истовремено спровела и опсежне мере како би олакшала улазак италијанских туриста у земљу: граничне контроле су према Италијанима ублажене (иако су и даље биле пооштрене према Југословенима), а антииталијанска кампања нестала је из штампе и сузбијана је у јавности.[57] Занимљиво је приметити како се југословенска тактика према овом питању знатно променила у неколико месеци од избијања кризе у јануару 1974. Док је на почетку била на снази снажна реторика која је подразумевала и мобилизацију трупа, масовне протесте и оштре наслове у штампи, са приближавањем туристичке сезоне и продубљивањем економске кризе у односима са Италијом прешло се на другу, знатно опрезнију и лукавију тактику. У овом случају, постојање дугогодишњих економских веза знатно је допринело жељи обе стране да се криза савлада и да се односи врате на пређашњи ниво. Ипак, иако су трговински односи, уопштено говорећи, били знатно развијенији између две земље него за време ранијих тршћанских криза (на пример 1954), криза у политичким односима настала је управо у тренутку када су и економски односи пролазили кроз дубоку кризу, али из сасвим других разлога. Након избијања енергетске кризе у јесен 1973. године, Европска економска заједница, и Италија, чији је она била део, увела је рестриктивне мере на увоз југословенских производа како би покушала да смањи растући трговински дефицит настао због повећаних цена нафте.[58] Упркос томе што су ЕЕЗ и Југославија потписале нови трговински споразум 1973. године,

56 Исто.

57 Исто, 308.

58 Нафтна криза: након избијања Јом-Кипурског рата између Израела и арапских земаља у октобру 1973. године, арапске земље произвођачице нафте увеле су ембарго на извоз нафте у САД и друге западне земље, као вид притиска како би израелске снаге напустиле окупиране територије Египта и Сирије. Цена нафте, која је дуго стагнирала, на незадовољство земаља извозница нафте у развоју, скочила је са 3 на 12 долара за само три месеца. Осим ембарга, земље ОАПЕК-а и неке земље ОПЕК-а договориле су и месечно смањење производње нафте за 5%. Ембарго је укинут у марту 1974, али трајне последице по трговину нафтом

који је подразумевао и уговор о извозу југословенског беби бифа, ЕЕЗ је увела забрану увоза свежег меса из Југославије 21. фебруара 1974.[59] Ипак, оно што изненађује у овом случају јесте оштра одвојеност економских и политичких питања. Пример за то можемо пронаћи у састанку два министра спољне трговине 27. и 28. фебруара у Риму, Ђанматеа Матеотија и Енука Лудвигера. Иако се овај састанак десио у јеку врло оштре дипломатске полемике између Италије и Југославије, на њему ниједном речју није поменуто гранично питање – уместо тога, две стране су покушавале да пронађу заједничко решење за проблем југословенског дефицита.[60] Италијански министар изразио је неслагање с мерама ЕЕЗ којима се бранио увоз свежег меса и обећао подршку Италије Југославији у разговорима са Заједницом. Белешке о овом састанку делују готово невероватно ако се узме у обзир оно што се у том тренутку дешавало између две стране на дипломатском нивоу и у италијанској и југословенској штампи. Ипак, без обзира на добру вољу италијанске стране у решавању економских проблема, могућности италијанског министарства, као и саме владе, биле су ограничене, с обзиром на то да је италијанска спољна трговина била у надлежности ЕЕЗ. Енергетска криза и продужена забрана увоза југословенског меса у Италију трајно су оштетиле југословенско-италијанске трговинске односе, који су имали негативан ток и у наредним годинама, без обзира на значајно побољшање политичких односа.[61]

Кризе у трговинским односима и политички односи

У овом истраживању биће узете у обзир две кризе у трговинским односима и испитана њихова релација са политичким односима Италије и Југославије. Важно је напоменути да су добри економски односи допринели развоју политичких односа у периоду прве половине шездесетих година. Управо је плодна економска размена била покретач поновних међусобних посета југословенских и италијанских државника које су отпочеле посетом секретара иностраних послова

су остале и након њега. (Ronald A. Johnson "The Impact of Rising Oil Prices on the Major Foreign Industrial Countries." *Federal Reserve Bulletin*, 66/1980, 817–824).

59 Benedetto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*, (London: Palgrave Macmillan, 2016), 75.

60 АЈ, 751–967, Извештај о путовању савезног секретара Е. Лудвигера у Италију, 3. март 1974.

61 Bendetto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*, 76–78.

Југославије Коче Поповића Италији у децембру 1960. године.[62] Ипак, након периода константног успона међусобне размене, 1968. године долази до прве кризе у трговини. Југословенски извоз у Италију се у овој години смањио, док је увоз из Италије значајно порастао, што је резултирало до тада рекордним дефицитом платног биланса од 53 милијарде лира, односно око 17% билатералне размене.[63] Осим економских разлога који су били узроковани стањем на светском тржишту и у двема привредама, на овако негативан резултат трговинске размене утицале су и одређене рестриктивне мере које су две стране увеле. Италија је на рестриктивном режиму држала шест група југословенских производа: живу стоку, свеже месо, памучне тканине, нитроцелулозу, феролегуре и етил-ацетат. Увоз већине ових производа био је ограничен због жалби италијанске индустрије на превише ниске југословенске цене и превелике количине производа, који су претили да поремете италијанско тржиште. Југославија је ове оптужбе сматрала неутемељеним и оптуживала је италијанску индустрију да штити свој монополистички положај и вештачки високе цене.[64] Као одговор на италијанске рестриктивне мере и повећање трговинског дефицита, Југославија је у априлу 1968. године ставила велики број производа (аутомобили, аутобуси, електрични апарати за домаћинство, телевизори...) на режим увозних и извозних дозвола. Иако у теорији ова мера није била усмерена ни према једној земљи специфично, у образложењу доношења ове одлуке наводи се да је предвиђено да се дозволе за увоз ових производа из источноевропских земаља издају аутоматски, док је најстрожи режим предвиђен за Италију и Немачку.[65]

Ипак, знатно већи проблем у међусобној размени представљало је смањење извоза говеђег меса из Југославије у Италију. Овај производ, који је годинама представљао најважнији део југословенског извоза у Италију, био је знатно погођен ступањем на снагу протекционистичких мера ЕЕЗ којих је Италија морала да се придржава. Ове мере су усвојене на захтев Француске, која је желела да заштити своју пољопривредну производњу, и довеле су до смањења извоза југословенског меса за готово 50% у 1968.[66]

---

62 Saša Mišić, *Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975*, (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2018), 306–307, 21.

63 Annuario statistico italiano 1971, Roma: Istituto centrale di statistica 1971, 300.

64 ДАМСП, ПА, 42774, Годишњи извештај за 1969. годину, генерални конзулат у Милану, 24. јануар 1970.

65 АЈ, 751–112, Образложење уз Предлог одлуке о изменама Одлуке о одређивању робе чији је извоз и увоз регулисан, 23. април 1968.

66 Вредност извоза свежег меса из Југославије у Италију опала је са 860 милиона динара 1967. године на 468 милиона динара 1968. године (*Статистички годишњак СФРЈ 1971*, Савезни завод за статистику: Београд, 1971, 211).

Занимљиво је да се ова криза у економских односима поклопила с периодом знатног побољшања политичких односа. Управо у тренутку док је криза у трговинским односима била на врхунцу, дошло је до преломног тренутка у билатералним односима. Након инвазије земаља Варшавског пакта на Чехословачку у августу 1968. године, југословенска влада била је забринута да би совјетске трупе могле да нападну и Југославију у жељи да је врате у своју сферу утицаја. У тако напетој ситуацији, постојала је забринутост да би Италија могла да искористи нерешено гранично питање и угрози југословенску западну границу. Ипак, десило се управо супротно: италијански министар спољних послова Ђузепе Медичи дао је гаранције југословенском амбасадору Срђи Прици да Италија неће искористити прилику да покреће гранично питање и да је југословенска западна граница безбедна. Овакав италијански став наишао је на одобравање у Југославији и довео је до знатног попуштања напетости у међусобним односима: у наредном периоду на обе стране било је јавних манифестација пријатељства и жеље за добросуседским односима. На тајном, дипломатском нивоу, две стране почеле су преговоре о разграничењу, полазећи од италијанског предлога у 18 тачака за решавање „отворених питања“ између две стране, који је предат Југославији почетком октобра 1968. године. [67]

Криза у трговинским односима из 1968. године и знатно побољшање политичких односа у исто време упућују на закључак да се негативне појаве у економским односима нису преносиле и на политичко поље. Штавише, у наредном периоду, управо због добрих политичких односа који су постојали, две стране су, након дуготрајних преговора, постигле трговински споразум у марту 1970. године, којим је макар делимично решено питање извоза југословенског беби бифа.[68]

Друга криза у трговинским односима, која је избила почетком 1974. године,[69] такође наводи на сличан закључак. Иако се овај период погоршања трговинских односа поклопио са истовременом кризом у политичким односима, доступни извори не дозвољавају закључак да је криза у трговини на било који начин утицала на продубљивање политичке кризе. Ову тврдњу поткрепљује већ поменути састанак два министра спољне трговине у јеку дипломатске полемике, на којем није било говора о политичким проблемима.[70] Штави-

67 Saša Mišić, *Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975*, (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2018), 63–65.

68 АЈ, 130–658–1089, Трговински споразум СФРЈ–ЕЕЗ, резиме, 19. фебруар 1970.

69 Криза у трговинским односима избила је због преливања светске енергетске кризе на билатералне односе, о чему је већ било речи раније у тексту.

70 АЈ, 751–967, Извештај о путовању савезног секретара Е. Лудвигера у Италију, 3. март 1974.

ше, чини се да је управо постојање значајнијих економских веза било фактор који је довео до стабилизације дипломатских односа. Ипак, за разлику од 1968. године, када су добри политички односи након 1968. године били довољни да се стање, макар привремено, поправи и у пољу међусобне размене, криза која је настала 1974. године била је знатно дубља. Након што је криза око постављања табла на граници била превазиђена, дипломатски односи између две земље су током 1975. године поново кренули узлазном путањом, што је крунисано потписивањем Осимских споразума у новембру 1975. године.[71] Осим договора о граници, у Осиму је потписан и Споразум о унапређењу привредне сарадње уз четири прилога који су предвиђали повећање значаја малограничне размене и изградњу Слободне индустријске зоне.[72]

Ипак, добри политички односи након решења граничног питања овог пута нису били довољни да се превазиђе криза у трговинским односима. Управо је година у којој су потписани Осимски споразуми (1975) била година највећег трговинског дефицита у односима две државе и година када је укупна билатерална размена и међусобни удео у укупној размени Италије и Југославије био најнижи.[73] Ово стање делимично се поправило наредне године – дефицит у размени је опао са 9 на 3 милијарде динара, а укупна размена је порасла.[74] Ипак, показало се да је у питању привремени тренд: већ следеће, 1977. године, стање у трговинским односима додатно је погоршано, а две стране, упркос значајној политичкој вољи, нису успеле да пронађу формулу за превазилажење кризе.[75] Показало се да, упркос значајном уложеном труду, две стране нису могле да савладају проблеме у светској привреди који су настали након 1974. године – што је великим делом била последица италијанске везаности за ЕЕЗ и немогућности да самостално формира своје трговинске односе са Југославијом.[76]

---

71 Saša Mišić, *Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975*, (Beograd: Fakultet Političkih Nauka, 2018), 368–370.

72 За цео текст споразума погледати: United Nations Treaty Series Vol. 1466, 1–24848, 134–136

73 Југословенски дефицит у робној размени са Италијом износио је 9 милијарди динара 1975. године, а учешће Италије у југословенском извозу пало је, по први пут након 15 година испод 10%. (Савезни завод за статистику, 1963–1978)

74 АЈ, 751–1224, Реализација спољнотрговинске размене са индустријски развијеним земљама Запада у 1976. години, 5. јануар 1977.

75 ДАМСП, ПА, 416317, Билатерални економски односи, Амбасада СФРЈ у Риму, 14.4.1978.

76 Benedetto Zaccaria, The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980, Palgrave Macmillan: London, 2016, 160–162; О односима Југославије и Европске економске заједнице у каснијем периоду вид. Benedetto Zaccaria, The European

Закључак

Економски и политички односи Италије и Југославије су се у посматраном периоду углавном развијали независно један од другог. Штавише, у периоду 1968–1969. и 1974–1975. имали су сасвим супротан смер. Добри политички односи утицали су на побољшање економских односа, што се може видети на примеру из 1968. године, када су добри политички односи након италијанских гаранција 1968. године довели до потписивања повољног трговинског споразума са Европском економском заједницом. Ипак, неопходан предуслов било је постојање макар минималних економских услова, што је видљиво из тога што након 1975. године, упркос значајном побољшању политичких односа, није дошло до побољшања стања у билатералној размени. С друге стране, лоши политички односи сами од себе нису негативно утицали на развој трговинских односа, осим ако нека од страна није предузимала економске мере које су циљале извоз друге земље. У три случаја која су разматрана (1968, 1970. и 1974), Југославија је била та која је преузела рестриктивне економске мере у два случаја, оба пута у тајности. Ове мере биле су усмерене на италијанску привредну елиту, с намером да се преко ње изврши притисак на владу у Риму. Ипак, упркос томе што је сукоб 1974. године био интензивнији у политичком смислу, југословенске економске мере биле су оштрије 1968. године, с обзиром на то да 1974. године Југославија није могла себи да приушти значајније погоршање већ лоших трговинских односа. Нису пронађени докази да су Италија или Југославија користиле друге методе стратешке трговине као што су циљана забрана извоза/увоза појединих производа или економске санкције појединим личностима из власти. Истраживање је показало да кризе у трговинским односима 1968. и 1974. године нису имале никакав негативан утицај на политичке односе, односно да су две стране заједнички покушавале да пронађу решења за проблеме у трговинским односима. С друге стране, добри економски односи имали су јак стабилизациони утицај на југословенско-италијанске односе у дугорочном погледу и убрзали су решавање насталих криза у дипломатским односима због притиска привредника и једне и друге стране.

Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976–1989, in Disintegration and Integration in East-Central Europe, 2014, 264–283, 273.

Референце

Архив Југославије

130 – Савезно извршно веће

751 – Савезни секретаријат за економске односе са иностранством

Дипломатски архив Министарства спољних послова:

Политичка архива Савезног секретаријата за спољне послове – Италија (1962–1979)

Statistički godišnjak SFRJ 1963–1978, Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Annuario statistico italiano 1963–1978, Roma: Istituto centrale di statistica.

United Nations Treaty Series, Vol. 1466, 1–24848, 134–136.

Il Sole-24 ore

Алексић, Весна, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје", *Годишњак за друштвену историју*, 2/2014, Београд: Удружење за друштвену историју, 69–77, 74–75.

Barton John H. et al., *The Evolution of the Trade Regime: Politics, Law, and Economics of the GATT and the WTO*, Princetone: University Press, 2006.

Douglas Irwin, A. „The GATT in Historical Perspective," *American Economic Review* Vol. 85, No. 2 (May 1995), pp. 323–328.

Драгишић, Петар, „Како је Трст постао 'наш'. Југословенска конзумеристичка пракса у Трсту шездесетих и седамдесетих година", у: *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје: зборник радова.* Књ. 2 (ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић), Београд 2019, с. 227–241.

Fridell Gavin and Kate Ervine, "Trade Policy and Politics: From Comparative Advantage to Trade Gamble" in: *Beyond Free Trade: Alternative Approaches to Trade, Politics and Power*, edited by Gavin Fridell and Kate Ervine, Palgrave Macmilan 2015, 287–297.

Harding, Rebecca and Harding, Jack, *The Weaponization of Trade: The Great Unbalancing of Politics and Economics*, London: Publishing Partnership 2017.

Jackson, Ian, *The Economic Cold War: America, Britain, and East-West Trade, 1948–63*, New York: Palgrave 2001.

Krugman, Paul, Introduction to "Empirical Studies of Strategic Trade Policy" in: *Empirical Studies of Strategic Trade Policy Press,* edited by Paul Krugman and Alasdair Smith, University of Chicago, 1994, 1–10.

Krugman, Paul, "Ricardo's Difficult Idea: Why Intellectuals Don't Understand Comparative Advantage" in: Gary Cook – *The Economics and Politics of International Trade*, *Freedom and Trade,* Routledge Studies in the Modern World Economy, 1–10, 1998.

Mastanduno, Michael, *Economic Containment, CoCom and the Politics of East-West Trade*, Cornell University Press, 2019.

Mišić, Saša, „Poseta Josipa Broza Tita Italiji“, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, Olga Manojlović Pintar(ur.), Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Mišić, Saša, “A Difficult Reconciliation on the Adriatic. The Yugoslav Road to the Osimo Agreements of 1975”, in: *Italy and Tito's Yugoslavia in the Age of the International Detente*, edited by Massimo Buccareli, Luca Micheletta, Luciano Monzali and Luca Riccardi, Brussels, P.I.E. Peter Lang, 2016, 256–259.

Mišić, Saša, Pomirenje na Jadranu. Jugoslavija i Italija na putu ka Osimskim sporazumima iz 1975, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka: Beograd, 2018.

Mišić, Saša, Normalisation of Political Relations between Yugoslavia and Italy after the Memorandum of Understanding of 1954, in: *Serbian-Italian Relations: History and the Modern Times*, edited by Srđan Rudić, Antonello Biagini, Belgrade: The Institute of History Belgrade; Sapienza Roma: Universit of Rome, Research center CEMAS, 2015.

Милкић, Миљан, „Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године, *Војноисторијски гласник* 2/2008, 53–69.

Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 97–98.

Митровић, Андреј, *Расправљање са Клио*, Сарајево, 1991.

Митровић, Андреј, *Стране банке у Србији 1878–1914: Политика, прогрес, европски оквир*, Београд, 2004.

Митровић, Андреј, *Народна банка, 1884–2004*, Београд, 2004.

Митровић, Андреј, *Пропитивање Клио, Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996, 68.

Pahre, Robert, *Politics and Trade Cooperation in the Nineteenth Century: The „Agreeable Customs“ of 1815–1914*, Cambridge University Press, 2007.

Salvatore, Dominik, *Međunarodna ekonomija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2009.

Сандмо, Агнар, *Историја економских идеја*, Београд: Службени гласник, 2013 .

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. 1 &2 (1 ed.), London: W. Strahan, 1776.

Tomić, Ognjen, “Examples of Informal Practices in Yugoslavia's Trade Relations with Italy in the 1960s and 1970s”, *Currents of History/Tokovi istorije*, 3/2022, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2022, 175–198.

Yu Miaojie, *China-US Trade War And Trade Talk*, Springer, 2020.

Zaccaria, Benedetto, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*, Palgrave Macmillan: London, 2016.

Zaccaria, Benedetto, “The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976–1989”, in*: Disintegration and Integration in East-Central Europe*, 2014, 264–283.

Dr Ognjen Tomić, Research Assistant
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
omtomic@gmail.com

POLITICS AND TRADE. THE EXAMPLE OF ITALY AND YUGOSLAVIA, 1963–1978.

Economic and political relations between Italy and Yugoslavia in the observed period mostly developed independently of each other. Moreover, in the period 1968–1969. and 1974–1975. years had a completely opposite direction. Good political relations have influenced the improvement of economic relations. On the other hand, bad political relations by themselves did not negatively affect the development of trade relations unless one of the parties undertook economic measures that targeted the other country's exports. In the three cases considered (1968, 1970 and 1974), it was Yugoslavia that took restrictive economic measures in two cases, both times in secret. These measures were aimed at the Italian business elite, with the intention of exerting pressure on the government in Rome through them. The research showed that the crises in trade relations in 1968 and 1974 did not have any negative impact on political relations, while on the other hand good economic relations had a stabilizing effect on political relations.

Keywords: international trade, Cold War, relations between Italy and Yugoslavia, economic history

V ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА

Др Сања Радовић

ДОБА ТРПЕЉИВИХ. ЈУГОСЛАВИЈА У ТРОУГЛУ ВЕЛИКИХ СИЛА У ВРЕМЕ ДЕТАНТА.

Апстракт. Доба детанта представљало је време слабљења хладноратовских тензија и отварања простора за преговоре и сарадњу међу супер силама. Уједно, деценија детанта утицала је у значајној мери на редефинисање динамике у међународним односима и омогућила је повратак на глобалну сцену НР Кини. У оваквој поставци, Југославија је добила прилику да значајно учврсти своје везе са САД и СССР-а, али и да започне развијање сарадње са другим земљама, попут НР Кине. У овом раду приказани су, у главним цртама, доминантни трендови у међународним односима, укључујући узроке који су довели до настанка и завршетка детанта, с главним фокусом на југословенску улогу у глобалним кретањима током овог периода.

Кључне речи: Југославија, Хладни рат, детант, САД, СССР, НР Кина

Уводне напомене

Наслов „Доба трпељивих“ одабран је као контратежа „Времену нетрпељивих“, о коме је писао Андреј Митровић, не само за потребе семантичке игре или као омаж великом историчару већ са намером да се директно учини ослонац на важну промену у начину виђења међународних проблема и у приступу њиховог решавања током седамдесетих година XX века у односу на међуратни период којем је истраживачки био посвећен професор Митровић. Поред тога, у нашем времену, фокус савремене историографије скренут је с магистралних токова светске политике на друге истраживачке теме, али нас радови Андреја Митровића, као и актуелне глобалне прилике, подсећају на важност разумевања најшире слике и на неопходност истраживања глобалних међузависности уколико желимо да разумемо светске процесе који се свом силином преливају на готово све локалне заједнице.

Услови за промену

Осма деценија XX века била је суштински помак у односу на раније декаде, када је реч о односима међу великим силама, и остала је путоказ како се може приступати различитим врстама несагласја међу државама. Таква политика је из различитих разлога и околности напуштена доста брзо и већ с почетка осамдесетих видимо свет у новом надметању, које неће престати све до завршетка Хладног рата.

Главна црта промене било је стављање идеолошког надметања у други план – уместо да се идеолошке разлике и даље брусе и користе као средство борбе и притиска на другу страну, приступило се развијању различитих метода преговарања. Све то је било могуће јер је политика хладноратовске поларизације, производећи пожаре широм планете, у једном тренутку дошла у ступицу. Појавила се потреба за нешто друкчијим приступом, у коме би сопствено изузетно виђење света заменио покушај разумевања и уважавања стратешких интереса друге стране. Главни актери промене, иако ни приближно исте војне моћи и глобаног утицаја, биле су три земље, САД, СССР и НР Кина. Те три земље чиниле су глобални „троугао“ у оквиру ког су, постало је очито, морали да се решавају главни светски проблеми уколико се желело да се начине суштински помаци. Троугао је (ре)активиран крајем шездесетих, када су са доласком на власт нове америчке администрације и Ричарда Никсона отворени канали за прве контакте са комунистичком Кином, коју су САД држале у дубокој међународној изолацији од оснивања, 1949. године. С друге стране, НР Кина, која је била међународно непризната од свог настанка, видела је прилику да захваљујући промени америчког виђења политике према Пекингу буде коначно примљена у УН. САД су овај интерес за отварањем глобалне позорнице Пекингу ставиле у контекст своје политике према СССР-у, с којим су биле у глобалном надметању, али не са жељом да Москву истисну, и изолују, а Кину поставе на њено место, што поштено говорећи не би било ни могуће, већ да уравнотеживањем снага унутар „троугла“, учине глобалне прилике стабилнијим, а вероватноћу избијања нуклеарног рата мањом – што се учинило као посебно важно у тренутку када је совјетско-кинеско непријатељство почело да варничи на граничној реци Усури 1969. године.

Но, Вашингтон је имао и нешто себичније интересе – покушај да свој пораз и запретеност у џунглама Вијетнама учини прихватљивим својој и међународној јавности, успостављањем већег баланса у свету. Москва је, истовремено, у приближавању Вашингтону видела признање свог значаја и утицаја, посебно у Југоисточној Азији и Европи. Дакле, за све три стране промена је била добродошла. Био је

то Венов дијаграм, идеалан пресек заједничких интереса, чија спојна тачка је био појам „стабилност“. Иако свет није био ослобођен криза, нови дух сарадње ограничио је учесталост и озбиљност криза.[1] Хенри Кисинџер, један од креатора овакве политике, оправдавајући је, подсећао је на опасности „претерано моралистичког приступа“ Хладном рату.[2] Сматрао је да је „одговоран творац спољне политике, морао да прави компромисе, са другим, али и са собом.“[3] На тај начин, детант је свет непредвидљивих криза претварао у предвидљив и стабилан међународни систем.

У таквој глобалној прекомпозицији, Југославија је нашла доста лако и брзо своје место. Нови светски трендови уклапали су се у њену, деценију раније прокламовану политику на Конференцији несврстаних 1961, која је тражила од остатка света већу одговорност и веће уважавање интереса других земаља. Идеја мирољубиве коегзистенције добила је своје пуно значење у време детанта, када су супротстављене великодржавне политике, преобучене у идеологије, исцрпле своје политичке и војне ресурсе у погледу резултата и домета унутар датих околности. Ослобођена доктринарности и упућена на сарадњу, југословенска дипломатија, донекле у контрасту с нееластичном државном бирократском структуром унутар земље, показивала је доста виталности и флексибилности у спремности да се упусти у истраживање нових простора за сарадњу и преговарање. Захваљујући таквом приступу, али и повољним глобалним приликама, Југославија је успела да се отвори према Пекингу на време, и да себе позиционира као јединствену земљу која је имала директне линије комуникације према Вашингтону, Москви и Пекингу те 1970. године, када су ствари за њу, али и за цео свет, почеле да се мењају.

Рађање детанта и Југославија

Југословенска међународна позиција омогућила јој је да буде прва станица у америчко-кинеским контактима 1969. године. Управо југословенски дипломатски догађај организован у Палати културе у Варшави послужио је да се пошаљу први амерички сигнали о жељи да се преговара с Пекингом.[4] Негде у исто време, неколико недеља

1 Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History*, (Penguin Books 2006), 334.

2 Исто, стр. 309.

3 Исто, стр. 310.

4 О целој дипломатској епизоди, која није без комичног карактера, упркос озбиљности ситуације, вид. Сања Радовић, *Кинеска политика отварања и Југославија* (докторска дисертација, Београд, 2021), 65.

раније, у Београд су стигли и први сигнали из Пекинга о жељи за обновом дипломатских веза. Иако још увек нису биле јасне шире кинеске интенције, касније ће постати очевидно да је реч о добро испланираном и припремљеном отварању Кине ка Западу, а да је Југославија на том путу одабрана као земља специфичних карактеристика – социјалистичка и ванблоковска, а опет с довољно блиским везама са Западом. У кинеским виђењима требало је да на тај начин обнова контаката с Београдом послужи као сигнал шире кинеске спремности да крене у политичко отварање према САД и другим западним земљама. Тако је први плод политике детанта, за Југославију, био долазак кинеског амбасадора у Београд, у јуну 1970, после дванаест година паузе у дипломатским односима две земље.[5] То је уједно означило почетак нове ере у југословенско-кинеској политичкој и дипломатској сарадњи.

Обнова веза на линији Пекинг–Београд, покренула је талас дипломатских контаката са САД и СССР-ом, који је Београду наговештавао о колико великој промени се радило, али и о интересу да се односи с Београдом, управо у контексту те промене, додатно учврсте. Тако је већ у септембру 1970. Београд посетио амерички председник Ричард Никсон, што је била прва посета те врсте Југославији. Никсон је том приликом имао шта да каже како о југословенској, тако и о сопственој политици према Кини. Посета америчког председника била је део шире америчке стратегије – кроз јачање веза са земљама попут Југославије и Румуније (коју је Никсон посетио 1969), уједно се „давала подршка овим земљама, у важном политичком тренутку – још увек су била свежа сећања на совјетску интервенцију у ЧССР-у 1968,“[6] али се слала и порука Совјетском Савезу, посебно после отпочињања преговора с Кином, да је Вашингтон спреман на рекомпозицију глобалне равнотеже, али не на својој штету. Значај југословенске позиције у време рађања детанта огледао се и у Никсоновој молби упућеној председнику Титу да се Кинезима у овом осетљивом моменту пренесе порука како постоји интерес са америчке стране да се контакти (до тада ограничени на Варшаву) пренесу на више нивое. Међутим, Југославија није била спремна да се директније заложи у преговарачком процесу између Вашингтона и Пекинга. Није видела интерес да се на било који начин укључује као медијатор у сукоб у коме није учествовала.[7] Коришћење Југославије као „моста“ у овим

5 ДАМСП, ф. 108, д. 3, бр. 426912, Забелешка, 29. мај 1970, стр. 1. О разлозима више вид. Радовић, *Кинеска политика отварања...*, 63–66.

6 Sanja Radović, Jugoslavija i triangularna diplomatija, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 6, Issue 2, 2022, 253.

7 АЈ 837 КПР I-3-а/107–190, Забелешка о разговору председника Републике са председником САД Р. Никсоном, 1. октобар 1970, 39–40.

контактима није се у Београду видело као део процеса јачања југословенске позиције, већ пре као залагање сопственог угледа и статуса за туђе интересе.[8] Ипак, Никсонова посета је имала очекиван одјек и сигнали су стигли тамо где су и упућени – у Пекинг. Наиме, неколико месеци касније, почетком 1971, кинески премијер Џоу Енлај је у писму Никсону, поручио америчком председнику да ће, после посете Букурешту и Београду, бити добродошао и у Пекингу: „Повезујући Пекинг са Букурештом и Београдом – два главна града која смо посетили управо због њихове неовисности о Москви – Џоу је јасно дао до знања како га, без обзира на формалне изјаве о Тајвану, понајприје занима совјетска опасност."[9] Међузависност дипломатских потеза на тај начин се и директно по(д)влачила – у току је била сложена шаховска игра, и то у фази убрзаног померања фигура на табли, узрокујући тиме значајне промене у односу на пређашње позиције играча.

Детант у пуном замаху – шта је то значило за Југославију?

Наредна година је за Југославију била још динамичнија – председник Тито је добио прилику да посети Ричарда Никсона у Вашингтону, али и да прими совјетског генералног секретара Леонида Брежњева, у Београду, док је шеф југословенске дипломатије Мирко Тепавац посетио Пекинг. Детант је био у пуном замаху и све се то преливало и на Југославију.

Током Хладног рата, југословенско-совјетски односи били су обележени успонима и падовима. У поновну фазу захлађења ушли су после совјетске интервенције у Чехословачкој 1968, а тек су промењене глобалне прилике и рађање детанта отворили простор за први сусрет два лидера, после четири године паузе.[10] Кина је била посебно важна тема за Москву, због познатог идеолошког (данас слободно можемо рећи великодржавног) спора који је значајно оптеретио односе две земље. Жестина напада и увреда размењиваних између Москве и Пекинга током шездесетих упућивала је власти у Београду на додатну опрезност приликом поновног (и жељеног) успостављања веза с Кином – компликован историјат сопствених веза с Москвом био је довољан подсетник – док су истовремено желели да очувају плодове избалансиране политике према Москви. То није значило да ће Тито дозволити Брежњеву да му диктира услове сарадње с

8 Радовић, *Кинеска политика отварања...*, 86.

9 Henri Kisindžer, *Memoari II deo* (Beograd 1981), 733.

10 Radović, Jugoslavija i triangularna diplomatija..., 255.

Пекингом. Брежњевљева одлука да допутује у Београд после Никсонове посете Београду и Тепавчевог одласка у Пекинг била је, по свему судећи, мотивисана намером да се поврати равнотежа у промењеном балансу између Југославије и земаља 'троугла'.[11] Брежњев је покушавао да учврсти своје везе с Београдом и да уједно заштити совјетске интересе на Балкану. Колико је Москву пореметио кинески излазак на светску сцену показао је Кримски састанак из августа 1971, сазван непосредно пошто је обелодањено да је уговорена Никсонова посета Пекингу наредне године. Москва је на овом састанку окупила земље Варшавског пакта како би се детаљно размотрила ситуација у вези с Кином и њеним нарастајућим значајем.[12] Важно је запазити да је на састанку „дошао до изражаја и страх СССР-а од стварања осовине Југославија–Румунија–Албанија, која би имала подршку и потпору Пекинга".[13] Делом је овај страх био повезан с посетом југословенског секретара за спољне послове Мирка Тепавца Кини, два месеца раније, у јуну 1971, чиме је послата порука, годину дана по успостављању дипломатских веза, да се односи две земље учвршћују. У страху су велике очи, па је тако и Москви могло да изгледа да се ствара некакав антисовјетски савез на Балкану. О томе није могло бити речи јер је неповерење Пекинга према Југославији, упркос свему, све док је Мао Цедунг био жив, било постојано и чинило важну препреку да се односи Југославије и Кине подигну на виши међудржавни ниво (о партијској сарадњи још увек није било ни говора).

И поред свег незадовољства, совјетско руководство је научило неке важне лекције из прошлости, и овог пута се друкчије и опрезније постављало према Београду. Није било директне, а још мање грубе или јавне критике југословенске политике приближавања Кини. Ову тишину пратио је појачан интерес за сусретима на највишем нивоу, па је као резултат тог интереса Брежњев дошао у Београд, у септембру 1971. Приликом посете и разговора с Титом, Брежњев, који није спомињао кинеско-југословенску сарадњу директно, применио је тактику посредног изражавања незадовољства, кроз принципијелну

11 Радовић, *Кинеска политика отварања...,* 89.

12 Record of the Meeting between Leonid Brezhnev and East European Party Leaders in the Crimea, August 2, 1971. Digital Archive Wilson, 02. 08. 1971. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/record-meeting-between-leonid-brezhnev-and-east-european-party-leaders-crimea-including. (Приступљено 27. јануара 2024)

13 Radović, *Jugoslavija i triangularna diplomatija*..., стр. 256. У Вашингтону су процењивали да је у питању била једна врста поруке и претње Југославији и Румунији, како не би тражиле подршку у Пекингу за своје несагласности с Москвом. – FRUS 1969–1976, VOLUME XIII Soviet Union, October 1970–October 1971, Doc. No. 325. Intelligence Memorandum, Washington, September 10, 1971, 981.

критику Кине и кинеске политике.[14] Друга и важнија намера која је стајала иза Брежњевљеве посете, била је јавна демонстрација – и Пекингу и Вашингтону, у који се Тито спремао да иде – добрих односа са Београдом.[15] Зашто је Београд пристајао да буде део ових игара, може се поставити као питање. Укратко, главни интерес је лежао у могућностима које су ови сусрети нудили – Брежњевљева посета била је прилика да се добије потврда признања југословенског специфичног положаја, кроз реафирмацију принципа из Московске и Београдске декларације, а које су од средине педесетих биле гарант југословенске независности.[16]

Приликом Титовог боравка у САД, у октобру 1971, први резултати детанта били су већ очигледни. Значајно се променио однос снага у „троуглу" у последњих годину дана – Кина се вратила на светску позорницу и у УН, и имала је „моментум" на својој страни; америчко-кинески односи добили су на снажном подстицају, док је СССР био у потрази за новим балансом. Слично је било и у погледу Југославије – док се од посете Брежњева очекивало да буде додатни тас на ваги у корист Москве, са циљем уравнотеживања југословенског приближавања Кини и САД, истовремено се очекивало да Титов одлазак у Вашингтон анулира ефекте те посете, у смислу претезања на једну страну.[17] Југославија је на овај начин учвршћивала своју независну позицију.[18] Сложена дипломатско-шаховска игра се настављала, па је тако овог пута Тито имао поруку за Никсона, не од Кинеза, већ од Брежњева – а она је гласила да су „САД и СССР главни партнери у свету који могу да обезбеде мир".[19] Суштина Брежњевљеве поруке била је у намери Москве да „на све начине истисне Пекинг из једначине, негирајући значај 'троугла' и враћајући главну светску динамику на линију Вашингтон–Москва. У томе се очитовала и величина промене која је наступила – Совјетски Савез сада није имао само једног, већ два супарника спрам себе."[20]

---

14 Стенографске белешке завршних разговора председника СФРЈ и председника СКЈ Ј. Б. Тита и генералног секретара ЦК КПСС Л. И. Брежњева, вођених 24. септембра 1971. у Карађорђеву у: „Југославија–СССР, сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1964–1980, Том 2, Београд 2016, 474, 487.

15 Радовић, *Кинеска политика отварања...,* 133

16 Ђоко Трипковић, *Југославија и СССР 1956–1971* (Београд, 2013), 285.

17 Радовић, *Кинеска политика отварања...,* 91

18 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–71,* Beograd 2012, 322.

19 АЈ 837 КПР I–2-а/50–1, Бела кућа, Вашингтон, Строго поверљиво, Меморандум за председников архив, 28. октобар 1971, 7.

20 Radović, *Jugoslavija i triangularna diplomatija...*, 259.

Занимљиво је да су током овог сусрета, у неформалном делу, пренети југословенски страхови (пренео их је Мирко Тепавац америчком државном секретару Вилијаму Роџерсу), по питању угрожености Југославије од стране СССР-а. Од Никсона је стигло уверавање да ће Американци увек поштовати југословенску независност, али и да ће се постарати „да други држе руке подаље од Југославије".[21] Да ли је југословенски страх био реалан? Постојале су основе за тако нешто, али остаје отворено питање да ли је у датом политичком тренутку у питању био део шире игре и покушај да се у повољним околностима обезбеде додатне гаранције безбедности, као што је то био случај приликом Брежњевљеве посете. Како било, изгледа да је југословенска делегација у своје страхове успела да убеди Американце, јер из америчких докумената сазнајемо како је Никсон био уверен да су „Југословени престрашени на смрт".[22] Главни резултат Титове посете била је Вашингтонска декларација, у којој је потврђен непромењени и стални интерес САД за независну и несврстану позицију Југославије.[23] Тако су у другој половини 1971, од лидера обе суперсиле добијене гаранције југословенске независности и њене међународне позиције. Био је то значајан добитак политике детанта.

1972 – врхунац детанта

Врхунац детанта данас можемо да сместимо управо у 1972. годину. Ова година остала је значајна због две сукцесивне посете америчког председника Ричарда Никсона Пекингу и Москви у размаку од три месеца. Никсонова политика није била усмерена на антагонизирање, већ на приближавање хладноратовским супарницима, па је тако одабран приступ истовременог преговарања са обе земље – неколико недеља по обелодањивању Никсонове посете Пекингу у фебруару 1972,[24] постигнут је договор да Никсон посети и Москву,

21 FRUS 1969–1976, Volume XXIX Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972. Doc. No. 232. Memorandum for the President's File, Washington, October 28, 1971, 233. Editorial Note, 588.

22 Исто.

23 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–71,* Beograd 2012, 332.

24 Најважнија тековина овог сусрета био је Шангајски коминике, у коме су се две стране, уважавајући разлике око питања Тајвана, сложиле да су преговори једини начин решавања међународних проблема. – Young, J. & Kent, J. *International Relations since 1945*, Oxford University Press 2003, 286; Jian, C, *Mao's China*, The University of North Carolina Press 2001, 274–5; Li, D. & Xia Y, *Mao and the Sino-Soviet Split, 1959–1973, A New History*, Lexington Books 2018, 259–260.

у мају 1972.[25] У Београду су ови трендови примљени врло позитивно, а штампа је писала да се „блоковске границе никада лакше нису прелазиле".[26] Посматрано из угла савременика, чинило се да Хладни рат трајно мења свој карактер, па чак и да се Хладни рат (повезан са антагонизирањем) и завршио. Београд је са нескривеним задовољством препознавао промене у трендовима и, у ово време, сам себе је обасипао хвалоспевима о сопственом визионарству, видевши се и као једног од покретача ове промене.[27] Ипак, постојале су и резерве – постављало се питање да ли је цена Никсоновог доласка била кинеско прихватање Никсонове доктрине према Азији, као и да ли је ова промена могла да има негативан утицај на земље „трећег света", појавом ривалства у „тзв. недефинисаним просторима".[28]

Дух времена, посебно после Самита у Москви када је потписан споразум САЛТ 1, који је гарантовао успоравање трке у наоружању, давао је на импулсу да је крај Хладном рату заиста близу. Доиста, тај закључак се некако сам наметао, у тренуцима када су донедавни нетрпељиви постали коначно трпељиви једни према другима. Чинило се да су тензије остале само на линији Москва–Пекинг, али се очекивало да ће се и оне у догледно време смањити. Управо је на овој линији сукоба Југославија трпела највеће притиске, јер су обе стране упорно покушавале да их убеде у сопствено виђење корена проблема међу њима. Југославија, доследна у својој политици, на све начине је избегавала покушаје да је сврстају. Један од тих покушаја десио се у Москви 1972. приликом Титове посете.

Наиме, свега неколико недеља после Никсона, у Москву је на Брежњевљев позив отпутовао и југословенски председник Тито. Био је то још један показатељ значаја који је Брежњев придавао односима с Југославијом, посебно у време померања снага унутар „троугла". Уједно, био је то први Титов одлазак у Москву после пет година паузе. Том приликом, Тито је добио од Брежњева орден Лењина,[29] требало

25 V. Zubok, *A Failed Empire, The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, The New Cold War History 2007, str. 216.

26 Radovanović, Lj. Nesvrstani i svrstani, *Međunarodna politika*, 1–16. avgust 1972.

27 АЈ 507, ЦК СКЈ IX, 60/II/159–214, ССИП, Прелиминарна оцена посете Никсона Кини и резултата кинеско-америчких разговора на највишем нивоу, 3. март 1972, стр. 2; Сједињене Америчке Државе, Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980, Архив Југославије, 2014, 85.

28 АЈ 507, ЦК СКЈ IX, 60/II/159–214, ССИП, Прелиминарна оцена посете Никсона Кини и резултата кинеско-америчких разговора на највишем нивоу, 3. март 1972.

29 Močnik, Josip, *United States-Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito's Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*

је да нападна демонстрација пријатељских односа прикаже наводну блискост две земље. У суштини, позив за посету био је директна последица активне југословенске политике према земљама „троугла“ у претходне три године, односно од када је детант започео.[30] Одмах по Титовом повратку, у Београд је дошао и амерички државни секретар Вилијам Роџерс, у јулу 1972. Лична Никсонова порука коју је имао да пренесе односила се на уверавање да није било договарања са СССР-ом „иза леђа наших пријатеља“.[31] Када је реч о југословенској безбедности, о чему је било доста речи приликом Титове посете Вашингтону девет месеци раније, сада је, чинило се, дошло до крупне промене – овог пута је Титово становиште било да су Совјети постали много флексибилнији, да нема никаквих претњи које долазе с њихове стране, и не само то, већ је устврдио да су их Совјети прихватили онакве какве јесу.[32] Тешко да је до ове промене могло доћи принципијелно, али околности су биле такве да је у датом тренутку Југославија имала веће економске интересе и могућности за сарадњу са СССР-ом него са САД (о чему је било говора и у сусрету са Брежњевом и Роџерсом), и то је био важан фактор који је морао да однесе превагу.[33]

Тако се средином 1972, после Роџерсове посете, завршила најдинамичнија фаза дипломатских контаката на релацији Београд–Вашингтон–Москва–Пекинг. Тито је дао своје виђење ове динамике, сумирајући је:

> „Желим при томе да напоменем да узроке и суштину затегнутости и нестабилности у свијету ја прије свега видим на ширим релацијама политичке и економске равноправности, употребе силе и притисака, колонијализма и сиромаштва. Остале земље зато са правом очекују да ће се проширење базе односа великих сила одразити повољно и на могућности рјешавања горућих међународних проблема, прије свега на положај и судбину народа којима се још увијек оспорава право на слободу, независност и самосталан развој.“[34]

(Doctoral Dissertation on the Graduate College of Bowling Green State University, 2008), 127.

30 Информација о посети председника СФРЈ и председника СКЈ Ј. Б. Тита СССР-у, јун 1972, „Југославија–СССР...“, 559.

31 FRUS, US-Eastern Europe 1969–1972, Doc. No. 238. Telegram from the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, July 25, 1972, 601.

32 Сједињене Америчке Државе, Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980, Архив Југославије, 2014, 216.

33 FRUS, US-Eastern Europe 1969–1972, Doc. No. 238. Telegram from the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, Washington, July 25, 1972, 602.

34 Сједињене Америчке Државе, Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980, Архив Југославије, 2014, 93.

До овакве квалитативне промене није дошло случајно – са касније дистанце посматрано, испоставиће се да је 1972. била – уз све уважавање значаја кинеског повратка на светску сцену – врхунац биполарног детанта, односно првенствено учвршћивања монопола две суперсиле, бар када је реч о начину решавања глобалних питања. То ће касније променити југословенску оцену ових кретања, која су у очима савременика изгледала значајно другачије, утичући на њихове оптимистичне оцене и очекивања. Накнадну памет на страну, Југославија је могла да буде задовољна третманом и дипломатским значајем који је добијала у тренуцима када су се дешавале крупне хладноратовске промене.

Хелсинки 1975.

Треба рећи да је у овим трендовима преговарања посебно значајна била 1975. година и Конференција у Хелсинкију која је, чинило се, умирила духове, посебно у Европи. Уједињењем Вијетнама чинило се да је мир дошао на простор југоисточне Азије, чиме су били задовољни и СССР, а посебно Кина, на чије границе је све време трајања Вијетнамског рата био велики притисак. Истовремено, совјетска пажња се у склопу детанта усмерила на Европу и окупљање шире групе земаља око политике колективне европске безбедности како би добила могућности да додатно учврсти своје политичке и војне позиције у Европи стечене после Другог светског рата.[35] КЕБС су подржале и САД, а интерес који је стајао иза ове логике био је, како се видело, даља пацификација совјетског присуства у Европи.[36] Нешто каснија Соненфелдова доктрина, из исте године, приписана Кисинџеровом саветнику, помирљиво је прихватала совјетске снаге у Европи, па се могло учинити да је постигнут прећутни договор око овог питања. Неприхватљивост таквог решења за Пекинг није била новост, као ни упорни кинески протести и незадовољство према било каквој политици удовољавања СССР-у.

Овде је прилика да се спомене да је Кина све време трајања детанта имала изразито негативан и непријатељски став према процесима „отопљавања“, а неретко је за детант говорила да је реч о илузији. За разлику од САД, који је видео да добија у овом тактичком

35 Ouimet, Matthew J., *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, The New Cold War History 2003, 85.

36 Чавошки Јован, „Чувајући ‘дух Хелсинкија’: Југославија и континуитет КЕБС-1975/1976“, *Токови историје* 1/2019, 148. Кисинџер је чак тврдио касније да је КЕБС допринео совјетском поразу у Хладном рату.

надигравању са СССР-ом, Кина је процењивала да је добитник СССР и да трендови иду више у корист Москве, која је својом тактиком „успављивања“ утицала да Европа не буде спремна на евентуални совјетски напад.[37] Стални кинески страх био је повезан са могућношћу смиривања ситуације у Европи до те мере да би се СССР могао осетити спремним да се окрене Азији – и Кини.[38]

Истовремено, Југославија је била једна од најгласнијих заговорница политике КЕБС-а и његове идеје, посебно оне о неповредивости граница и немешања у унутрашње односе других земаља.[39] Председник Тито, који је присуствовао састанку у Хелсинкију, дао је том приликом оцену да је реч о веома важном догађају, такорећи прекретници, у правцу даљег мира у свету.[40] Није случајно што су идеје КЕБС-а биле блиске малим и несврстаним земљама „стално у потрази за додатном сигурношћу у подељеном и непријатељском свету“.[41]

У таквим повољним глобалним приликама 1975. године профитирала је и Југославија. Југословенски председник Савезног извршног већа Џемал Биједић, практично прва личност после Тита, добио је позив да званично посети Пекинг. Био је то покушај Кине да одвоји Југославију од све већег приближавања СССР-у. И не само то, Биједић се исте године, пре Пекинга у коме ће се срести са Мао Цедунгом – што је био први и једини сусрет на том нивоу било ког југословенског руководиоца – срео и разговарао и са америчким председником Џералдом Фордом и са Леонидом Брежњевом, што је југословенску спољну политику у време детанта, а посебно те 1975, позиционирало на глобалној сцени као јединствену и незаобилазну. Укратко, свет се 1975. чинио стабилним, а одлазак новог америчког председника Џералда Форда у Пекинг, у децембру исте године, наставио је да учвршћује темеље Никсонове кинеске политике.

Опадање и крај детанта 1978–1980.

Ствари су убрзо кренуле низбрдо. Суперсиле су све време трајања детанта имале првенствено своје интересе и сви потези које су вукле били су у њиховој служби. Главни разлог за неуспех детанта

37 Garver, John W., *China's Quest, The History of the Foreign Relations of the People's Republic of China*, Oxford University Press, 2016, 342.

38 Lüthi, Lorenz M., *Cold Wars, Asia, the Middle East, Europe*, Cambridge University Press 2020. 449, 453.

39 Чавошки, „Чувајући ‘дух Хелсинкија’“, 149.

40 Vučković, Čedomir, *Nesvrstani u podeljenom svetu*, Rad 1981, 190.

41 Радовић, *Кинеска политика отварања...*, 161.

било је неповерење једних према другима које никада није нестало, само је уступило место друкчијим праксама. Не може се рећи да политика детанта није донела важне плодове, како за њих саме, тако и за цео свет. Но, показало се да је неповерење било превелико и да су се у време Картерове администрације, а Картер ће на место председника доћи после Форда, ствари значајно погоршале на линији совјетско-америчке сарадње. Враћање идеји америчке изузетности (exceptionalism), кроз оживљавања питања универзалности људских права, удружено с размештањем на стражу совјетских ракета нове генерације, покренуло је ланац неповерења које је кулминирало совјетском интервенцијом у Авганистану, што је формално означило крај детанта. Уједно, размирице између Москве и Пекинга нису биле разрешене у овом периоду, а доласком Роналда Регана и његове администрације на власт ствари су се трајно промениле у правцу даље конфронтације са СССР-ом. Иако је НР Кина била један од највећих добитника политике отопљавања, политике која јој је омогућила успостављање дипломатских веза са САД 1979, и угошћавањем кинеског лидера Денга Сјаопинга у Вашингтону, Кина је остала дубоко неповерљива према концепту и идеји детанта, сматрајући га упорно совјетским маневром. Власти у Пекингу су наставиле и даље да гаје врло искључив и сумњичав приступ Совјетском Савезу, ког су видели као главног такмаца, све до краја Хладног рата.

Југославија која је вешто пливала у деценији детанта успела је у другој половини седамдесетих да капитализује свој статус земље супротстављене блоковским поделама и конфронтацијама. Тито се крајем седамдесетих сусрео и са Џимијем Картером, и са Брежњевим, и са наследником Мао Цедунга Хуа Гуофенгом, чак два пута. Но, како је 1979. детант био на заласку, исцрпивши све своје потенцијале у дубоко неповерљивом свету, тако је и југословенска дипломатија предвођена Титом доживљавала свој смирај. На Конференцији у Хавани постало је јасно колико су блоковске поделе живе и међу несврстаним земљама. Под замајцем младог и полетног Кастра, покрет се приближавао СССР-у у моменту када се СССР удаљавао од детанта.[42] У јануару 1980, када је Картер уводио санкције Совјетском Савезу (због Авганистана) завршавајући епизоду сарадње с Москвом, и озваничавајући крај ери преговарања, Тито се налазио у болничком кревету. Некако симболично, у исто време су умирали и детант и Тито, који је своју политику темељио на вредностима детанта. Хладни рат улазио је у своју последњу фазу надметања и конфронтације, до његовог, како ће се испоставити, коначног завршетка.

42 Детаљно о југословенско-кубанском спорењу пре Конференције у Хавани, вид. Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata* (Fraktura, 2011), 110–117.

Вредност и значај детанта

Истраживања међуратног периода, али и послератног доба, показују да је свет у надметању инхерентно нестабилан. Но, кратке епизоде и унутар таквих периода, попут детанта у време Хладног рата, показују да свет у преговарању увек нуди веће могућности за изградњу стабилног поретка. Могуће је издвојити главне разлике између две супротстављене логике у приступу глобалним односима, па су тако карактеристике доба трпељивих укључивале веће уважавање политичке традиције, историје дипломатије и културолошких посебности, поред већ поменутих интереса друге стране. У контрасту са овим, стајале су и стоје карактеристике доба нетрпељивих – ароганција, охолост, неуважавање другог и жеља за надвладавањем. Разлика је свима чини се довољно очигледна, па се поставља питање зашто се доба мира и стабилности смењује добом криза и нестабилности, што историчари примећују да се циклично – треба рећи, у неправилним циклусима– али ипак догађа. Један од одговора на ово питање, јесте, рекло би се, упорна и тешко савладива потреба да се оствари превласт над другим. Стога би за потпуније разумевање различитих друштвених понашања било потребно изаћи из оквира историјске науке и кренути ка интердисциплинаријем приступу дипломатској историји, пре свега кроз укључивање резултата истраживања из социолошких и психолошких наука. Томе свој допринос даје и овај зборник, настао у сећање на великог историчара Андреја Митровића, и самог познатог као великог прегаоца и заговорника што ширег, разноврснијег и релевантнијег методолошког приступа истраживању историје.

Референце

Извори

Архив Југославије / АЈ 837 КПР

АЈ 507 ЦК СКЈ

Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива, НР Кина, СССР, САД

Digital Archive Wilson

FRUS 1969–1976, Volume XIII Soviet Union

FRUS 1969–1976, Volume XXIX Eastern Europe

FRUS, 1969–1972, Volume XXIX, US-Eastern Europe

Југославија–СССР, сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1964–1980, Том 2, Београд 2016. (зборник докумената)

Сједињене Америчке Државе, Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980, Архив Југославије, 2014. (зборник докумената)

Међународна политика

Литература

Bogetić, Dragan *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–71* (Beograd, 2012).

Vučković, Čedomir, *Nesvrstani u podeljenom svetu* (Rad 1981).

Gaddis, John Lewis, *The Cold War: A New History* (Penguin Books, 2006).

Garver, John W., *China's Quest, The History of the Foreign Relations of the People's Republic of China* (Oxford University Press, 2016).

Zubok, Vladimir, *A Failed Empire, The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (The New Cold War History, 2007).

Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata* (Fraktura 2011).

Jian, C, *Mao's China* (The University of North Carolina Press, 2001).

Kisindžer, Henri, *Memoari II deo* (Beograd, 1981).

Li, D. & Xia Y, *Mao and the Sino-Soviet Split, 1959–1973, A New History* (Lexington Books, 2018).

Lüthi, Lorenz M., *Cold Wars, Asia, the Middle East, Europe* (Cambridge University Press, 2020).

Močnik, Josip, *United States-Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito's Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy* (Doctoral Dissertation on the Graduate College of Bowling Green State University, 2008).

Ouimet, Matthew J., *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy* (The New Cold War History, 2003).

Радовић, Сања, *Кинеска политика отварања и Југославија 1969–1980* (докторска дисертација, Београд 2021).

Radović, Sanja, „Jugoslavija i triangularna diplomatija", *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 6, Issue 2, 2022, str. 249–270.

Трипковић, Ђоко, *Југославија и СССР 1956–1971* (Београд, 2013).

Чавошки Јован, „Чувајући 'дух Хелсинкија': Југославија и континуитет КЕБС-1975/1976", *Токови историје* 1/2019, стр. 145–176.

Young, J. & Kent, J, *International Relations Since 1945* (Oxford University Press, 2003).

Sanja Radović, PhD

TOLERANT TIME. YUGOSLAVIA IN THE TRIANGLE OF GREAT POWERS IN THE TIME OF DETENTE

Detente played a pivotal role in global power reshaping and profoundly impacted the outcome of the Cold War. In the early 1970s, the Chinese strategic decision to open up to the world substantially impacted the shift in power dynamics inside the superpower triangle, ultimately leading to the decline of the USSR's global influence. In the 1970s, Yugoslavia held a unique international position, enabling it to observe significant events due to its exceptional diplomatic status and the fact it was maintaining contacts with all three countries. Furthermore, it was a favorable position for a state that followed a foreign policy approach based on non-alignment and promoting negotiations and diplomacy between superpowers. The significant diplomatic involvement between Yugoslavia and the United States, the Soviet Union, and the People's Republic of China during the detente underscores its substantial global impact and provides a unique viewpoint on the intricacies of international politics. The era of detente could still provoke substantial inquiries, particularly when examining the viewpoints of smaller states such as Yugoslavia, which has a distinctive standpoint. It implies the existence of novel methodologies and indicates the potential for offering a new perspective on old well known events.

Keywords: Yugoslavia, Cold War, détente, USA, USSR, People's Republic of China

МА Лука Савчић, истраживач-приправник
Докторанд, стипендиста Министарства науке,
технолошког развоја и иновација на
Филозофском факултету у Београду
savcic.luka.luka@gmail.com

ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМУ

Апстракт: У раду се представљају основне теоријске поставке о револу-ционарном интернационализму, које су, на основу бројне литературе, поткрепљене разним примерима, пре свега из Француске и Октобарске револуције. Потом се, уклопљен у наведен теоријски оквир, у раду анализира случај југословенског револуционарног интернационализма, постављеног у контекст процеса деколонизације. Један од главних циљева рада је да подвуче важност коришћења теорије у историографији, која је у овом случају представљала почетну тачку и основу истраживања.

Кључне речи: револуционарни интернационализам, теорија, социјалистичка Југославија, деколонизација

Употреба теорије

Мислити теоријски и користити теорију и њене поставке саставни је део посла сваког историчара од самих почетака научне историографије, од када је овај феномен прошао кроз више различитих фаза.[1] Домаћа историографија баштинила је такође традицију употребе теорије већ од друге половине XIX века, иако често није

---

* Рад је проистекао из излагања на научној конференцији „Наслеђе Андреја Митровића“, одржаној 15–16. децембра на Филозофском факултету у Београду.

1 Научна историографија је од својих почетака са неповерењем гледала на употребу теорије. Такође, неретко су се догађале велике злоупотребе теорије у, пре свега, идеолошке сврхе. Вид. Андреј Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о*

одржаван континуитет, како је постојао велики и константан отпор њеној примени.[2] Она тако није остварила запажену улогу у великом таласу крајем шездесетих и почетком седамдесетих, када су се историчари, пре свега на Западу, највише ослањали на теорију, истовремено је стварајући и преузимајући из сродних наука, тврдећи да се историографија не сме свести искључиво на емпирију.[3]

Један од кључних изузетака био је Андреј Митровић, који се запажено бавио теоријом историје, о којој је доста промишљао, писао и коју је користио, препознавши је као почетну фазу и оквир сваког истраживања.[4] Теорија је по његовом виђењу имала улогу да допринесе разумевању предмета истраживања и усавршавања методолошког поступка, након чега је, као таква, на одређеном примеру проверавана и на крају прихватана или одбацивана.[5] Тако је са Андрејем Митровићем створена читава једна школа која се, пратећи светске токове у историографији, ослањала на теорију и нове, иновативне методологије које су за циљ имале истинску проблематизацију прошлости.

Револуционарни интернационализам

У свом најширем значењу, термин интернационализам представља идеју сарадње и транснационалне солидарности међу народима у циљу мира и просперитета.[6] Сам појам најчешће се везује за

теоријском у историографији, (Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“, 1996), 150–155.

2 Овдашња историографија се с временом, иако је постојала традиција, углавном ограничила на емпирију. Вид. Исто, 147–150.

3 О историографским школама у овом периоду вид. Peter Lambert, Phillipp Schofield (editors), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, (London and New York: Routledge, 2004). Овај период био је крајње плодоносан, током ког је изашао велики број студија, зборника и монографија. Вид. Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, 157–158, 170. Такође, у овом периоду су, на основу конкретних истраживања створени стабилни теоријски оквири. Пример је студија Фрица Фишера „Савез елита“, која је наведени концепт увела као својеврсни теоријски оквир. Вид. Fric Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, (Beograd: Čigoja, 2023).

4 Дубравка Стојановић, „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја“, *Годишњак за друштвену историју*, (2) 2013, 24.

5 Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, 160–168.

6 Akira Iriye, Pierre-Yves Saunier (editors), *The Palagrve Dictionary of Transnational History. From the Mid-19th Century to the Present Day,* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 586. О сложености и нивоима значења термина вид. Carsten Holbraad, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought,* (New York and

револуције, те га у том контексту посматра највећи број теоретичара[7], који су јасно издвојили концепт револуционарног интернационализма. Видевши га као саставни део сваке револуције, приликом дефинисања пошли су од чињенице да идеје једне револуције нису валидне искључиво у једној, изворној земљи, већ су, као део глобалног процеса, примењиве универзално. Сам феномен забележен је и пре XVIII века, али се најјасније прати од Француске револуције, као прве модерне[8], иако је термин први пут употребљен средином XIX века у контексту Карла Маркса и Прве интернационале.[9] Тако је, поред спомињања идеје прогреса, интернационализам препознат као део реторике готово сваког револуционара, од Робеспјера па до Хомеинија, који су по правилу позивали на ново доба „сарадње", „братства", „мира", као и на уклањање граница које су постављали „стари режими", „монархије", „буржоазија", „колонизатори".[10]

Теоријски је постављено да се интернационализам манифестује кроз неколико упечатљивих облика, полазећи од идеолошке основе, потом његовог спољног представљања, употребе у домаћој јавности и, на крају, директног облика асистенције идеолошки блиском. На тај начин се истраживање овог феномена прати кроз спољну и унутрашњу динамику једне државе и друштва, што значи да се кроз њега, поред историје међународних односа, преплићу и историја идеја, политичка, друштвена и економска историја.

Теоријске поставке о револуционарном интернационализму могу се применити и на случај социјалистичке Југославије, проматрајући с једне стране њену спољну политику и с друге унутрашњу динамику. Југословенски интернационализам најјасније се може пратити кроз

Hampshire England: Palgrave Macmillan, 2003); Kjell Goldmann, *The Logic of Internationalism. Coercion and Accommodation,* (London and New York: Routledge, 1994).

7 Најјаснију типологију интернационализма дао је стручњак за међународне односе и револуције Фред Халидеј, који је уз револуционарни препознао и либерални и хегемонистички интернационализам. Вид. Fred Halliday, „Three Concepts of Internationalism", *International Affairs*, Vol. 64, No. 2 (Spring, 1988), 187–198.

8 Теоретичар револуције Џек Голдстон наводи да се први пут у Француској 1789. може видети револуција новог, модерног значења, која подразумева радикални напад на дотадашње институције у име стварања „новог" и „бољег" друштва. До тада је у Европи и свету идеја радикалне промене била застрашујућа. Вид. Jack Goldstone (editor), *The Encyclopedia of Political Revolutions,* (New York and London 1998).

9 Fred Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, (London: Macmillan, 1999), 64–77.

10 Исто, 59–64. Аутор ипак наводи да се интернационализам у бројним случајевима задржавао само на реторици.

процес деколонизације,[11] пре свега зато што је, формулишући своју нову спољнополитичку доктрину несврстаности, званични Београд као кључне савезнике препознао земље Трећег света које су се ослобађале од колонијализма.[12] Тако је Југославија у наведеном контексту, са својом антиколонијалном идеолошком формулом, спољном промоцијом, употребом у јавности и активном улогом у процесу деколонизације, постала добар пример за проучавање револуционарног интернационализма.

Теоријске поставке

Без обзира на национални интерес, све револуције продукују идеологију која поред унутрашње трансформације позива и на интернационалну, глобалну. У том контексту је и сваки револуционарни интернационализам имао идеолошку базу на којој је почивао, на основу које се обликовао, баштинећи универзалне вредности.[13] Тако се већ на примеру револуционарне Француске развио „просветитељски“ концепт интернационализма који је почивао на суверенитету народа, артикулисан кроз слоган „слобода, једнакост, братство“.[14]

Следећи корак у формулисању идеологије интернационализма везује се за Карла Маркса, Комунистички манифест и Прву интернационалу, од када теоретичари прате „пролетерски“ интернационализам који је подразумевао „мобилизацију радничке класе и глобалну борбу против капиталистичке експлоатације“.[15] Можда је најваж-

11 Процес деколонизације подразумева ослобађање земаља Трећег света од колонијалне власти, али ће бити посматран и као борба против империјализма коју су Џаџ и Лангдон дефинисали као сложену серију покрета, кампања и борби којима су колонијализовани народи настојали да се ослободе стране доминације, политичке, економске или културне. Вид. Edward H. Judge and John W. Langdon, *The Struggle Against Imperialism. Anticolonialism and the Cold War*, (London: Rowman and Littlefield, 2018), 1.

12 Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, (Beograd: ISI, 2006); Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, (Beograd: Zavod za udžbenike, 2019), 51–76; Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Non Aligned World*, (Princeton: Princeton University Press, 1970), 28–64.

13 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 59–64.

14 Mlada Bukovanski, *Legitimacy and Power Politics. The American and French Revolutions in International Political Culture,* (Princeton and Oxford 2002). 209–210: Suzanne Desan (co-editor), William Max Nelson (co-editor) and Lynn Hunt (co-editor), *The French Revolution in Global Perspective,* (Cornell University Press, 2013), 86–101.

15 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 64–77. Кључно дело за разумевање: Karl Marx, Fridrih Engels, *Manifest*

нију идеолошку допуну пролетерски интернационализам добио у Лењиновим делима, када је сам термин постао вишезначан и почео да се односи на међународну политику револуционарних партија, спољну политику прве социјалистичке државе, политику према националним покретима Африке и Азије, и руковођење међуетничким односима у Русији и другде.[16] Као једно од значајнијих за концепт интернационализма издваја се дело *Империјализам као највиши стадијум капитализма* у којем Лењин позива на глобалну борбу против империјализма, у оквиру које народе Азије и Африке види као значајне савезнике.[17] Касније је овај концепт често реинтерпретиран у XX веку, и на њега су се наслањале бројне социјалистичке државе, укључујући оне у Источној Европи које су биле под директним утицајем Совјетског Савеза, али и оне које су се развијале на Глобалном југу.[18] Неопходно је нагласити да интернационализам у XX веку није био искључиво пролетерски, што се јасно показало са Иранском револуцијом која је увела концепт „исламског" интернационализма. Ова подврста се такође позивала на платформу антиимперијализма, у оквиру које су позивани муслимани и други потлачени да устану против својих тлачитеља.[19]

Komunističke partije, (Zagreb 1948). О „пролетерском" интернационализму вид. и: Akira Iriye, Pierre-Yves Saunier (editors), *The Palagrve Dictionary of Transnational History. From the Mid-19th Century to the Present Day,* 587; Patryk Babiracki, Austin Jersild (editors), *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World*, (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan 2016).

16 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 82–87; Carsten Holbraad, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought,* 67–69

17 Вид. Vladimir Ilič Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma: popularna skica, peto izdanje*, (Zagreb 1958); За Лењинов концепт интернационализма, поготово у контексту сарадње с колонизованим народима, незаобилазно је његово дело: Vladimir Ilič Lenjin, *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, (Zagreb 1958).

18 За интернационализам земаља Источне Европе вид. Patryk Babiracki, Austin Jersild (editors), *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World.* Када је у питању Трећи свет, пролетерски интернационализам био је крајње идеолошки диверсификован, тако је много примера. Овом приликом биће издвојени Кина (вид. Donovan C. Chau, *Exploiting Africa. The Influence of Maoist China in Algeria, Ghana and Tanzania,* (Annapolis, Maryland: Naval Institute Press 2014), Куба (вид. Margaret Randall, *Exporting Revolution: Cuba's Global Solidarity*, (Durham and London: Duke University Press, 2017) и Алжир (вид. Jefrey James Byrne, *Mecca of Revolution. Algeria, Decolonization and the Third World Order,* (Oxford: Oxford University Press, 2016). Такође, утицај лењинизма очигледан је, на пример, код председника Гане Нкрумаха, што се јасно види у његовом делу *Неоколонијализам као највиши стадијум капитализма*. Вид. Kwame Nkrumah, *Neo-colonialism. The Last Stage of Imperialism*, (New York: International Publishers, 1965).

19 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 124–129.

Југословенски случај интернационализма је од победе револуције пратио совјетски модел, укључујући и Стаљинову реинтерпретацију Лењиновог концепта, која је подразумевала да међународни револуционарни покрет искључиво прати политику Москве. Након раскида са Совјетским Савезом, Југословени су се нашли у незавидној ситуацији и на унутрашњем и на спољном плану, након чега су постепено почели са дистанцирањем од Стаљина на свим нивоима, формирањем самоуправљања, балансирањима између Истока и Запада, док се полако трасирала и нова спољнополитичка доктрина везивања за земље Трећег света.[20] Тако се концепрт југословенског интернационализма враћао лењинистичким коренима, препознавши народе под колонијалном доминацијом као своје кључне савезнике,[21] што се хронолошки уклопило са глобалним процесом деколонизације. Југословенски интернационализам уобличен је на Седмом партијском конгресу 1958. године, када су завршена спољнополитичка лутања и када су утемељена два кључна постулата југословенске варијанте: 1) социјализам је светски процес, 2) свака држава треба да има сопствени пут његовог остварења.[22] На поменутом Конгресу оспорено је право Совјетском Савезу да буде једини предводник пролетерског интернационализма, што је директно довело до новог драматичног сукоба између Југославије и земаља Источног блока.[23]

У склопу идеолошке мотивације једног револуционарног интернационализма често се намеће питање чистог прагматизма и *реал политике.* Овакав однос између идеолошког и прагматичног теоријски

20 Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike,* 154–155.

21 О колонијализму као кључном проблему доста се говорило на Седмом партијском конгресу, и овај проблем је своје место нашао и у Програму и у Титовом говору. Вид. реферат Станке Веселинове која када говори о колонијализму потпуно усваја лењинистички дискурс: Arhiv Jugoslavije, fond Saveza komunista Jugoslavije 507/I/VII-K-4/10, Stanka Veselinov, diskusija o kolonijalizmu, april 1958.

22 Вид. *Седми конгрес СКЈ,* (Београд: Култура, 1958). О програму проистеклом из Седмог конгреса погледати: Milivoj Bešlin, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji", u: *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, ur. Igor Duda, Zagreb – Pula, 2019, str. 11–33.

23 У програмским документима Седмог конгреса наводи се да је од Октобарске револуције, једино мерило пролетерског интернационализма била заштита Совјетског Савеза. „Данас је то мерило шире", те је подразумевало да „пролетерски интернационализам захтева исправан однос, подршку и солидарност са сваком социјалистичком земљом и према сваком социјалистичком покрету који се заиста бори за социјализам, за мир и мирољубиву, активну коегзистенцију међу народима". Вид. АЈ, 507/I/VII-K-4/40, Program SKJ usvojen na VII kongresu, april 1958, 40–41; О сукобу Југославије и СССР-а вид. Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat,* (Beograd: Arhipelag, 2014), 238–248.

је дефинисао Фред Халидеј који је у том контексту издвојио „инструментални“ интернационализам, дефинишући га као параван за остваривање ужег националног интереса.[24] Прагматична компонента се такође прати од Француске револуције и концепта „La Grande Nation“, у оквиру ког се најјасније препознаје отворено ширење револуције оружјем и стварањем „сестринских република“, што се директно тумачи као стратешки, национални интерес.[25] Бољшевичка револуција је исто, поред снажне идеолошке, имала и своју прагматичну компоненту која је у почетку почела да се развија пре свега из угрожености револуције.[26] Касније се интернационализам у СССР-у развијао на бројне начине и у различитим контекстима, иако су бројни теоретичари у томе искључиво видели монополизацију интернационализма која се огледала у захтевању беспоговорне подршке прве државе социјализма, коју врх партије суштински никада није напустио.[27] Остваривање чистог националног интереса, „упаковано“ у рухо интернационализам, показало се и на примеру других револуција, од Кине, Кубе и Ирана, па све до оних мање познатих. У том контексту је Од Арне Вестад писао да кубанска подршка револуцијама Трећег света није била само чиста идеолошка „дужност“, већ „скретање пажње“, као вид превенције од америчког напада на Кубу.[28]

Југословенски револуционарни интернационализам са својом снажном прагматичном компонентом такође није био изузетак. Она се најпре обликовала кроз самоодбрану државе, од напада пре свега са Истока, али и са Запада, полазећи од конкретних интереса земље

24 Поред инструменталног, Халидеј издваја и утопијски, који подразумева само реторику, али не и реалне могућности за спровођење, као и прорачунат, који означава преклапање интернационалистичких аспирација и могућности. Вид. Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 91; Халидеј наводи да се већина револуционарних држава критикује управо због инструменталног интернационализма, али да се ипак идеолошка компонента не сме занемарити. Вид. Исто, 91–94, 129–133.

25 О концепту La Grande Nation вид. Suzzane Desan, “Internationalizing thr French Revolution”, *French Politics, Culture & Society,* Vol. 29, No. 2, Summer 2011, 147–152.

26 Угроженост једне револуције често је представљала окидач за њено прагматично наступање. У случају СССР-а важно је нагласити претњу од стране сила Антанте и *Белих*, као унутрашњих непријатеља. Погледати: Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица: ЦИД, 1998), 254–269.

27 Овакво виђење пре свега има Силвио Понс. Вид. Silvio Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991*, (Oxford University Press, 2014). Фред Халидеј такође дели овај став: Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 85–87.

28 Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, (Beograd: Arhipelag, 2008), 234.

која је била у потрази за новим савезницима, али и за новим тржиштима широм Трећег света.[29] Такође, у бројним случајевима долазило је до омекшавања револуционарне реторике, у тренуцима изолација са Истока, блискости за земљама Запада, од којих су била велика кредитна очекивања.[30]

Следећи сегмент интернационализма сажет је у оквиру појма саморепрезентације[31] и фокусира се на представу коју је земља о себи слала глобално, кроз своја револуционарна искуства, ширећи тако свој међународни углед и позицију. Прати се од предмодерних револуција, узимајући за пример Оливера Кронвела који је своју пуританску револуцију видео као модел свим протестантским земљама, док су, с друге стране Очеви оснивачи у САД сматрали себе инспирацијом за цео свет.[32] С модерним револуцијама само се интензивира, полазећи пре свега од Француске и њене развијене промоције револуционарних идеја заснованих на просветитељству, артикулисаних кроз разне револуционарно-пропагандне декрете упућене иностранству.[33] У двадесетом веку је овај феномен био још снажнији и израженији, самим тим што је технологија напредовала, отворивши више канала за спољну промоцију једне револуције. У том контексту је Тобијас Рупрехт, пишући о совјетској саморепрезентацији у Латинској Америци, навео бројне примере који су показали да се Со-

29 Истакнути историчар хладног рата и несврстаности Драган Богетић наводи да је сарадња са новим независним земљама које су се ослободиле од колонијализма „отварала Југославији перспективу руководеће политичке улоге и значајан продор на потпуно ново и широко тржиште“ Погледати: Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, 43.

30 О економској помоћи САД Југославији: Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 2002); Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat,* (Beograd: BMG 2003).

31 Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War,* (Cambrige University Press, 2015), 22–73 (акценат на поглављу A modern image for the USSR: Soviet self-representation towards Latin Americans). Термин саморепрезентација означава превод термина *self-representation,* преузетог из наведене књиге.

32 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 59.

33 Француска је тако промовисала свој модел „народног суверенитета“, као извор политичког легитимитета. Вид. Bukovanski, *Legitimacy and Power Politics. The American and French Revolutions in International Political Culture,* 168. Француски историчар Жак Годшо писао је да су француски револуционари извозили свој републиканизам по Европи не само војним путем већ путем идеологије и институција као што су политички клубови, штампа, моделима установа и административних пракси итд. Вид. Jaques Godechot, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le Monde de 1789 à 1799*, (Aubier, 2014), цитирано према: Suzanne Desan, "Internationalizing the French Revolution", *French Politics, Culture & Society,* vol. 29, no. 2, summer 2011, 149.

вјетски Савез у својој промоцији ослањао на модерне технологије, стављајући акценат на књижевност, културу, економију, уместо на „чисту“ политику.[34]

Југословени су такође, инсистирајући на својим аутентичним искуствима, вешто промовисали своју револуцију у иностранству. Овај феномен је, узевши у обзир политику несврстаности, посебно био заступљен према ослободилачким покретима и новим независним земљама, којима је Југославија, ширећи свој утицај, суптилно пласирала свој револуционарни пакет који је подразумевао садржај из НОБ-а и социјалистичке изградње.[35] С друге стране, земљама Запада се слала друкчија слика, карактеристична по знатно умеренијој, прилагођеној реторици.[36]

Наредни теоријски образац подразумева револуционарну мобилизацију читавог друштва у духу интернационализма, што је јасно показано на бројним примерима.[37] Интернационализам је у исто време упућен и публици у иностранству и публици код куће, што су теоретичари обајшњавали чињеницом да из интернационализма, између осталог, проистиче легитимитет режима, као и да сам интернационализам представља фактор који хомогенизује једно друштво.[38] У том контексту интернационалистичке идеје се са самог врха спуштају, продирући у све друштвене групе. Тако се, у случају Југославије, идеја интернационализма и глобалне солидарности на платформи антиколонијализма и антиимперијализма, од партијске

34 Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War,* 24–25.

35 Југословени су почетком шездесетих цео свет поделили на неколико циљних група, те направили прецизну стратегију шта којој циљној групи приказати. Тако је ослободилачким покретима приказивано све везано за предратни илегални рад Партије и герилски рат, док је новим независним земљама по Трећем свету представљан доминантно југословенски *State building*. Вид. AJ, 507/IX, Komisija za međunarodne odnose i veze CK SKJ, S/a-11, Informacije o stanju propagandne delatnosti, 10. jun 1961.

36 У поменутој стратегији, за земље Запада је био предвиђен садржај који је указивао на специфичност Југославије и њену различитост у односу на земље Источног блока. Вид. AJ, 507/IX, Komisija za međunarodne odnose i veze CK SKJ, S/a-11, Informacije o stanju propagandne delatnosti, 10. jun 1961.

37 На овај феномен, између осталог, указује Тобајас Рупрехт истражујући совјетски интернационализам према Латинској Америци. Вид. Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War*. У случају социјалистичке Бугарске овог феномена се дотакла и Теодора Драгостинова. Вид. Theodora K. Dragostinova, *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*, (Ithaca and London: Cornell University Press, 2021).

38 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 97.

елите – СКЈ, ССРНЈ, НОЈ итд., спуштала и провлачила кроз остатак друштва.[39] Овај феномен био је посебно важан у мултинационалној заједници као што је била Југославија, поготово у тренуцима економских проблема, појава национализма, сукоба у партији итд., када је интернационализам постајао значајан интегративни фактор, али и вид „скретања пажње".[40]

На крају, као најекстремнији облик интернационализма, јавља се директна асистенција, најчешће окарактерисана као „извоз револуције".[41] Оваква манифестација интернационализма први пут је јасно препозната током Француске револуције, када је нова револуционарна армија, вођена паролом „помоћи свим народима који желе да поврате своју слободу", бајонетима крстарила Старим континентом ширећи своје идеје.[42] Бољшевици су такође играли значајну улогу у директном ширењу своје револуције, од стварања Коминтерне, првих интервенција Црвене армије, инсталирања режима после Другог светског рата, све до активне улоге на глобалном Југу.[43] У том контексту истраживани су и бројни примери других земаља и револуција,[44] у оквиру којих се може сврстати и Југославија која је активно помагала антиколонијалне покрете, дипломатски, економски, хуманитарно, па чак и војно, пре свега кроз обуку и снабдевање оружјем.[45]

---

39 Немања Радоњић је овај феномен показао на примеру формирања слике Африке. Вид. Nemanja Radonjić, *Slika Afrike u Jugoslaviji,* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023).

40 Мари-Жанин Чалић наводи да су са успоравањем привредног напретка крајем педесетих и почетком шездесетих почеле прве трзавице између република, као и учвршћивање две струје у Партији. Вид. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Clio, 2010), 234–280. О значају „употребе интернационализма" у домаћој јавности писао је и Рубинштајн: Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Non Aligned World*, 191.

41 Halliday, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, 94–129. (поглавље: *Internationalism in Practice: Export of Revolution*).

42 Desan, „Internationalizing the French Revolution", *French Politics, Culture & Society,* vol. 29, no. 2, summer 2011; Bukovanski, *Legitimacy and Power Politics. The American and French Revolutions in International Political.* 204–209. Ауторка као најважнију студију о директном ширењу Француске револуције издваја двотомну књигу француског историчара Жака Годшоа из 1956. године: Godechot, *La Grande Nation.*

43 Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991.*

44 Као један од упечатљивијих примера често се наводи кубански интервенционизам у Африци. Вид. Piero Gleijses, *Conflicting Missions*: *Havana, Washington and Africa 1959–1976*, (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2002).

45 О војној помоћи Југославије несврстаним земљама и ослободилачким покретима погледати студију Милорада Лазића: Milorad Lazić, "Arsenal of the Global South: Yugoslavia's Military Aid to Nonaligned Countries and Liberation Movements", *Nationalities Papers,* (2021) 49:3, 428–445.

Закључак

Феномен револуционарног интернационализма, карактеристичан за сваку револуцију, теоретичари су поделили у више рукаваца који се међусобно преплићу. Примери наведени у раду, почевши од краја XVIII века и Француске револуције, јасно показују теоријску примењивост наведеног концепта, те се, после обављеног прелиминарног истраживања може констатовати да се анализиране поставке револуције и револуционарног интернационализма могу применити и на југословенски случај, поготово у контексту антиимперијализма и процеса деколонизације. Наведени контекст, уклопљен у концепт интернационализма, показао се као идеалан за истраживање сложене југословенске хладноратовске позиције, с једне, и унутрашње динамике и југословенског друштва, с друге стране. На тај начин студија случаја југословенског револуционарног интернационализма потврђује значај теорије као почетне фазе у историографском раду, на шта је својим примером указао професор Андреј Митровић, и што су наставили његови наследници.

Референце

Извори

Архив Југославије

507 Савез комуниста Југославије

Lenjin, Vladimir Ilič, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*: popularna skica, peto izdanje, Zagreb: Naprijed, 1958.

Lenjin, Vladimir Ilič, *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju: Zbornik,* Zagreb: Naprijed, 1958.

Marx, Karl, Engels, Fridrih, *Manifest Komunističke partije,* Zagreb, 1948.

Nkrumah, Kwame, *Neo-colonialism. The Last Stage of Imperialism*, New York: International Publishers, 1965.

Седми конгрес СКЈ, Београд: Култура, 1958.

Литература

Bešlin, Milivoj, „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji", u: *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, ur. Igor Duda, Zagreb – Pula, 2019, 11–33.

Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju: od ideje do pokreta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2019.

Bogetić, Dragan, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, Beograd: ISI, 2006.

Bukovanski, Mlada, *Legitimacy and Power Politics. The American and French Revolutions in International Political Culture,* Princeton and Oxford, 2002.

Byrne, Jefrey James, *Mecca of Revolution. Algeria, Decolonization and the Third World Order,* Oxford: Oxford University Press, 2016.

Chau, Donovan C., *Exploiting Africa. The Influence of Maoist China in Algeria, Ghana and Tanzania,* Naval Institute Press, Annapolis, Maryland, 2014.

Desan, Suzanne, Nelson, William Max, Hunt, Lynn (editors), *The French Revolution in Global Perspective,* Cornell University Press, 2013.

Desan, Suzzane. "Internationalizing the French Revolution", *French Politics, Culture & Society,* Vol. 29, No. 2, Summer 2011, 147–152.

Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat,* Beograd: Arhipelag, 2014.

Dragostinova, Theodora K., *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2021.

Fišer, Fric, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Beograd: Čigoja, 2023.

Gleijses, Piero, *Conflicting Missions*: *Havana, Washington and Africa 1959–1976*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2002.

Godechot, Jaques, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le Monde de 1789 à 1799*, Aubier, 2014.

Goldmann, Kjell, *The Logic of Internationalism. Coercion and Accommodation,* London and New York: Routledge, 1994.

Goldstone, Jack (editor), *The Encyclopedia of Political Revolutions,* New York and London 1998.

Halliday, Fred, "Three Concepts of Internationalism", *International Affairs*, Vol. 64, No. 2 (Spring, 1988), 187–198.

Halliday, Fred, *Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power*, London: Macmillan, 1999.

Holbraad, Carsten, *Internationalism and Nationalism in European Political Thought,* New York and Hampshire England: Palgrave Macmillan, 2003.

Iriye, Akira, Saunier, Pierre-Yves (editors), *The Palagrve Dictionary of Transnational History. From the Mid-19th Century to the Present Day,* New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.

Jersild, Austin, Babiracki, Patryk (editors), *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World,* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2016.

Judge, Edward H., Langdon, John W, *The Struggle Against Imperialism. Anticolonialism and the Cold War*, London: Rowman and Littlefield, 2018.

Lambert, Peter, Schofield, Phillipp (editors), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, London and New York: Routledge, 2004.

Lazić, Milorad, "Arsenal of the Global South: Yugoslavia's Military Aid to Nonaligned Countries and Liberation Movements", *Nationalities Papers,* (2021) 49:3, 428–445.

Lis, Lorejn. *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: BMG 2003.

Pons, Silvio, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991,* Oxford University Press, 2014.

Radonjić, Nemanja, *Slika Afrike u Jugoslaviji,* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023.

Randall, Margaret, *Exporting Revolution: Cuba's Global Solidarity*, Durham and London: Duke University Press, 2017.

Rubinstein, Alvin Z., *Yugoslavia and the Non Aligned World*, Princeton: Princeton University Press, 1970.

Rupprecht, Tobias, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the USSR and Latin America during the Cold War,* Cambrige University Press, 2015.

Vestad, Od Arne, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd: Arhipelag, 2008.

Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица: ЦИД, 1998.

Митровић, Андреј, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“, 1996.

Стојановић, Дубравка „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја“, *Годишњак за друштвену историју*, (2) 2013, 24.

Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Clio, 2010.

MA Luka Savčić, Junior Research Assistant
Faculty of Philosophy

THEORETICAL FRAMEWORKS OF REVOLUTIONARY INTERNATIONALISM

This paper presents basic theoretical frameworks of revolutionary internationalism, supported by various examples based on extensive literature. Subsequently, the paper analyzes the case od Yugoslav revolutionary internationalism, situated in the contex of anti-imperialism and the proces of decolonization. This case study, integrated into the mentioned theoretical frameworks, enabled the analysis of Yugoslav foreign policy as well as internal dynamics and society. One of the main goals of the paper is to emphasize the importance of using theory in historiography, as highlighted by Andrej Mitrović, which in this case served as the starting point of the research.

Keywords: revolutionary internationalism, theory, socialist Yugoslavia, decolonization

МА Сава Ђурђевић, истраживач-приправник
Институт за српску културу Приштина/Лепосавић
djurdjevicvasa@gmail.com

КРАЉЕВИНА СХС/ЈУГОСЛАВИЈА И РЕПУБЛИКА ТУРСКА У СВЕТЛУ МИРОВНИХ УГОВОРА НАКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Предмет овог рада је да кроз дело Андреја Митровића и његово дефинисање југословенске политике на мировним конференцијама у Паризу, након завршетка Првог светског рата сагледа сличности и разлике југословенске и турске политике на мировним конференцијама. У погледу турског случаја, фокус је усмерен на Лозански мировни уговор, имајући у виду чињеницу да је недавно навршена стогогодишњица од његовог потписивања. Рад сагледава интерпретације овог мировног уговора у већим синтезама турске и османске историје, као и неколико монографија о овом питању, на српском, енглеском и турском језику.

Кључне речи: Југославија, Турска, мировне конференције, Андреј Митровић, Лозански мировни уговор.

Монографија Андреја Митровића о југословенској политици на мировним конференцијама у Паризу, први пут је објављена је у Београду 1969. године, као његова прва књига.[1] Митровићево полазно становиште у писању ове монографије, кретало је од тога да питање југословенске политике на мировној конференцији у Паризу представља једну сложену, садржајну и историографски важну тему, која историчара ставља пред низ разноврсних задатака и тешкоћа. У својој монографији, Андреј Митровић истиче да је најпре неопход-

1 Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920,* (Нови Сад: Прометеј, 2019).

но дати одговор на питање шта је у предвечерје ове конференције представљала новоформирана држава, у том тренутку под именом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, друштвено, идеолошки, културно, и национално. Постављајући југословенски случај у шири контекст дешавања у Европи, Митровић је истакао да је југословенско питање на Конференцији мира у Паризу, било последица укупног дотадашњег историјског тока и да се као такво уградило у будући историјски ток.[2] Важном се чини теза коју Митровић износи да Конференција мира у Паризу заправо представља иницијално признање југословенске државе, односно да је њоме она стекла свој међународни положај, како то тачније он износи – овом конференцијом југословенска држава стекла свој „географско-политички смештај", који ће од тог тренутка постати важна компонента њене историје, чиме је она постала део историје старог света.[3] Митровић је политику југословенске државе на мировној конфенцији дефинисао кроз три основна постулата: да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца национала југословенска држава; да је окупљање свих југословенских области у једну државу основа територијалног програма у што већим границама, како у интересу саме југословенске државе, али и сила победница у Првом светском рату и као брана немачком продору на исток. Као последње начело југословенске политике у Паризу, Митровић подвлачи идеју о томе да Балкан припада Балканцима, тачније да се више не сме допустити да на Балканско полуострво ступи нека велика сила.[4]

Уколико се руководимо неким од основних теза које је Андреј Митровић изнео о југословенској политици на Конференцији мира у Паризу, упоређујући то са турским случајем мировних уговора из Севра[5] и Лозане, може се указати на неколико сличности и разлика између ова два случаја. Османско царство је за разлику од Краљеви-

2 Исто, 5.

3 Исто, 9.

4 Исто, 13.

5 Мировни уговор у Севру потписан је 10. августа 1920. године. Прелиминарна верзија овог уговора договорена је на конференцији великих сила у Сан Рему, априла исте године. Мировни уговор из Севра предвиђао је стварање мале турске државе, под строгом финансијском контролом сила победница, и стављање мореуза под међународну контролу, иако је Истанбул остајао у границама Турске. Француској је припала интересна сфера у јужној и југоисточној Анадолији према Сирији, Италији у југозападној Анадолији. Грчкој је требало да припадну Измир и Тракија, а уговор је предвидео и стварање независне Јерменије, као и извесни облик курдске државе са аутономијом у оквиру Турске. Вид. Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World*, (New York: Random House, 2002), 442.

не Србије из Првог светског рата изашло као поражена страна у Првом светском рату. С друге стране, турски национални покрет, формиран под вођством Мустафе Кемала у Анадолији, у рату са Грчком и силама Антанте успео је да зада први ударац у темеље онога што се након Првог светског рата називало Версајским поретком.[6]

Краљевина Србије је у току самог трајања рата првобитним доношењем Нишке, потом и Крфске декларације дефинисала своје ратне циљеве и идеје о послератном уједињењу и уређењу. На сличан начин турски национални покрет је на неколико својих конгреса током 1919. и 1920. године дефинисао свој програм националног ослобођења и уједињења у документу под називом Национални завет (тур. *Misak-ı Millî*). Нека од основних начела и идеја које су произилазиле из тога предвиђале су стварање националне турске државе, у границама одређеним Мудроским примиријем,[7]заштиту мањина уз признање права муслиманским мањинама у суседним земљама, прихватање дугова Османског царства, али и обавезно укидање система капитулација.[8] Највећи део одредаба овог програмског документа ушао је у коначни текст Лозанског мировног уговора, осим појединости везаних за статус Мосула, питање Хатаја и питања суверенитета над мореузима.[9] За турски случај у контексу Лозанског уговора може се истаћи да је анулирао већину начела мировног уговора из Севра и да је омогућио стварање јединствене територије на којој се говорио турски језик од источне Тракије до Сирије. Поред тога, овај мировни уговор постао је јединствен, по договореној размени становништва између Грчке и Турске, чиме су популациони трансфери постали једна од трајних карактеристика миграционих политика

6 *Milli Mücadele 1919–1922 I*, orgeneral Kazim Özalp, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).

7 Одредбама примирја у Мудросу Османско царство се обавезало да повуче трупе из свих арапских провинција, да демобилише своју армију, изузев предвиђеног броја војника за одржавање унутрашњег реда, преда ратну флоту и заробљенике. Државама Антанте припала је контрола над поморским и железничким саобраћајем, поштом и телеграфом. Одредбама примирија у Мудросу силама Антанте је било загарантовано право да по свом нахођењу могу окупирати било коју стратешки важну тачку на територији некадашњег Османског царства. Енглеска је окупирала Мосулски регион у северном Ираку и луку Александрету на Средоземном мору, Француска је заузела област Киликије у Југоисточној Анадолији, Италија југозападне делове Анадолије, док је Грчка заузела Измир; Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, (Prizren, Baltam, 2011), 55.

8 Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, (Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011), 62–63.

9 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle. Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789–1980, (Ankara: İmaj Yayınevi, 2012)*, 164–171.

у двадесетом веку.[10] Границе постављене на Балкану током мировне конференције у Паризу, у чијем се центру налазила Југославија, оставиле су мањине и југословенске суседе дубоко незадовољним. Као и у неким другим случајевима, из југословенских територијалних тековина у Паризу требало је да проистекне циљ који је, на првом месту, имао идеју стварања мреже савезништва од које ће зависити будући мир у Европи.[11]

Ако начела Националног завета и пре поменутих начела југословенске политике на мировним конференцијама ставимо у компаративну раван, дâ се учитати неколико сличности. Идеја о стварању националне југословенске државе истоветна је с турском идејом о националној држави. Чињеница да се радило о једној победници и другој страни која је прошла пут од пораженог ка побеђеној страни у свему ономе што је претходило завршетку рата, у југословенској и турској политици у међуратном периоду, правило је извесну разлику у политици опстанка Версајског поретка. Начело југословенске политике о потреби еманциповања Балкана, или идеја „Балкан Балканцима", одиграће велику улогу у потоњем југословенско-турском зближавању и у коначници формирање Балканског пакта, чији ће неизоставни део бити Југославија и Турска .[12] Теза Андреја Митровића о југословенско „географско-политичком смештају" и отпочињању међународног живота Југославије на мировној конференцији у Паризу такође се може применити на турски случај. Лозанским мировним уговором Турска је у већој мери призната у границама у којима опстаје до данашњих дана, чиме је дефинитивно и срушено Османско царство. Истоветно томе Југославија је створена на територијама две велике бивше империје, Аустроугарске и Османлијског царства.

Поред питања заштите муслимана у другим земљама, које ће у међуратном периоду играти важну улогу у динамици југословенско-турских односа, иако су југословенска и турска страна стајале на дијаметрално различитим позицијама, показаће се да ће те разлике с временом ипак довести до првог југословенско-турског споразума о исељавању муслиманског становништва, потписаног 11. јула 1938. године у Истанбулу.[13] С друге стране, у контексту разумевања слич-

10 Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World* (New York: Random House, 2022), 453.

11 Исто, 123.

12 Dilek Barlas and Anđelko Vlašić, "The Balkan Entante in Turkish-Yugoslav Relations (1934–41)", *Middle Eastern Studies*, 52/6 (2016), 1011.

13 Авдија Авдић, „Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рата", *Новопазарски зборник,* 15 (1991), 112–125.

ности и разлика југословенског и турског случаја на мировним конференцијама, као једну од основних разлика треба истаћи чињеницу да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца одбила да парафира коначне верзије уговора потписаних у Севру и Лозани, услед договора око расподеле дугова Османског царства. Севрски мировни уговор предвиђао је обавезивање југословенске државе на исплату одштете за кредите које је Османлијско царство подизало на просторима Македоније и Косова и Метохије пре 1912. године.[14] Званични став југословенске делегације базирао се на идеји да се кроз ревизију суме османлијских дугова смање финансијски издаци, чиме је југословенска држава доводила у озбиљно питање свој однос са Француском, којој је бивша империја била највећи дужник.[15] Прелиминарна верзија уговора у Севру предвиђала је да Краљевина СХС као правна наследница Краљевине Србије исплати дугове за територије преузете од Османског царства и за период Првог светског рата, када су те територије биле окупиране од стране војски Централних сила.[16] Југословенска страна водила се идејом да је она објављивањем рата Османском царству испунила своје савезничке обавезе, а и да се питање расподеле дугова повери једној међународној комисији. Из свих наведених разлога југословенска страна није потписала мировни уговор у Севру.[17]

У случају мировног уговора потписаног у Лозани, југословенска делегација остала је при истом ставу, као и у случају Севра. Главни разлог односио се на висину такозваног „Отоманског дуга“ по којем

---

14 Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941*, (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2018), 46.

15 Stanislav Sretenović, „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, 1 (2009), 235.

16 Поред чињенице да су сва отворена питања између Краљевине Србије и Османлијског царства решена балканским ратовима, Србија је 29. октобра 1914. објавила рат Османском царству, након што је то учинила Русија. Србија је истог дана опозвала свог некадашњег посланика из Цариграда др Јакова Ненадовића, а исто је учинила и османска страна. Дипломатске интересе Краљевине Србије до 1917. године заступале су Сједињене Америчке Државе, а након њиховог уласка у рат ту улогу је преузела Шведска. Вид. Душан Топаловић, „Рад шведске дипломатије на заштити интереса Краљевине Србије у Турској у другој половини Првог свјетског рата“, *Архив*, 1–2 (2016), 99; Şahin, Gürsöy, „I Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ile ileşkilerinde misilleme (mukabele-ı-bilimsil) uygulamaları“, *Balkan Tarihi I,* Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara, 2015, 523.

17 Desanka Todorović, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, XI (1970), 253–254, 259, 262–265.

је Југославији било предодређено да плати 129.605.090 лира, а расподела овог дуга била је поверена посебном међународном телу за питање турских дугова.[18] Југословенски став правдан је чињеницом да су сва територијална питања с Турском решена Лондонским уговором, као и да се услови под којима је тај уговор потписан нису променили након Првог светског рата. Југословенска делегација се у начелу изјаснила за потписивање Лозанског уговора, осим одредаба о османском дугу.[19]

Мировни уговор у Лозани кроз визуру турске и светске историографије

Турски историчар Џензиг Хаков у свом делу *Историја савремене Турске,* преведном на српски језик 2011. године, у односу на турски случај на мировној конференцији доноси закључак аналоган закључку Андреја Митровића да је Југославија постала равноправни субјект у међународним односима у Паризу по први пут, Хаков такође истиче да се Турска на мировним преговорима у Лозани први пут појавила као равноправни субјект у међународним односима.[20] Лозански мировни уговор Хаков види као дипломатски свршетак ослободилачког рата турског народа, којим је Турска заузела своје заслужено место на међународној сцени као равноправни и уважен субјект. Супротно томе, овај аутор уговор из Севра види као грамзиви мировни уговор наметнут Османлијском царству, који је наметнуо ослободилачку борбу Турака.[21]

Аутори познате кембричке историје Османског царства и модерне Турске Стандфор Шов и Езел Курал, у свом делу Лозански мировни уговор посматрају као камен темељац неосвајачке турске политике, који је остао једна од главних црта турске спољне политике до данашњих дана. Такође подвлаче и да је она овим споразумом одустала од свих права и територија које се налазе ван граница које су назначене Лозанским мировним уговором.[22] Теза о неосвајачкој по-

18 Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи*, 56–58.

19 Vladan Viriyeviç, "The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the Conference of Lausanne 1922–1923", 90. *Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslarasarı Sempozyumu (13–15 Kasım 2013) I*, hazırlayanlar Duygu Türker ve Murat Saygın, I, (Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015), 37.

20 Hakov, *Istorija savremene Turske*, 72.

21 Исто, 80.

22 Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey*, (1808–1975), (New York: Cambridge University Press, 1977), 368–369.

литици Турске индиректно је оспорива на много начина, а посебно у обзир морамо узети контекст и године у којима је ова монографија објављена, услед турбулетних дешавања на Кипру и слања турске војске на ово острво.

Један од најпознатијих биографа Мустафе Кемала Ататурка, Андру Манго, Лозански мировни уговор представља као успех турске дипломатије и подвлачи чињеницу да су по њему на Турску тада примењена начела и стандарди „уобичајени у цивилизованом свету", чиме је укинут неравноправни положај Турске. Манго наглашава да је овај споразум био онај који је заменио улоге победника и побеђеног на основу којег је народ побеђен у Првом светском рату добио задовољење. Манго износи једно запажање које често немамо у виду када говоримо о Лозанском мировном уговору, а то је да је он надживео све друге споразуме постигнуте након Првог светског рата, да је заправо издржао тест времена због чињенице да је био плод слободних преговора.[23]

Холандски турколог Ерик Јан Зухер, у свом делу *Savaş, Devrim ve Uluslaşma. Türkiye Tarihi Geçiş Dönemi,* објављеном на турском језику 2005. године, попут већине аутора подвлачи чињеницу о непромењивости турских граница, поставља питање о томе да је неопходно размишљати о историјском контексту у којем се формирају границе Републике Турске, и да се често чини да поглед на карту Турске представља неку природну датост.[24] У свом другом делу *Модерна историја Турске*, Зухер истиче да је у погледу конференције у Лозани, турска делегација Севр видела као део прошлости, и слично већ поменутим ауторима истиче да је након Лозане Турска у потпуности постала суверена држава.[25]

У историји Османског царства Роберта Мартрана, први пут објављеној на српском језику 2002. године, подвлачи се чињеница да Лозански мировни уговор и поред бројних уступака које је Турска морала да учини, попут питања Мосула, санџака Александрете, представља победу Кемалове Турске и потврду њене слободе и независности.[26]

Супротно већини поменутих аутора, турски историчар Толга Ерсој у монографији, *Lozan. Bir antimperyalizm masalı nasıl yazıldı?*

---

23 Andew Mango, *Atatürk. Biografija tvorca moderne Turske*, (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2011), 363, 381–382.

24 Erik Jan Zürhcer, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma. Türkiye Tarihi Geçiş Dönemi (1908–1928)*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005), 273.

25 Erik Jan Zürhcer, *Turkey. A Modern History*. (London; I.B. Tauris, 2004), 161–162.

26 Пол Димон и Франсоа Жормон, „Умирање једног царства (1908–1923)", *Историја Османског царства*, прир. Роберт Мартран, (Београд: Clio, 2022), 723.

[Како је написана једна антимперијалистичка бајка], објављеној у Турској 2002. године, Лозану сагледава из другачије перспективе, супротне оној традиционалној о непромењивости турских граница, и Турској као држави која је прва ударила у темеље версајског поретка. Ерсој, Лозану види као почетак турског мирења са империјализмом, који је овој младој држави омогућио наставак њене интеграције у капиталистички систем.[27]

Халил Иналџик, знаменити турски историчар, о седамдесетој годишњици Лозане, на једном међународном скупу у Истанбулу 1993. године одржао је говор у којем је између осталог истакао чињеницу да свет у том тренутку живи у таквом расположењу да уместо Лозане жели да оживи Севр, те је нагласио потребу посебне осетљивости према Лозани. На истом симпозијуму тадашњи министар културе Турске Фикри Салар нагласио је да не постоји виталнији међународни споразум од Лозанског и до данашњих дана он живи својом пуном снагом, и да као такав има посебно и драгоцено место у историји човечанства.[28]

Уколико упоредимо изнети сажети преглед слике Лозанског мировног уговора у већим синтезама и појединачним тезама и закључцима аутора, чија су дела анализирана за потребе овог рада, намеће се неколико праваца за даље промишљање ове теме. Дâ се приметити да већина ових аутора Лозански мировни уговор првенствено посматра кроз саме чињенице, а то је да је њиме и формално завршен Турски рат за независност и да он представља директну победу Турака. Следствено таквом тумачењу, већина ових аутора јединствена је и у оцени дуготрајности овог споразума, подвлачећи чињеницу да је овај споразум опстао као једина тековина мировних споразума потписаних након Првог светског рата. Не смемо из вида губити ни чињеницу да овај споразум заправо представља први ударац Версајском поретку успостављеном након Првог светског рата. Иако је овај споразум представљао раскорак са империјалном политиком сила Антанте у подели интересних сфера након Првог светског рата, Ерсојева теза о почетку интеграције Турске у капиталистички систем не чини се натегнутом. Истицање чињенице код већине ових аутора да је Лозански мировни уговор склонио са историјске позорнице Османско царство не може се поћи, али руководећи се Ерсојевом тезом морамо имати на уму да Република Турска као наследница Османског царства представља његов континуитет и да

27 Tolga Ersoy, *Lozan. Bir antiemperyalizm masalı nasıl yazıldı?,* (İstanbul: Sorun Yayınları, 2002), 16.

28 Zeki Arıkan, „Lozan Barış antalşması 70. Yıldönümü Uluslararası semineri (İstanbul 25–26 Ekim 1993)“, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4 (1994), 157–158.

су, поред бројних дисконтинуитета на релацији Османског царства и Републике Турске, почеци интегрисања Турске у капиталистички систем и каснији развој њене дипломатије јасни пример бројних континуитета из времена Османског царства.

Закључак

Руководећи се неким од основних теза и закључака које је Андреј Митровић поставио у својој монографији и имајући у виду недавно навршену стогодишњицу од потписивања Лозанског мировног уговора, овај рад је настојао да укаже на извесне сличности и разлике између југословенског и турског случаја након Првог светског рата и да истовремено дâ сажети приказ Лозанског мировног уговора у турској и светској историографији.

Уколико у перспективи стогодишњице Лозанског мировног уговора сагледамо овај мировни уговор, он је већ самим својим настанком постао јединствен због неколико ствари. Он представља први мировни уговор који је ударио у темеље оног поретка успостављеног у међуратном периоду. Турска је од побеђене стране, постала победничка страна. Већ је наглашено да је он дефинитивно склонио са сцене Османско царство, а његов наследник Република Турска наставила је да кроз доста невидљивих и нама често непојмљивих процеса преноси то наслеђе до данашњих дана. У складу са кемалистичко-оснивачким националним митом, велики број историчара републиканске епохе турске историје наглашава једну основну чињеницу у вези са овим споразумом, а то је његова виталност и дуготрајност. У југословенском случају мировне конференције у Паризу након Првог светског рата представљају увод у турбулентно питање граница на Балкану у двадесетом и двадесет првом веку.

Ако се још једном осврнемо на југословенску политику на мировној конференцији, постаје јасно да су бројне сличности југословенског и турског случаја на мировним конференцијама након Првог светског рата. Краљевина СХС, потоња Југославија и Република Турска су након дуготрајних ратних напора формиране као нове и националне државе на територијама некадашњих великих царстава, обе ове државе су отпочеле свој међународни живот у Паризу и Лозани. Југословенски и турски случај свој најмањи заједнички садржалац налазе и у чињеници да су ове две државе у међуратном периоду водиле сличну спољну политику, чији је један од основних постулата био покушај да се Балканско полуострво ослободи од утицаја великих сила, што је и довело до стварања Балканског пакта. С друге

стране, различити контексти у којима се ове две државе формирају и наслеђе са којим су улазиле у нове епохе своје историје, у основи прави ситуацију коју није увек могуће поредити. Узимајући у обзир све наведено, може се закључити да су са својим сличностима, али и бројним разликама, југословенски и турски случај јединствени управо због тога што су након ових мировних конференција две државе отвориле нова поглавља у својим историјама, а са свим сличностима отвориле и пут ка развоју југословенско-турског пријатељства, започетог успостављањем дипломатских односа 1925. године.[29]

Референце

Milli Mücadele 1919–1922 I, orgeneral Kazim Özalp. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.

Авдић, Авдија. „Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рат“. Novopazarski zbornik, 15 (1991), 112–125.

Arıkan, Zeki. „Lozan Barış antalşması 70. Yıldönümü Uluslararası semineri (İstanbul 25–26 Ekim 1993)“. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4 (1994), 157–163.

Akşin, Sina. *Ana Çizgileriyle. Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789–1980.* Ankara: İmaj Yayınevi, 2012.

Barlas, Dilek, Vlašić, Anđelko. "The Balkan Entante in Turkish-Yugoslav relations (1934–41)". *Middle Eastren Studies*, 52/6 (2016), 1011–1024.

Димон, Пол, Жормон Франсоа. „Умирање једног царства (1908–1923), *Историја Османског царства*, приредио Роберт Мантран, Clio, Београд, 2022. (ćirilica)

Ersoy, Tolga. *Lozan. Bir antiemperyalizm masalı nasıl yazıldı?.* İstanbul: Sorun Yayınları, 2002.

Gürsöy, Şahin. „I Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ile ileşkilerinde misilleme (mukabele-ı-bilimsil) uygulamaları“, *Balkan Tarihi I,* Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara, 2015, 517–537.

Hakov, Džengiz. *Istorija savremene Turske*. Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011.

Mango, Andrew. *Atatürk. Biografija tvorca moderne Turske*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga, 2011.

MacMillan, Margaret. *Paris 1919: Six Months that Changed the World*. New York: Random House, 2002.

29 Десанка Тодоровић, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске“, *Balcanica*, IV (1973), 272.

Митровић, Андреј. *Југославија на Конференцији мира у Паризу 1919–1920.* Нови Сад: Прометеј, 2019.

Stanford, Shaw J., Shaw, Kural, Ezel. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey*, (1808–1975) New York: Cambridge University Press, 1977.

Sretenović, Stanislav. „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije", *Filozofija i društvo*, 1 (2009), 223–243.

Todorović, Desanka. „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine", *Istorija XX veka*, XI (1970), 231–268.

Тодоровић, Десанка. „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске", *Balcanica*, IV (1973), 265–289.

Топаловић, Душан. „Рад шведске дипломатије на заштити интереса Краљевине Србије у Турској у другој половини Првог светског рата", *Архив*, 1–2 (2016), 90–116.

Виријевић Владан. *Југословенско-турски економски односи 1918–1941*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2018.

Viriyeviç, Vladan. "The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the Conference of Lausanne 1922–1923". 90. *Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslarasarı Sempozyumu (13–15 Kasım 2013) I*, hazırlayanlar Duygu Türker ve Murat Saygın, I, Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015, 25–39.

Zürhcer, Erik, Jan. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma. Türkiye Tarihi Geçiş Dönemi (1908–1928)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005.

Zürhcer, Erik, Jan. *Turkey. A Modern History*. London: I.B. Tauris, 2004.

Sava Đurđević, Junior Research Assistant
Institute for Serbian Culture Priština/Leposavić

THE PEACE TREATIES AFTER WORLD WAR I AND THEIR IMPACT ON KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND TURKEY

The aim of this research paper is to analyze the similarities and differences that existed between the political approaches of Yugoslavia and Turkey during the peace conferences that were held after the conclusion of World War I. The study will be based on the work of Andrej Mitrović, who has provided a comprehensive definition of Yugoslav politics during the Paris Peace Conference. With reference

to the Turkish case, the focus will be on the Lausanne Peace Treaty, which has recently marked its centenary. In this regard, the paper will delve into the interpretations of the treaty within the broader context of Turkish and Ottoman history, and will reference several monographs on the subject, available in both English, Turkish and Serbian.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Turkey, peace conferences, Andrej Mitrović, Lausanne Peace Treaty

Андрија Јовановић, истраживач-приправник
Институт за европске студије
Београд, Трг Николе Пашића 11
andrkjov@gmail.com

ДЕТАНТ И СОВЈЕТСКА ГАСНА ИНДУСТРИЈА

Апстракт: Циљ рада је да прикаже успостављање сарадње у области природног гаса између Совјетског Савеза и западноевропских држава и објасни разлоге који су утицали да овај вид сарадње постане најразвијенији део економских односа, а самим тим и једна од основа за спровођење процеса детанта у Европи. Поред уговора, дат је приказ развоја и последица ове сарадње током седамдесетих и осамдесетих година и сагледано је да ли су европски детант и укључивање Совјетског Савеза у светске економске токове имали пресудан утицај на распад комунистичког привредног система.

Кључне речи: детант, енергетска сарадња, гасна индустрија, Совјетски Савез, Западна Европа, Југославија

Андреј Митровић у свом веома богатом и значајном научном раду тежио је да прошлост проучава као „сплет сложених политичких, привредних и културних појава“, сматрајући да се историјско разумевање не може постићи без свеобухватне историографске анализе појава, процеса, догађаја и људског деловања. Овај свеобухватни приступ историјском истраживању, Андреј Митровић је изванредно применио приликом проучавања немачких планова усмерених на исток и југоисток Европе, као допунског привредног простора. У тим истраживањима, која су домаћем студенту историје најчешће доступна у оквиру монографије *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Митровић даје приказ деловања привредне, политичке и војне стратегије на једном простору, чинећи од њих незаобилазну методолошку литературу за про-

учавање дугорочних државних стратегија и политике великих сила.[1] Тиме Митровић наглашава сву комплексност проучавања деловања великих сила, која се не може искључиво свести на политичку историју, већ се мора сагледати кроз једну свеобухватну анализу спреге политике, економије и културе, које одлучујуће утичу на политику једне државе. Водећи се овим идејама, процес детанта у Европи може се посматрати као спрега политичких и економских тежњи које су суштински утицале на обликовање државних политика у овом процесу. Иако је Митровић био историчар *времена нетрпељивих*, односно времена класичног империјализма, у којем се политика великих сила остваривала путем рата, политичким и привредним покоравањем, која се у великој мери разликује од понашања држава у периоду хладноратовског детанта, методолошке поставке његових истраживања представљају универзални оквир за сваког истраживача који тежи да се бави историографском анализом политике великих сила.

Треба напоменути и да се ово истраживање налази на трагу тезе да је енергетска сарадња увек уско повезана са геополитиком, те да се међусобно обликују и утичу једна на другу. Ова теза темељи се на претпоставци да енергетских ресурса, пре свега фосилних горива, има у ограниченом броју, те да су „простори“ на којима се они налазе укључени у систем међународних односа, као активни или пасивни чиниоци. На основу тога може се рећи да овај рад представља анализу енергетске дипломатије у периоду хладноратовског детанта, која поред самих налазишта енергената обухвата и сложени систем међународне трговине енергетским ресурсима, њихове трансмисије, дугорочних уговора, сигурног снабдевања, енергетске зависности и безбедности и свих других параметара који дају кључан допринос формулисању дугорочних енергетских политика држава. Укљученост политике у ове процесе најчешће зависи од самог енергетског ресурса који је у питању. Најполитизованији и стратешки најзначајнији енергент још од почетка XX века је нафта из простог разлога јер, поред привредног значаја, представља кључни ресурс за функционисање модерних армија. С друге стране, природни гас представља ресурс који у већој мери почиње да се експлоатише тек у другој половини XX века, а праву експлозију популарности доживљава током седамдесетих година, услед нафтних криза. Узевши у обзир да се природни гас користи искључиво у индустријске и резиденцијалне сврхе, без суштинске војне примене, његов стратешки и политички

1 Андреј Митровић, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 660, 662, 671.

значај није био у првом плану све до крупних политичких промена насталих распадом Совјетског Савеза.[2] Из тог разлога не сме се пренаглашавати политичка позадина сарадње у области природног гаса јер су њена суштина испрва били економски интереси две стране. Ипак за разумевање европског детанта и политичких циљева укључених држава неопходно је сагледати економске процесе на којима се детант у Европи темељио, а у чијем центру је управо била сарадња у области природног гаса.

Управо у тој области веома добро се осликава спрега политике и привреде, о којој пише и Андреј Митровић, те овај рад има за циљ да анализира повезивање Совјетског Савеза и западноевропских држава у области гасне индустрије, наглашавајући да је оно представљало скривени аспект детанта који је битно утицао и преплитао се са самим политичким договорима. Ову тврдњу поткрепљује чињеница да је у периоду од 1970. до 1981. године трговина природним гасом између Совјетског Савеза и Западне Европе порасла 27 пута, представљајући најбрже растућу област сарадње и веома плодно тло за тестирање политичких договора. Када се томе дода број укључених држава, може се закључити да се ради о енергетској интеграцији европског континента, која се назива и „гасним мостом“ између Истока и Запада, те представља економску основу европског детанта.[3]

Гасна индустрија у Совјетском Савезу и Западној Европи – кратак осврт

Када су тридесетих година дате прве претпоставке о постојању огромних нафтних и гасних потенцијала на територији Сибира, размишљало се о експлоатацији природног гаса. Међутим, било је потребно створити потпуно нову индустријску инфраструктуру, институционални оквир који би руководио процесом, али и развити и овладати напреднијим технолошким решењима. Основе за реализа-

2 Per Hogselius, *Energy and Geopolitics*, (Routledge Taylor&Francis Group, 2019), 3–4; Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, (New York: Simon&Schuster, 1991), 488.

3 Александр С. Драбкин, *„Проект века“: факты и домыслы*, (Москва: Международнлые отношения, 1984), 6; Thane Gustafson, *The Bridge – Natural Gas in a Redivided Europe*, (Harvard University Press, 2020); Jeronim Perovic, Dunja Krempin, "'The Key is in Our Hands'Soviet Energy Strategy during Détente and the Global Oil Crises of the 1970s", *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 113–144, 140.

цију овог процеса у Совјетском Савезу постављене су у периоду од друге половине педесетих до прве половине седамдесетих година. У институционалном смислу гасна индустрија Совјетског Савеза обликована је оснивањем Управе за гасну индустрију (1956), Министарства за гасну индустрију (1965) и Министарства за изградњу нафтно-гасних предузећа (1972). Највећи напредак на пољу истраживања направљен је у периоду од 1966. до 1969. године открићем сибирских гасних поља, попут Уренгоја, Медвежја, Јамбурга, која су представљала основу развоја гасне индустрије, а тиме и целокупне привреде позног Совјетског Савеза. Ово не би било могуће без постојања људског потенцијала оличеног у Алексеју Кортунову, руководиоцу који је поставио темеље совјетске гасне индустрије и првом министру исте. Као темељ индустрије Кортунов је препознао западносибирске резерве гаса, поготово од друге половине шездесетих година, када су процењене на 5 трилиона метара кубних гаса. Циљ је био изградити јединствен систем магистралних гасовода, који би сибирски гас укључио у совјетску гасну мрежу, а кључ за остварење тог циља била је сарадња са Западом.[4]

Зашто је Кортунов видео Запад као кључан за развој гасне индустрије? Највећи проблем представљали су изузетно неповољни климатски и географски услови у којима је требало радити, тако да се постављало питање исплативости експлоатације сибирских ресурса. Поред тога, совјетска машиноградња и индустрија челика нису биле у стању да прате убрзани развој гасне индустрије, пре свега у производњи квалитетних гасоводних цеви, док је индустрија компресора била неразвијена и често резервисана за војну индустрију. Из тог разлога Кортунов је сматрао да ове проблеме треба решавати у троуглу између раста сибирских гасних потенцијала, напретка гасоводне технологије на Западу и раста популарности и потрошње гаса у Западној Европи. Кортунов је увидео да услед скока сибирских

4 Владимир Н. Чешко, Татьяна Л. Трофимова, Василий Г. Нагаев (ред.), *Алексей Кортунов. Соратники. Ученики*, (Москва, Союз-Дизайн, 2017), 20; Per Hogselius, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependance*, (Palgrave Macmillan, 2013), 13–15, 33, 40, 137; Евгений В. Логунов (ред.), *Арктикнефтегазстрой: Медвежье, Уренгой, Ямбург – и далее везде*, (Екатеринбург: Независимий институт истории материальной культуры, 2003), 3, 38; Владимир Г. Чирсков, Василий Г. Нагаев, *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*, (Москва: Возрождение, 2019), 314; Владимир Г. Чирсков (ред.), *Нефтегазстрой – История и современность*, (Москва: Издательский дом „Регион-пресс Книга“, 2012), 18–20, 22; Jeronim Perovic, "The Soviet Union's Rise as an International Energy Power: A Short History Cold War Energy", *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* edited by Jeronim Perovic, (Palgrave MacMillan, 2016), 16; Gustafson, The Bridge, 48–49.

гасних резерви Совјетски Савез и државе Источног блока немају капацитет да их апсорбују, те се извоз наметнуо као природан избор. Поред тога Совјетски Савез у погледу природног гаса није имао прекоокеанску конкуренцију, као у случају нафте, те је повећање извоза представљало и могућност за повећање зараде у страној валути и увоз напредне технологије и индустријских компонената, неопходних за развој привреде.[5]

С друге стране, од Другог светског рата Западна Европа улази у период који Ерик Хобсбаум назива „златно доба", а који се одликовао индустријским развојем заснованим на порасту потрошње енергената, пре свега блискоисточне нафте. Међутим, од друге половине шездесетих година западнонемачки економисти све више обраћају пажњу на природни гас, као енергент који се производи за релативно јефтину цену, има потенцијал да замени већину „носача енергије", а поред тога је далеко чистији ресурс од других угљоводоника. Такође, од Шестодневног рата (1967) Блиски исток почиње да представља све непоузданију базу за снабдевање енергетским ресурсима. Потрошња природног гаса у Западној Европи до краја шездесетих година била је веома мала и заснивала се на ограниченим холандским резервама и домаћој производњи, али од тренутка открића сибирских резерви, совјетски гас почиње да преставља ресурс који би стимулисао конкуренцију и умањио потенцијалну опасност од холандског монопола.[6] Ипак, за увоз совјетског гаса било је неопходно створити погодне политичке услове.

Детант у Европи – *Остполитика* и *статус кво*

Шездесете године су кључне за промену спољнополитичке парадигме на европском континенту. Берлинска и Кубанска криза су показале да су СССР и САД силе које одређују целокупан ток међународних односа, док би Европа у случају сукоба платила највећу цену. Наизглед безизлазна ситуација отворила је пут за алтернативна виђења европских односа, која се све више афирмишу у другој половини шездесетих година. Пре свега, треба се осврнути на идеје западнонемачких политичара Вилија Бранта и Егона Бара, афирмисаних кроз критику спољнополитичког курса Халштајнове доктрине, оцењујући да он није дао никакав допринос повезивању и у

5 Hogselius, Red Gas, 23, 68; Gustafson, *The Bridge*, 48, 50; Perovic, "The Soviet Union Rise as an Internacional Energy Power", 16–17.

6 Hogselius, Red Gas, 107.

крајњој линији уједињењу две Немачке.[7] Ово алтернативно виђење међународних односа није значило апсолутно иступање из заједничке политике Западног блока, већ је представљало могућност да се у постојећим међународним оквирима постигне максимум за националне, политичке и економске интересе. Коначну формализацију ове тежње добиће кроз *Остполитику* у СР Немачкој, а касније и на нивоу целе Европске заједнице, пре свега у економским односима са Совјетским Савезом.

У Совјетском Савезу стасавала је, такође, група млађих интелектуалаца образованих у време дестаљинизације, који ће бити носиоци алтернативне спољне политике. Њихови ставови најбоље су исказани кроз критику Хрушчовљеве спољне политике, која се заснивала на тези да су западноевропске државе активни учесници у међународним односима, а не „послушници" Сједињених Држава, те да се СССР не може искључиво ослањати на преговоре с другом суперсилом.[8] Услед тога, тежње за променом спољнополитичке парадигме у западноевропским земљама биће позитивно прихваћене у Совјетском Савезу, сматрајући да би повезивање с њима допринело разједињавању блока и слабљењу Сједињених Држава, као блоковског хегемона.

Дакле, на обе стране постојала је политичка тежња за променом парадигме на којој су почивали међународни односи, али питање је које циљеве су државе тежиле да остваре. Главни мотив Совјетског Савеза било је очување совјетске сфере утицаја и потврђивање послератних граница у Европи. Поред овога постојао је и јасан економски интерес за повезивањем са западноевропским државама. Наиме, од шездесетих година СЕВ постаје искључиво средство за субвенционисање источноевропских држава путем совјетских енергената и трговинских добара. Иако је ово био економски кључ за опстанак совјетске хегемоније у Источној Европи, био је и огроман терет за привреду, усмеравајући совјетске руководиоце у правцу развоја економских односа са Западом, подстичући политику детанта.[9]

---

7 Jussi M. Hanimaki, "Détente in Europe, 1962–1975", *The Cambridge History of the Cold War: Volume II-Crises and Detante*, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge University Press, 2010), 199–200, 203.

8 Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, (The University of North Carolina Press Chapel Hill, 2007), 205–206. стр.

9 Андрей Александров-Агентов, *От Коллонтай до Горбачёва: Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*, (Москва: Международнлые отношения, 1994), 179; Jussi M. Hanimaki, "Détente in Europe, 1962–1975", 206–207.

С друге стране, западнонемачки политичари, вођени Брантом и Баром, сматрали су да је неразумљиво да СР Немачка, дубоко интегрисана у систем Европске заједнице и НАТО-а, тврдоглаво примењује радикалну Халштајнову доктрину, те да је потребно успоставити макар ограничену сарадњу са Совјетским Савезом и источноевропским државама и тиме се повезати са немачким становништвом које живи у другој држави. Сматрали су да је то пре свега могуће кроз развој економске сарадње, јер би источноевропске државе биле заинтересоване за сарадњу с најразвијенијом европском економијом. Дакле, као основу зближавања Брант је поставио економску сарадњу, што је у складу с либералним концептом међународних односа да економска размена чини државе просперитетним, подстичући мир. *Остполитика* у том смислу била је на линији са ранијом америчком политиком *изградње мостова* (*bridge building*). Циљ и *Остполитике* и *изградње мостова* био је да се одговори на совјетске захтеве за признавањем *статуса кво* у Европи, као првог корака за његово превазилажење и увођење промена у совјетску интересну сферу. У основи је била идеја да је након 25 година мира у Европи хладноратовски стил међународних односа превазиђен. Побољшање економских односа са Истоком значило би превазилажење неповерења Москве према Западној Европи, либерализацију комунистичких режима и повећање степена аутономије источноевропских држава.[10]

Прекретницу у овом процесу представљају два догађаја, интервенција у Чехословачкој и изборна победа Вилија Бранта. Интервенција у Чехословачкој, 20. и 21. августа 1968. године представља тренутак који је дефинитивно утицао на неопходност промене спољне политике у Европи. Задржавши Чехословачку у зони утицаја, Совјетски Савез потврдио је статус хегемона у Источној Европи, као једине силе која се пита за безбедност тог простора. За Бранта и Бара ово је значило да се кључна питања у Европи морају решавати у договору са Совјетским Савезом, а у корист им је ишла чињеница да ће СССР бити спремнији за разговоре након интервенције, услед тежње да се покрене иницијатива за коначно регулисање источноевропских граница и потврђивање интересне сфере у Европи (*статуса кво*). Ово је

10 Poul Villaume, Odd Arne Westad, "Introduction: The Secrets of European Detente", *Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad, (Museum Tusculanum Press, 2010), 9; Џон Миршајмер, *Трагедија политике великих сила*, (Београд: Удружење за студије САД у Србији, Чигоја штампа, 2017), 36, 42–43; Oliver Bange, "The GDR in the Era od Détente: Conflicting Perceptions and Strategies 1965–1975", *Perforating the Iron Curtain*, 65; Angela Romano, "The Main Task of the European Political Cooperation: Fostering Détente in Europe", *Perforating the Iron Curtain*, 125.

било формално потврђено 17. марта 1969. године на Самиту Варшавског уговора у Будимпешти, усвајањем „Апела за европску безбедносну конференцију“ који позива на успостављање послератних граница као темељне претпоставке за регулисање европске безбедности. За Бранта ово је представљало спремност Москве да на мултилатералном нивоу преговара о европској ситуацији. Апел је предвиђао и развој економских односа са Западном Европом, истакавши сарадњу у области инфраструктурних пројеката, а европска гасоводна мрежа, за коју се залагао Кортунов, одлично се уклапала у ове замисли.[11]

Изборном победом Вилија Бранта 28. септембра 1969. године СР Немачка званично заузима курс *Остполитике*. То је најавило почетак преговора са Совјетским Савезом који су убрзо дали резултате у виду регулисања граница у Источној Европи, питања Западног Берлина и односа са ДР Немачком. У оквиру овога, *Остполитика* добија европски карактер као платформа за односе са Источним блоком. То је ишло у корист Француској и Великој Британији, које су се плашиле претераног раста економске и политичке моћи СР Немачке услед самосталне политике према Совјетском Савезу. Званично маја 1971. године, Политички комитет Европске заједнице усвојио је план развоја трговинских и економских односа кроз дијалог Истока и Запада. Ово је значило предузимање конкретних економских мера, којима би западноевропске државе гарантовале статус најповлашћеније нације за СССР, умањиле рестрикције на извоз, смањиле царине и омогућиле кредите Европске инвестиционе банке. Совјетски Савез, с друге стране, рационализовао би цене, омогућио тачније информисање о извозно-увозним плановима, створио фискалне и законске услове за пословање западних фирми. Поготово значајно било је повезивање у области енергетике, јер би тим путем комунистичке државе могле да добију кредите, технологију и инвестиције, док би Западне државе смањиле енергетску зависност од арапских земаља.[12]

11 Susanne Schattenberg, *Brezhnev The Making of a Statesman*, (Bloomsbury Publishing Plc, 2022), 283; Zubok, *A Failed Empire*, 208–209; Wanda Jarzbek, “Polish Reactions to the West German Ostpolitik and East-West Détente, 1966–1978”, *Perforating the Iron Curtain,* 40–41; Giovanni Bernardini, “Forced to Cooperate: The Brandt Government and the Nixon Administration on the Road to Helsinki”, *Perforating the Iron Curtain*, 84; Werner D. Lippert, “European Long-Term Investments in Détente The Implications of East-West Economic Cooperation”, *The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*, edited by Oliver Bange, Poul Villaume, (CEU Press, 2017), 83; Hogselius, Red Gas, 105.

12 Christian Wenkel, “Overcoming the Crisis of Détente, 1979–1983 Coordinating Eastern Policies between Paris, Bonn, and London”, *The Long Détente*, 239; Romano, “The Main Task of the European Political Cooperation”, 126, 131–132.

Економска сарадња, из различитих циљева, постала је терен спајања две стране европског континента. Совјетско руководство сматрало је да би економски односи Истока и Запада ојачали совјетску економију и подстакли привредни развој. С друге стране, у СР Немачкој сматрало се да би западни економски утицај, у крајњој линији значио и западни идеолошки утицај, те и слабљење совјетског режима. У центру економске сарадње наћи ће се управо енергетска сарадња, као природни спој између технолошки развијеног, али енергетски сиромашног Запада, и технолошки неразвијеног, али енергетски богатог Истока.[13] Природни гас као релативно нов и перспективан енергент наметнуо се као носилац целог процеса, а преговори о увозу совјетског гаса почињу паралелно с наведеним догађајима.

Преговори и успостављање „гасног моста“

Посебну пажњу у успостављању сарадње у области природног гаса између Совјетског Савеза и западноевропских држава треба обратити на Аустрију, СР Немачку, Италију и Француску, као државе које су закључиле прве уговоре и које ће уједно бити и највећи увозници совјетског гаса. Такође, треба имати на уму да су ово били пионирски уговори, те да природни гас до друге половине седамдесетих година и ситуације изазване нафтном кризом није имао већу улогу у енергетској потрошњи Западне Европе. Скромне потребе за природним гасом, до тренутка закључивања уговора са Совјетским Савезом, задовољаване су или домаћом производњом у случају Аустрије и Италије, или увозом из Холандије у случају СР Немачке и Француске.

Први преговори о извозу совјетског гаса започели су са Аустријом, која је као неутрална држава имала специфичан положај у европском хладноратовском поретку, имајући вишегодишње искуство сарадње са источноевропским државама. Из тог разлога успостављање трговине гасом између Аустрије и Совјетског Савеза представљало је тест могућности да СССР и Западна Европа сарађују на чисто комерцијалним основама. Преговори са Аустријом вођени су у првој половини 1968. године, а коначни договор постигнут је 1. јуна 1968. Совјетски гас у Аустрију потекао је 1. септембра 1968. године, само десет дана након интервенције у Чехословачкој, што на прави начин најављује колики ће бити значај природног гаса за

13 Werner D. Lippert, “Economic Diplomacy and East–West Trade during the Era of Détente Strategy or Obstacle for the West?”, *The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*, edited by Leopoldo Nuti, (Routledge, 2009), 190; Perovic, Krempin, *The Key is in Our Hands*, 140.

превазилажење хладноратовских супротности. Убрзо након закључивања овог уговора, започели су преговори и са СР Немачком, Италијом и Француском, што је било у складу са стратегијом Министарства гасне индустрије да се гради интегрисани систем извоза гаса, сматрајући да је неекономично градити одвојене гасоводе. Из тог разлога паралелно се преговарало са све три државе, а у периоду од 1970. до 1972. године закључени су и уговори захваљујући којима је совјетски гас постао део европског енергетског система.[14]

Посебну пажњу треба обратити на преговоре вођене са СР Немачком која је била најважнија земља за успостављање целокупног система трговине природним гасом. Она је за Совјетски Савез била кључна држава јер је требало да обезбеди цеви, компресоре, новац, подстакне робну размену, а самим тим и целокупну совјетску привреду. Прекретницу у том смислу чини април 1969. године и Сајам индустрије у Хановеру, на којем су се сусреле две делегације. Трговина природним гасом обухватила је већи део разговора, а постигнута је сагласност о потреби изградње гасовода до СР Немачке, уз намеру да се од немачких челичана набављају гасоводне цеви. Ово је постао шаблон по којем се одвијала будућа сарадња две државе у области природног гаса. Формалном почетку преговора допринеле су и немачке прогнозе у вези с потрошњом природног гаса. Економски аналитичари предвиђали су пораст потрошње до 1980. године на 40 милијарди m^3 гаса годишње, односно на 10–11% укупне енергетске потрошње, чиме је постало јасно да се мора размишљати о наредном периоду. Званични преговори започели су 20. јуна 1969. године у Бечу, а вођени су тако што су обе стране формирале конзорцијуме састављене од заинтересованих предузећа и министарстава из области гасне индустрије, металургије, грађевине и банкарског сектора, који би договорили целокупан аранжман, од количине гаса, преко цеви и гасоводне технологије, до цене.[15]

Вили Брант је био у сталној комуникацији са Министарством економије, наводећи да сарадња у области природног гаса на комерцијалном нивоу отвара врата за политичке преговоре. Требало је да природни гас служи као катализатор побољшања односа и постизања дугорочног међудржавног договора. Тиме је Брант ставио до знања да преговори немају само економску позадину већ да представљају

14 Михаил Н. Гайказов, *Василий Александрович Динков — гордость газонефтяной державы* (Москва: Недра, 2003), 59; Владимир Г. Чирсков, *Бесценный капитал Миннефтегазстроя СССР (книга I)*, (Москва: Возрождение, 2017), 31; Gustafson, *The Bridge*, 54–56; Драбкин, *Проект века*, 148; Hogselius, P., *Red Gas*, 125–126, 128, 132.

15 Hogselius, *Red Gas*, 106, 108–113; Gustafson, *The Bridge*, 58–59, 64, 69.

битну компоненту *Остполитике*, те да се сви застоји морају превазићи из јасних политичких разлога. Коначна димензија преговорима дата је Брантовом победом на изборима, што је значило спровођење *Остполитике* у пуном капацитету, стављајући у њен центар суштинска питања од националног и стратешког значаја. Постизање договора о природном гасу представљало би доказ да су две државе посвећене овом процесу.[16]

Коначна рунда преговора започела је 27. новембра 1969. године, а званичан уговор потписан је 1. фебруара 1970. године. Уговор је предвиђао да увоз гаса започне 1. октобра 1973. године, а поред тога договорено је да немачке челичане обезбеде 1,2 милиона тона цеви неопходних за изградњу гасовода од сибирских налазишта до индустријских центара у европском делу Совјетског Савеза. Челичане су се обавезале да ће опрему доставити у периоду од јула 1970. до децембра 1972. године, а укупна вредност посла износила је 1,32 милијарде немачких марака. Поред тога, требало је да Совјетски Савез добије кредит у висини 85% од укупне вредности, на десет година. Овај уговор претходио је свим политичким договорима између Совјетског Савеза и СР Немачке и представљао је увод у *Остполитику*. О његовој политичкој тежини најбоље сведочи говор предводника совјетске делегације Николаја Осипова, приликом потписивања: „Постигнут договор је пример економске сарадње европских држава. Овај пример указује да економски проблеми у Европи могу бити решени договором, под условом да све европске државе покажу добру вољу. Могу да додам да се ово у потпуности односи и на решавање политичких проблема у Европи.“ Такође, овај уговор представља и успостављање принципа „гас-цеви“ који ће представљати основу енергетске сарадње Совјетског Савеза и западноевропских држава.[17]

Југословенски случај

На основу домаће документарне грађе можемо сагледати како су наведени процеси утицали на Југославију. Југословенски руководиоци препознали су могућност увоза совјетског гаса још почетком

16 Hogselius, *Red Gas*, 118–120.

17 Frank Bösch, “Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s”, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung, Vol. 39*, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 170; Gustafson, *The Bridge,* 71–72; Lippert, “Economic Diplomacy and East–West Trade“, 191; Lippert, “European Long-Term Investments in Détente”, 82; Hogselius, *Red Gas*, 121–122; Драбкин, „Проект века“, 23, 148; Gustafson, *The Bridge*, 66, 72.

1971. године, доводећи је у везу са испорукама гаса Аустрији и закључењем уговора са Италијом. Из тог разлога извршна већа скупштина СР Словеније и СР Хрватске предлагала су, током 1971. и 1972. године, Савезном извршном већу да совјетској влади поднесе захтев за испоруку гаса, путем повезивања на гасоводни систем у Аустрији.[18] Ипак, услед специфичног вида транспорта природног гаса и непостојања адекватне инфраструктуре неопходне за увоз, уговор о увозу совјетског гаса биће закључен тек 15. априла 1975. године. Закључени уговор важио је до 1992. године и имао је могућност закључивања допунских уговора који се обнављају на сваких пет година. Као уговорне стране јављају се ИНА-Нафтаплин, Петрол, Нафтагас, Југопетрол и Енергопетрол, са југословенске, и Сајузгазекспорт, са совјетске стране. Испрва је предвиђен увоз око 0,7 милијарди m^3, а требало је да до 1980. године порасте на 1,65 милијарди m^3 годишње.[19] Увоз совјетског гаса започео је у другој половини 1978. године преко два гасоводна система, западног којим се преко Аустрије вршио увоз за СР Словенију и СР Хрватску и источног којим се преко Мађарске вршио увоз за СР Србију и СР Босну и Херцеговину.[20]

	Укупан увоз природног гаса (милијарде m^3)	Увоз природног гаса из СССР (милијарде m^3)	Процентуални удео
1978.	0,26	0,14	52,4%
1979.	0,85	0,74	87,8%
1980.	1,55	1,45	93,5%
1981.	1,81	1,69	93,6%
1982.	---	---	---
1983.	2,40	2,28	94,7%
1984.	2,84	2,72	96,0%
1985.	3,06	2,97	97,1%

Извор: Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije 1978–1985 (Beograd: Savezni zavod za statistiku)

18 Архив Југославије (АЈ), Савезни секретаријат за економске односе са иностранством 751, Ф513, Предлог СР Хрватске о увозу природног гаса из Совјетског Савеза, 12. јануар 1971; Архив Југославије (АЈ), Савезни секретаријат за економске односе са иностранством 751, Ф700, Предлог СР Словеније да СИВ званично поднесе совјетској влади захтев за испоруке совјетског гаса, 6. јун 1972.

19 Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф96, Информација о потписаном Уговору о увозу природног гаса из СССР-а у СФРЈ; Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф211, Информација у вези текуће ситуације о увозу природног гаса 17. фебруар 1982.

20 Архив Југославије (АЈ), Савезни комитет за енергетику и индустрију 575, Ф129, Увоз природног гаса из СССР 21. март 1978; АЈ, Ф211, Информација у вези текуће ситуације...

Иако се из приложених података закључује да је Совјетски Савез био доминантан партнер Југославије у погледу увоза природног гаса, треба напоменути да је рађено и на покушају диверсификације увоза, пре свега путем укључивања у велике гасоводне пројекте из Ирана и Алжира.[21] Ипак, пропаст енергетских пројеката у Ирану услед Иранске револуције и захтев Алжира да се цена гаса успостави на основу паритета са ценом нафте, условиће апсолутну југословенску оријентацију на Совјетски Савез у погледу увоза природног гаса. На крају треба додати да је укупна оцена реализације увоза природног гаса с југословенске стране била задовољавајућа, иако је наглашено да је долазило до одступања у реализацији увоза договорене количине, али да је разлог за то био југословенски гасоводни систем који није у целини завршен ни током прве половине осамдесетих.[22]

Последице закључених уговора

Потписивање наведених уговора створило је лавину потражње за совјетским гасом. До 1975. године извоз совјетског гаса повећао се осам пута износивши 20 милијарди m^3 гаса, а у периоду од 1968. до 1981. године извезено је 130 милијарди m^3 гаса. До 1982. године совјетски гас намиривао је 20% западнонемачке, 34% италијанске, 14% француске и 67% аустријске потрошње гаса. Треба додати да је до овог периода потрошња гаса у наведеним државама убрзано расла, те да је, поред Совјетског Савеза, природни гас почео да се увози и из Алжира, изградњом Трансмедитеранског гасовода, као из Северног мора (Норвешка) које, поред западног Сибира, постаје највеће налазиште природног гаса.[23]

Ово рапидно повећање увоза природног гаса везано је за нафтну кризу 1973. године, међутим, треба нагласити да она није представљала прекретницу у енергетској сарадњи, која је почела да се изграђује у другој половини шездесетих. Ипак, представља догађај који је убрзао цео процес, створивши од Совјетског Савеза још поузданијег партнера. Друга нафтна криза из 1979. године дала је још већи допринос

21 Архив Југославије (АЈ), Савезни завод за друштвено планирање 459, Ф315, Информација о количинама гаса које ће СФРЈ бити потребне у наредном периоду, о правцима и условима снабдевања 14. април 1978.

22 АЈ, Ф211, Информација у вези текуће ситуације...

23 Драбкин, „Проект века“, 106, 148; Hogselius, Red Gas, 131; Гайказов, Василий Александрович Динков, 89; Иван Д. Козлов, *Энергетическое хозяйство стран СЭВ: Проблемы, перспективы*, (Москва: Издательство Наука, 1980), 142; Gustafson, *The Bridge*; Hogselius, P., *Red Gas*, 187.

даљем развоју сарадње. Наиме, ембарго из 1973. године посматран је као краткорочни политички проблем који је имао велике последице, али је било мало вероватно да се понови. С друге стране, успон исламизма 1979. године представљао је дугорочан проблем који је могао да дестабилизује целокупан Блиски исток. Поред тога, инцидент са нуклеарном електраном на острву Три миље 1979. године створио је први талас неповерења у нуклеарну енергију. Из тог разлога 1980. година донела је све учесталије мишљење да је природни гас гориво будућности „које европску економију треба да уведе у постнафтно доба". Тиме је енергетска сарадња са Совјетским Савезом уздигнута на ниво који превазилази политичке и економске проблеме. На крају, нафтне кризе донеле су СССР-у и осетно повећање зараде у страној валути, зарадивши 10 милијарди долара 1975. године, односно чак 25 милијарди долара 1980. године, петину чега је чинио извоз природног гаса.[24]

Нови сукоб суперсила крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година само је још више осигурао европску енергетску сарадњу. Даљи развој сарадње у области природног гаса, који су носиле осамдесете године, наћи ће своје исходиште у „Договору века", највећем индустријском договору између Истока и Запада. Реч је о уговору закљученом 20. новембра 1981. године између Совјетског Савеза и СР Немачке, који је подразумевао додатну испоруку 10,5 милијарди m^3 гаса годишње почевши од 1984. године. Поред тога обухватао је и изградњу магистралног извозног гасовода Уренгој–Помари–Ужгород, у дужини од 4500 километара, на бази западноевропске технологије и опреме. Вредност целог посла износила је 20 милијарди немачких марака и представљала највреднији индустријски договор две хладноратовске стране. Током 1982. и 1983. године „Договору века" прикључиле су се и Италија, Француска, Белгија и Холандија, а посредно и Велика Британија путем извоза гасоводних цеви. Уговор чак није био угрожен ни америчким санкцијама које су обухватале технологију неопходну за изградњу гасовода.[25]

---

24 Gustafson, *The Bridge*, 78; Гайказов, Василий Александрович Динков, 89, 96; Bösch, *Energy Diplomacy*, 168, 173, 177–179; Драбкин, „Проект века", 23, Perovic, Krempin, *The Key is in Our Hands*, 116.

25 Више у: Андрија Јовановић, „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород", *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, ред. Александр А. Силкин, (Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Јовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023), 363–390.

Закључак: Ко је шта постигао?

Кад се сагледају резултати сарадње из перспективе Совјетског Савеза и његових политичких циљева, осигурања послератних граница и хегемоније у Источној Европи, детант је дао позитивне резултате материјализоване кроз Конференцију о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију 1975. године. Међутим, треба сагледати тренутне економске добити које је Совјетски Савез имао од овог процеса. Детант је за привреду Совјетског Савеза представљао шансу да развије сибирске енергенте, наметнувши природни гас као најперспективнију привредну грану. Наиме, од 1975. године и краја деветог петогодишњег плана опадање привредног раста постаје алармантан проблем, а експлоатација и повећање извоза сибирских енергената постаје кључ решења овог проблема, који би требало да стабилизује совјетску привреду, снабде становништво робом широке потрошње и обезбеди страну валуту и технологију за даљи развој. Од тог тренутка веза између опстанка совјетског привредног модела и експлоатације и извоза сибирског природног гаса постаје нераскидива. У којој мери су сибирски угљоводоници били значајни говори и податак да је једанаести петогодишњи план (1981–1985) означио развој индустрије нафте и гаса као основне показатеље друштвеног и економског развитка.[26]

Од 1973. године, када је совјетски гас стигао у СР Немачку, до 1991. године, укупна вредност радова Министарства за изградњу нафтно-гасних предузећа износила је 150 милијарди долара. Захваљујући тим улагањима створен је *Јединствени систем гасног снабдевања* (ЕГС) који је 1991. године обухватао 220.000 километара гасовода са транспортним капацитетом од 760 милијарди m^3, 200 налазишта природног гаса, 4400 компресорских станица, 46 подземних складишта капацитета 80 милијарди m^3, шест завода за прераду и био је способан да снабдева 227 милиона совјетских грађана природним гасом, представљајући највећу гасоводну мрежу на свету. Захваљујући овоме Совјетски Савез је још 1984. године претекао Сједињене Државе у производњи природног гаса, произвевши 536 милијарди m^3 гаса, а 1990. године совјетска гасна индустрија успела је да произведе 815 милијарди m^3, односно 40% светске производње. У оквиру система функционисао је и велики број специјализованих, извозних магистралних гасовода, тачније гасовод „Сајуз“

26 Perovic, Krempin, „The Key is in Our Hands“, 115; Gustafson, The Bridge, 141; Lippert, „European Long-Term Investments in Détente“, 87; Борис Е. Щербина, *Магистральный трубопроводный транспорт на рубеже 80-х годов*, (Москва: Недра, 1982), 50.

(1980), Уренгој–Помари–Ужгород (1984) и гасовод „Прогрес“ (1988), укупног капацитета 85 милијарди m^3 гаса годишње. Изградња ЕГС-а представљала је потпуну реализацију идеја Алексеја Кортунова из друге половине шездесетих година.[27]

Што се тиче западноевропских држава, увоз совјетског природног гаса значио је обезбеђивање јефтиног и поузданог енергента, неопходног за привредни развој. С друге стране, страхови и упозорења Сједињених Држава да Совјетски Савез може искористити гас као оружје, по угледу на арапске земље, нису окупирале пажњу западноевропских лидера. Наиме, Совјетском Савезу биле су преко потребне девизе и западна технологија, уколико њих нема, нема ни сибирског гаса. Економски интерес био је веома прост, али је стварао веома јаку везу између Истока и Запада. Поред тога, Совјетски Савез представљао је ново и огромно тржиште за западноевропску индустрију, пре свега машиноградњу и индустрију челика, а кроз договоре „гас–цеви“ обезбеђен је посао за огроман број радника у западноевропским фабрикама.[28]

На крају намеће се суштинско питање: да ли је развој економских односа између Совјетског Савеза и Западне Европе допринео продужењу постојања Источног блока и комунистичке суперсиле, или су управо ти односи утицали на пад комунистичких режима и распад совјетске хегемоније, у складу са коначним циљем *Остполитике*, односно раније америчке политике *изградње мостова*? Ово питање налази се и на трагу старе хладноратовске дилеме, да ли процес детанта и развоја економских односа са Совјетским Савезом заправо води ка стабилизацији и јачању комунистичких држава или ће повезивање два европска хладноратовска пола неминовно довести до либерализације и промена у Источном блоку. Тридесет и четири године након завршетка Хладног рата резултат је више него јасан, Совјетски Савез се распао, а Источни блок као јединствени економски и безбедносни простор престао да постоји. С друге стране, формирана је изнова јединствена немачка држава, те је потпуно јасно да су готово сви циљеви Брантове *Остполитике* остварени. Колико год се совјетско руководство трудило да подстиче економску сарадњу с једне, а ограничава продор западних идеја у совјетско друштво с друге стране, европски детант показао се као морална и идеолошка замка која је дала ослонац антикомунистичким покретима. Коначан одговор на

27 Чешко, Трофимова, Нагаев, Алексей Кортунов, 369; Чирсков, Нефтгазстрой, 23–24, 67, 90; Чирсков, *Бесценный капитал*, 62; Гайказов, Василий Александрович Динков, 69; Hogselius, Red Gas, 196; https://globalenergymonitor.org/; (17.01.2024).

28 Gustafson, The Bridge, 75–76; Lippert, “European Long-Term Investments in Détente”, 82.

ово питање налази се на трагу тезе Ерика Хобсбаума да је невоља са совјетском привредом започела седамдесетих година њеним укључивањем у светске токове капиталистичке привреде. Тиме су совјетски руководиоци одабрали да искористе приступачне ресурсе капиталистичког тржишта, уместо да се суоче с тешким проблемима реформисања сопственог економског система. Стагнирање привреде била је комбинација совјетских економских недостатака, али и инвазије коју је на социјалистичку економију извршила далеко динамичнија и у свету доминирајућа капиталистичка економија. Из тог разлога може се закључити да је парадокс Хладног рата био у томе да оно што је уништило Совјетски Савез није била конфронтација, већ детант.[29]

Референце

Архив Југославије. Савезни завод за друштвено планирање. Фонд 459.

Архив Југославије. Савезни комитет за енергетику и индустрију. Фонд 575.

Архив Југославије. Савезни секретаријат за економске односе са иностранством. Фонд 751.

Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije, 1978–1985. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Bösch, Frank, "Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s". *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 165–185.

Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas, edited by Jeronim Perovic. Palgrave MacMillan, 2016.

Gustafson, Thane. *The Bridge – Natural Gas in a Redivided Europe*. Harvard University Press, 2020.

Hobsbaum, Erik. *Doba Ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta, 2002.

Hogselius, Per. *Energy and Geopolitics*. Routledge Taylor&Francis Group, 2019.

Hogselius, Per. *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependance*. Palgrave Macmillan, 2013.

https://globalenergymonitor.org/ (17.januar 2023).

Miršajmer, Džon. *Tragedija politike velikih sila*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa, 2017.

Perforating the Iron Curtain: European Detente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985, edited by Poul Villaume, Odd Arne Westad. Museum Tusculanum Press, 2010.

29 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 192; Lippert, "Economic Diplomacy and East–West Trade", 193–194; Lippert, „European Long-Term Investments in Détente", 77–78.

Perovic, Jeronim, Krempin Dunja. "'The Key is in Our Hands': Soviet Energy Strategy during Détente and the Global Oil Crises of the 1970s." *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, Vol. 39, No. 4 (150), Special Issue: *The Energy Crises of the 1970s: Anticipations and Reactions in the Industrialized World* (2014), 113–144.

Schattenberg, Susanne. *Brezhnev: The Making of a Statesman*. Bloomsbury Publishing Plc, 2022.

The Cambridge History of the Cold War: Volume II-Crises and Detante, edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad. Cambridge University Press, 2010.

The Crisis of Détente in Europe, From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985, edited by Leopoldo Nuti. Routledge, 2009.

The Long Détente Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s, edited by Oliver Bangeand, Poul Villaume. CEU Press, 2017.

Yergin, Daniel. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. New York: Simon&Schuster, 1991.

Zubok, Vladislav M. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 2007.

Александров-Агентов, Андрей М. *От Коллонтай до Горбачёва: Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачёва*. Москва: Международные отношения, 1994.

Алексей Кортунов. Соратники. Ученики, под ред. Владимир Н. Чешко, Татьяна Л. Трофимова, Василий Г. Нагаев. Москва: Союз-Дизайн, 2017.

Гайказов, Михаил Н. *Василий Александрович Динков — гордость газонефтяной державы*. Москва: Недра, 2003.

Драбкин, Александр С. *„Проект века": факты и домыслы*. Москва: Международнлые отношения, 1984.

Јовановић, Андрија, „Америчке санкције Совјетском Савезу и изградња гасовода Уренгој – Помари – Ужгород", *Шемякинские чтения (выпуск 2): Вопросы истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XXI вв*, ред. Александр А. Силкин, Москва: Институт славяноведения РАН, Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Јовановича ФФ БУ, Архив Сербской православной церкви; Русский научный институт, 2023, 363–390.

Козлов, Иван Д. *Энергетическое хозяйство стран СЭВ: Проблемы, перспективы*. Москва: Издательство Наука, 1980.

Логунов, Евгений В (ред). *Арктикнефтегазстрой: Медвежье, Уренгой, Ямбург – и далее везде....* Екатеринбург: Независимий институт истории материальной культуры, 2003.

Митровић, Андреј. *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Нефтегазстрой – История и современность, под ред. Владимир Г. Чирсков. Москва: Издательский дом „Регион-пресс Книга", 2012.

Чирсков, Владимир Г., Нагаев, Василий, Г. *Слово о Борисе Щербине – 100 лет со дня рождения*. Москва: Возрождение, 2019.

Чирсков, Владимир Г. *Бесценный капитал Миннефтегазстроя СССР (книга I)*. Москва: Возрождение, 2017.

Щербина, Борис Е. *Магистральный трубопроводный транспорт на рубеже 80-х годов*. Москва: Недра, 1982.

Andrija Jovanović, Junior Research Assistant
Institute of European Studies,
Belgrade, Serbia
andrkjov@gmail.com

DÉTENTE AND THE SOVIET GAS INDUSTRY

The energy cooperation between the Soviet Union and Western European countries represented the fastest-growing area of economic collaboration between the two Cold War adversaries. As such, it often preceded, intertwined with, and influenced the pace of political responses, forming the basis for the European detente process. The economic rationale behind this collaboration was straightforward: Western Europe needed secure and affordable energy sources for economic development, while the Soviet Union required foreign currency and Western technology to stabilize its economy and sustain growth. Natural gas emerged as a natural link between the two sides. Established on such solid economic foundations, cooperation in the field of natural gas became the arena where the political aspirations of both sides intersected, making it a catalyst for detente and overcoming Cold War tensions in Europe.

Keywords: detente, energy cooperation, gas industry, Soviet Union, Western Europe, Yugoslavia

VI ДРУШТВЕНА ИСТОРИЈА

МА Јована Перишић
jperisic25@gmail.com

ХЛАДНИ РАТ НА КОШАРКАШКОМ ТЕРЕНУ

Апстракт: Андреј Митровић, као историчар друштвене историје у домаћој историографији, запажа да све што је суштинско у историји садржано је у појавама друштва. Захваљујући њему, српска историографија у својим истраживањима помера хронолошке границе савремене историје и почиње да сагледава XX век у целини. Померање ка Хладном рату, ка другој половини века, омогућило је уједно и тематско отварање. Управо то је довело до препознавања значаја појединих тема, попут студија спортске историје, у ширим научним круговима. У чланку се разматрају улога спорта и кошарке као другог најмасовнијег спорта током Хладног рата, изазови, значај и потреба истраживања једне овакве теме.

Кључне речи: друштвена историја, спорт, кошарка, Хладни рат, политика

У југословенском друштву сврха изучавања историје готово је искључиво била политичка, а потом и идеолошка, због чега су се највећим делом неретко истраживале теме које су у својој сржи биле политичке. Бављење превасходно тим темама неминовно је сужавало простор за остале значајне теме, што је последично довело и до спречености сарадње с другим друштвено-хуманистичким наукама. Међутим, захваљујући померању хронолошког и тематског истраживања ка Хладном рату дошло је и до потребе за сарадњом с другим друштвеним наукама, што је за проучавање спортских студија данас веома важно. Мост између савремене историје и спорта управо чине ти различити приступи овој теми. Идеја која се често понављала током XX века, да су спорт и политика одвојени домени који нису међусобно утицајни, више није одржива.[1] Стога, задатак савремене исто-

1 Alejandro Viuda-Serrano, Daniele Medeiros, Francois Johannes Cleophas, "Sport and History: Continuity and Change. Local Stories to Explain Global History", *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 40, Issue 2–3, 2023, 105–110.

рије јесте да поново размотри улогу спорта у савременом друштву, поготово током Хладног рата, јер је та ера била сведок највеће (зло) употребе спорта од стране државе као средства политичке добити, више од било које друге ере у историји.

Спортске студије су у научним круговима доста дуго стајале на маргинама друштвено-хуманистичких наука, поготово историје. До тога је на првом месту последично дошло услед мањка архивске грађе, која је чинила изворну основу за њено проучавање. Други проблем се одражавао у томе што су се такве теме неретко сматрале сфером интересовања специјалиста у области физичког васпитања, па су овај сегмент друштвене историје социолози, антрополози и филозофи истраживали ограничавајући се само на одређене атипичне елементе у спорту. Професор Митровић је био заговорник тезе да је тема историје све оно што је био живот човека у прошлости. У том смислу, спорт који чини важан сегмент савременог друштвеног живота појединца и његовог културног деловања, те истраживање о њему, у потпуности се уклапа у ту тезу. Управо кроз његово проучавање могу се испитати и друге димензије савремене историје, попут политичке и економске, у чему се огледа непроцењив значај ове теме за историјску науку.

Током XX века широко распрострањена јавна дипломатија обухватала је различите аспекте међународних односа који су превазилазили њену традиционалну сферу. Једна од таквих сфера био је спорт, из ког се касније развила спортска дипломатија. Као део јавне дипломатије, укључивала је дипломатске активности које су спортисти предузимали у име и у сарадњи са својим владама, ради информисања и стварања повољног имица међу иностраним земљама и организацијама.[2] Током Хладног рата спортска дипломатија је обухватала случајеве у којима су владе свесно користиле међународни спорт као инструмент дипломатије. Спортски догађаји су се користили за спуштање тензија у напуштању дипломатских односа или су једноставно тестирали терен за могућу промену политике. Студије спортске дипломатије данас привлаче све више интересовања у областима попут политике, историје и међународних односа. Спортска дипломатија је раније била дефинисана као стари и традиционални, али недовољно истражен аспект односа између нација и држава. Данас се на њу гледа као на свесну, стратешку и сталну употребу спорта, спортиста и спортских догађаја од стране државе и недржавних актера да унапреде своју политику, економију, образовање.

2 Stuart Murray, "Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves", *The International Symposium on Cultural Diplomacy in Berlin*, 2011, 8.

Означаван у историји као „слободна активност“, спорт је с временом еволуирао и био коришћен у друге сврхе. Као моћно политички пропагандно оружје, спорт се данас са сигурношћу сматра масовним културним феноменом Хладног рата. Када се завршио Други светски рат, бивши савезници нашли су се у међусобном сукобу, који је померио фокус и ставио приоритет доказивања супериорности сопственог политичког система остатку света, између осталог, и кроз међународне спортске победе. Идеолошка борба између комунизма и капитализма доминирала је светом током Хладног рата, а спортска такмичења постала су главно поље тог сукоба, избегавајући на суптилан начин директан војни окршај. Спорт је постао средство промоције и ширења идеологије подједнако у земљи и у иностранству. Завршетком Другог светског рата, совјетски партијски функционери постали су све више заинтересовани за политичку употребу спорта. Декретом из 1948. године да „спорт треба да тежи не само једнакости с другим нацијама већ и совјетској доминацији“, партија је увидела потребу за придруживањем међународним спортским организацијама како би постигла свој циљ приказивања превласти кроз спортске успехе.[3] Први корак ка томе начињен је почетком педесетих година XX века, када се СССР учланио у Међународни олимпијски комитет (МОК).[4]

Значај и утицај спорта, а потом и кошарке током Хладног рата, не могу се разумети без контекста у коме су се они развијали. Хладни рат, за разлику од пређашњих политичких сукоба, није стављао у фокус освајање територија нити се водио класичним ратним средствима. У том смислу, кошаркашки терен је представљао само једну у низу арена за одмеравање снага по шематској линији комунизам–капитализам, и то без употребе оружја.[5] Док је у теорији постојало уверење о гвозденој завеси која херметички одваја комунистички део Европе, у пракси су постојале вишеструке културне и друштвене везе преко граница блокова. У случају кошарке, она је и те како прелазила ту гвоздену завесу и ишла „источно од раја“, како су то југословенски новинари често писали, те приказивала сву сложеност хладноратовске дипломатије.[6] Кошаркашке утакмице привлачиле су глобалну пажњу, рефлектујући на терену ривалитет и симболичну

3 Robert Edelman, “Stalin & His Soccer Soldiers”, *History Today*, 43, 1993, 207.

4 James Riordan, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 162.

5 Thoman M. Hunt, “American Sport Policy and the Cultural Cold War: The Lyndon B. Johnson Presidential Years”, *Journal of Sports History*, 33 (3), 2006, 273–297.

6 Кошарка настаје 1891. године на Спрингфилд колеџу у Масачусетсу. За разлику од бејзбола, који је био ограниченог домета, кошарка се врло брзо раширила и ван граница Сједињених Држава.

битку између суперсила, али и пружајући простор за превазилажење геополитичких тензија. Премда кошарка никада није била најпопуларнији светски спорт, она је на много начина заправо осликавала стварање модерног урбаног друштва у глобалним размерама. У том смислу, функционисала је као једно од најпривлачнијих и највидљивијих оруђа модернизације и прихватања обрасца западне културе и урбаног начина живота.

Спорт је током Хладног рата играо важну улогу као један од видљивијих облика меке моћи. Спортска дипломатија имала је за циљ у том смислу да убеди, а не да принуди.[7] Као оруђе меке моћи, спортска дипломатија је била веома важна компонента у спољној политици великих сила током Хладног рата. Капацитет спорта као оруђа за пропаганду лежи у његовој глобалној популарности, у шта се кошарка потпуно уклапала. Кошарка је током Хладног рата постала „глобални феномен", играла се на свим континентима и по масовности се приближила фудбалу. Нове друштвенополитичке околности створиле су од ње дипломатско средство и оруђе меке моћи за ширење одређених вредности широм света и зарад ојачавања имица супростављених блокова у идеолошки подељеном свету. Хладни рат се деценијама одвијао на кошаркашком терену, али се за прекретницу и почетак Хладног рата у кошарци узима 1972. година и Летње олимпијске игре у Минхену, када је стари континент однео победу над новим и отворио ново поглавље у међународној кошарци, а последично и у политици. Све до тада је била присутна западна, претежно англоамеричка, доминација над спортом и кошарком. Био је то период Детанта, у коме се страх од нуклеарног уништења повукао тек толико да су други догађаји могли привући већу пажњу.[8]

Истраживање о спорту, а још детаљније о кошарци током Хладног рата, отвара широко поље могућности истраживања тема попут моде, филма, еманципације жена, расног кључа, ширења америчког утицаја кроз афроамеричке кошаркаше, економског аспекта државе и друштва, као и политизације спорта и спортских такмичења.

Теме и правци проучавања

Током педесетих година XX века, поред свемирске трке, такмичење између Запада и Истока проширило се и на свакодневну кул-

7 Håvard Mokleiv Nygård, Scott Gates, "Soft Power at Home and Abroad: Sport Diplomacy, Politics and Peace-Building", *International Area Studies Review*, 16 (3), 2013, 237.

8 Heather L. Dichter, Andrew L. Johns, *Diplomatic Games: Sport, Statecraft, and International Relations since 1945*, (University Press of Kentucky, 2014), 297–320.

туру и начин живота. Иако је фудбал био најпопуларнији спорт у Европи, у Сједињеним Државама модеран спорт је била кошарка. На првом олимпијском првенству одржаном на Летњим олимпијским играма у Берлину 1936. године Американци су носили такозване „неклизајуће патике“ са црвеним и плавим пругама.[9] Када су освојили златну медаљу, то је био велики подстицај за Конверс (Converse) репутацију.[10] Скоро сваки играч НБА (NBA) лиге их је носио, а као атлетске патике за кошарку, до 1955. године биле су број један у земљи. Током шездесетих и седамдесетих година, патике су постале мање кошаркашке, а више модел животног стила, извршивши огроман утицај, између осталог, и на панк музику. Патике су се носиле на сваком олимпијском такмичењу између 1936. и 1988. године. Такође, пошто су професионалном кошарком доминирали Афроамериканци, значај спортске обуће у Сједињеним Државама имао је и изражену расну компоненту.[11] Прекретница је била 1985. година, када је Мајкл Џордан потписао уговор о рекламирању са Најком (Nike), захваљујући чему је он постао глобална икона, а Најк лидер на светском тржишту. Иако бренд више не доминира кошаркашком културом, и даље је преовлађујући у свету моде управо због утицаја који је извршио на хладноратовску моду.

Филмови и спорт играли су централну улогу у популарној култури Хладног рата. Сукоб између СССР-а и Сједињених Држава током Хладног рата утицао је на све области живота, а спорт није био изузетак. Велики број филмова се данас бави тематиком спорта у хладноратовском периоду, попут „Легенда број 17“ (Legend N° 17) о хокеју на леду и утакмици између СССР-а и Канаде на Олимпијади у Монтреалу, „Жртвовање пиона“ (Pawn Sacrifice) о шаху и мечу века у Рејкјавику између Сједињених Држава и СССР-а, „Роки“ (Rocky IV) који се сматра најпродаванијим хладноратовским спортским филмом. Филм „Три секунде“ (Going Vertical) приказује кошарку и чувену финалну утакмицу на Олимпијади у Минхену између Сједињених Држава и СССР-а. Од објављивања у децембру 2017. године сматра се једним од филмова са до сада највећом зарадом у Русији. У Сједињеним Државама филм није био приказиван, што осликава досадашњу тензију између њих. У свим наведеним филмовима су ликови приказани стереотипно, са крајњим циљем који је мање спортске и

9 У бојама америчке заставе.

10 Кошаркаш Чак Тејлор 1923. године склапа сарадњу са њима, по коме оне уједно и носе назив. У свету су познате и као старке.

11 Asli Sancaktar, “An Analysis of Shoe within the Context of Social History of Fashion“ (master thesis), Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, Izmir, 2006, 88.

личне, а више идеолошке природе. Такође се појављују и мотиви добра и зла (капитализма и комунизма), као и елементи који су указивали на крај дуготрајног сукоба између Истока и Запада.[12] Филмови попут ових нуде изврстан приказ политичке културе у СССР-у и Сједињеним Државама након 1945. године.

Тема истраживања родне равноправности у спорту је тренутно веома актуелна, а посебно тема еманципације жена у спорту. Кошарка, описана као мање груба игра, била је подједнако популарна у СССР-у и међу мушкарцима и међу женама током Хладног рата. За разлику од Сједињених Држава где је то била изворна игра, спортови попут кошарке у СССР-у нису имали стереотипију на родној основи учесника, што је такође послужило као разлог њихове популарности међу женама. Тиме је СССР током Хладног рата слао слику свету да је њихов облик кошарке био доступан за оба пола, а још шире да је на тај начин била вршена и еманципација жена.[13]

Улога Афроамериканаца у кошарци може као засебна тема да се обрађује, узимајући у обзир да су баш они постали део америчке хладноратовске пропаганде, попут џез певача. Амерички лист „Спорт“ (*Sports*) 1978. године је изнео податак према коме је много више играча у НБА лиги који нису били у тимовима због својих способности, већ искључиво јер су белци.[14] Узимајући у обзир да је тај расизам настао као последица расне сегрегације у Сједињеним Државама, управо избор играча по одређеном (расном) кључу који се спроводио у НБА лиги осликавао је друштвени контекст у коме се кошарка развијала током Хладног рата. Истовремено, америчка влада је покушавала да манипулише међународним перцепцијама о расним односима Сједињених Држава током Хладног рата тако што је слала афроамеричке спортисте у иностранство на турнеје добре воље и на међународна такмичења као културне амбасадоре и видљиве симболе америчких вредности и америчког сна.[15] Један од таквих примера представља амерички кошаркашко-акробатски тим Харлем Глобтротерси (Harlem Globetrotters). Почетком педесетих година прикључили су се Стејт департменту како би побољшали свој положај у аме-

12 Tony Shaw, Denise J. Youngblood, "Cold War Sport, Film and Propaganda: A Comparative Analysis of the Superpowers", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 19, No. 1, 2017, 2.

13 Илья Викторович Сидорчук „,Факторы развития баскетбола в СССР в 1920-е гг.“, *Ученые записки Университета имени П.Ф. Лесгафта*, No. 8 (174), 2019, 201–204.

14 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, (Beograd: Prosveta, 2016), 59.

15 https://www.sportsnet.ca/basketball/nba/big-read-harlem-globetrotters-fight-communism/ (приступљено 20. јануара 2024).

ричком друштву. Турнеје добре воље на које су били слати пружао би легитимитет њихове расне неједнакости у Сједињеним Државама у првим годинама Хладног рата.[16] Улазак црних професионалних спортиста на сцену, попут кошаркаша, утро је пут ка већој улози и значајнијем положаја Афроамериканаца у америчком друштву. Извршили су огроман утицај и за даљи развој и популарност кошарке када су гостовали у Југославији 1955. године, као последица отварања Западу током сукоба са Информбироом.[17] Управо се на тај начин американизација у Југославији примењивала, кроз ширење свог утицаја преко кошарке. На самом врхунцу Хладног рата, 1959. године Харлемовци долазе и у Москву, како би на стадиону Лењин одиграли чак девет утакмица. На самом крају, екипу је примио лично Никита Хрушчов и доделио им свима одликовање Лењина. Овај догађај представља мање познат аспект њихових односа и даје потпуно нову димензију и поглед на Кухињску дебату (The Kitchen Debate), вођену исте године. Кухињска дебата, одржана у Москви 1959. године између америчког потпредседника Ричарда Никсона и совјетског премијера Никите Хрушчова, позната је у историји као вербална расправа настала око презентовања модела просечне америчке куће на Америчкој националној изложби.[18] Међутим, врло брзо је прерасла у расправу око заслуга њихових ривалских политичких и економских система. Овај догађај је сигнализирао не само почетак низа састанака на високом нивоу између лидера две земље већ и усвајање широког програма културних и других размена, што пример доласка Харлемоваца у Москву исте године јасно потврђује.

Поред социјалних тема и тема везаних за популарну културу, кроз анализу спорта и кошарке у Хладном рату може се такође добити и увид у економски аспект одређене државе и друштва у неком периоду. Спортска изолација, праћена политичком и економском, у којој се Југославија нашла у периоду 1948–1953. године приближила ју је Западу. Резолуција је у случају кошарке Југославији донела добит у виду отварања западних граница, у време када се тешко путовало унутар саме Југославије.[19] У том смислу, за Југославију је кошарка била прозор у свет. Због политичке и економске изолације у којој се нашла, Југославија је била блокирана са Истока, па су одла-

16 Damion Thomas, "Around the World: Problematizing the Harlem Globetrotters as Cold War Warriors", *Sport: Race, Ethnicity and Identity*, 2013, 42–55.

17 Аноним, „Вечерас Харлем гостује у Београду", *Политика*, 25. јул 1955, 8.

18 Yale Richmond, „The 1959 Kitchen Debate (or, how cultural exchanges changed the Soviet Union)", *Russian Life*, July/August 2009, 42–43.

19 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, 158; Aleksandar Miletić, *Džez basket*, (Beograd: Laguna, 2013), 169.

сци у иностранство били прилика да се нешто купи и заради. На тај начин, кошаркаши су се нашли у улози шверцера робе која је служила као валута за храну. У првим годинама након завршетка Другог светског рата, Југославија је била у јако лошем економском стању. Ретко која фабрика је радила, продавнице су биле готово празне, па су политичари, дипломате и спортисти били међу малобројним Југословенима који су имали могућност поседовања пасоша и одласка у иностранство. Марке су најчешће сакривали у ђону патика или у нараменицама сакоа. Током Светског првенства у Аргентини 1950. године, кошаркаши су теретним бродом слали пакете шећера и брашна, који су у Југославију стизали тек након два месеца.[20] У општој немаштини после Другог светског рата, највећи проблем у Југославији по питању спорта и кошарке били су опрема, реквизити и сале. Терени су били јако мали, прозори неретко разбијени, а подови током зиме залеђени. У београдским школама је током шездесетих година час физичког васпитања уместо 45 минута трајао десет, јер је само трећина београдских школа имала адекватне сале. Прве патике су биле направљене од јако чврстог материјала, те је стопало ишло како је патика диктирала. У замену за патике продаван је килограм сланине, коју је тада било тешко набавити. Почетком педесетих година у Марибору је као културна помоћ гостовала кошаркашка екипа састављена од америчких војника стационираних у Западној Немачкој. До тада је гумена лопта била појам у Југославији, због чега су се југословенски кошаркашки из немогућности да дођу до ње одлучили да је украду. Преко пута главне поште у Београду, где је данас зграда амбасаде Чешке, налазило се представништво Управе Уједињених нација за помоћ и обнову (УНРА), које је између осталог бесплатно делило патике. Редови су били огромни, а добијале су се већ изношене патике. Крајем 1948. године, у време сукоба са Информбироом, Хришћанска заједница младих људи (Youth for Christ) донирала је комплетну нову опрему, тренерке, патике и лопте.[21]

Државни идеолошки апарати су током Хладног рата већим делом и углавном функционисали путем идеологије, али такође и секундарно путем репресије, иако је то неретко било ублажено и симболички скривено. На примеру спорта је то посебно било изражено кроз многобројне методе кажњавања кроз цензуре, бојкоте, ускраћивања пасоша, искључивањем са такмичења или суспендовањем. Политизација спортских догађаја може бити позитивна и негативна. Позитивна политизација је већ споменута и односи се на спортску дипломатију, док се негативна односила на спорт као фактор нацио-

20 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, 15–16.

21 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, 43–44.

налног престижа и спољне политике, од које је спорт био неодвојив и чији је ток верно пратио и деловао у складу са њом. Постоји низ примера у историји XX века на које се све начине политика огледала у спорту, а посебно у кошарци.

Најкласичнији метод кажњавања представљали су бојкоти или присилна искључивања са такмичења. Премда се најпознатији бојкоти у историји XX века везују за Олимпијаде у Москви и Лос Анђелесу, и те како су били присутни и на другим међународним такмичењима на разне начине. Спорт је почетком деведесетих година прошлог века у социјалистичким државама суштински био конципиран да прикрије многе „пукотине" наизглед монолитног комунистичког система. Револуције које су отпочете крајем осамдесетих година у комунистичким земљама убрзале су и сам распад СССР-а, а потом и Југославије. На међународним кошаркашким такмичењима која су коинцидирала са одређеним политичким променама, испољили су се први знаци распада. На Светском првенству у Аргентини 1990. године, поједини литвански кошаркаши одбили су да играју за совјетску репрезентацију, до чега је последично довело отцепљење Литваније у марту исте године. Југославија је имала сличну ситуацију на Европском првенству у Риму 1991. године, када је један словеначки кошаркаш морао да напусти репрезентацију на наговор владе Словеније, до чега је последично довело проглашење независности Словеније. Спортски савез Словеније је све своје спортисте присилно опозвао са међународних такмичења, тражећи да напусте репрезентацију Југославије и да се што пре врате у Словенију, јер ће се у противном сматрати издајницима словеначког народа. Сматрали су увредљивим за словеначки народ да спортисти Словеније у таквој ситуацији учествују на међународним такмичењима за боје Југославије.[22] Премда се политичка Југославија увелико била распала, спортска Југославија је и даље постојала, узимајући у обзир да је на крају такмичења победа југословенског тима обележена подизањем тробојке и химном „Хеј Словени".

Методе кажњавања ускраћивањем пасоша биле су такође честе и један од таквих примера представља Светско првенство у кошарци, које је требало да се одржи 1962. година на Филипинима. У децембру 1962. године било је планирано да се одржи Светско првенство у кошарци на Филипинима, чија је влада гарантовала несметани улазак свих учесника у земљу. Међутим, само пар дана пре почетка Кубанске ракетне кризе, поставило се питање учешћа играча и тренера из појединих социјалистичких земаља на првенству у Манили. Тадашњи филипински председник Диосдадо Макапагал као разлог укидања виза

22 Танјуг, „Напустите 'плаве'!", *Политика*, 29. јун 1991, 26.

социјалистичким спортским делегацијама истакао је комунистичку експанзију којом је од свих континената Азија, по његовом мишљењу, била највише угрожена. Сугерисао је да интереси совјетске спортске делегације нису нужно повезани са циљем игара, већ да им је преовлађујући мотив промоција комунистичких циљева. Макапагал је сматрао да би изузетак у корист једне комунистичке земље вероватно отворио врата будућим ситуацијама које би угрозиле безбедност земље. Одлука да се забране визе југословенским кошаркашима која стоји у званичном коминикеу који је издао Макапагал, према његовим речима, донета је искључиво у интересу „националне безбедности и отпора према комунистичкој субверзији", како се комунизам не би инфилтрирао на Филипинима кроз учешће Југославије.[23] Да је политика поново уплела своје прсте доказује и чињеница да је коначна одлука да се забране улазне визе за СССР и Југославију донета само четири дана пре окончања Кубанске ракетне кризе. Узимајући у обзир да је за овај сукоб администрација америчког председника Џона Кенедија осудила СССР и комунистичке земље, те да је Макапагал подржавао Кенедијеву акцију сузбијања опасности од комунизма, увиђа се према коме су Филипини у спољној политици гравитирали и колико је дубоко Хладни рат задро у спорт.[24]

Колико је кошарка била значајно дипломатско средство илуструје податак да су након сукоба и само пар месеци након Стаљинове смрти у марту 1953. године, југословенски кошаркаши били први југословенски спортисти који су гостовали у некој источноевропској земљи.[25] Учешће и боравак у Москви на Европском кошаркашком првенству одржаном током маја и јуна 1953. године представљали су значајан политички догађај за Југославију. У моменту када је Југославија допутовала 21. маја у СССР, на снази је званично и даље била Резолуција, те се постављало питање да ли ће Југославији бити допуштен улазак у земљу.[26] Долазак југословенске екипе у Москву позитивно је био оцењен и допринео је благом поправљању слике Југославије у СССР-у. После гостовања југословенске екипе, спомињање имена Југославије у спортским рубрикама совјетских новина непрекидно тринаест дана допринело је да се о њој почне причати и ван оквира спортских тема, што је била нови-

23 Аноним, „Филипини неће издати визе југословенским кошаркашима", *Политика*, 15. октобар 1962, 12.

24 Diosdado Macapagal, *A Stone for the Edifice: Memoirs of a President*, (Mac Publishing House, 1968)

25 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, 23.

26 Aleksandar Miletić, *Džez basket*, 231–232.

на у односу на претходни период совјетске пропаганде.[27] Стога је југословенско учешће не само са спортске већ и са политичке стране представљало велики успех за Југославију, али и шире, за даљи развој совјетско-југословенских односа. Премда је тај догађај тада прошао неупадљиво у југословенској штампи, данас се на њега гледа као на успешан подухват пробоја санкција.

Славља поводом спортских успеха представљала су највидљивије место сусрета спорта и политике.[28] Отварање Летњих олимпијских игара у Москви 1980. године лично од стране Леонида Брежњева представљало је прави пример политичке (само)промоције. Премда је Брежњев на отварању Игара кроз свој уводни говор покушао да пропагира идеале, пријатељство и међусобно разумевање који су представљали основу олимпијског покрета, акција бојкота ипак није била превазиђена. Брежњев је изјавио како му је драго што су се у Москви под олимпијским заставама окупили спортисти из већине земаља свих континената и да је то још једном потврдило да је „воља народа за контактима и сарадњом, освећена њиховим вековним искуством и традицијом, била непобедива".[29] Ова изјава је директно указивала на то да су се доласком спортиста из великог броја земаља свих континената Олимпијске игре издигле изнад међународне политике. Стављајући акценат на долазак спортиста из „велике већине земаља", Совјети су покушали да изманипулишу међународну перцепцију и да преко „универзалности" учешћа прикажу „универзалност" идеологије.

Постоји низ примера у коме се кроз одређени политички скуп спорт манифестовао. Поводом и у част Осмог конгреса Савеза комуниста Југославије, који је одржан почетком децембра 1964. године, у Београду је организован турнир у кошарци на ком су учествовале југословенске и совјетске екипе. Долазак на сахрану Јосипа Броза Тита у мају 1980. године, совјетска делегација на челу са министром спољних послова Андрејом Громиком искористила је и за распитивање о томе какав ће кошаркашки састав упутити југословенска делегација на Олимпијаду у Москви!

---

27 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), Политичка архива, фасцикла 85, јединица 48362, Izveštaj o boravku jugoslovenskih basketbolista na Evropskom šampionatu u Moskvi, 23. jun 1953; Александар Николић, „Два рекорда наших кошаркаша на европском шампионату", *Борба*, 31. мај 1953, 10.

28 Miroslav Nešić, Sandra Radenović, *Život kroz sport*, 64.

29 „Участникам и гостям Олимпийских игр 1980 года в Москве", *Правда*, 19 июля 1980.

Пријеми код државника након победа и успешних резултата на међународним такмичењима били су чести. Међутим, то правило није увек важило за све успешне спортисте, нити за све спортске дисциплине. У односу на фудбалере, Тито је кошаркаше примао несразмерно много мање. Премда постоје фотографије као доказ тих пријема, они су били искључиво на бази освојених резултата. Свако ко је иоле био мало познатији у Југославији имао је свој досије, поготово након Другог светског рата. Иако је кошарка била веома популарна у Југославији, многи кошаркаши нису никад били позвани на пријеме код Тита, попут Борислава Боре Станковића чији се отац придружио покрету Драже Михаиловића, а потом и он сам пред крај рата.[30] Многе биографије спортиста нису биле прихватљиве за партију и руководство, иако су они успешно бранили боје несврстане Југославије. Југославија је унутар земље кроз спорт стављала акценат на идеолошку промоцију политике братства и јединства, док је у иностранству била посматрана не као део одређеног блока већ као несврстана земља која је као таква кроз спортске победе афирмисала сопствени идеолошки „трећи пут“.

Спортисти су се током Хладног рата нашли у улози амбасадора своје земље, а кошаркашке мисије у служби политике помирења. Изванредан пример јесу кошаркашке мисије ширења игре и стварања јединственог кошаркашког поретка које је спроводио током Хладног рата југословенски кошаркаш, а потом и тренер, Бора Станковић. Иако је и сам дошао из велике немаштине и земље која је након Другог светског рата дуги низ година била без најосновнијих услова за развој кошарке, 1963. године, непосредно пошто је Палестина примљена у Међународну кошаркашку федерацију (ФИБА), одлази у Газу да им омогући какве-такве услове за кошарку. У том тренутку је у Гази постојало око осам клубова, који нису имали адекватне услове за развој кошарке. Морао је да добије од израелских власти одобрење за уношење патика, лопти, дресова и осталих реквизита у Израел.[31] Несвакидашње искуство представљала је и мисија на Тајвану, јер су се последице грађанског рата у Кини дуго осећале и у спорту, а самим тим и у кошарци. Народна Република Кина (НР Кина) је била чланица Фибе још пре Кинеске револуције, међутим, противници ре-

30 Александар Милетић, *Борислав Станковић – господин кошарка*, (Београд: Службени гласник, 2017), 34; https://direktno.rs/sport/kosarka/260633/ko-je-bio-bora-stankovic-ubili-mu-oca-tito-ga-nije-voleo.html (приступљено 17. јануара 2024).

31 Александар Милетић, *Борислав Станковић – господин кошарка*, 166; https://www.politika.rs/sr/clanak/332611/Sport/Kosarka/Srbin-koji-je-razvio-kosarku-u-Gazi (приступљено 18. јануара 2024).

волуције су после одласка на Тајван наставили да одржавају контакте са Фибом. Појавио се проблем када је од Међународног олимпијског комитета (МОК) НР Кина условљавала да искључиво она буде Фибина пуноправна чланица. Нађено је решења да Демократска Република Кина учествује са именом Тајван. Бора Станковић је том приликом два пута ишао на Тајван, претходно увек свраћајући у Пекинг, како би решио спор. Нашао се и на 38. паралели између две Кореје у месту Панмунџому, на граници где су се одржавали састанци две Кореје, враћајући се из Сеула који је 1979. године био град домаћин Светског првенства за кошаркашице. Југославија све до краја 1989. године није имала дипломатске односе са Јужном Корејом, па је на Фибино инсистирање требало да се Бори Станковићу обезбеди виза ради одржавања спортских веза. Визу је добио преко јужнокорејске амбасаде у Хонгконгу, у ком је морао да чека два дана, да би потом отишао у Сеул.[32] Ово је било веома значајно, уједно и због Олимпијаде у Сеулу 1988. године, јер би кошаркашима без добијања визе био онемогућен долазак и учествовање на такмичењу.

Када се специјализујемо за један одређени хронолошки оквир и тему истраживања, у опасности смо да у објашњењу тих историјских промена и процеса превише важности дајемо једној врсти чинилаца и занемарујемо, односно умањујемо и друге димензије дате теме. Усредсређеност на „више“ (политичка историја, друштвена историја, културна историја), односно на „ниже“ ступњеве анализиране теме (физичка култура, спортска такмичења, спортска дипломатија, социологија и антропологија спорта, спортске дисциплине попут кошарке, фудбала и многих других), често може да доведе до закључака који нису на адекватан начин повезивани и самим тим се губи једна доследна јединствена целина. Међутим, то не значи да студије спортске историје нису вредне истраживања. Напротив, у тој проблематици се огледа њихова тежина и значај. У тим изазовима помажу резултати које могу понудити друге друштвене науке попут социологије, антропологије, педагогије, политичких наука, економије, чије одговоре на питања управо ту треба тражити. Бавити се овом тематиком излази из оквира традиционалних методолошких истраживања и коришћења историјских извора попут архивске грађе или анализе медија. Стога је јако битно увести коришћење и других историјских извора, попут усмене историје. Историја је наука која се заснива на људима, њиховим сећањима и личном искуству, и баш зато је увек жива. Знати само једну димензију историје, значи знати само један њен микро део. Због тога је и сам професор Митровић сматрао да

32 Александар Милетић, *Борислав Станковић – господин кошарка*, 166.

је неопходно бавити се друштвом како би се схватио свеобухватан сплет околности живота људи у друштву, то јест целокупност историје, којој је и он сам тежио током целог свог живота као историчар тоталне историје.[33]

Референце

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1953, Политичка архива (ПА), Југославија.

Борба

Политика

Правда

Russian Life

Viuda-Serrano, Alejandro, Medeiros, Daniele, Cleophas, Francois Johannes. "Sport and History: Continuity and Change. Local Stories to Explain Global History", *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 40, Issue 2–3, 2023, 105–110.

Dichter, Heather L, Johns, Andrew L. *Diplomatic Games: Sport, Statecraft, and International Relations since 1945*. University Press of Kentucky, 2014.

Edelman, Robert. "Stalin & His Soccer Soldiers", *History Today*, 43, 1993, 206–211.

Macapagal, Diosdado. *A Stone for the Edifice: Memoirs of a President*. Mac Publishing House, 1968.

Милетић, Александар. *Борислав Станковић – господин кошарка*. Београд: Службени гласник, 2017.

Murray, Stuart. "Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves", *The International Symposium on Cultural Diplomacy in Berlin*, 2011, 1–25.

Nešić, Miroslav, Radenović, Sandra. *Život kroz sport*. Beograd: Prosveta, 2016.

Nygård, Håvard Mokleiv, Gates, Scott. "Soft Power at Home and Abroad: Sport Diplomacy, Politics and Peace-Building", *International Area Studies Review*, 16 (3), 2013, 235–243.

Riordan, James. *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Sancaktar, Asli. "An Analysis of Shoe within the Context of Social History of Fashion" (master thesis), Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, Izmir, 2006.

Сидорчук, Илья Викторович. „Факторы развития баскетбола в СССР в 1920-е гг.", *Ученые записки Университета имени П.Ф. Лесгафта*, No. 8 (174), 2019, 201–206.

33 Дубравка Стојановић, „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја", *Годишњак за друштвену историју*, 2, 2013, 20–23.

Стојановић, Дубравка. „Историчар тоталне историје – Андреј Митровић и друштвена историја“, *Годишњак за историју*, 2 (2013), 19–27.

Shaw, Tony, Youngblood, Denis J. "Cold War Sport, Film and Propaganda: A Comparative Analysis of the Superpowers", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 19, No. 1, 2017, 160–192.

Thomas, Damion. "Around the World: Problematizing the Harlem Globetrotters as Cold War Warriors", *Sport: Race, Ethnicity and Identity*, 2013, 42–55.

Hunt, Thomas M. "American Sport Policy and the Cultural Cold War: the Lyndon B. Johnson Presidential Years", *Journal of Sports History*, 33 (3), 2006, 273–297.

Jovana Perišić, MA

THE COLD WAR ON THE BASKETBALL COURT

Thanks to Andrej Mitrović, who brought new methods of research and the use of new historical sources, topics belonging to sports studies found their place in the aegis of historical science and became full-fledged and equally important for scientific research as others. Many topics have already been extensively covered within sports studies, however, historical science constitutes a wide field of still unexplored topics such as the East-West confrontation and its impact on international sports organizations during the Cold War, unlike some symbolic events that have been covered in great detail such as boycotts at the Olympics, ping-pong and cricket diplomacy, as well as other controversial international competitions.

Keywords: social history, sport, basketball, Cold War, politics

Др Марија Голубовић, научни сарадник
Музиколошки институт САНУ
masa.dj.golubovic@gmail.com

ВРЕМЕ ЗАБАВЕ: РУСКА ЕМИГРАЦИЈА И ПОПУЛАРНА МУЗИКА У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ*

Апстракт: У раду је представљено како је руска емиграција учествовала у развоју популарне музике и индустрије забаве у међуратној Југославији. Анализом постојећих истраживања и откривањем мање познатих података, рад пружа дубљи увид у ову тему. Рад се темељи на међуратној југословенској и емигрантској периодици, мемоарима, бази података пројекта Дискограф (Загреб) и другој релевантној литератури, са циљем да допринесе разумевању сложених интеракција између руске емиграције и локалне музичке сцене, као и концепта слободног времена у то доба.

Кључне речи: руска емиграција, популарна музика, Краљевина СХС/Југославија, међуратни период, Едисон Бел Пенкала, кабаре

Увод: Популарна музика и међуратна Југославија

Последњих деценија историографија посвећује све више пажње популарној музици која је дуго била на маргини истраживања у области музикологије и уопште културне историје. Од тада бројне студије доносе разноврсне дефиниције овог појма, али се у главним тачкама оне поклапају. Популарна музика је урбаног порекла, изводе је музичари који нису високо образовани, али јесу професионалци, стилски је повезана са уметничком музиком локалне културе, премда мање софистицирана, и у XX веку се њено ширење везује за масовне

* Ова студија је резултат рада на истраживању у оквиру НИО Музиколошки институт САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (бр. 200176).

медије.[1] Хрватски музиколог Никша Глиго у свом *Pojmovnom vodiču kroz glazbu 20. stoleća* даје три дефиниције популарне музике. У првој дефиницији он указује на масовну распрострањеност популарне музике и диференцира је од фолклорне и уметничке музике. Према другој је популарна музика намењена широком кругу слушалаца и лишена је уметничких претензија. Она се односи на „мање различите стилове у комерцијалној глазби 20. столећа, које су, буђењем џаза, стварали плесни бандови, пјевачи у ноћним клубовима ... и складатељи мјузикала. Радиом и грамофоном, а, касније, филмовима и телевизијом створило се масовно слушатељство, а неки су складатељи и извођачи стекли међународну популарност." Трећа дефиниција у суштини ставља знак једнакости између популарне и забавне музике.[2] У међуратном југословенском нотном издаваштву „лака" или „забавна" музика јасно контрастира „озбиљној", односно уметничкој музици.[3] Посматрање популарне музике као значајног културног феномена тесно је повезано с процесима индустријализације и урбанизације, што се значајно одразило и на свакодневни живот појединаца. Иако није проучавао популарну музику, методологија истраживања и допринос историчара Андреја Митровића су од посебног значаја, будући да је у српској националној историографији поставио темеље за сагледавање културне историје и свакодневног живота. За Митровића је уметност била важан извор за тумачење историјских процеса, зато што је разумео да уметници у свом стваралаштву остављају важно сведочанство о времену и драматици историјских збивања, али и о значајним великим историјским појавама за животе обичних људи.[4] Поред тога, писао је како уметност, било да се ради о песми, слици, скулптури, роману, филму или музичком делу, често осликава одређену историјску појаву, догађај или период.[5] Сходно томе, међуратна популарна музика представљала је значајан културни феномен који је одражавао тенденције друштва, превасходно у урбаним деловима државе. Та музика није пружала само забаву већ је документовала важне аспекте свакодневног живота и друштвене динамике тог доба.

---

1 Peter Manuel, *Popular Musics of the Non-Western World*, (New York–Oxford: Oxford University Press, 1988), 2.

2 Nikša Gligo, *Pojmovni vodič kroz glazbu 20. stoleća (s uputama za pravilnu uporabu pojmova*), (Zagreb: Muzički informativni centar KDZ–Matica hrvatska, 1996), 214–215.

3 Ивана Весић, „Музичко издаваштво између два светска рата као извор за проучавање експанзије популарне музике у Југославији: примери издавачких кућа Јована Фрајта и Сергија Страхова", *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* 51, 2014, 70.

4 Андреј Митровић, *Култура и историја*, (Београд: Архипелаг, 2008), 79.

5 Радина Вучетић, „Андреј Митровић: уметност историје", *Годишњак за друштвену историју* 2, 2013, 45.

Југословенској међуратној популарној музици, иако представља значајан индикатор повезивања новоформиране државе са Европом и тежње ка модернизацији друштва, почело је да се посвећује све више простора у националној, али и историографији бивших југословенских земаља тек у последњих двадесетак година. Један од првих научних радова који је данас међу најопсежнијима јесте дипломски рад Кристине Лучић о популарној музици у међуратном Загребу.[6] У том раду готово да нема помена руске емиграције, што с једне стране поставља питање активности Руса на пољу популарне музике у Загребу, али с друге, будући да је мало вероватно да је није било, потенцијално указује и на одсуство извора који би омогућили реконструкцију њиховог деловања на том пољу. Важно је, међутим, узети у обзир два битна податка. Прво, рад Кристине Лучић се концентрише на популарну музику у оном смислу у којем ју је дефинисао Никша Глиго – комерцијалну музику уско повезану са рођењем џеза и индустријом забаве – будући да као најраспрострањенију спомиње плесну музику коју су изводили салонски и џез оркестри.[7] Друго је чињеница да је руска емиграција била сконцентрисана у Београду (око 10 хиљада Руса, што је чинило оквирно 1/4 целокупне емиграције у Краљевини СХС/Југославији),[8] доносећи са собом врсте забаве попут кабареа који су у деловима земље са аустроугарским наслеђем били надалеко боље познати и присутни. Поред тога, емигрантска периодика која је имала редовне рубрике, односно доносила чланке и критике о музици и позоришном животу (листови *Русская газета* (1920), *Новое время* (1921–1930), *Старое время* (1923–1924) и *Русский голос* (1931–1941) издавала се у Београду, па је самим тим и њен садржај највише везан за југословенску престоницу.

Историографска истраживања популарне музике посебно су важна за источне и југоисточне делове међуратне Југославије, који су вековима били под Отоманском империјом и тешко се ослобађали тога наслеђа. Без обзира на то што је делатност руске емиграције на пољу уметничке музике, посебно у операма и балетима широм земље веома добро позната, нека истраживања показују да су Руси на различите начине били активни и у домену популарне музике. Они су

6 Kristina Lučić, *Vokalno-instrumentalna popularna glazba u Zagrebu između dva svjetska rata*. Diplomski rad na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

7 Lučić, *Vokalno-instrumentalna popularna glazba u Zagrebu između dva svjetska rata*, 41.

8 Евгеније Захаров, „Живот девет хиљада Руса у Београду“, *Општинске новине*, год. XLVIII бр. 2, 15. 1. 1930, 80–83; Миодраг Сибинович, „Значение русской эмиграции в сербской культуре XX века – границы и перспективы исследования“, *Русская эмиграция в Югославии*, сост. А. Арсеньев, О. Кириллова, М. Сибинович, (Москва: „Индрик“, 1996), 7.

учествовали као извођачи у кабаретским представама где су изводили циганске романсе и руске народне песме, пошалице и скечеве, оперете и пародије по узору на балијевски театар минијатуре, били су редитељи и сценографи, али и власници угоститељских објеката у којима су се одвијале забавне вечери. Поред тога, компоновали су шлагере, најчешће у стилу тада популарних фокстрота и танга, снимали грамофонске плоче, издавали нотни материјал и били активни у свим аспектима музичке забаве и индустрије.[9] Идеја овог текста је да допуни досадашња сазнања новим подацима.

„Живот је кабаре..."

Кабаре у међуратној Југославији није представљао новину, будући да је та форма забаве била присутна у појединим деловима земље већ почетком XX века. У западним деловима земље који су били под Аустроугарском монархијом, већ се 1890. године појавила замисао о отварању кабареа у загребачком Уметничком павиљону.[10] То је било свега девет година након што је у париској боемској четврти Монмартр отворен *Le Chat Noir*, први модерни кабаре. Иако се замисао није остварила, у Загребу је први кабаре под називом *Cabaret Imperial* отворен 1907. године.[11] У листу *Велика Србија*, који је излазио током рата у Солуну и бавио се ратним дешавањима и њиховим последицама, крајем 1916. се редовно рекламирао солунски варијете „Гете", са најбољим француским и енглеским пићима, одличним оркестром и занимљивим репертоаром.[12] Предратни утицаји европских земаља и потом вишегодишње ратне трауме створили су плодно тло за успон кабареа као једног од омиљених видова забаве у међуратном периоду. Без обзира на популарност, однос према кабареу био је двојак – једни су сматрали да је забава потребна, док су га други осуђивали због декаденције и искоришћавања талената уметника зарад забаве.

9 Весић, „Музичко издаваштво између два светска рата..."; Vesić, Ivana. "The Role of Russian Emigrants in the Rise of Popular Culture and Music in Belgrade between Two World Wars", *Beyond the East-West Divide: Balkan Music and Its Poles of Attraction*, eds. I. Medić, K. Tomašević, (Belgrade: Institute of Musicology SASA, 2015), 101–115; Марија Ђ. Голубовић, *Улоīа руске емиīрације у музичком живоīу Беоīрада* (1918–1941)". Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021; Марија Голубовић, „Руске кафане и музичари међуратног Београда", *Годишњак за друшīвену исīорију* 2, 2021, 7–25, итд.

10 Igor Mrduljaš, *Zagrebački kabaret. Slika jednog rubnog kazališta*, (Zagreb: Znanje, 1984), 26–27.

11 Isto, 29–30.

12 „Гете", *Велика Србија*, бр. 177, 4. октобар 1916, 4.

На то се врло оштро осврнуо и Антун Барац пишући о статусу књижевности и њеног потчињавања понуди и потражњи: „И као што су певач и глумац сашли у бар, у кабарет, у варијете, служећи за новац, напустивши свој уметнички, свештенички, узгојни позив, да буду разбибрига богатим људима што желе забаве и смеха, тако и књижевник доживљава исту судбину".[13] Такође, сматрало се да мушкарци иду у кабаре да банче и конзумирају алкохол када им жена није добра домаћица која вешто кува и ствара удобност у дому.[14] Штампа је писала и о догађајима који су се дешавали у далекој Америци, као што је ганстерски обрачун бомбом у кабарету чикашког хотела „Ембаси"[15] или дивљачки напад чланова Кју Клукс Клана на један кабаре у Мајамију.[16] Другим речима, кабареи су били представљани као места за опуштање и забаву, али истовремено је наглашавана њихова веза са контроверзним догађајима и негативним стереотипима у јавности. То није засметало да недељни програми радио-концерата укључују кабарете из Прага, Брна, Лајпцига, Штутгарта, Берлина, Будимпеште, Беча, Кенингсберга, Минхена, Хамбурга и Риге, што уједно сведочи о утицају Централне Европе на популарну музику и сферу забаве у нас.

У међуратној Југославији је кабаре већ почетком двадесетих година почео да доживљава процват. Главни покретачи кабаретског живота у Загребу били су Александар (Аца) Бинички и Ирма Полак који су 1920. у просторијама *Pick-bara* певали арије и куплете из оперета, понекад уз клавирску пратњу Крешимира Барановића.[17] Уз *Pick-bar*, у Загребу је био познат Клуб-Кабарет у којем су се представе одржавале сваке вечери. Разноврстан програм сачињен из два дела почињао је певачком тачком или наступом плесача (Мрдуљаш према једном огласу наводи учешће Ксеније Грунд, „руске карактерне и класичне плесачице", и Виктора Лескова, „руског плесача балета"), након којег је следио игроказ у трајању између пола и једног сата. Други део су чинили краћа оперета, односно пародија неког музичког дела, и кабаретски колаж.[18]

---

13 Антун Барац, „Папирната Југославија", *Nova Evropa*, књ. VI, бр. 5, 11. 10. 1922, 148.

14 Христина Шампири, „Спремање жене за домаћицу у вароши и у селу", *Женски покрет*, св. 3 (март), год. IV, 1923, 119.

15 „Експлозија у једном кабарету", *Правда*, бр. 10558, 29. 3. 1934, 14.

16 „Разбојнички напад чланова Кју Клукс Клана на један кабаре у Мијамију", *Правда*, бр. 11883, 18. новембар 1937, 2. Ради се о нападу на ноћни клуб *La Paloma* 15. новембра 1937. који су чланови клана сматрали изузетно декадентним и развратним. Тај догађај остаће упамћен као један од мрачнијих у историји ове секте.

17 Mrduljaš, *Zagrebački kabaret. Slika jednog rubnog kazališta*, 41–43.

18 Isto, 71–72.

У децембру 1923. на Тушканцу је у дворани некадашње Стрељане отворено Казалиште, чиме је Загреб добио своју другу позорницу. Био је то нови изазов за артистичког директора Клуб-Кабарета Ацу Биничког, који је сада имао много више посла. Вероватно је то разлог што се као режисер његовог кабареа повремено спомиње руски емигрант Александар Александрович Верешчагин (1885–1965).[19] А. А. Верешчагин је био филмски и позоришни редитељ, глумац и педагог. По емиграцији у Краљевину СХС, прво је радио у Београду, а потом од 1922. у Загребу. Предавао је у филмској школи и радио је као наставник у Државној глумачкој школи у Загребу. Поред споменутих градова, режирао је у Скопљу, Сарајеву, Цетињу, Новом Саду и Осијеку.[20]

Још један пример учешћа емигранта у раду кабареа можемо наћи у случају Кабарета Касино, где је као сценограф радио Василиј Митрофанович Уљанишчев (1887–1934).[21] Врло свестран и авантуристичког духа, В. М. Уљанишчев је у Санкт Петербургу студирао хемију, а у Ворињежу и Москви сликарство. У емиграцији је радио као позоришни сликар у Сплиту (1921/22) и у ХНК (1922–1928) у Загребу, а потом у Људском гледалишчу у Љубљани.[22]

Интересантно је да се у књизи Игора Мрдуљаша о загребачким кабареима уопште не спомињу кабареи или кабаретске трупе руских емиграната. Пажњу истовремено привлачи и њихово одсуство као главних, или барем важних актера у овом виду забаве. Тек два руска имена која се стидљиво појављују могу сугерисати да су прихватали послове које њихове хрватске колеге нису хтеле. У Београду је ситуација била доста другачија.

Први рад у националној музичкој историографији који је скренуо пажњу на улогу руских емиграната у кабаретским представама у југословенској престоници потиче из пера музиколога и социолога Иване Весић.[23] Анализом грађе из фонда Министарства просвете Краљевине Југославије (Архив Југославије), Весић у активностима руских емиграната уочава четири типа музичких и позоришних жанрова које класификује као комерцијалну културу: оперета раног

19 Isto, 79.

20 Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, (Zagreb: Prosvjeta, 2006), 171–172.

21 Mrduljaš, Zagrebački kabaret. Slika jednog rubnog kazališta, 93.

22 Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, 170.

23 Vesić, "The Role of Russian Emigrants in the Rise of Popular Culture and Music in Belgrade between Two World Wars", 101–115.

XX века и друге композиције које подсећају на тзв. „булеварску позоришну представу“, кабареи, популарне песме или тзв. „шлагери“, и руске песме и циганске романсе које су биле популарне у дореволуционарној Русији. Руски уметници разних профила окупљали су се у мале приватне позоришне компаније које су наступале не само у Београду већ и по другим деловима земље.[24]

Рад руских кабареа у Београду био је у значајној мери везан за руске ресторане, иако су те трупе биле путујућег карактера будући да је власницима угоститељских објеката било у циљу да им се програм и уметници смењују. Стога је тешко „ухватити“ када и где су које трупе наступале, тим пре што су власници локала који су држали кабаре у својој режији имали обавезу да воде трговачке књиге, а не трупе. Обавеза вођења трговачких књига постојала је и када су пролазеће или тзв. „летеће“ трупе приређивале по свега три или четири кабаретске вечери.[25] У фонду Трговачке коморе у Београду (Историјски архив Београда) о већини ресторана који се кроз штампу везују за руске кабарее и варијетее чак не постоји ни траг да су постојали.

Новембра 1921. године у руском ресторану „Завалишина“ при хотелу „Опера“ (Поенкареова, данас Македонска 7) почело је да ради друштво руских уметника „Триолет“ под уметничким руководством Лебединског. Та трупа неговала је балијевски репертоар који је укључивао водвиљ, минијатуре и инсценације. Декламације Н. И. Карјакине су биле и на српском и на руском језику, што показује тежњу да се привуче и српска публика.[26] Трупа „Триолет“ учествовала је и на забавним вечерима руског Књижевно-уметничког друштва које су увек имале и кабаретски карактер.[27]

Током 1922. године у ресторану „Завалишина“ свакодневне представе је давало позориште минијатуре „Шантеклер“ у којем су учествовали Марија Ласка и Јаков Јаковљев. Свирао је салонски оркестар, а неизоставни су били богата закуска и руска вотка.[28] Та оперетска дружина је била основана нешто раније, јер проналазимо податак да су крајем 1921. наступали у хотелу „Код зеленог дрвета“ у Сремској Митровици. На програму су били весели куплети и комична оперета

24 Vesić, „The Role of Russian Emigrants...“, 104–105. У чланку постоји списак оперетских трупа и позоришних трупа посвећених кабареу и варијетеу.

25 „Кабарети, вариетеи и таксе“, *Полиција*, год. XIII, бр. 7–8 (април), 1926, 383.

26 *Новое время*, бр. 177, 21. 11. 1921, 3.

27 *Новое время*, бр. 209, 1. 1. 1922, 1. О руском Књижевно-уметничком друштву: Голубовић, *Улога руске емиграције у музичком животу Београда*, 190–202.

28 „Ресторан Завалишина“, *Новое время*, бр. 241, 12. фебруар 1922, 3.

„Девојка са ватром“ са певањем и играњем. Програм је најављиван као „веома весео и сензационалан“.[29]

У ресторану „Загреб“ у Дечанској улици од 1926. до 1929. радило је кабаретско позориште „Би-Ба-Бо“[30] под вођством Ј. Јаковљева.[31] Посебну популарност у њиховом репертоару уживала су два комада које су руски уметници изводили на српском језику: весела шала „Болтушка“ (Торокуша) у којој муж не може више да издржи причљиву жену и одлази од куће (изводили Сибирјакова и Јевгенијев), а друга је била фарса у извођењу Јаковљева и Тамарова. Такође је био популаран и „Ансамбл четири каваљера“ који су чинили Јаковљев, Тамаров, Орлов и Јевгенијев.[32] У башти „Загреба“ је 1926. наступала и трупа „Весела кокошка“, чији је репертоар жанровски био сличан позоришту „Би-Ба-Бо“ – оперете мањег обима, фарсе, пошалице и скечеви, и солистички наступи. „Весела кокошка“ била је сачињена од српских и руских уметника, а руководиоци су били Н. Алварт и Е. Габајев. Осим делова са певањем, цео репертоар је био на српском језику. Од 1. августа је била најављена и турнеја трупе по провинцији.[33]

Међу бројним руским ресторанима који су живели бурним забавним животом треба споменути „Самарканд“ који се налазио у Влајковићевој улици. „Самарканд“ је био уређен у стилу старих руских кафана (рус. *трактир*). У њему је наступало друштво забављача „Јагодица“ (Ягодка), које су чинили В. М. Андрејева, М. Бологовскаја, В. Бологовски, А. Вербицки, Г. Јелачић, В. Жедрински, В. Нелидов, Г. Троицки, С. Франк и О. Шматкова.[34] Ананије Алексејевич Вербицки (1895–1974) и Владимир Иванович Жедрински (1899–1974), уз Леонида Михајловича Браиловског и Владимира Павловича Загородњука, оставили су дубок траг на сценографију и костимографију представа у међуратном Београду. У „Самарканду“ су се током 1925. сваке суботе и недеље одржавале кабаретске вечери.[35] Почетком те године у ресторану су почеле да се изводе представе „Малог

29 „Хотел код ‘Зеленог Дрвета’“, *Застава,* бр. 260, 13. новембар 1921, 2.

30 „Кабаре Бибабо“ био је назив првог кабареа отвореног у Одеси 1909. године. На руском Бибабо (или Би-ба-бо, Би-Ба-Бо) означава лутку која се као рукавица навлачи на руку луткара, а његова шака представља главу лутке. Данас је то чест назив за луткарска позоришта у Русији.

31 Vesić, „The Role of Russian Emigrants in the Rise of Popular Culture and Music in Belgrade between Two World Wars“, 107.

32 „Би-ба-бо“, *Новое время*, бр. 1638, 14. октобар 1926, 3.

33 *Новое время*, бр. 1501, 29. 4. 1926, 3; *Новое время*, бр. 1570, 27. јул 1926, 3.

34 „Общество балаганщиков ‘Ягодка’“, *Новое время*, бр. 1071, 20. новембар 1924, 3.

35 „‘Самарканд’. Влајкова ул. бр. 5“, *Време*, бр. 1409, 20. новембар 1925, 8.

позоришта“ које су чиниле младе уметничке снаге руског Београда. Репертоар трупа се састојао од мањих оперета, пошалица и скечева, пародија, комедија, инсценација без уметничког садржаја. Програм једне од првих представа садржао је комедију А. М. Реникова „Жена из Совпедије“, „Евгенија Оњегина“ према Луначарском, оперете-пародије А. Бухова и С. Страхова. Кабаретске вечери у „Самарканду“ сматране су следбеником забава које је организовало Књижевно-уметничко друштво и имале су велики значај за Русе у Београду због тога што су финансијски биле приступачне, а атмосфера на њима је била пријатељска и породична.[36]

Опис и целовити програм погодан за илустрацију једне кабаретске вечери у организацији Српско-руског друштва из Новог Сада можемо пронаћи у листу *Застава* из фебруара 1929. године. Столови су били постављени у великој сали хотела „Слобода“, а у кабареу са игранком су учествовали артисти различитих профила: певачи Београдске опере Лиза (Јелисавета Ивановна) Попова, Василиј Димитријевич Шумски, Никола Цвејић и Јанковић[37], потом играчи Каћа Дој (у улози Џозефине Бејкер) и Вољски, и дует међународних еквилибриста Спире и Свете Стошића. Разноврсни програм обухватао је арију из опере *Пајаци*, Апашку игру, циганске песме „Тени минувшаго“ и „Молчи, пруст, молчи“, српске и руске песме, наполитанску игру, дует еквилибриста, циганске романсе „Билија мечти“ и „Венок флер-д’ оранже“ и чарлстон.[38] Тако шаренолик програм нудио је различите уметничке форме и жанрове који су могли да задовоље различите укусе публике.

Наведених неколико примера показују да су забавне кабаретске вечери биле места на којима су се сусретали руско и српско друштво. У случајевима када није било тако, разлог је пре свега била језичка баријера зато што је било руских уметника који су наступали искључиво на свом матерњем језику. Тако је један руски новинар, одушевљен начином на који је Сергије Франк изводио руске народне песме и циганске романсе, али и причао хумористичне приче, пожелео да руски кабаретиста прошири репертоар како би могао да забавља и српску публику.[39]

---

36 В. М. „Маленький театр“, *Новое время*, бр. 1123, 27. јануар 1925, 3.

37 У тексту није наведено име, али је могуће да се ради о баритону Станоју Јанковићу (1905–1986), који је већ 1929. почео да наступа у Београдској опери (https://teatroslov.mpus.org.rs/licnost.php?id=1815).

38 Називи нумера су преузети у облику у којем се налазе у тексту: „Српско-Руско Друштво“, *Застава* 25, 2. фебруар 1929, 3.

39 „Артист С. Н. Франк“, *Новое время*, бр. 1043, 18. октобар 1924, 3.

Руси на плочама загребачке компаније Едисон Бел Пенкала

Једина компанија која је између два светска рата у Краљевини Југославији производила грамофоне и грамофонске плоче налазила се у Загребу. Била је то фабрика Едисон Бел Пенкала (1927–1936), локални огранак лондонске фирме Едисон Бел, а потом и њен наследник Електротон (1937–1945). Препознавши значај домаће међуратне дискографије, колеге из Хрватске су реализовале пројекат у којем је на основу архивских фондова, продајних каталога и периодике направљена база података са укупним фондом дискографских издања компанија Едисон Бел Пенкала, Електротон и Југотон у периоду од 1927. до 1950. године.[40] База података Дискограф (БПД) и продајни каталози показују велику заступљеност немачке и енглеске (америчке) популарне музике, посебно с краја двадесетих година када у југословенским биоскопима почињу да се појављују звучни филмови.[41] Самим тим, следи питање: да ли је постојала нека веза између руских музичара и дискографске продукције компаније Едисон Бел Пенкала? И ако јесте, какву су музику снимали Руси? Чињеница је да руски извођачи, а и сама руска музика, нису заузимали значајно место у издавачком програму ЕБП[42], али може се издвојити неколико примера који су, сваки на свој начин, веома интересантни.

Највећи број снимака за ЕБП од свих Руса остварио је оперски солиста и тенор Анатол Маношевски (Јекатеринодар, 1901 – Ријека, 1983). Маношевски је студирао певање на загребачкој Музичкој академији, а током своје каријере био је члан оперских кућа у Загребу, Ријеци и Осијеку. У литератури проналазимо податак да је остварио између 90 и 100 тенорских улога претежно лирског карактера.[43]

40 Пројекат „Дискографска индустрија у Хрватској од 1927. до краја 1950-их (ДИСКОГРАФ)“ на Институту за етнологију и фолклористику (Загреб) којим руководи др Наила Церибашић.

41 Први звучни играни филм у Југославији, *Бијеле сјене* (White Shadows in the South Sea, 1928), био је приказан 11. новембра 1929. у Олимп кину у Загребу. У Београду је неколико недеља касније, 20. децембра, у биоскопу Колосеум био приказан филм *Дама са тротоара* (Lady of the Pavements, 1929) (Dejan Kosanović, *Kinematografija i film u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Filmski centar Srbije, 2011), 35).

42 Упореди БПД, https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=l&msq=&mrx%5B-%5D%5B150723%-5D=a&page=1) и продајне каталоге (https://www.ief.hr/istrazivanja/znanstveni-projekti/diskograf/odabrana-grada/).

43 Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, 150; Krešimir Kovačević (ur.), „Anatol Manoševski“, u: *Leksikon jugoslavenske muzike* 1, A-Ma, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1984), 564.

Разноврсни снимци које је Маношевски остварио за загребачку компанију настали су у периоду од 1929. до 1931. године. У каталогу Едисон Бел Пенкала из 1929. године налазе се две плоче са укупно четири руске романсе које је Маношевски отпевао уз пратњу (неименованог оркестра) руских балалајки: „Otevali krizantemi" (SZ-1427, м. SZ766)[44], „Trojka" (SZ-1427, м. SZ768), „Eh, raspašol" (SZ-1428, м. SZ.769) и „Na posljednjaju pjatorku" (SZ-1428, м. SZ.767). У наредном каталогу из 1931. године нашле су се такође руске песме и циганске романсе уз гитарску пратњу Михаила Николајевича Лебедева[45] и Загребачког шрамел квартета: „Krasni šarafan" (SZ-1599, м. SZ901), „Po ulici" (SZ-1599, м. SZ901), потом „Dve gitare" (SZ-1599, м. SZ1064)[46] само уз пратњу М. Н. Лебедева. Уз свог верног сарадника на гитари, Маношевски је снимио и песме „Karobuška" (SZ-1596, м. ?), „Zlatni prsten" (SZ-1596, м. ?), „Oči černeje" (SZ-1597, м. SZ1066), „Požalej" (SZ-1597, м. SZ1068) „Gori, gori zvjezda [zvijezda] moja" (SZ-1598, м. SZ1069) и „Jamščik ne goni lošadej" (SZ-1598, м. SZ1070). Од наведеног репертоара треба издвојити романсу „Златан прстен". Данас се та песма сматра староградском, а редовно су је изводили познати извођачи народне музике попут Предрага Цунета Гојковића и Звонка Богдана. Ради се, међутим, о препеву руске романсе „Колечко" коју су написали београдски емигранти Олга (текст) и Сергије (музика) Франк. Српску верзију текста начинио је Сергије Страхов, објавивши песму двојезично у својој издавачкој кући „Музичке новости Страхов" почетком четрдесетих година прошлог века.[47] Таква појава говори о утицајима руских романси на праксу староградске песме у нашој средини.

Анатол Маношевски је поред руског репертоара снимио и неколико модерних песама уз пратњу ансамбла Edison Bell Jazz Zagreb.[48] То су

44 Продајни каталог, број издања и број матрице према БПД. У тексту ће бити задржани називи у оном облику у којем се налазе на етикетама плоча, што се ради и у случајевима када се разликују продајни каталози и етикете. Исто се односи на називе ансамбала и наслове у продајним каталозима.

45 Михаил Николајевич Лебедев (Уралск, 1894–1954) био је приватни чиновник. Као велики љубитељ музике, радио је и као члан хора ХНК, а на концертима и кабареима је свирао гитару (Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije*, 217).

46 На истој плочи се налази и инструментална композиција „Казачок" коју су снимили М. Н. Лебедев и Загребачки шрамел квартет (SZ-1599, м. SZ901).

47 О нотама објављеним у издавачкој кући Страхова: Весић, „Музичко издаваштво између два светска рата као извор за проучавање експанзије популарне музике у Југославији: примери издавачких кућа Јована Фрајта и Сергија Страхова", 65–81.

48 У каталозима и на етикетама плоча наилазимо на различите варијанте назива ансамбла: Edison Bell Penkala jazz-band, Edison Bell Jazz, E. B. P. Jazz, итд.

танго „Florecita“ (SZ-1821, м. ?) Ђованија Папантија (Giovanni Papanti) и фокстрот „Rio Rita“ (SZ-1733, м. SZ1546) Харија Тирнија (Harry Tierney), док је уз пратњу истог оркестра са Надом Ауер-Кениг (Nada Auer-König) и Влахом Паљетком[49] снимио валцер „Ljubavna pjesma poganina“ (Z-1797, м. Z1557) Херберта Брауна (Ignacio Herbert Brown).

Прилично је неочекиван податак да се међу снимцима које је фирма Едисон Бел Пенкала начинила налазе и неки од најранијих снимака чувене руске певачице руских романси Але Николајевне Бајанове (право презиме Левицка, 1914–2011). Наиме, Бајанова је рођена у породици оперског певача Николаја Леонардовича Левицког (уметнички псеудоним Николај Бајанов) у Кишињову у Бесарабији, која се у то време налазила у саставу царске Русије. Међутим, по припајању те територије Румунији 1918. године, породица одлази у Париз. Почетком двадесетих година је њен отац одлучио да пређе са оперског стваралаштва на естрадни жанр. Тада га је чуо чувени Никита Фјодорович Балијев[50] и позвао да ради у театру „Шишмиш“ са којим је путовао на турнеје. Николају Бајанову су та путовања с временом досадила, па је потписао уговор с власником отменог кавкаског ресторан-бара „Казбек“, чији је музички програм укључивао најпознатије певаче и плесаче тог времена. Ту је, сасвим непланирано, и Ала почела да пева. Године 1929, када је Ала имала свега 15 година, породица се преселила из Париза у Београд, где су такође заједно наступали.[51] У својим мемоарима она пише како се „после свих тих степова, чарлстона, циганшчине ... одједанпут, уз нежну музику, појављивао такав савршено неочекивани пар“.[52] По доласку је Николај Бајанов, „познати глумац Балијевог позоришта“, радио и као редитељ представа у Београду у сали „Руске круне“[53], док је Алочка Бајанова свако вече певала у ресторану „Mon Repos“ на адреси Дворска 1 (данас Драгослава Јовановића).[54]

---

49 Влахо Паљетак (1893–1944), шансонијер, био је један од најпознатијих композитора и извођача популарне музике у Хрватској између два светска рата. Међу његовим најпознатијим песмама су *Маријана* и *Адио маре*, које данас спадају у ред најпознатијих југословенских шлагера тог времена.

50 Никита Фјодорович Балијев (право име Мкртич Балян, 1877–1936) био је чувени глумац, режисер и конферансије, оснивач и директор првог кабареа у Русији – московског позоришта минијатуре „Шишмиш“ 1908. године, потом у емиграцији париског *Le Théâtre de la Chauve-Souris* и бродвејског *Chauve-Souris*.

51 Алла Баянова, *Я буду петь для вас всегда*, (Москва: ЭКСМО, 2003), 26–28, 68–72.

52 Баянова, *Я буду петь для Вас всегда*, 71.

53 „‘Шехерезада’ у Београду“, *Време* бр. 2790, 1. октобар 1929, 7.

54 „Данас: Ресторан ‘Mon Repos’(Дворска 1)“, *Време*, бр. 2765, 6. септембар 1929, 7.

Крајем 1929. године, у исто време када је Алочка наступала у „Mon Repos“, у Београду је гостовао и у истом ресторану наступао чувени руски певач Јуриј Спиридонович Морфеси (1882–1949). Руска штампа нам открива да су и вечери са његовим наступима имала веома разноврстан програм: балетске нумере, хорско певање, али и два оркестра – оркестар балалајки и „џаз“ оркестар.[55] Ови подаци сведоче о томе да је програм у ресторану „Mon Repos“ био изузетно шаренолик, те да је појам музике за забаву жанровски био веома широк. Од јануара 1932. у ресторану је радило и позориште минијатуре које је на свака четири дана давало нови програм.[56]

Иако се породица Николаја Бајанова није дуго задржала у Београду, популарност његове ћерке је била довољно велика да је Едисон Бел Пенкала позове у Загреб да начини неколико снимака. Према каталогу плоча из 1931. и БПД, Ала Бајанова је снимила три песме: „Bura“ (Z-1585, м. Z1195), „Praščaj, praščaj“ (Z-1703, м. Z1196) и „Putovali Cigani“ (Z-1652, м. Z1180) уз балалајке „Руска лира“ из Београда.[57] Премда је 1931. у време објављивања плоча Ала Бајанова имала тек 17 година, то нису били њени први снимци будући да је већ неке остварила за издавачке компаније Columbia 1926. и His Master's Voice 1928. године.[58]

Међу снимцима руских емиграната треба издвојити музику (марш и танго) из филма *Пастир Костја*, коју је за ЕБП 1934. или 1935. године снимио Василиј Утков уз пратњу Jazz orkestra Ritter (Z-2187, m. 2338–26, 2330–1).[59] Та плоча се налази у продајном каталогу из 1935. године у секцији „Najnoviji šlageri iz tonfilmova i plesne ploče“ која садржи укупно осам плоча (ЕБП 1935: 13–14). Будући да је поднаслов секције „[sa] pjevanjem na njemačkom jeziku uz pratnju svjetskih jazz orkestara]“, податак да се у њој нашла музика из тек снимљене прве музичке комедије у СССР-у (ориг. *Веселые ребята*, 1934) говори у прилог интересовању за совјетски филм у време када су музика и шлагери из тонфилмова долазили са немачког и енглеског говорног подручја. Наиме, у филмској и кинематографској сезони јесен 1934

55 „Русский ресторан *Mon Repos*“, *Новое время*, №2543, 20 октобар 1929, 4.

56 „Позориште минијатир ресторан ‘Мон Репос’“, *Време*, бр. 609, 19. јануар 1932, 9.

57 Према БПД, ансамбл који је прати означен је као балалајка и збор „Руска лира“ из Београда што према тренутно доступним подацима није познат састав, иако је постојао истоимени ресторан.

58 https://www.discogs.com/artist/1391207-Alla-Baianova

59 Поред музике из филма *Пастир Костја*, Jazz orkestar Ritter је још снимио плочу на којој су танго „Lijepa ko ti“ (So schön wie Du) из тонфилма *Петер* (Z-2188, м. ?) и „Slatke zagrebačke pucice“ из загребачке ревије „Kaj nam pak moreju“ (Z-2188, м. ?).

– пролеће 1935, предузеће Atlantis film је по први пут на југословенско тржиште увезло руско-совјетске филмове. Означен као „прва руска оперета“[60], *Пастир Костја* је био међу филмовима који су били дозвољени, али цензурисани.[61] Врло је вероватно да *Пастир Костја* није био посебно најављен (уз наслов не стоји одредница ни „руски“ ни „совјетски“) у каталогу ЕБП управо због цензуре како не би додатно привукао пажњу Централног пресбироа који је вршио надзор, између осталог, и над позориштем и филмовима.[62] Поред тога, треба имати у виду да у то доба још нису били успостављени дипломатски односи између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза. Стога, снимак музике из совјетског филма који је за ЕБП начинио Василије Утков представља раритет међуратне југословенске дискографије.

Три споменута примера осветљавају различите аспекте југословенске дискографске индустрије током међуратног периода. Од снимања руског тенора Анатола Маношевског, преко тада младе Але Бајанове до музике из совјетског филма *Пастир Костја*, уочавамо широк спектар изазова и приступа са којима су се уметници и компанија ЕБП сусретали. Ови примери сведоче о сложености дискографске индустрије, али истовремено и о њеној виталности и отпорности у променљивим политичким и културним контекстима. Истовремено, они илуструју и како су руски музичари били присутни у свим видовима популарне музике – од народних песама до џеза.

Уместо закључка

Као што се покаже сваки пут када заронимо у неки сегмент међуратне југословенске историје, та област представља неисцрпну тему. Када предмет истраживања укључује још и руску емиграцију, и то у сфери културе, увид у богатство културних интеракција може само да се продубљује изнова и изнова. Извођење оперета и организовање кабаретских представа од стране руских емиграната показују заправо да су утицаји Запада били директни – пре свега из централноевропских земаља, и посредни – из дореволуционарне Русије која је своју

60 Филм се дуго давао у југословенским биоскопима. У штампи наилазимо и на следећу биоскопску најаву: „руски тонфилм *Пастир Костја*“ (Утјесов и његов џаз) (*Време*, бр. 4662, 30. децембар 1934, 11) или „Пастир Костја: совјетска џаз-комедија“ (*Време*, бр. 5541, 20–22. јун 1937, 15).

61 Marijan Mikac, „Novi ruski filmovi“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. август 1935, 265.

62 Ivana Dobrivojević, „Cenzura u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra“, *Istorija 20. veka*, 2/2005, 54.

културу сматрала европском и одржавала снажне везе са немачком и француском културом. Томе у прилог говори театар минијатуре који је инспирисан московским позориштем „Шишмиш“ и другим кабареима (основаним по узору на париски кабаре) заживео у емиграцији. Загребачки пројекат Дискограф показао се као веома вредан извор нових информација, омогућавајући нам увид у мање познате аспекте музичке сцене тог доба, као што су рани снимци Але Бајанове или музика из филма *Пастир Костја.* Аналогно томе, сличан пројекат на којем би била обрађена нотна грађа издавачке куће Сергија Страхова могао би додатно обогатити наш увид у допринос београдских емиграната у сфери музичког живота. Треба још истаћи и да песма Сергија Франка представља вредан пример утицаја руске романсе на староградску праксу, што указује на потребу за даљим истраживањем и у овој области. Наведени примери недвосмислено указују на то да је утицај руске емиграције на сферу забаве, па самим тим и на квалитет свакодневног живота, био велики и разноврстан. Сагледавајући руску емиграцију и популарну музику у контексту југословенске историје међуратног периода, ова тема продубљује увид у богатство уметничких и уопште културних интеракција тога времена.

Референце

Nova Evropa

Новое время

Општинске новине

Полиција

Правда

Велика Србија

Време

Застава

Женски покрет

Баянова, Алла. *Я буду петь для вас всегда: мозаика моих воспоминаний*. Москва: ЭКСМО, 2003.

Edison Bell Penkala. 1929. II. Nastavak glavnog kataloga domaćih i stranih ploča. Zagreb itd.: Jugoslovenska štampa.

Edison Bell Penkala. 1931. II. Nastavak glavnog kataloga domaćih i stranih ploča. Zagreb itd.: Jugoslovenska štampa.

Edison Bell Penkala. 1935. Nastavak glavnog kataloga domaćih i stranih ploča. Zagreb itd.: Jugoslovenska štampa.

База података Дискограф (БПД)

https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=l&mrx%5B-%5D%5B150723%5D=a&page=1

База података Театрослов

https://teatroslov.mpus.org.rs

Dobrivojević, Ivana. „Cenzura u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra", *Istorija 20. veka*, 2/2005, 51–68.

Gligo, Nikša. *Pojmovni vodič kroz glazbu 20. stoleća (s uputama za pravilnu uporabu pojmova*. Zagreb: Muzički informativni centar KDZ–Matica hrvatska, 1996.

Голубовић, Марија. „Руске кафане и музичари међуратног Београда". *Годишњак за друштвену историју* 2, 2021, 7–25.

Голубовић, Марија Ђ. *Улога руске емиграције у музичком животу Београда (1918–1941)*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021.

Kosanović, Dejan. *Kinematografija i film u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Filmski centar Srbije, 2011.

Косик, Виктор Иванович. *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде: 1920–1950-е годы.* Ч. I. Москва: Институт славяноведения РАН, 2007.

Kovačević, Krešimir (ur.), „Anatol Manoševski", u: *Leksikon jugoslavenske muzike 1*, A-Ma, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1984), 564.

Lučić, Kristina. *Vokalno-instrumentalna popularna glazba u Zagrebu između dva svjetska rata*. Diplomski rad na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Manuel, Peter. *Popular Musics of the Non-Western World*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1988.

Middleton, Richard. *Studying Popular Music*. Milton Keynes – Philadelphia: Open University, 1990.

Митровић, Андреј. *Култура и историја*. Београд: Архипелаг, 2008.

Mrduljaš, Igor. *Zagrebački kabaret. Slika jednog rubnog kazališta*. Zagreb: Znanje, 1984.

Puškadija-Ribkin, Tatjana. *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*. Zagreb: Prosvjeta, 2006.

Сибинович, Миодраг. „Значение русской эмиграции в сербской культуре XX века – границы и перспективы исследования", *Русская эмиграция в Югославии*, сост. А. Арсеньев, О. Кириллова, М. Сибинович. Москва: Индрик, 1996, 7–26.

Весић, Ивана. „Музичко издаваштво између два светска рата као извор за проучавање експанзије популарне музике у Југославији: примери издавачких кућа Јована Фрајта и Сергија Страхова", *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* 51, 2014, 65–81.

Vesić, Ivana. "The Role of Russian Emigrants in the Rise of Popular Culture and Music in Belgrade between Two World Wars", *Beyond the East-West Divide: Balkan Music and Its Poles of Attraction*, eds. I. Medić, K. Tomašević, Belgrade: Institute of Musicology SASA, 2015, 101–115.

Вучетић, Радина. „Андреј Митровић: уметност историје", *Годишњак за друштвену историју* 2, 2013, 43–51.

Marija Golubović, Research Associate
Institute of Musicology SASA, Belgrade

TIMES ENTERTAINMENT: RUSSIAN EMIGRATION AND POPULAR MUSIC IN INTERWAR YUGOSLAVIA

This paper presents how Russian emigration contributed to the development of popular music and the entertainment industry in interwar Yugoslavia. The paper provides a deeper insight into this topic by analysing existing research and uncovering lesser-known data. It is based on interwar Yugoslav and emigrant periodicals, memoirs, the database of the Diskograf Project (Zagreb), and other relevant literature, aiming to contribute to the understanding of complex interactions between the Russian emigration and the local music scene, as well as the concept of leisure time during that period.

Keywords: Russian emigration, popular music, Kingdom of SCS/Yugoslavia, interwar period, Edison Bell Penkala, cabaret

Др Оливера Драгишић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
nowrunlolarun@gmail.com

О „ЧИСТОМ И ОПАСНОМ“ НА ПОЉУ ИСТОРИОГРАФИЈЕ. НЕКОЛИКО ПРИМЕРА

Апстракт: У раду је на неколико историографских примера приказана могућност примене антрополошке теорије о „чистом и опасном“ у домену историографије. Теорију је поставила британска антрополог Мери Даглас, а изграђена је на основу обимне антрополошке грађе о животу „примитивних“ племена у Африци, Јужној Америци и Аустралији. Том теоријом Мери Даглас је проблематизовала поделу друштава на „примитивна“ и „напредна“. У овом раду теорија је примењена на поље политичке и културне историје (на примерима из XX века), као и на поље из историје историографије.

Кључне речи: историографија, теорија, чисто и опасно, политичка историја, културна историја

Историографија и антропологија: саморефлексија и теорија

Једном од важнијих карактеристика домаће историографије може се сматрати њена несклоност ка саморефлексији. Саморефлексија подразумева преиспитивање сопственог развојног пута, размишљање о природи саме историографије, као и суочавање историчара не само са природом језика архивске грађе из најразличитијих епоха прошлости већ и са наслеђеном терминологијом из историографских радова његових претходника. Синоними за реч саморефлексија могу бити: елаборација, критика, дескрипција, опсервација, експликација, концептуализација, интерпретација, самоанализа, самоинтерпретација, демистификација, есејистика, па и поетизација. Изостанак саморефлексије у историографији води у методолошку и

теоретску запарложеност историографске струке. Једним од домета наследника професора Андреја Митовића може се сматрати њихово настојање да се домаћа историографија, поред основног, фактографског, развија и у методолошком и теоретском правцу. Као омаж том делу наслеђа Андреја Митровића и његових настављача, овај рад представља покушај да три различите историографске теме буду објашњене кроз једну антрополошку теорију.[1]

Британски антрополог, Мери Даглас (Mary Douglas 1921–2007) изградила је теорију о појмовима *прљавштине* и *табуа*, засновану на обимној антрополошкој грађи прикупљеној на анализи живота и обичаја великог броја такозваних примитивних племена са америчког, афричког и аустралијског континента. Теорију је представила у књизи *Чисто и опасно: анализа појмова прљавштине и табуа*, а најважнији домет теорије јесте релативизација бинарно кодираних вредности чисто–прљаво и примитивно–цивилизовано. Средишња вредност у односу на коју се одређује шта је чисто, а шта прљаво, шта је пожељно, а шта опасно, јесте структура, односно обрасци понашања које свако друштво изграђује.[2]

---

1 Међу студентима и наследницима историографске школе Андреја Митровића, по својој склоности ка саморефлексији, љубопитљивости према могућностима примене теорије на историографска истраживања и развој методологије у струци, издваја се професор Мирослав Јовановић. Његова теоретска и методолошка истраживања углавном су проблематизовала језик као основно средство историографског изражавања и историју историографије. Детаљније погледати библиографију његових радова у: „Мирослав Јовановић. Библиографија“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, 2014, 125–138. Посебно погледати: Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја. Друштвено-историјски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002; Мирослав Јовановић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, (са Радивојем Радићем), (Београд 2009); Мирослав Јовановић, „Историографија код Срба (1854–1904) – време спорења“, у: *Наука и техника у Србији друге половине XIX века 1854–1904. Реферати са научног скупа одржаног 7. и 8. маја 1996, Крагујевац* 1998. 235–236; Мирослав Јовановић, „Клио и Јанус – лицем у лица. Прилог истраживању проблема континуитета и дисконтинуитета српске историјске науке“, *Годишњак за друштвену историју*, I, 2 (1994), 173–184; Мирослав Јовановић, „Један заборављени међаш – ‘Преглед битке Косовопољске...’ Василија Суботића или прва српска психоисторија“, *Годишњак за друштвену историју*, 2 (1995), 241–259; Мирослав Јовановић, „Теорија изнад теорије – који је понуђени пут? Четири тезе за једно необавезно размишљање“, *Годишњак за друштвену историју*, 2 (1995), 286–289; Мирослав Јовановић, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 13, 1–3 (2006), [шт. 2007], 89–113; Miroslav Jovanović, „Savremena srpska istoriografija: karakteristike i trendovi“, *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 181–192;

2 Meri Daglas, *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*, (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja Štampa, 2001). Прво издање: Mary Douglas, *Purity and*

Према тој теорији, обрасци које изграђујемо имају јасан изглед, попут организма, са својом спољашњом границом, маргином и унутрашњом структуром. Ти се обрасци изграђују кроз процес одбацивања вишкова, па је свака успостављена структура симбол чистоће, док одбачени вишкови постају симбол прљавштине. Тако се сви одбачени елементи налазе у неструктурисаном простору „с оне стране границе“ успостављеног система.[3] Сваки неред ремети успостављени образац. Пут ка чистоћи подразумева одбацивање прљавштине и вишкова, али како теорија даље каже: чистота самим тим бива осуђена на оскудност и јаловост.[4] Иако потребу за чврстим линијама и јасним појмовима носимо у себи као део наше природе, испоставља се да крути, односно чисти обрасци и структуре често чине да се осећамо неугодно.[5] Таква ситуација настаје услед противречности самог живота, које се не могу уградити у недвосмислене категорије.[6] Одржавање структуре неокрњеном и целовитом постиже се контролом улаза и излаза оних елемената који се сматрају вишком, односно прљавштином. Нарочиту моћ угрожавања поретка има онај појединац који се затекао у некултивисаним областима духа, иза границе структуре, отиснут у поље које се налази изван оквира система.[7] Човек који се врати из тих неприступачних предела са собом доноси моћ недоступну онима који ни на трен нису измакли самоконтроли или контроли друштва. Опасност по структуру налази се у прелазним подручјима или стањима, а особа која је имала искуства са обе стране границе, не само да се налази у опасности већ је и сама опасна по систем. Бити на маргини значи бити у додиру са опасношћу, али значи и бити на извору моћи.[8] Осим тога, одбачени елементи који се разумеју као прљавштина, нагомилавају се на граници саме структуре и поседују моћ њеног угрожавања и сламања. За разлику од „цивилизованих друштава“, „примитивна друштва“ прљавштину третирају тако што јој признају градивну моћ и понекад је укључују у саму структуру верујући да на тај начин ојачавају сам систем.[9]

Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo, Routledge and Kegan Paul (1966).

3 Meri Daglas, *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*, (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja Štampa, 2001), 127, 155.

4 Исто, 216.

5 Исто, 219.

6 Исто, 217.

7 Исто, 128.

8 Исто, 131.

9 Исто, 155.

Пример из војно-политичке праксе: успостављање социјалистичке структуре власти на Балкану

Крај Другог светског рата свету није донео мир, већ почетак новог рата. У периоду од 1944. до 1947. године, Европа се, кроз почетак Хладног рата, постепено делила на Западни и Источни блок. Настајале су две војно-политичке структуре са својим центрима и маргинама, а између та два света постепено је била дефинисана хладноратовска граница. Балкан је припао Источном блоку, чији се центар налазио у Москви.[10] Посматрано из перспективе центра, Балкан се налазио на маргини, на рубу структуре, на чијим је западним границама била успостављена хладноратовска граница, такозвана Гвоздена завеса.

Процес изградње социјалистичке структуре власти у балканским земљама трајао је неколико година после рата. Новонастајуће структуре су из система избацивале оно што их је угрожавало. Избацивање непожељних елемената на војном пољу завршило се такозваним *ратом после рата* или *антисоцијалистичким покретима отпора* који су у различитим земљама били различитог интензитета.[11] Испоставило се да су изазивачи новим властима били најснажнији у земљама у којима је током Другог светског рата трајао и грађански рат, односно у Југославији, Албанији и Грчкој, дакле на самом рубу ка граници. У Румунији су из структуре власти, као најопаснији, били избацивани Легионари (Легија Архангела Михаила). Пошто су имали моћ да угрозе рањив систем у настајању, румунска комунистичка партија је одлучила да им пружи прилику да се у њега укључе и да на тај начин моћ Легионара буде амортизована, а структура изнутра ојачана. Они Легионари који нису пришли новој власти, одметнули су се у шуме и тако је у Румунији почео отпор новом систему познат као *покрет у планинама*. Трајао је до краја шездесетих година, а непожељни појединци и групе су били сломљени у самој Румунији, или су били избачени изван границе, одакле су наставили да до краја Хладног рата упућују изазове социјалистичкој Румунији. У Бугарској је, као и у Румунији, број таквих чета и појединаца био слабији него у Југославији, Албанији и Грчкој, али је принцип елиминације непожељних елемената и изградње новог система био сличан румун-

10 Оливера Драгишић, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944–1947. Румунија. Бугарска. Југославија*, (Београд: ИНИС, 2023), 46.

11 Оливера Драгишић, „'Покрет у планинама': антикомунистички покрет отпора у Румунији 1944“, *Токови историје* 2/2020, 161–184.

ском.[12] У Југославији су четници били препознати као најопаснији елементи, који су због своје повезаности са Британијом имали капацитет да угрозе нову структуру. Најпре им је кроз две амнестије на Стаљинов предлог Титу, на јесен 1944, била дата могућност да се укључе у систем, што је значајан број четника и учинио, а они који то нису одметнули су се у шуме или напустили земљу и наставили да, уз друге изазиваче, хрватске усташе и албанске балисте, југословенском систему упућују изазов.[13] Систем је до сукоба Тита са Стаљином био стабилизован, очишћен, односно успостављен. У време ИБ-а, стаљинисти су били препознати као опасан елемент и почело је ново чишћење структуре њиховим протеривањем из система власти или затварањем на Голи оток. Систем је, поред осталих механизама чишћења, био изграђиван и такозваном „салама тактиком“, односно одрезивањем непожељних делова народнофронтовских партија, односно њихових десних крила, која су била под утицајем англоамериканаца, одакле је опасност по нове властодршце и долазила.[14] Поделу на чисту структуру и прљаве елементе који је споља угрожавају пратиле су и промене у језику.

Коштана: чиста структура, опасна Циганка. Пример играног филма *Циганка* Војислава Нановића (1953)

Све цивилизације и културе имају своје велике писце и велике књижевне ликове. У српској култури би такав један писац могао бити Бора Станковић, а такав књижевни лик би могла бити његова Коштана. Коштана се у српским позориштима игра равно сто година. Та чињеница скреће пажњу на капацитет Коштаниног лика. Један

12 О тој теми детаљније у: Тимофеев Алексей Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война после войны. Движение сопротивления на Балканах 1945–1953. II*, (Москва: Вече, 2019).

13 О дуготрајности таквог отпора током постојања социјалистичке Југославије детаљније погледати у: Петар Драгишић, *Ко је пуцао у Југославију: југословенска политичка емиграција на западу 1968–1980*, (Београд: ИНИС, 2019).

14 „Салама тактика“ је механизам одрезивања непожељних појединаца, центара или читавих партијских крила из народних фронтова. Израз је употребио мађарски историчар György Litvan. У: György Litvan, „Hungarian Salami-tactics: Planning the Communist Takeover (1945– 1948)“, 6 Martie 1945. Începuturile comunizării României. București 1995; 6 martie 1945. Începuturile comunizării României, București: Editura Enciclopedică, 1995, 207–214. О примени те тактике у балканским формама народног фронта у: Olivera Dragišić, „Narodni front Jugoslavije: karakter, specifičnosti i funkcija“, *Istorija 20. veka* 1/2023, 99–116.

од најбољих филмских режисера друге половине XX века Војислав Нановић, аутор филмова *Баш Челик*, *Шолаја*, *Боље је умети* и других, био је опседнут Коштаниним ликом, сматарјући га, посебно у социјалистичком контексту, изузетно субверзивним. Коштану је интерпретирао у свом филму *Циганка* из 1953, али је до краја живота наставио да се бави тим књижевним ликом варирајући га кроз многобројна сценарија.[15]

Коштана представља моћног појединца, жену, која учмалом и окошталом граду Врању, смештеном на граници према Османској империји и на рубу једне епохе, својом изванредношћу, снагом своје личности, лепотом и талентом, тачније снагом своје еротичности, упућује изазов. Врање има свој унутрашњи поредак и правила понашања заснована на партијархалном моралу, а Циганка је дошла с оне стране границе, из Османске империје и, као неконтролисани елемент, почела је да нарушава постојеће односе у граду. Њену личност красе слобода, неосвојивост и интегритет. У таквим карактеристикама, Војислав Нановић је препознао субверзивност Коштаниног лика.[16] Град Врање, односно његова структура, од те „напасти" – Циганке која у кафани пева и заводи мушкарце, мора да се одбрани. Пошто су мушкарци полудели за њом, пошто су њихове породице на тај начин биле угрожене, а како се и новац почео расипати на њену песму, проблем је био изнет пред врањански суд. Судија је констатовао да не постоји закон којим се њен случај може решити, јер она није учинила никакво кривично дело. Суд ипак одлучује да је протера из града, назад, иза границе, у Турску, где је Циганима, изазивачима сексуалног немира, било суђено разапињањем међу коњске репове. У Врању тада настане још већа пометња, јер мушкарци крећу за Коштаном, иако их иза границе чека смрт од арнаутских пушака. За њих без Коштане живота више нема. Одлазе за њом преко границе и враћају Циганку назад – али где тачно? Пошто нису могли да је врате у град, зауставили су се на маргини, на рубу града, са унутрашње стране границе, код воденице, где се читав комплекс разрешава. Код воденице се одиграла контрола улаза непожељних елемената назад у

15 Оливера Драгишић, „Субверзивни потенцијал филма Циганка (1953) у режији Војислава Нановића", *Лесковачки зборник LXIII* 2023, 371–386; Богдан Златић, „Занатлија живе слике", Режија: Војислав Нановић. Последњи пионир, Ур: Богдан Златић, Милоје Радаковић, Небојша Пајкић, (XI-XXIX), (Београд/ Нови Сад: Музеј југословенске кинотеке/Прометеј, 1993), XI; Богдан Златић, *Црни талас у српском филму*, (Catena Mundi: Београд 2018); Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: ИСИС, 2012), 162, 270.

16 Саша Радојевић, *Српски филм: педесете*, (Београд: Филмски центар Србије, 2022), 27.

град, односно у структуру. Ту је одлучено ко се и под каквим условима сме вратити у Врање. Газда Тома убија свог сина, унутрашњег изазивача система, који је желео да се ожени Коштаном и да, као син јединац на тај начин уништи очеву репутацију, прођерда имовину, те да таквим преседаном (женидбом са Циганком) успостави непожељни образац понашања у Врању. Он нема права на повратак у систем. Митке пада у тешку депресију и постаје безопасан за Врање. Њему је у таквом стању дозвољено да се врати у град. Коштанин случај решава се њеном удајом, дакле укључивањем у систем, што је за њу било равно смрти. У Врању је успостављен стари поредак приношењем жртава на олтар систему, а чиста, али смртно досадна, структура је на тај начин била обновљена. Заузврат, изазивачима система се одужујемо тако што њихове ликове негујемо кроз књижевност, позориште, филм и науку.

Пример из историје историографије: чиста наука и прљава псеудоисториографија

Подела на научну историографију и псеудоисториографију у српској историографској школи одиграла се крајем XIX века кроз једну од две најважније расправе у нашем друштву – кроз *расправу о методи*.[17] Издвајање историографије као научне дисциплине одвијало се кроз сукоб Илариона Руварца и Пантелије Панте Срећковића.[18] Са победом Руварчеве струје, из структуре будуће научне историографије избачена је поражена страна као „нечиста и опасна“, од тада дефинисана као псеудоисторија.[19] Она то пре сукоба није била, већ

17 Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја. Против Вука*, (Београд: Службени гласник, 2022).

18 Милутиновић Коста, „Иларион Руварац и Милош С. Милојевић“, *Манастир Грлетеї. Прилози монографији*, (Нови Сад: Матица српска, 1990), 196; Бранко Радовановић, „Дијалектички однос романтичарске и критичке школе српске историографије 19. века“, *Теолошки погледи* XLVIII, 2–2015, 333–335.

19 На крајњем спектру романтичарске струје која је изгубила у спору, налазили су се псеудоисторичари попут Милоша С. Милојевића и других. Наслеђе Милоша С. Милојевића, сложено по својој природи, састоји се од дела који несумњиво припада домену псеудоисторије, али и од његове велике сакупљачке делатности. Примера ради, обилазећи крајеве Старе Србије седамдесетих година XIX века, Милојевић је пронашао или набавио знатан број рукописа и три важне хрисовуље – другу и трећу Дечанску хрисовуљу и такозвану Призренску тапију. Један од ретких купопродајних уговора из средњовековне Србије пронашао је на тавану цркве Светог Ђорђа у Призрену. Иако су припадали његовој личној збирци, Милојевић је пронађене хрисовуље и друга документа ставио на располагање научницима. Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд:

је припадала корпусу укупних знања о српској прошлости. Сукоб се десио у оквиру романтизма, а ређе се спомиње и зна да је и сам Иларион Руварац био романтичар. Може се рећи да је граница између науке и псеудонауке била успостављена чином постављања Љубомира Ковачевића на место пораженог Пантелије Срећковића, чиме се цео романтичарски правац, са својим екстремним крилом псеудоисторичара, нашао изван будуће научне структуре.[20]

Према систематизацији коју је понудила Мери Даглас, „примитивни свет", за разлику од „цивилизованог", поштује табуе (а један од основних задатака критичке историографије је да разбија табуе). „Примитивци" су склони мистичности, док „цивилизовани свет" тежи рационализму (рационализам је основна упоришна тачка критичке историографије). Унутрашњи свет „примитиваца" је неиздиференциран и њихово друштво нема специјализованих политичких установа, док „цивилизовани свет" и његову структуру обележава специјализација свега, посебно у домену образовања, што даље води ка специјализацији мишљења (а специјализација у домену образовања и мишљења је у историографији наступила са победом Руварчеве струје). „Примитивци" су субјективни, а „цивилизован свет" је објективан (критичка наука негује емотивну дистанцу од предмета свог интересовања). Списак карактеристика знатно је шири од овде наведеног, али се и из ове скраћене категоризације може уочити да критичка историографија више личи на продукт „цивилизованог света", док би псеудонауци више одговарале особине артефакта претпостављеног „примитивног света". Па ипак, механизам самог раздвајања науке од псеудонауке, и самим тим изградње система, не разликује се од механизама која су у процесу изградње структура примењивала и „примитивна" друштва.

Закључак

Применом теорије у историографији могуће је доћи до општијих увида у механизме које друштва примењују током процеса изградње одређене структуре. Без обзира на степен модерности или заоста-

Стубови културе, 2009, 61, 64. Интерполацијом коју је Милош С. Милојевић направио на примеру *Индијске руковети*, бавио се: Владимир Бован, *Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, (Приштина: Јединство 1975), 15–45; Немања Радуловић, „Индија у мистификацијама Милојевића и Верковића", *Годишњак* 13/2017–2018, с. 55–64.

20 Бранко Радовановић, „Дијалектички однос романтичарске и критичке школе српске историографије 19. века", *Теолошки погледи* XLVIII, 2–2015, 333–335.

лости, чини се да су друштва нашла начине за формирање и одржавање система. Теорија Мери Даглас о чистој структури и опасним елементима који имају капацитет да је угрозе примењива је на широк спектар примера из историографије. Шта би ту био посао историчара? Један од задатака би могао бити анализа издвајања саме структуре из аморфне средине из које је потекла, њеног контекста и елемената из контекста који су утицали на њено формирање. Од посебног би значаја било обратити пажњу на језичке промене које прате не само настајање саме структуре већ и процес њеног чишћења у кризним тренуцима.

Једно од важнијих питања које би требало да историографија проблематизује односило би се на сазнајне капацитете које спољни елементи имају и које доносе структури. Шта се прихвата, због чега, ко прави одабир елемената који могу ући, шта се одбацује, на основу каквих критеријума, ко су чувари на улазима, где је центар структуре, како се формирају периферија и граница? Посебно би било занимљиво размотрити питање снаге саме структуре, односно питање да ли спољни елементи увек доносе обнову систему, или понекад имају моћ и да је разоре, што би посредно сведочило о слабости самог система.

Један од проблема са којим историографија мора да се суочи кроз процес саморефлексије јесте и питање баштињења како оних сазнања и појединаца који су били саставни део структуре у њеној прошлости, тако и оних који су остали изван структуре, с посебним осврту на питање како се односити према појединцима који су боравили са обе стране границе.

Референце

Златић, Богдан, „Занатлија живе слике“. *Режија: Војислав Нановић. Последњи пионир*, Ур: Богдан Златић, Милоје Радаковић, Небојша Пајкић, (XI-XXIX), Београд/ Нови Сад: Музеј југословенске кинотеке/Прометеј, 1993, XI.

Златић, Богдан, *Црни талас у српском филму*, Catena Mundi, Београд 2018.

Радовановић, Бранко, „Дијалектички однос романтичарске и критичке школе српске историографије 19. века“, *Теолошки погледи* XLVIII, 2–2015, 333–335.

Бован, Владимир, *Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, Приштина: Јединство 1975, 15–45.

Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд: ИСИС, 2012, с. 162, 270.

Litvan, György, "Hungarian Salami-Tactics: Planning the Communist Takeover (1945– 1948)", 6 Martie 1945. Începuturile comunizării României. București 1995; 6 martie 1945. Începuturile comunizării României, București: Editura Enciclopedică, 1995, 207–214.

Бубало, Ђорђе, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд: Стубови културе, 2009, 61, 64.

Daglas, Meri, *Čisto i opasno: analiza pojmova prljavštine i tabua*, Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja Štampa, 2001.

„Мирослав Јовановић. Библиографија", *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, 2014, 125–138.

Jovanović, Miroslav, „Savremena srpska istoriografija: karakteristike i trendovi", *Istorija 20. veka*, 1/2010, 181–192.

Јовановић, Мирослав, „Историографија код Срба (1854–1904) – време спорења", *Наука и техника у Србији друге половине XIX века 1854–1904. Реферати са научног скупа одржаног 7. и 8. маја 1996*, Крагујевац 1998. стр. 235–236.

Јовановић, Мирослав, „Један заборављени међаш – 'Преглед битке Косовопољске...' Василија Суботића или прва српска психоисторија", *Годишњак за друштвену историју*, 2, 2 (1995), стр. 241–259.

Јовановић, Мирослав, „Клио и Јанус – лицем у лица. Прилог истраживању проблема континуитета и дисконтинуитета српске историјске науке", *Годишњак за друштвену историју* I, 2/1994, 173–184.

Јовановић, Мирослав, „Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века", *Годишњак за друштвену историју* 13, 1–3/2006, [шт. 2007], 89–113.

Јовановић, Мирослав, „Теорија изнад теорије – који је понуђени пут? Четири тезе за једно необавезно размишљање", *Годишњак за друштвену историју*, 2/1995, 286–289.

Јовановић, Мирослав, *Језик и друштвена историја. Друштвено-историјски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд 2002.

Јовановић, Мирослав, *Језик и друштвена историја. Против Вука*, Београд: Службени гласник, 2022.

Јовановић, Мирослав, Радивој Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009.

Радуловић, Немања, „Индија у мистификацијама Милојевића и Верковића", *Годишњак* 13/2017–2018, 55–64.

Драгишић, Оливера, „'Покрет у планинама': антикомунистички покрет отпора у Румунији 1944", *Токови историје*, 2/2020, 161–184.

Dragišić, Olivera, „Narodni front Jugoslavije: karakter, specifičnosti i funkcija", *Istorija 20. veka*, 1/2023, 99–116.

Драгишић, Оливера, „Субверзивни потенцијал филма *Циганка* (1953) у режији Војислава Нановића", *Лесковачки зборник LXIII* 2023, 371–386.

Драгишић, Оливера, *Комунисшичко освајање власши на Балкану 1944–1947. Румунија. Буīарска. Јуīославија*, Београд: ИНИС, 2023

Драгишић, Петар, *Ко је īуцао у Јуīославију: јуīословенска īолишичка емиīрација на заīаду 1968–1980*, Београд: ИНИС, 2019.

Радојевић, Саша, *Срīски филм: īедесеше*, Београд: Филмски центар Србије, 2022

Тимофеев Алексей Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война īосле войны. Движение сойрошивления на Балканах 1945–1953. īī*, Москва: Вече, 2019.

Ћирковић, Сима. *О исшориоīрафији и мешодолоīији*. Београд: Историјски институт, 2007.

Olivera Dragišić, PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia

APPLYING THE ANTHROPOLOGICAL THEORY OF "PURE AND DANGEROUS" IN HISTORIOGRAPHY. A FEW EXAMPLES

This paper deals with the problem of applying the anthropological theory of "pure and dangerous" in the field of historiography using several historiographical examples. The theory was developed by the prominent antropologist Mary Douglas, and was based on extensive antropological material on the life of "primitive" tribes in Africam South America and Australia. By using that theory, Mary Douglas problematized the division of societies into "primitive" and "advanced" in this paper, the theory is applied to the field of political and cultural history (using examples from the 20th century), as well as to the field of historiography.

The paper examines the feasibility of the theory of Mary Douglas through analysis of three phenomena of political ana cultural history, as well as the history of historiography: the communist seizure of power in the Balkans and the establishing of the post-war government structure, the movie *Gypsy* (directed by Vojislav Nanović in 1953) as well as the contrasts between science and pseudoscience.

Keywords: historiography, theory, pure and dangerous, political history, cultural history

МА Сања Лукић, истраживач-приправник
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
sanjalukic98@gmail.com

НЕКОЛИКО РАЗМИШЉАЊА О ЕЛИТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛЦИМА (СЛУЧАЈ ФУЛБРАЈТОВЕ СТИПЕНДИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ)

Апстракт: Завршетком Другог светског рата дошло је до интензивирања међународне научне и образовне сарадње, а све са циљем да се превенирају будући сукоби за које се веровало да произилазе из недовољног разумевања међу народима. Чињеница да је убрзо дошло до захлађења односа две највеће силе – САД и СССР, довела је до потребе да се готово сваки сегмент друштва подреди спољнополитичком циљу – победи у идеолошком сукобу. Кроз изучавање Фулбрајтове стипендије у Југославији, у раду је отворено питање начина истраживања личности које су из Југославије одлазиле на школовање, истраживање и предавање у САД, али и питање приступа проучавању знања која су након повратка у земљу са собом доносили, те уносили битне промене не само у својим професионалним сферама већ и у читавом југословенском друштву.

Кључне речи: дипломатија размена, Фулбрајтова стипендија, елита, интелигенција, интелектуалци, Хладни рат, Југославија

Терминолошке перипетије

Потреба за терминолошком одређеношћу и прецизношћу готово увек се ставља пред историчара у тренуцима када одлучи да се бави неком темом, нарочито онда када је тема прожета разним мање или више наизглед познатим и општим појмовима, концептима, појавама и праксама. Још 1977. године Умберто Еко (Umberto Eco) је истакао потребу за прецизним дефинисањем предмета изучавања, то јест „утврђивања услова под којима можемо о њему говорити на основу неких правила која ми одредимо или је то већ неко учинио пре нас“.[1]

1 Umberto Eko, *Kako se piše diplomski rad*, (Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2000), str. 41.

На сличан начин је и историчар Андреј Митровић у свом предговору књизи Фрица Фишера (Fritz Fischer) *Савез елита* истакао потребу „субјекта који сазнаје“ да „буде свестан праве вредности критеријума који му се намећу“.[2] Тако се потреба за терминолошком заокруженошћу налази у епицентру сваки пут када је потребно направити дистинкцију између термина који се због своје свакодневне употребе често изричу по аутоматизму, а понекад и користе као синоними, иако то по свом значењу не могу бити. Како су појмови: елита, интелектуалци, интелигенција, једни од њих, јасна је потреба за њиховим анализирањем, те смештањем у контекст социјалистичке Југославије.

Један од првих проблема са којим се суочавамо када говоримо о елитама, нарочито у контексту друштава која су у основи била егалитаристичка, попут југословенског након 1945. године, јесте чињеница да је теорија елита, коју су крајем XIX и почетком XX века одвојено развила двојица Италијана – Гаетано Моска (Gaetano Mosca) и Вилфредо Парето (Vilfredo Pareto) – директно супротстављена марксистичкој теорији класне борбе. Теорија елита израсла је директно из Москиних и Паретових политичких ставова, који су у потпуно егалитарним и демократским друштвима видели идеолошку илузију, сматрајући да је директна демократија неостварива.[3]

Социјалистичке земље истицале су принципе једнакости, заједничког власништва и елиминације класних разлика, што је, како је напоменуто, овај идеолошки оквир доводило у сукоб са концептом елита. Ипак, британски социолог Томас Ботомор (Thomas Bottomore), иначе и сам марксиста, утврдио је да је могуће делимично помирити ове две теорије. Посматрањем социјалистичких режима Источне Европе почетком шездесетих година, Ботомор је дошао до закључка да се „политички систем комунистичких партија приближава чистом типу *елитне власти*“, то јест да једна група, која је на власт дошла захваљујући подршци одређених класа становништва, на власти опстаје тако што „представља организовану мањину насупрот неорганизованој већини“.[4] Џон Хигли (John Higley) и Јан Пакулски (Jan Pakulski) проучавали су ово питање с временске дистанце и утврдили

2 Andrej Mitrović, „Predgovor: Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom“ u: Fric Fišer, *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, (Beograd: Nolit, 1985), str. 50–51.

3 Jan Pakulski, “The Development of Elite Theory”, in: *The Palgrave Handbook of Political Elites*, Heinrich Best, John Higley (eds.), (London: Palgrave Macmillan, 2018), str. 10; András Körösényi, “Political Elites and Democracy”, in: *The Palgrave Handbook of Political Elites*, Heinrich Best, John Higley (eds.), (London: Palgrave Macmillan, 2018), str. 42; Tomas Botomor, *Elite i društvo*, (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008), str. 25.

4 Tomas Botomor, *Elite i društvo*, str. 48.

да је тренд развијања елита у социјалистичким државама након Другог светског рата имао посебан ток, који је, упркос свему, ипак био сведок централног положаја елита. Овај социолошки двојац сматра да је ширење револуције у Источној Европи био само још један пример циркулације елита, при чему су социјалистичке елите „биле темељније укорењене“ од оних елита које су замениле. Самим тим, све што је пратило власт социјалистичких режима, попут дуговечности мандата, репресија над конкурентским елитама, али и одређених напора који су се тицали покушаја да се онемогући учвршћивање елита (нпр. Маова „Културна револуција“), били су, како Хигли и Пакулски тврде, „упадљиво у складу са теоријом о елитама“.[5]

Када говоримо о интелектуалцима, морамо одвојити овај појам од појма интелигенција[6], који су у ствари они који се, готово по правилу, користе као синоними. Наиме, интелигенција, појам који је еволуирао од тренутка када се први пут јавио у царској Русији крајем XIX века[7], па све до данас, најчешће се користи да означи све висо-

5 John Higley, Jan Pakulski, „Elite Theory versus Marxism: The Twentieth Century's Verdict“, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, Vol. 37, No. 1 (139), *Elite Foundations of Social Theory and Politics* (2012), str. 327.

6 Термин интелигенција први пут је употребио руски писац Петар Боборикин (Пётр Дми́триевич Бобору́кин) шездесетих година XIX века и односио се на студентске кругове, који су се залагали за слободу штампе и укидање цензуре. Интелигенција је тако подразумевала један слој људи који је у националним државама у току XIX века заузео оно место које је раније имало свештенство, односно малобројни образовани слој Руса који су стајали независно и у односу на царски режим и на јавност. Како наглашава социолошкиња Газела Пудар Драшко, овај термин постојао је истовремено у Русији (интеллигенция/интеллигенты) и Немачкој (intelligenz), док у Француској није постојао његов еквивалент. Тако је термин „интелектуалац“, који је скован крајем XIX века у ствари прихваћен и у другим језицима, чиме је термин „интелигенција“ употребљаван на једном ограниченом подручју. Интелигенција је сматрана за неку врсту „преносног појаса у процесу дисеминације идеја“, који константно прилагођава оне идеје које стварају водећи интелектуалци како би их лакше разумеле „народне масе“. Тако је интелигенција, посматрано из угла југословенског социолога Душана Драгосавца, „посебан друштвени слој, формиран на основи одређене друштвене поделе рада (умни и физички рад) и на основи образовања, које није идентично школском образовању“. (Martin Malia, „What Is the Intelligentsia?“, *Daedalus*, Vol. 89, No. 3, *The Russian Intelligentsia* (Summer, 1960), стр. 441–458; Александра Колаковић, „Појам „интелектуалац“: од Драјфусове афере до проблема дефинисања“, (Културни центар Новог Сада, 06.09.2020) https://www.kcns.org.rs/agora/pojam-intelektualac-od-drajfusove-afere-do-problema-definisanja/ (приступљено 22. фебруара 2024); Dušan Dragosavac, *Klase i inteligencija, slobode i kritika*, (Zagreb: Kulturni radnik, 1981); Gazela Pudar Draško, O čemu govorimo kada govorimo o intelektualcu: ideje i iluzije, (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017).

7 Martin Malia, „What Is the Intelligentsia?“, *Daedalus*, Vol. 89, No. 3, *The Russian Intelligentsia* (Summer, 1960), 441–442.

ко образовано становништво једне земље. Оно што интелектуалце одваја од интелигенције јесте чињеница да је њихово постојање у потпуности подређено њиховој улози у друштву, то јест они се баве, како каже социолошкиња Газела Пудар Драшко „стварима које их се не тичу“[8], то јест директно се не тичу њихове професије. Лако се из вида губи да у зависности од времена или простора појмови имају другачија значења, што готово увек одражава потребе или идеале друштва. Исто се догађа и са појмом „интелектуалац“. Тако је током XX века дошло до прилагођавања овог појма у новоуспостављени социјалистички образац. Самим тим, интелектуалци социјалистичког друштва често су представљали посреднике између разних институција које су као свој главни производ имале знање и институција које су имале власт и моћ у новом друштву.[9]

Дипломатија размена: незаобилазни елемент јавне дипломатије

У време када су у земљама Источне Европе рушени социјалистички режими, а са међународне политичке сцене ишчезавао комунизам као главни идеолошки други, на Западу, а нарочито у Сједињеним Државама, почело се више говорити о вишедеценијској пракси појединих држава да уз помоћ привлачности, а не принудом и убеђивањем дођу до жељених резултата.[10] На чињеници да је „завођење увек ефикасније од принуде“[11] нарочито је инсистирао креатор појма „мека моћ“, политиколог Џозеф Наj (Josepf S. Nye Jr.).[12] Како су деведесете биле деценија такозваног „краја историје“, како је

8 Gazela Pudar Draško, *O čemu govorimo kada govorimo o intelektualcu: ideje i iluzije*, 11.

9 Исто, 106–107.

10 Josepf S. Nye Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, (New York: Public Affairs, 2004), X.

11 Исто.

12 Амерички политиколог Џозеф С. Наj Млађи је 1990. године објавио књигу *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* у којој је по први пут представио појам „мека моћ“. Концепту меке моћи враћао се још два пута: 2002. у *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone* и 2004. у *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Он је у својој пажњу усмерио на меку моћ као аспект америчке спољне политике, означивши је као једину корисну спољнополитичку стратегију Сједињених Држава. Ипак, мека моћ је захваљујући њему постала део дебате о америчкој спољнополитичкој стратегији крајем XX века и у XXI веку. (Josepf S. Nye Jr., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York: Basic Books, A Member of Perseus Books, L.L.C, 1990; Josepf S. Nye Jr., *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, Oxford–New York: Oxford University

то, сада знамо, погрешно предсказао Францис Фукујама[13] (Francis Fukuyama), концепти меке моћи, јавне дипломатије и њених инструмената скрајнути су у страну као непотребни у свету у коме постоји само једна велика сила. Међутим, ескалацијом сукоба на Блиском истоку почетком XXI века, постало је јасно да је потребно вратити се овим „превазиђеним“ начинима за постизање жељених резултата на међународној позорници.

Надовезујући се на Наја и донекле систематизујући његове концепте, немачки политиколог Хендрик Онезорге (Hendrik W. Ohnesorge) истакао је јавну и личну дипломатију као главне инструменте меке моћи[14], те је култури, вредностима и политици, на којима Нај инсистира као на њеним ресурсима,[15] придодао и личности.[16] Личну дипломатију бисмо могли дефинисати као покушај једног чиниоца да управља међународним окружењем, и то тако што посећује стране доносиоце одлука, као и јавност, док се истовремено ангажује са њима путем заједничких појављивања, говора или симболичких радњи.[17] Керол Аткинсон (Carol Atinskon), пензионисана официрка америчке војске и Фулбрајтова алумна, заговорница је тврдње да је дељење искустава са онима на које се жели утицати кључно за побољшање резултата меке моћи,[18] а управо је дељење искуства један од основних елемената дипломатије размена. Британски историчар Николас Кал (Nicholas J. Cull) први је увидео ово, те је размене или

Press, 2002; Josepf S. Nye Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: Public Affairs, 2004)

13 Френсис Фукујама, амерички политиколог, 1989. године у есеју *The End of History?* истакао је да се у том тренутку не дешава само окончање Хладног рата, већ „крај историје као такве“, то јест, да је човечанство достигло „крајњу тачку идеолошке еволуције“, те да је западна либерална демократија постала „коначни облик људске владавине“ (Francis Fukuyama, „The End of History?“, *The National Interest*, No. 16 (Summer 1989), 4). Фукујама је овај филозофски концепт додатно систематизовао у књизи објављеној неколико година касније. (Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man*, New York: Free Press, 1992)

14 Hendrik W. Ohnesorge, *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, (Cham: Springer, 2020), 89.

15 Josepf S. Nye Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, str. 68; Joseph S. Nye Jr., "The Future of Soft Power in US Foreign Policy", in: *Soft Power and US Foreign Policy: Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*, Inderjeet Parmar, Michael Cox (eds.), (Abingdon–New York: Routledge, 2010), 4.

16 Hendrik W. Ohnesorge, *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, 89, 112–113.

17 Исто, 162.

18 Carol Atkinson, "Does Soft Power Matter? A Comparative Analysis of Student Exchange Programs 1980–2006", *Foreign Policy Analysis*, Vol. 6, No. 1, (January 2010), 2.

стипендије истакао као засебан елемент јавне дипломатије.[19] Онако како ју је он дефинисао, дипломатија размена представља „покушај актера да управљају међународним окружењем тако што шаљу своје грађане у иностранство и реципрочно прихватају грађане из иностранства на период студирања и/или акултурације".[20] Међутим, без обзира на то што дипломатија размена као „најдвосмернији облик јавне дипломатије"[21] додатно продубљује овај концепт, често је бивала запостављена, и то најчешће у корист културне дипломатије.[22]

Најзначајнији резултати размена су међусобна упознавање појединаца која доводе до креирања трајних веза међу њима, што у наредним годинама или деценијама може утицати на међународне односе, научну и културну сарадњу.[23] Дакле, дипломатијом размена, то јест посредством разних програма стипендирања, обука, семинара, конференција последично се развијају трајни односи са неким од кључних појединаца из света политике, науке, културе.[24] Овај вид јавне дипломатије одвија се на различитим нивоима или узрастима учесника, обухватајући школске, студентске, академске и професионалне размене. Лични контакти, до којих се стиже путем размене, нуде могућност за превазилажење стереотипа, пре свега јер делују као посредници између земље домаћина и земље из које је појединац дошао.[25] На тај начин образовање постаје један од „најефикаснијих начина за производњу и промовисање меке моћи".[26] До истог

19 Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy: Lessons from the Past*, (Los Angeles: Figueroa Press, 2009), 20.

20 Исто.

21 Giles Scott-Smith, "Exchange Programs and Public Diplomacy", in: *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Nancy Snow and Phillip M. Taylor, (New York–London: Routledge, 2009), 52.

22 О појму и месту културне дипломатије, једне од главних компоненти меке моћи, у Србији више у: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, (Београд: Факултет драмских уметности–Институт за позориште, филм, радио и телевизију–Клио, 2014). Требало би истаћи да ни Рогач Мијатовић не наводи образовну дипломатију, иако истиче неке друге видове дипломатије: економску дипломатију, парадипломатију – дипломатију региона, урбану дипломатију, спортску дипломатију, грађанску дипломатију – дипломатију појединца, дигиталну дипломатију. (Љ. Рогач Мијатовић, *нав. дело*, 70–82).

23 Hendrik W. Ohnesorge, *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, 156.

24 Joseph, Nye S., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, 109.

25 Nancy Snow, International Exchanges and the U.S. Image", in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, (2008), str. 205.

26 Change Su, "Soft Power", in: *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Andrew F. Cooper, Jorge Heine, and Ramesh Thakur (eds.), (Oxford: Oxford University Press, 2013), 550.

закључка дошла је и већ поменута Керол Аткинсон, која је уочила да се студенти који су боравили на разменама враћају у своју земљу са позитивнијим мишљењем о држави у којој су студирали.[27]

Међутим, „чињеница да елите конструишу, реконструиши и деконструишу колективне идентитете“[28] не дозвољава нам да олако пређемо преко њиховог *постојања* и улоге у земљама на чијем су се челу налазиле комунистичке партије. Британски социолог Дејвид Лејн (David Lane) увидео је да су Сједињене Државе до почетка девете деценије XX века постале спољни агент који је обезбедио масовну подршку и гравитацију ка популарнијим друштвеним променама у земљама Источне Европе. Тако су већ постојеће контраелите унутар социјалистичких земаља одражавале идеје и идеале међународних политичких елита, те су, захваљујући томе, одиграле кључну улогу у колапсу комунистичких режима, а потом и у периоду транзиције.[29] Како „елите *спољa* утичу на оне *изнутра*“, можемо закључити да „настанак идентитета има међународну димензију“.[30] Управо ова тврдња добија на значењу када је упаримо са чињеницом да је и сам Нај истакао важност личног контакта наводећи да „елитни односи и умрежавање често играју важну улогу“.[31] Не би требало занемарити значај који има лична дипломатија, нарочито када узмемо у обзир да су елите, као „групе појединаца које имају моћ, положаје и потенцијалне ресурсе који им дају прилике за утицај и омогућавају да играју одлучујућу улогу у обликовању политике, економије и културе“,[32] с правом признате за најважније креаторе билатералних односа.

Школовање у иностранству: случај Фулбрајтове стипендије

Дубља истраживања о образовним разменама, њиховом функционисању, утицају и последицама, која су на Западу узела маха још у последњим деценијама XX века, у домаћој историографији започета

27 Carol Atkinson, “Does Soft Power Matter? A Comparative Analysis of Student Exchange Programs 1980–2006”, *Foreign Policy Analysis*, Vol. 6, No. 1, (January 2010), 4.

28 David Lane, “Identity Formation and Political Elites in the Post-Socialist States”, *Europe-Asia Studies*, August 2011, Vol. 63, No. 6, *Elites and Identities in Post-Soviet Space*, 926.

29 Исто, 927.

30 Исто, 928.

31 Joseph S. Nye Jr., *The Future of Power*, (New York: Public Affairs, 2011), 94.

32 Hendrik W. Ohnesorge, *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, 169.

су монографијом историчарке Љубинке Трговчевић 2003. године,[33] а чини се да су након радова Мирослава Перишића[34] и Драгомира Бонџића[35] утихнула. За разлику од Љубинке Трговчевић, која се бавила стипендијама које је давала деветнаестовековна Србија, Перишић и Бонџић су истраживали одлазак на школовање у иностранство после 1945. године, додуше обојица само до краја педесетих година XX века и на европске универзитете. Самим тим, не само да је период између светских ратова остао готово у потпуности ван истраживачке лупе домаће историографије, него су сличну судбину имали и одласци на школовање ван европских универзитета. Ипак, оно што је заједничко до сада објављеним радовима јесте фокус на од државе стратешки планираном образовању студената у иностранству, а Љубинка Трговчевић је ово државно планирање довела у директну корелацију са модернизацијом државе, те је планско слање студената на школовање посматрала управо у том контексту.[36]

Управо ово инсистирање на директној вези између настанка елита у Србији и стварању модерне државе добија на значају у периоду (поновне) изградње државе. Наиме, настанак државе донео је издвајање бројчано малог „државно-управљачког слоја", који је настао из политичке елите која је своје порекло имала у Првом и Другом српском устанку. Овај слој је касније појачаван „школовањем и ширењем државне структуре".[37] На сличан се начин може говорити и за ситуацију у Југославији након 1945. године, јер је из политичке елите која је своје порекло имала у Другом светском рату дошло до издвајања новог државно-управљачког слоја. Самим тим у аграрним друштвима, какво је било српско током читавог XIX и југословенско током већег дела XX века, једини начин да се постане део елите било је, како истиче Трговчевићева, управо школовање, јер је главно обележје њених припадника било високо образовање.[38]

Делимично се ослањајући на радове ових, али и историчарке Радине Вучетић, која се, за сада, једина бавила успостављањем

33 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, (Београд: Службени гласник–Историјски институт, 2003).

34 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру: Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институ за новију историју, 2008).

35 Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша: међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011).

36 Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 11–12, 29, 30, 47.

37 Исто, 47.

38 Исто, 48–49.

програма размене између Југославије и Сједињених Држава током седме и осме деценије XX века,[39] у раду ће се даље говорити о, можда најважнијем и свакако највећем од њих, Фулбрајтовом програму. Овај програм образовних размена настао је 1. августа 1946. године, као прва државна стипендија Сједињених Држава, захваљујући сенатору из Арканзаса и алумнусу Роудсове стипендије Џејмсу Вилијаму Фулбрајту (James William Fulbright).[40] Наравно, једна од идеја која се готово извесно крила иза овог програма размене била је да ће се одабрани појединци након боравка у Сједињеним Државама вратити у своје матичне државе прожети либералним вредностима, те да ће уђи у локалну владајућу структуру спремни да те вредности и спроведу.[41] Тако је програм од почетка замишљен као додатак „општим циљевима америчке спољне политике"[42], иако је питање образовних размена изазивало забринутост од „преплављивања освајача из Европе".[43] Наиме, у америчком Конгресу се постављало питање контроле страних студената који би са собом доносили не само своју културу, него и своја идеолошка уверења. *Смит–Мунтов закон* (The Smith–Mundt Act)[44] из 1948. је овластио Стејт департмент да „прекине или ограничи" културне контакте са нацијама које нису показале спремност да сарађују на реципрочној основи. На тај начин је на

39 Радина Вучетић је нарочиту пажњу посветила успостављању Фордове фондације, Leaders Exchange програма и Фулбрајтовог програма, али се дотакла и Ајзенхауерове и Рокфелерове стипендије, као и повезивања са појединачним америчким универзитетима. (Radina Vučetić, *Amerikanizacija u jugoslovenskoj popularnoj kulturi '60-ih*, (doktorska disertacija), Beograd, 2011, 161–185.; Радина Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији 60-их и 70-их година XX века", *Токови историје*, 2/2019, 135–165)

40 Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*, (New York: St. Martin's Griffin, 1998), 9.

41 Eric M. Fattor, *American Empire and the Arsenal of Entertainment: Soft Power and Cultural Weaponization*, (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 101.

42 Цит. према: Frank A. Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas: U.S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938–1950*, (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1981), 141.

43 Исто, 124–125.

44 Закон о размени информација и образовања, упамћен као Смит–Мунтов закон оживео је америчке послератне информативне службе и дао им нову сврху. Закон је као циљ ових служби видео „промоцију бољег разумевања Сједињених Држава у другим земљама и повећање међусобног разумевања између народа САД и народа других земаља". Њиме су прецизирани и услови под којима се америчка влада могла укључити у јавну дипломатију. Поред тога, управо у овом закону је први пут употребљен термин „образовна размена" као синоним за „културне односе", чиме је препозната „размена лица". (Public Law 80–402, 62 Stat. 6 (Smith–Mundt Act) (https://www.usagm.gov/who-we-are/oversight/legislation/smith-mundt/) (приступљено 22. јануара 2024).

неко време стављена забрана на напоре Фулбрајтовог одбора за стране стипендије (Board of Foreign Affairs) да уопште улази у преговоре са комунистичким државама.[45]

Без обзира на почетну резервисаност, сукоб са Москвом и године потпуне изолације које су уследиле утицали су на то да је Југославија већ 1950. схватила да је неопходно да упозна Запад и учи од њега.[46] Поред тога, овај специфични положај социјалистичке земље ван сфере утицаја Совјетског Савеза, Југославији је донео епитет „америчког комунистичког савезника"[47], ког је требало, на различите начине, држати у сфери западних утицаја. Тако је тек нешто више од пет година након првог помена сарадње две владе у оквиру Фулбрајтовог програма,[48] споразум о разменама научника, наставника и студената потписан 9. новембра 1964.[49] Тиме је Југославија, како је у говору истакао и присутни сенатор Фулбрајт,[50] постала прва социјалистичка држава са којом је склопљен овај споразум.[51] Интересантно је да Јосип Мочник истиче наводе привременог отправника послова Америчке амбасаде у Београ-

45 Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*, 10; Frank A. Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas: U.S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938–1950*, 147.

46 М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру: Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, 13–14.

47 Цит. према: Tvrtko Jakovina, „Američki komunistički saveznik?", *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 31, 1998, Zagreb, 87; Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 2002), 27.

48 Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (559), 193, Fulbrajtov program 1959–1971 (401), 1959, Saradnja sa Fulbrajt programom.

49 AJ, Komisija za prosvetnu razmenu Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1964–1992 (472), F–1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, November 9, 1964.

50 Сам Фулбрајт истакао је да је желео да буде лично присутан „због уверења да је почетак програма размене студената био прекретница у нашим односима са Југославијом и због наде да ће овај споразум бити праћен образовним разменама по Фулбрајт-Хајсовом закону са другим комунистичким земљама." (Yugoslavia 1964, Report to the Committee on Foreign Relations United States Senate by Senator J. W. Fulbright, July 1965, 16). О посети сенатора Фулбрајта Југославији од 6. до 14. новембра 1964. и њеном значају више код: Милан Н. Стевановић, „Утицај посете сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта Југославији на побољшање односа Београда и Вашингтона у другој половини 1964. године", *Токови историје*, 2/2017, стр. 59–83; Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи: 1961–1971*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 174–177.

51 „Потписан споразум СФРЈ–САД о програму размене у области образовања: Споразум отвара нови пут комуникацијама и доброј вољи између наших земаља", *Борба*, 10. новембар 1964, год. XXIX, бр. 310, 1; О.Б, „Потписан споразум између влада САД и СФРЈ: Програм размене научника, наставника и студената", *Политика*, 10. новембар1964, год. LXI, бр. 18357, 1.

ду Ерика Кочера (Eric Kocher) да „Тито није био нарочито ентузијастичан“ за сам споразум[52], док Валтер Робертс (Walter Roberts), тадашњи саветник за јавне послове у Амбасади САД у Београду инсистира да је „Тито то сматрао за одличну идеју“.[53]

Програм је у првим година био финансиран у потпуности од стране САД, да би од 1970. и Југославија почела да доприноси заједничком буџету. Савезно извршно веће је желело да финансирање постане у потпуности једнако, али до тога никада није дошло, пре свега због инфлације и пада вредности динара, али и чињенице да Југославија није могла да прати америчко повећање буџета, које је расло за у просеку 10–15% годишње.[54] Кандидати су бирани од стране двонационалне комисије са седиштем у Београду, коју је чинило осам чланова (четири грађанина Сједињених Држава и четири грађанина Југославије),[55] а Југославија је тако до краја свог постојања била једина социјалистичка држава са двонационалном комисијом. Како истиче Радина Вучетић, слање југословенских стипендиста у САД поклапало се са интересима обе државе. Наравно, интереси Вашингтона стремили су, у складу са јавном дипломатијом ове земље, ка далекосежним последицама до којих је настојала да дође привлачењем што већег броја младих људи који су током свог боравка упознавали „амерички начин живота“, док се у Југославији осећала стална потреба за конкретним знањима.[56]

О величини споразума сведочи ипак то што је током читавог периода Хладног рата био убедљиво највећи у односу на све остале земље Источе Европе, те је у периоду од успостављања споразума па до 1991. године Југославији додељено 1768 стипендија, док је следећа земља са највећим бројем био Совјетски Савез са 1445, па Пољска са 884, Румунија са 540, Мађарска са 303, Чехословачка са 240 и Бугар-

52 Цит. према: Josip Močnik, *United States–Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito's Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*. (Doctoral dissertation, Bowling Green State University, 2008), 90–91. (https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=bgsu1206322169&disposition=inline) (приступљено 22. јануара 2024).

53 Walter Roberts: The Fulbright Program in Yugoslavia –– „Tito Thought It Was An Excellent Idea“, February 17, 2015. (https://globalpublicks.blogspot.com/2015/02/walter-roberts-fulbright-program-in.html) (приступљено 22. јануара 2024)

54 AJ-472–F–17, Nacrt predloga Komisije za razmenu u oblasti prosvete između SFRJ i SAD za programsku 1987. godinu (školsku 1987/88), Beograd, 28. новембар 1985, 3.

55 AJ-472–F–1, Agreement Between the United States of America and Yugoslavia, Belgrade, November 9, 1964, Article 2, 2.

56 Р. Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века“, *Токови историје*, 2/2019, 137.

ска са 188.[57] [58] Како истиче амерички историчар Џон Лемпи (John R. Lempe) програм са Југославијом с временом је постао други највећи у Европи, одмах иза оног са СР Немачком,[59] односно трећи у свету, иза Индије и СР Немачке.[60]

Ипак, када говоримо о „успешности" ових стипендија, морамо у обзир узети неколико услова који морају бити испуњени да би се образовна размена могла сматрати успелом. Тако се суштина размене и обим друштвених интеракција морају дешавати у иностранству, мора постојати или се развијати осећај заједништва између стипендиста и њихових домаћина, а након што се врате у своју земљу учесници размена морају доспети на значајне и утицајне политичке, научне или културне позиције.[61] Сем тога, стипендиста који се у своју земљу

57 AJ-472–F–18, The Fulbright Program 1991, J. William Fulbright Foreign Scholarship Board, Twenty-Eighth Annual Report, 25.

58 Одређивање тачног броја додељених стипендија један је од највећих проблема са којима се сусреће истраживач који се упушта у истраживање Фулбрајтовог програма у Југославији. Наиме, на различитим местима могу се наћи различите бројке. Нпр. Радина Вучетић наводи бројку од 2755 стипендија (Р. Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији 60-их и 70-их година XX века", 152), Твртко Јаковина истиче број од 2522 стипендиста (од чега је 1.557 југословенских и 965 америчких) (Tvrtko Jakovina, „Fulbright među Hrvatima: 60 godina suradnje", *Jutarnji list*, 20.05.2023, 26), кратки увод у публикацију која је штампана поводом 25 година Фулбрајтовог програма наводи бројку од 2600 стипендиста у оба правца (AJ–472–F–132, Prvih 25 godina: četvrt veka Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji, Beograd: Komisija za prosvetnu vezu između Jugoslavije i SAD, 30. septembar 1990), док се број досијеа у Архиву Југославије заустављa на бројци од 1348 (920 стипендиста са пуним стипендијама и 428 са путним стипендијама), уз напомену да недостају поједини досијеи, те да су сви досијеи (99 оних са пуним и 121 са путним) за школске 1965/66, 1966/67, 1967/68, 1968/69. и 1969/70. страдали у пожару, док су неки стипендисти више пута били добитници стипендије (AJ–472–F–61–F–122). Само један од примера овог одступања је и историчар коме је посвећен овај зборник, Андреј Митровић, који је као Фулбрајтовац школске 1983/84. боравио на Универзитету Висконсина у Медисону (*Fulbright Almanac 1964–2014: Celebrating 50th Anniversary of Fulbright Program*, Belgrade: Fulbright Alumni Association of Serbia, 2014, 28, 100; Council for International Exchange of Scholars, *Visiting Fulbright Scholars and Occasionals Lecturers*, Volume II, 1983–1984. Directory, 32, 38, 42. (https://libraries.uark.edu/specialcollections/fulbrightdirectories/MC703_CIES_Box91_1983–84_Volume_2.pdf) (посећено 27. јануара 2024)) а о чијем боравку у САД нема у званичној бази података Фулбрајтовог програма: Fulbright Scholar Directory (https://fulbrightscholars.org/fulbright-scholar-directory) (приступљено 27. јануара 2024).

59 Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*, (Beograd: Dan Graf, 2004), 260.

60 AJ–472–F–132, Prvih 25 godina: četvrt veka Fulbrajtovog programa u Jugoslaviji, Beograd: Komisija za prosvetnu vezu između Jugoslavije i SAD, 30. septembar 1990; В.С, „У част Фулбрајтовог програма", *Политика*, 30. септембар 1990, 19.

61 C. Atkinson, "Does Soft Power Matter? A Comparative Analysis of Student Exchange Programs 1980–2006", *Foreign Policy Analysis*, Vol. 6, No. 1, (January 2010), 2, 5.

врати исувише „промењен“ (у овом случају американизован) имаће мање могућности да оствари шири друштвени утицај, без обзира на то какав је његов статус у друштву.[62] Симптоматично је, дакле, да су омаловажавање сопствене или превелика одбрана културе домаћина још од педесетих година уочени као знак неуспеха образовне размене, јер су сматрани за индикаторе асимилације или поистовећивања стипендисте са државом у којој је боравио.

Студенти који су из Југославије одлазили на школовање у иностранству и сами су били сведоци овога. Бека Вучо, која је на Калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу провела три године, 1979–1981, истакла је да јој је „америчка култура буквално улазила под кожу, на сваком кораку“,[63] док је Хамдија Демировић, који је на Универзитету Клермонт у Калифорнији боравио школске 1981/1982, истакао да се нада да је успео да објасни барем стотини Американаца да „Југославија није иза Гвоздене завесе“.[64] Да ово није јединствено искуство, сведочи низ писама и извештаја стипендиста који говоре о томе да им је боравак у САД изменио „помало субјективну слику о Америци“[65] и помогао да „повећају разумевање о САД“[66], али било је и оних којима је разумевање „америчког начина живота“ ометало то што су „својевољно остајали балкански сељаци“,[67] али и оних који су били „помало разочарани“ и који су „очекивали више од САД“.[68] Овај сегмент био је интересантан и новинарки *Илустроване политике*, која је интервјуишући групу америчких студената која је боравила у Славонском Броду била помало изненађена чињеницом да су Југославију замишљали онако како су је видели на филму Александра Петровића *Скупљачи перја*.[69]

Ипак, када говоримо о разменама, потребно је осврнути се и на разлоге појединаца да се школују у иностранству, те на мотиве који стоје иза оних држава које троше позамашне суме новца како би стипендирали грађане других земаља. Како истичу француски историча-

62 N. Snow, “International Exchanges and the U.S. Image”, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, (2008), 205.

63 „Sa Balkana do Amerike, i nazad, mnogo puta“, intervju Milene Dragičević Šešić sa Bekom Vučo, Beograd, 2020, 2. (https://www.upsdownshighslows.com/h-content/uploads/2020/12/Beka-Vuco-intervju-sa-Milenom-final.pdf) (приступљено 22. јануара 2024).

64 AJ–472–F–68, Dosije Demirović Hamdije, Final Report, 8. jun 1982.

65 AJ–472–F–68, Dosije Drndić Daše, Pismo Anti Rukavini, Carbondale, 30. septembar 1970.

66 AJ–472–F–98, Dosije Selaković Rade, Final Report, 4. jun1986.

67 AJ–472–F–84, Dosije Mandić Miroslava, Final Report, 17. decembar 1982.

68 AJ–472–F–103, Dosije Vitmar Matjaža, Final Report, 15. april 1989.

69 Ана Калабић, „Мој гост Американац“, *Илустрована политика*, 30. новембар 1971, бр. 682, 20–21.

ри Шобе (François Chaubet) и Мартен (Laurent Martin), разлози једне државе да становницима друге плате школовање могу се поделити у три категорије: финансијске, политичко-културне и политичко-научне.[70] Управо ови последњи карактеристични су за Сједињене Државе у периоду након Другог светског рата.

Истовремено, када су у питању елементи које појединци разматрају приликом одабира земље и универзитета, истичу се мотив корисности и мотив културне природе (престижа). Тако се мотив корисности у ствари налази у сржи настојања стипендисте да стекне што боље образовање. Самим тим, при избору земље у коју ће отићи на даље студије, он ће у обзир узети различите критеријуме: опремљеност универзитета библиотекама и лабораторијама, начин на који се одвија настава и комуницира са наставничким особљем, научна достигнућа институција или појединаца који су их похађали. Мотив културне природе најчешће се везује за жељу појединаца да бораве и уче у одређеној држави или граду (нпр. Паризу) због престижа који то место носи са собом.[71] Када говоримо о југословенским студентима, готово искључиво се ради о мотиву корисности. Тако се као један од главних *криваца* за одлазак на студије у САД могу сматрати „лоши услови за рад" у Југославији, проузроковани хроничним недостатком новца,[72] док је непостојање жељених програма студија у земљи и чињеница да су одређене студије биле најразвијеније у САД такође биле међу разлозима кандидата да се определе за студије у иностранству.[73] Ипак, тек будућа истраживања даће коначне одговоре на питања у вези са мотивацијом не само стипендиста него и институција које су их слале, односно примале.

Закључак?

Сумирајући донекле све у раду отворене теме, битно је истаћи да када говоримо о самој успешности Фулбрајтовог програма у Југославији морамо имати на уму чињеницу да стипендисти нису били само студенти већ и универзитетски професори, уметници, инжењери, лекари, људи који су већ имали каријере иза себе и који нису били у

70 Fransoa Šobe, Loren Marten, *Međunarodni kulturni odnosi: istorija i kontekst*, (Beograd: Clio, 2014), 65–67.

71 Исто, 67–68.

72 М.Д, „Ја бих да стварам нашу науку", *Илустрована политика*, 12. април 1988, 7.

73 AJ–472–F–90, Dosije Petrić Vladimira, Dekan Akademije za pozorište, film, radio i televiziju Radoš Novaković Jugoslovensko-američkoj komisiji za Fulbrajtov program, Beograd, 15.04.1971.; AJ–472–F–103, Dosije Vesković Miroslava, Curriculum Vitae, 17. април 1980.

својим двадесетим годинама. Самим тим, размотривши друштвену и идеолошку позадину југословенског случаја након 1945, а посебно након 1948. године, постаје јасно да би се тешко о југословенским Фулбрајтовцима могло говорити само као о припадницима елите или само као о интелигенцији или само о интелектуалцима.

За прецизније одређење готово да се намеће потреба да се стипендисти посматрају и појединачно, а не само у оквиру једне шире скупине којој су, као алумни Фулбрајтове стипендије, припадали. Наиме, када се говори о стипендистима који су били студенти, вероватно је најприкладније користити термин „интелигенција", или, још прецизније, „интелигенција у настајању". Када су пак у питању стипендисти који су већ завршили високе студије, то јест који су већ ступили у радни однос, настаје проблем. Вероватно би прва помисао била да их све означимо као интелектуалце, али уколико узмемо у обзир најважније обележје овог термина – друштвену и политичку ангажованост, увидећемо да се такво одређење ипак не односи на многе од њих. Ово је најчешће случај са онима из света природних наука, те се термин „интелектуалац" претежно, мада не и по правилу, приписује интелигенцији из света хуманистичких наука.[74]

Узевши све наведено у обзир, јавља се низ питања на која историчар мора дати одговор и која мора стално имати на уму када говори о резултатима и успешности програма стипендирања. Само нека од њих су: Које су све групе (полне, социјалне, образовне) људи биле корисници Фулбрајтове стипендије? Из којих институција и којих република су одлазили? Које су функције обављали током боравка на размени, а које у годинама након повратка из САД? Да ли је и на који начин боравак на студијама у иностранству утицао на њихов даљи рад? Тек онда када пронађемо одговор на ова *основна* питања можемо се упустити у истраживање трансфера знања и утицаја (и позитивних и негативних) које је једина државна стипендија Сједињених Држава могла имати на једно социјалистичко друштво, какво је било југословенско.

Референце

Arhiv Jugoslavije. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom. Fond 559.

Arhiv Jugoslavije. Komisija za prosvetnu razmenu Jugoslavije i Sjedinjenih Država 1964–1992. Fond 472.

Council for International Exchange of Scholars, *Visiting Fulbright Scholars and Occasionals Lecturers*, Volume II, 1983–1984 Directory. (https://

74 D. Dragosavac, *Klase i inteligencija, slobode i kritika*, 5.

libraries.uark.edu/specialcollections/fulbrightdirectories/MC703_CIES_Box91_1983–84_Volume_2.pdf) (приступљено 27. јануара 2024)

Fulbright Almanac 1964–2014: Celebrating 50th Anniversary of Fulbright Program, Belgrade: Fulbright Alumni Association of Serbia, 2014.

Fulbright Scholar Directory (https://fulbrightscholars.org/fulbright-scholar-directory) (приступљено 27. јануара 2024)

Public Law 80–402, 62 Stat. 6 (Smith–Mundt Act) (https://www.usagm.gov/who-we-are/oversight/legislation/smith-mundt/) (приступљено 22. јануара 2023)

Yugoslavia 1964, Report to the Committee on Foreign Relations United States Senate by Senator J. W. Fulbright, July 1965.

Борба

Илустрована политика

Jutarnji list

Политика

„Sa Balkana do Amerike, i nazad, mnogo puta", intervju Milene Dragičević Šešić sa Bekom Vučo, Beograd, 2020. (https://www.upsdownshighslows.com/h-content/uploads/2020/12/Beka-Vuco-intervju-sa-Milenom-final.pdf) (приступљено 22. јануара 2024)

Walter Roberts: The Fulbright Program in Yugoslavia – "Tito Thought It Was An Excellent Idea", February 17, 2015. (https://globalpublicks.blogspot.com/2015/02/walter-roberts-fulbright-program-in.html) (приступљено 22. јануара 2024)

Arndt, Richard T. *The First Resort of Kings: American Cultural Diplomacy in the Twentieth Century*, Washington: Potomac Books, 2005.

Atkinson, Carol. "Does Soft Power Matter? A Comparative Analysis of Student Exchange Programs 1980–2006", *Foreign Policy Analysis*, Vol. 6, No. 1, (January 2010), 1–22.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961–1971*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012. (ćirilica)

Бонџић, Драгомир. *Мисао без пасоша: међународна сарадња Београдског универзитета 1945– 1960*, Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Botomor, Tomas. *Elite i društvo*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008.

Cull, Nicholas J. *Public Diplomacy: Lessons From the Past*, Los Angeles: Figueroa Press, 2009.

Dragosavac, Dušan. *Klase i inteligencija, slobode i kritika*, Zagreb: Kulturni radnik, 1981.

Eko, Umberto. *Kako se piše diplomski rad*, Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2000.

Fattor, Eric M. *American Empire and the Arsenal of Entertainment: Soft Power and Cultural Weaponization,* New York: Palgrave Macmillan, 2014.

Fukuyama, Francis. „The End of History?", *The National Interest*, No. 16 (Summer 1989), 3–18.

Fukuyama, Francis. *The End of History and The Last Man*, New York: Free Press, 1992.

Higley, John and Pakulski, Jan. "Elite Theory versus Marxism: The Twentieth Century's Verdict", *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, Vol. 37, No. 1 (139), *Elite Foundations of Social Theory and Politics* (2012), 320–332.

Hixon, Walter L. *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*, New York: St. Martin's Griffin, 1998.

Jakovina, Tvrtko. „Američki komunistički saveznik?", *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 31, 1998, Zagreb, 81–108.

Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.

Колаковић, Александра. „Појам „интелектуалац": од Драјфусове афере до проблема дефинисања", (Културни центар Новог Сада, 06.09.2020) https://www.kcns.org.rs/agora/pojam-intelektualac-od-drajfusove-afere-do-problema-definisanja/ (приступљено 22. фебруара 2024)

Körösényi, András. "Political Elites and Democracy", in: *The Palgrave Handbook of Political Elites*, Heinrich Best, John Higley (eds.), London: Palgrave Macmillan, 2018, 41–52.

Lempi, Džon R. *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*, Beograd: Dan Graf, 2004.

Lane, David. "Identity Formation and Political Elites in the Post-Socialist States", *Europe-Asia Studies*, August 2011, Vol. 63, No. 6, *Elites and Identities in Post-Soviet Space*, 925–934.

Malia, Martin. "What Is the Intelligentsia?", *Daedalus*, Vol. 89, No. 3, *The Russian Intelligentsia* (Summer, 1960), 441–458.

Mitrović, Andrej. „Predgovor: Fric Fišer ili nemačko suočavanje sa istorijom" u: Fric Fišer, *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Beograd: Nolit, 1985, 9–53.

Močnik, Josip. *United States–Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito's Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*. (Doctoral dissertation, Bowling Green State University, 2008). (https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/ws/send_file/send?accession=bgsu1206322169&disposition=inline) (pristupljeno 22. januara 2024)

Ninkovich, Frank A. *The Diplomacy of Ideas: U.S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938–1950*, Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1981.

Nye, Josepf S. Jr. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: Public Affairs, 2004.

Nye, Joseph S. Jr. "The Future of Soft Power in US Foreign Policy", in: *Soft Power and US Foreign Policy: Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*, Inderjeet Parmar, Michael Cox (eds.), Abingdon–New York: Routledge, 2010, 4–11.

Nye, Joseph S. Jr. *The Future of Power*, New York: Public Affairs, 2011.

Nye, Josepf S. Jr. *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, Oxford–New York: Oxford University Press, 2002.

Ohnesorge, Hendrik W. *Soft Power: The Forces of Attraction in International Relations*, Cham: Springer, 2020.

Pakulski, Jan. "The Development of Elite Theory", in: *The Palgrave Handbook of Political Elites*, Heinrich Best, John Higley (eds.), London: Palgrave Macmillan, 2018, 9–16.

Перишић, Мирослав. *Од Сталина ка Сартру: Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд: Институт за новију историју, 2008.

Pudar Draško, Gazela. *O četu govorimo kada govorimo o intelektualcu: ideje i iluzije*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.

Рогач Мијатовић, Љиљана. *Културна дипломатија и идентитет Србије*, Београд: Факултет драмских уметности–Институт за позориште, филм, радио и телевизију–Клио, 2014.

Scott-Smith, Giles. "Exchange Programs and Public Diplomacy", in: *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Nancy Snow and Phillip M. Taylor (eds.), New York–London: Routledge, 2009, 50–56.

Snow, Nancy. "International Exchanges and the U.S. Image", in*: The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, (2008), 198–222.

Стевановић, Милан Н. „Утицај посете сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта Југославији на побољшање односа Београда и Вашингтона у другој половини 1964. године", *Токови историје*, 2/2017, 59–83.

Su, Change. "Soft Power", in: *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Andrew F. Cooper, Jorge Heine, and Ramesh Thakur (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2013, 544–558.

Šobe, Fransoa i Marten, Loren. *Međunarodni kulturni odnosi: istorija i kontekst*, Beograd: Clio, 2014.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд: Службени гласник–Историјски институт, 2003.

Vučetić, Radina, *Amerikanizacija u jugoslovenskoj popularnoj kulturi '60-ih*, (doktorska disertacija), Beograd, 2011.

Вучетић, Радина. „Америчке стипендије у Југославији 60-их и 70-их година XX века", *Токови историје*, 2/2019, 135–165.

Sanja Lukić, MA, Junior Assistant Researcher
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

CONTEMPLATING THE YUGOSLAV ELITE AND INTELLECTUAL LANDSCAPE: THE FULBRIGHT SCHOLARSHIP CASE STUDY

In the context of exchange diplomacy, the success of a scholarship is primarily determined by the achievements of its recipients in their home countries, rather than the university curriculum or the political motives behind it. Therefore, a historian must meticulously select scholars, considering their position within their occupational environment and the broader society. However, the return of exchange students with a more positive view of the host country intersects with the challenge of scholars appearing too „changed" upon returning home, potentially limiting their social impact. Consequently, categorizing Yugoslav Fulbright scholars solely as members of the elite, intelligentsia, or intellectuals oversimplifies their multifaceted roles. This research emphasizes the difficulty of distinguishing individuals and underscores the importance of drawing both nuanced deductive and inductive conclusions regarding scholarship recipients.

Keywords: Exchange Diplomacy, Fulbright Scholarship, elites, intellectuals, intelligentsia, Cold War, Yugoslavia

МА Никола Миликић, кустос–историчар
Историјски музеј Србије
milikic.nikola@yahoo.com

СТОЧНА РЕПА И ЕРЗАЦ-КАФА – УТИЦАЈ ИСХРАНЕ НА СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА У НЕМАЧКОЈ (1941–1945)

Апстракт: У чланку се кроз аспект исхране приказује свакодневни живот југословенских војника у заробљеничким логорима Трећег рајха (1941–1945). Исхрана је неизоставни део човекове свакодневице, а у посебним животним условима као што је заробљеништво она поприма одлике специфичног феномена који се рефлектује и на друге чиниоце логорске свакодневице. Храна је била тема разговора, дневничких записа, песама, слика и позоришних представа; била је повод за свађе и сукобе, али и за примере емпатије и солидарности.

Кључне речи: свакодневица, ратни заробљеници, Трећи рајх, дневници, исхрана, глад, пакети

Када је професор др Андреј Митровић 1985. године основао Катедру за општу савремену историју при Филозофском факултету у Београду, друштвена историја коначно је добила своју сигурну луку у домаћем академском животу. Његова жеља била је да младим историчарима презентује теме из сродних хуманистичких наука и дисциплина, попут економије, психологије или уметности, које би они сагледавали кроз призму историјских контекста и тако стварали нова поља за даља истраживања. Једну од тема представља феноменологија свакодневног живота, поље човекове стварности у коме се преплићу методологије истраживања свих друштвених наука.

Шта све чини свакодневицу? Оно шта радимо сваког дана, како то примећује Џо Моран, британски историчар, говори о нама самима много више него што мислимо – „Најмањи детаљи обичног живота могу да нам испричају читаве приче о далеко већим националним и глобалним променама. Ситнице, које обично не узимамо у обзир, могу бити трагови много важнијих, скривених промена у друштву.“[1] Уобичајене рутине, лични ритуали, па чак и неуобичајени догађаји, сви они чине нашу свакодневицу, док наизглед небитни подаци могу открити нашу професију, положај у друштву, животне навике и сл. Самим тим, свакодневни живот, као својеврсни калеидоскоп поменутих рутина, догађаја, ритуала, људи и места, представља поље на коме се друштвене науке укрштају и сарађују. Примера ради, социологе ће највише занимати истраживање уобичајених, *невидљивих* рутина наше свакодневице, а психологе ће интересовати њен *несвесни део*, кроз који ће даље истраживати обрасце човековог понашања и личних ритуала који га дефинишу.

С друге стране, за историчаре је истраживање свакодневног живота посебно важно због аспекта историјског контекста у коме се он одвија. У историографији све је више тема које се баве свакодневицом различитих друштвених група (племства, радничке класе, жена) у одређеним епохама (у антици, средњем веку, модерном добу) или на одређеној територији (Европи, Балкану, Београду). Велики историјски ломови, попут Другог светског рата, поред политичке и ратне тачке гледишта, све чешће се сагледавају и кроз призму друштвене историје. Тема овог чланка јесу југословенски ратни заробљеници и њихов свакодневни живот у заробљеничким логорима Трећег рајха током Другог светског рата, сагледан кроз аспект исхране, као најутицајнијег чиниоца свакодневице.

„За вас је рат завршен“

Немачко освајање у првим годинама рата покорило је велики део Европе. Земље које су пружиле отпор Хитлеровом Трећем рајху бивале су поражене једна за другом, а њихове војске, највећим делом, завршавале су у немачком заробљеништву. Новонастала ситуација са милионима разоружаних војника приморала је Немачку да формира посебан систем заробљеничких логора: за војнике (нем. *Stammlager* или *Stalag*), за официре (нем. *Offizierlager* или *Oflag*), за авијатичаре (*Stalag Luft*), радне логоре (нем. *Arbeitskommandos*) и др. Њихов уку-

1 Joe Moran, *Queuing for Beginners, The Story of Daily Life from Breakfast to Bedtime,* (London: Profile Books, 2008), 15.

пан број никада није прецизно утврђен, али се зна за више стотина логора у којима су током краћег или дужег периода боравили ратни заробљеници.[2] Примера ради, према подацима Владе Краљевине Југославије у емиграцији из августа 1943. године, југословенски ратни заробљеници били су смештени у 63 заробљеничка логора на територији Трећег рајха.[3]

Положај ратних заробљеника био је прописан одредбама Женевске конвенције из 1929. године, којима су се земље потписнице обавезале да ће се према ратним заробљеницима опходити на хуман начин. Према члану §11, „О храни и одевању ратних заробљеника", Женевска конвенција прописивала је да ратни заробљеници морају добити исти смештај, храну и одећу као и резервне трупе земље у чијем се заробљеништву налазе.[4] Пример Другог светског рата показаће да су се теорија и пракса Женевске конвенције и те како разликовале, те да су земље потписнице доста произвољно тумачиле одредбе Конвенције, углавном према својим тренутним интересима. Када је реч о Трећем рајху, нацистичка идеологија, заснована на расизму, играла је велику улогу у опхођењу према заробљеницима различитих националности. Док су британски и, касније, амерички заробљеници имали нешто бољи третман, припадници словенских народа били су у неповољнијем положају.[5] То показује и пример совјетских војника у немачком заробљеништву, на које Трећи рајх није желео да примени одредбе Женевске конвенције. Изгладњивање, тежак физички рад и ускраћивање адекватних услова живота довели су до смрти више милиона људи.[6] Од преко 5 милиона совјетских заробљеника, скоро 3 и по милиона није дочекало крај рата.[7]

Напад нацистичке Немачке на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године донео је брз слом југословенској војсци. Свега две недеље касније, око 350.000 југословенских војника и официра[8] је

2 Списак познатих немачких логора за ратне заробљенике, Pegasus Archive: https://www.pegasusarchive.org/pow/frames.htm (приступљено 28. јануара 2024)

3 Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије 103, фасцикла 40, јединица 831. Списак логора у Немачкој, август 1943.

4 „Конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 27. јула 1929. године", Одељак II – О логорима ратних заробљеника, члан 10 и члан 11, у: *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, ур. Божидар В. Лазић, (Београд: СУРВЗЈ-УРВЗКОВ, 1998), 15.

5 S. P. MacKenzie, "The Treatment of Prisoners of War in World War II", *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 3, The University of Chicago Press (1994), 504.

6 J. F. Vance (ed.), *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, (NY: Grey House Publishing, 2000), 460.

7 S. P. MacKenzie, "The Treatment of Prisoners of War in World War II", 510.

8 Милан Ристовић, „Документи о југословенским ратним заробљеницима у Немачкој у Другом светском рату", *Војно-историјски гласник*, 1–2, Г.43 (1993), 298.

стекло статус ратних заробљеника и било је упућено у разгранату мрежу заробљеничких логора широм Трећег рајха и Италије. Међутим, њихов тачан број никада није коначно утврђен. На то је утицало више фактора – бројеви су варирали услед отпуштања заробљеника из логора или доласка нових, а поред тога била су честа и сељења из једног логора у други логор, као и одвођење војника на рад, што је отежавало вођење статистике. Већ током лета 1941. године пуштен је кућама велики број заробљеника који су се декларисали као Хрвати, Мађари, Бугари, Немци или као припадници других националних мањина чије су земље постале немачки савезници.[9] Такође, у наредним годинама из логора су пуштани поједини стари и болесни заробљеници, али и појединци који су пристали да уђу у службу колаборационистичке владе Милана Недића.[10] Преостали југословенски ратни заробљеници били су махом српске националности, уз одређен број Словенаца, Јевреја и припадника других националности који су „остали верни заклетви“[11]. Њихов број у логорима Трећег рајха који се најчешће наводи у литератури износи око 200 хиљада.[12]

Југословенске ратне заробљенике, као и војнике других нација, по доласку у логор дочекала је фраза да је „за њих рат завршен“[13]. Међутим, иако изопштени из ратних дешавања, великих битака, победа и пораза, показаће се да им је време и те како било испуњено догађајима, осећањима, рутинама и личним ритуалима, који су били условљени специфичностима заробљеничког живота. Примера ради, један просечан дан би почињао са буђењем и извођењем „на апел“ (пребројавање). Уследили би доручак, рад или слободно време (у зависности да ли је заробљеник био редов или официр), ручак и слободно време. Дан се завршавао апелом, вечером и одласком на спавање. Овакву свакодневицу делиле су хиљаде југословенских ратних

Документа Југословенског Црвеног крста, са седиштем у Лондону, наводе број од око 350.000 југословенских ратних заробљеника. АЈ, 103–40–226, Комунике бр. 122 делегата за Црвени крст Ивана Суботића, 16. фебруар 1942.

9 Антун Милетић, *Српски ђенерали у жицама 1941–1945*. (Београд: Албатрос Плус, 2009), 42

10 Маријана Мраовић, „Наши ратни заробљеници у Немачкој никада не заборављају своју драгу Србију: Колаборационистичка штампа о животу српских ратних заробљеника у Немачкој“, *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941–1944.* (прир.) Александар Стојановић, (Београд: Филип Вишњић, 2015), 371–377.

11 Ристовић, „Документи о југословенским ратним заробљеницима у Немачкој у Другом светском рату“, 297.

12 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.* Knjiga 2 (Beograd, 1982), 472.

13 Љубомир Радовановић, *Кроз тмине логорске*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1961), 83.

заробљеника, а колико је умела да буде монотона, показују и стихови популарне шаљиве песме *У логору*: „Од апела до апела / у жицама ништа ново (...)“[14]. Један бивши заробљеник је у својим мемоарима монотону свакодневицу описао на следећи начин: „Једноличност је једна од тешких страна живота у логору. Она умртвљује дух, као што нерад атрофира мишиће. Осећате да живот не одмиче, као поток који се зауставио у бари.“[15]

Оно што је, у извесној мери, уносило разлику у свакодневни заробљенички живот били су лични ритуали, афинитети и осећања које је носио сваки појединац. За официре је слободно време била прилика да слушају предавања која су се организовала по баракама, или да се посвете спорту, сликању, писању дневника и писама или учењу страног језика. Војници редови били су слати на физички рад у фабрике, руднике и фарме, па им се свакодневица утолико разликовала од официра који су остајали у логорима. Политичке расправе, које су прерастале у праве поделе и сукобе, такође су биле саставни део логорске свакодневице. Не треба заборавити ни психолошки утицај целокупне ситуације на појединца. Заробљеник је током четири године заточеништва проживљавао тренутке туге, самоће, носталгије, депресије, беса, али и тренутке среће – све то условљено тренутним условима живота, здравственим стањем, добрим или лошим вестима које су до њега стизале.

О томе како су протицали дани најбоље показују дневници ратних заробљеника. Њих су најчешће водили официри, као најобразованији део југословенске војске. Војници, углавном младићи из руралних делова, били су махом неписмени, што показује и статистика да је у Србији неписменост током тридесетих година XX века била заступљена код близу 50% становништва.[16] Према извештајима *Асоцијације младих хришћана* (енгл. YMCA – Young Men's Christian Association), чији су представници посећивали заробљеничке логоре, у *Stalag II-B* у близини града Хамерштајна, између 70 и 80 процената српских војника било је неписмено.[17] С друге стране, међу резервним официрима у заробљеништву било је и високообразованих људи, попут универзитетских професора, академских сликара, правника, економиста, инжењера, филолога и културних радника. Као представници својеврсне интелектуалне елите у заробљеништву,

14 *Дела Станислава Винавера. Европска ноћ*, прир. Гојко Тешић, Књига 10 (Београд: Службени гласник, 2015), 365.

15 Радовановић, *Кроз тмине логорске*, 92.

16 Мари Жанин-Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941,* (Београд: Clio, 2004), 282.

17 Ристовић, „Документи о југословенским ратним заробљеницима у Немачкој у Другом светском рату“, 301.

они су организовали предавања из својих стручних области, која су с временом постала саставни део свакодневице у логору. Због тога ће њихови дневници бити од велике важности за истраживање слојевитости логорског живота.

Сточна репа и ерзац-кафа

Када је реч о исхрани, она је у дневницима заробљеника константно присутна, нарочито у периодима када хране није било довољно. Чак и када су описи других дешавања били ретки или само штуро поменути, у дневнике би се бележило шта се доручковало или ручало, да ли је стигао пакет са храном и шта је садржао. Дневна исхрана ратних заробљеника била је подељена најчешће у три оброка. Доручак и вечеру су углавном чинили „ерзац-кафа“ или „ерзац-чај“ (нем. ersatz – замена), односно њихови сурогати – кафа од жира и чај од цикорије или мешавине разних трава.[18] За доручак би се још добијало и мало парче маргарина и кашика мармеладе, вештачки мед (нем. kunsthonig) или парче посног сира.[19]

Хлеб тежине један килограм делило је пет до седам југословенских ратних заробљеника, при чему је дневно следовање хлеба углавном дељено за доручак или у периоду између доручка и ручка. У ретким приликама, попут празника или током периода побољшане исхране, хлеб се делио на четири особе. Током прве године заробљеништва, ратни заробљеник је просечно добијао следовање хлеба у тежини око 300 грама.[20]

За ручак је најчешће служена чорба од куване сточне репе. У дневницима се помињу и кувани слатки купус, кисели купус, кромпир, грашак, пасуљ или друге махунарке. Месо је такође служено, али доста ретко и у малим количинама. У дневницима се помињу комади куваног свињског и коњског меса, који би се у казанима с чорбом „проналазили у траговима“[21]. Од рибе је служен бакалар, који поједини заробљеници нису волели да једу, ненавикнути на његов специфичан мирис.[22] Међутим, сточна репа и чорба од јечма нај-

18 Светозар Мусулин, „Штрајк глађу гладних“, *Заробљени а непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941–1945,* ур. Драгољуб Катић, Зоран Секулић, (Београд: Младост, 1990), 77.

19 Rodoljub Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, (Beograd: Narodna knjiga, 1981), 65.

20 „Дневно следовање хране“, група докумената Карла Орехека, Историјски музеј Србије, Збирка архивске грађе, инв. бр. 703/3997.

21 Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, 66.

22 Светозар Милошевић, *Дневници из заробљеништва,* Књ. 1 (Београд: Службени гласник, 2011), 99.

чешће се помињу у записима заробљеника. У песми *Видео сам краву*, коју је новембра 1942. године написао Светозар Мусулин, на шаљив начин се критикује константна исхрана сточном репом, због које је заробљеник, како се наводи, почео да загледа краву, па је себи поставио питање „да ли је постао бик или во?“[23].

Према немачким документима, следовања су изгледала нешто разноврснije, али је грамажа и даље била мала за нормалну исхрану. Примера ради, следовање за једну особу је у логору *Oflag XIII-B* у Нирнбергу на дан 26. маја 1941. садржало: кафу – 5 грама; шећер – 15 г; мармеладу – 20 г; грашак – 75 г; маст – 15 г; кромпир – 550 г; со – 10 г; чорбу од парадајза – 70 г и хлеб – 300 г.[24] Дан раније, 25. маја, уместо грашка и чорбе од парадајза, дељено је месо (100 г) и цвекла (250 г).[25]

Треба узети у обзир да се расподела хране у пракси доста разликовала од оне „на папиру“. Храна је кувана у централним кухињама, док је у појединим логорима постојала и блоковска кухиња. Важно је нагласити да су храну спремали сами заробљеници, који би се добровољно јављали за рад у кухињи. Најчешће, готово јело би се од кухиње транспортовало у казанима до самих барака, а затим би се пресипало у мање казане и распоређивало по собама.[26] Било је примера да се храна у појединим логорима делила у посебним баракама које су служиле као менза.

Подела хране представљала је засебан проблем, јер је у ситуацији изгладнелости често долазило до сукоба. Радомир Анђелић, ратни заробљеник, у свом дневнику на дан 11. јула 1941. године бележи да је дошло до „(...) препирке између Жегарца и Максимовића због тога што му Максимовић није сипао густиш већ чорбу.“[27] Оптужбе да се неправедно делила храна, закидање на количини, сипање „чорбе уместо густиша“ или мањег парчета меса – биле су посебно честе у гладним периодима. Због тога су заробљеници били принуђени да сами пронађу што „поштенији“ начин расподеле хране.

---

23 Светозар Мусулин, „Видео сам краву“, *Заробљени а непокорени*, 57.

24 „Дневно следовање хране“, ИМС АГ 703/3997. Треба нагласити да је наведена количина намирница представљена у грамажи која је издата ратном заробљенику, док се на истом списку наводи и укупна килажа намирница коју је кухиња бр. 21 поменутог логора добила за потребе 853 ратна заробљеника: кафа – 4,265 кг, шећер – 12,795 г, мармелада – 17,060 кг, грашак 63,975 кг, маст – 12,795 кг; кромпир – 469,150 кг; со – 8,530 кг; парадајз чорба – 59,740 кг и хлеб – 170 и 3/5.

25 ИМС АГ 703/3397.

26 Петар Анагности, *Колдиц-Либек 1941–1943. Успомене из казнених међународних официрских заробљеничких логора,* (Београд: Запис, 1983), 44.

27 *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, прир. Предраг Анђелић, (Београд: Развојно-истраживачки центар графичког инжењерства ТМФ, 2021), 19.

Посебно је била заступљена деоба хране која се популарно називала „Коме ово?“. Како се храна углавном делила на порције по собама, свака соба је одређивала „дежурног“ у дељењу хране. Међутим, као додатни вид „поштеног дељења“, дежурни би се након сипања порција окретао ка зиду, а други заробљеници би, без његовог гледања, постављали питања „Коме ова порција? Коме она порција?“ док би дежурни изговарао имена присутних, не знајући коме шта следује.[28]

Расподела хлеба такође је била повод свакодневних свађа и сукоба. Због тога су заробљеници проналазили решења у прављењу малих теразија или посебних лењира – дрвене даске или картона на којима је урезана размера која би одговарала одређеној грамажи хлеба. Пошто се хлеб углавном делио на пет делова, а по правилу је увек био исте величине/грамаже, подеоци на „лењиру“ би одговарали парчету хлеба које следује заробљенику. Пошто је било немогуће исећи хлеб на апсолутно идентичне комаде, и овде се примењивала пракса поделе по принципу „Коме ово?“[29]

„Каишем се мери домет глади“

На основу описа оброка и количине хране коју су добијали заробљеници, може се закључити да је глад често владала логором. Иако исхрана никада није била на задовољавајућем нивоу, јасно се могу приметити два таласа глади међу југословенским заробљеницима. Први талас трајао је током прве године заточеништва, од доласка у логор током пролећа 1941. године, па све до првих месеци 1942. године. Станислав Винавер, познати српски песник и преводилац, у својим мемоарима о заробљеничким данима изнео је мишљење да је изгладњивање људи спровођено са јасном намером Немаца. Заробљенику би се по доласку у логор ускраћивала храна на неко време, како би ослабио и изгубио снагу за бежање или пружање отпора.[30] То би и психички утицало на појединца, сламајући му вољу и везујући га за главни извор хране – логорску кухињу. Заробљеници су, како наводи Винавер, држани „у полусну, у зимскоме сну каквих опасних гуштера“.[31] О овоме сведоче и амерички ратни заробљеници, који су осетили периоде глади иако су били у бољем положају због континуираног пристизања пакета Америчког црвеног крста – „Једи-

28 Радовановић, *Кроз тмине логорске*, 112.

29 Милошевић, *Дневници из заробљеништва*, Књ. 1, 133.

30 Станислав Винавер, *Године понижења и борбе. Живот у немачким „офлазима“*, (Београд: Просвета, 1945), 22.

31 Исто, 22.

но што може да се каже за њихова [немачка] следовања заробљеницима у *Stalag Luft I* јесте да су била довољна тек да се не умре од глади. Без сумње, глад је била намерно присутна, са циљем покоравања интернираца."[32]

У дневницима и мемоарима чести су записи о глади из периода првог таласа. Светозар Милошевић, заробљеник у логору *Oflag IV-D* у близини немачког града Хојесверда, забележио је на дан 25. августа 1941. године: „Глад до несвестице! Не може се више! Једва одлазим на зборно место. А и оно је далеко, на брду које ми се чини веће од Букуље! Ни овај штап ми не помаже."[33] Још један заробљеник, Петар Анагности, познати послератни архитекта и професор Архитектонског факултета у Београду, присећа се у својим мемоарима да је „на почетку заробљеништва редовно губио око два килограма недељно".[34] Такво стање оцртавало се на телима и лицима људи: „Када чакшире спадају и онда када се каиш затегне до последње изумбане рупе на њему, перорезом или ексером буше се нове. Дужином каиша који опасује – мери се домет глади",[35] забележено је у мемоарима Родољуба Жижића.

Страх од глади и константно размишљање о храни утицало је на психолошко стање људи. Расправе међу њима су биле све чешће, нарочито око већ поменуте расподеле порција, па су понекад прерастале и у озбиљне туче. Радомир Анђелић, ратни заробљеник у *Oflag VI-C*, на дан 31. јула 1941. године забележио је својеврсну критику стања у које су заробљеници запали: „Једеш са казана а свађаш се око јела. Ај, бре, у заробљеничком смо логору. Једемо из заробљеничког казана, а ми се препиремо ко је добио више или мање. Чега бре?! Као да ту има нечег лепог за појести. Само јело за преживљавање."[36]

У дневницима ратних заробљеника највише записа било је посвећено хлебу. Логорски хлеб представљао је мешавину црног пшеничног, ражаног или неког другог брашна, које је често било плесниво, што се одражавало и на сам укус хлеба. Међутим, чак и такав хлеб био је од изузетне важности за гладне заробљенике. Како би заварао глад, сваки заробљеник брзо је проналазио најефикаснији начин његовог конзумирања. Из записа се сазнаје да би неки заробљеници цело дневно следовање појели већ за доручак и тиме бар привреме-

32 Philip Kaplan, Jack Currie, *Behind the Wire. Allied Prisoners of War in Hitler's Germany,* (Pen&Sword, 2012), 62.

33 Милошевић, *Дневници из заробљеништва*, Књ. 1, 134.

34 Анагности, *Колдиц-Либек 1941–1943*, 45.

35 Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, 67.

36 Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, 22.

но стварали осећај пуног стомака. Други би, супротно томе, чували следовање хлеба до вечере и јели га тик пред спавање, како би бар заспали сити. Неки су, како бележи Родољуб Жижић, „своје парче хлеба сецкали на ситне коцке и онда полако, скоро ритуално, једну за другом, као нафору, стављали у уста и дуго жвакали, па им се чинило да имају и једу више хлеба.“[37]

Кување попаре такође је имало функцију заваравања глади. Попара се углавном спремала на пећима унутар бараке или у импровизованим шерпама од великих конзерви. Пошто би хлеб током кувања „нарастао“ у води, гладним заробљеницима би деловало да хране има више. Светозар Милошевић описао је кување попаре у свом дневнику на дан 20. јуна 1941. године: „А вечерас, пошто смо примили и појели ’вечеру’, нас тројица: чика Васиљевић, Матијевић и ја истресосмо мрве и неке заостале корице из торба и ја скувах попару. Онако, само на води. (...) Најели смо се као никада овде у логору. То мало, тек прегршт бедне и посне хране, учинило нам се тако много и тако слатко. Били смо толико сити да то нисмо могли да прећутимо. Распричали смо се и хвалисали као деца. Ах, кад би овако било сваке вечери!“[38]

Исхрана и други аспекти логорске свакодневице

Ситуацију у исхрани драстично поправљају хуманитарни пакети, који у нешто већем обиму почињу да пристижу почетком 1942. године. Влада Краљевине Југославије у емиграцији покушавала је од самог почетка да помогне својим ратним заробљеницима. Међутим, тешка позиција и Владе и њених савезника, од којих је зависила, у првим годинама рата онемогућила је било какво редовно слање хуманитарних пакета. У том смислу, Влада је морала да се ослони на Међународни црвени крст, који је имао могућност слања пакета у Немачку и формално био задужен за бригу о заробљеницима, али и на хуманитарни рад својих амбасада и конзулата у Женеви, Вашингтону, Каиру, Анкари, Јерусалиму и Сао Паулу, који су сакупљали преко потребну помоћ.[39]

Уз велике потешкоће, које су чинили недостатак финансија и предност британских и француских заробљеника у добијању хума-

37 Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, 66.

38 Милошевић, *Дневници из заробљеништва*, Књ. 1, 96.

39 Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада и делатност Црвеног крста 1941–1945“, *Војно-историјски гласник*, 1/2012, 124–126.

нитарне помоћи Црвеног крста, југословенска Влада у емиграцији успела је да обезбеди 140.000 пакета месечно.[40] Иако је то импресиван број у односу на неку ранију статистику, у пракси је то значило да је сваки југословенски заробљеник добијао мање од једног пакета месечно, док су истовремено британски заробљеници добијали један пакет недељно.[41] Забележено је да је прве пакете који су пристигли у логоре некад делило и по седам југословенских заробљеника.[42] Међутим, ситуација се током 1942. године побољшава и улази у релативно стабилну фазу, која је трајала све до средине 1944. године, када због преношења ратних дејстава у западну Европу доток пакета поново бива поремећен.

Пакети хране били су од непроцењиве важности за југословенске ратне заробљенике. Сваки се детаљно описивао у дневницима, набрајао се његов садржај, захваљивало се пошиљаоцу и већ се размишљало о неком следећем пакету. Иако су пакети Црвеног крста, нарочито они из Сједињених Америчких Држава, били обимни, јер су поред хране садржали и друге корисне ствари, попут дувана, одеће, сапуна и карата за играње, пакети пристигли од породица из окупиране Србије играли су за заробљенике посебно важну улогу. Веза са домом и породицом била је могућа само путем ограничене заробљеничке поште, тако да је сваки пакет остављао велики психолошки утицај на појединца. Такође, у пакетима из Србије стизала је домаћа храна из родног краја, углавном пасуљ, сланина, двопек, домаћа зимница и воће. Захваљујући кратким записима у дневницима, може се сазнати и када су заробљеници неке намирнице добили по први пут после дугог времена. Радомир Анђелић је за дан 25. септембар 1941. године забележио: „Добио сам од Рајка јабуку. То ми је прво воће откако сам у заробљеништву.“[43] Нешто раније, Анђелић је записао да је 11. септембра први пут добио млеко.[44]

Како се често бележи у дневницима и мемоарима, у логорима је настала права *манија* око примања пакета. Све што је било потребно да би се добио пакет од Црвеног крста јесте да се пошаље дописна карта са подацима заробљеника и реченицом „Пошаљите ми пакет“

---

40 АЈ 103–9–301, Извештај Ивана Суботића, делегата краљевске владе при Црвеном крсту у Вашингтону.

41 АЈ 103–40–479, Извештај делегата за питање Црвеног крста, Њујорк 23. јул 1942. Подаци се односе на новембар 1941. године.

42 Стаја Стајић, *Два милиона минута до слободе*, Књ. 1, (Београд: Просвета, 1961), 135.

43 Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, 27.

44 Исто, 26.

на немачком језику (нем. Schinken Sie mir ein Paket). Са одређеном дозом самокритике и подсмеха, ова пракса опевана је и у већ поменутој песми *У логору* која се често изводила на позоришним представама и кабареима у логорима:

У ЛОГОРУ
Од апела до апела
У жицама ништа ново
Монотоно одјекује
Коме ово, коме оно.
Али жеље прескакују
бодљикавих жица сплет
На све стране абер иде
Schinken Sie mir ein Paket.
(...)
Ко то тако иза жица
Јадикује на сав глас
Ко због рене и купуса
Од пакета чека спас
То су синци српског рода
То нације плаче цвет
Па вас моли и преклиње
Schinken Sie mir ein Paket.

„У логору“, Станислав Винавер[45]

Писање поезије посебно је било популарно у официрским логорима. Одржавале су се песничке и књижевне вечери, на којима су заробљеници читали своје радове. Поред тога, посебно активна била су логорска позоришта, у чији рад су се укључивали и аматери и професионални глумци, којих је било међу резервним официрима.[46] Уз позоришта, активни су били и хорови и оркестри, а у већим логорима, попут *Oflag VI-C* у Оснабрику, постојало је више оркестара, за

45 Тешић Г. (ур.), *Дела Станислава Винавера*, 365. Као аутор се у литератури помиње и Петар Макчић, а музичку пратњу је за потребе кабаретског извођења компоновао Рафаел Блам: Žižić, Osnabrički zvuci i odjeci, 84; *Muzika iza bodljikavih žica. Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945. godine*, (ur.) Anton Eberst, (Beograd: Prosveta – Novi Sad, 1985), 92.

46 Више о позориштима у заробљеничким логорима у: Мирјана Гаковић, *Позоришта југословенских заробљеника у Другом светском рату*, (Београд: Музеј позоришне уметности, 1996). https://teatroslov.mpus.org.rs/prikaziPDF.php?id=214 (приступљено 28. јануара 2024).

класичну и џез музику. Песме о храни и глади, биле оне шаљиве или озбиљне, често су се налазиле на репертоару позоришта, кабареа и песничких вечери.

И ГЛАДНИ И ЈАДНИ
(...)
Усмрдела се ено гомила
Хране за сток.
Тад се, већ танка, нит преломила:
Животињска жудња плану нам у оку;
Насрну као слепа:
У ђубре смо руке забили,
Ноктима гребали,
Блато стресали,
Кору кресали,
Пунили торбе
(о бачено благо било је и борбе)
Као да је мана пала с неба
На гомили беше усмрдела репа
(...)

„И гладни и јадни“, Соломон Конфорит[47]

Како је међу резервним официрима било и академских сликара, али и аматера, велики број слика који је сачуван садржи мотиве везане за храну или глад. Заробљеник који једе, ликови омршавелих лица, комад хлеба на столу или повртњак иза логорске бараке, били су најчешће сликани. [видети прилоге бр. 1, 2 и 3] Хумор је био од виталне важности за одржање духа заробљеника у тешким ситуацијама, због чега су биле честе и карикатуре војника како стоје око шерпе са попаром или током чувене „Коме ово?“ расподеле хране. Поједини радови били су приказивани у форми изложбе у самим логорима или су објављивани у заробљеничким новинама. Један такав пример представља насловна страна логорских новина „Наши дани“ из логора *Stalag XVII-B*, коју је урадио чувени сликар Петар Лубарда, а представља омршавелог заробљеника са кашиком и чинијом хране.[48] [видети Прилог бр. 4]

47 Соломон Конфорит, „И гладни и јадни“, *Заробљени а непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941–1945.* ур. Катић, Драгољуб и Зоран Секулић, (Београд: Младост, 1990), 70.

48 „Наши дани“, ИМС Књ. инв. бр. 287.

Прилог 1

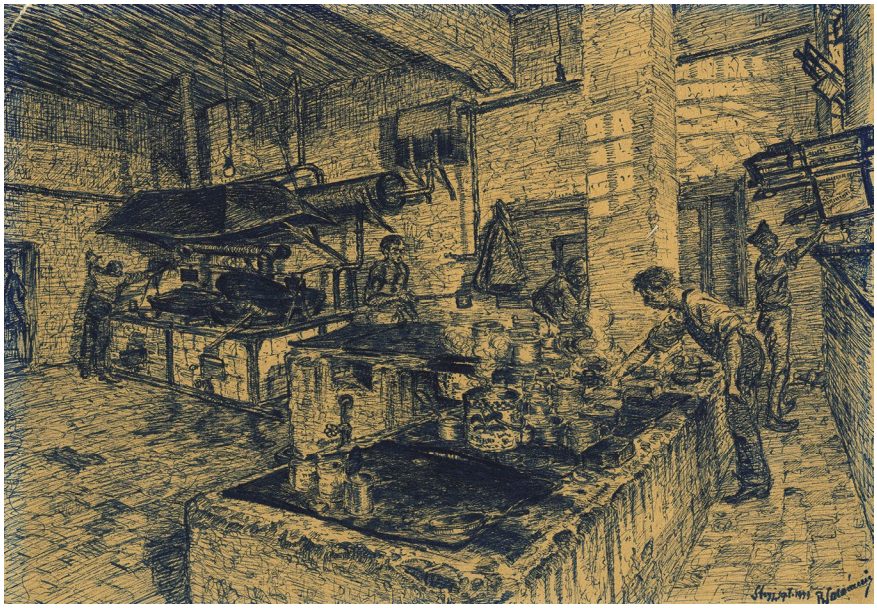

Прилог 2

Прилог 3

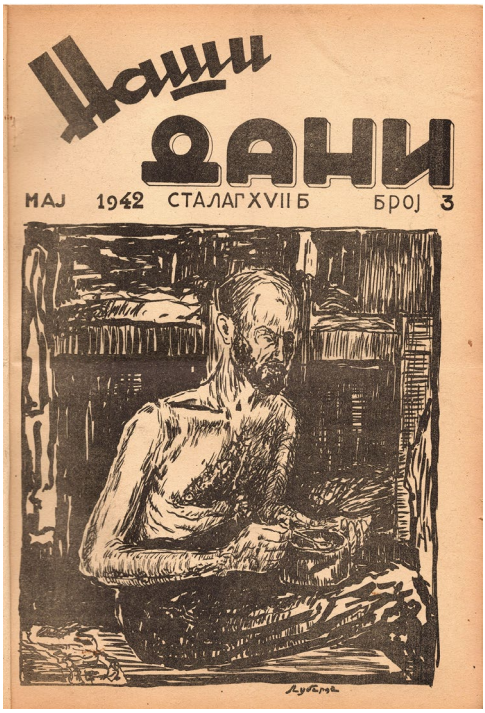

Прилог 1

Занимљив пример рефлексије коју је исхрана имала на друге аспекте живота у логорима представљају примери празника, а пре свега крсне славе, где је храна незаобилазни чинилац. Време празника, попут Божића и Ускрса, за заробљенике је било време помешаних осећања. С једне стране, мислима упућеним ка дому и породици, били су то тренуци пуни туге, носталгије и, често, депресије, док се истовремено традиционално честитало жељама за срећу, здравље и скори долазак слободе. „Тужни су нам били дани кад настану празници и славе. (...) Знамо да је о празницима и нашима код куће теже него других дана јер је наше место за празничном трпезом празно."[49] Па ипак, за већину је поштовање традиције, као што је прослава крсне славе, уливало одређену снагу и подизало дух. У дневницима заробљеника бележи се и како те прославе изгледају. „Домаћин славе" би за тај дан добијао недељно следовање хлеба, које је, уместо славског колача, носио код војног свештеника, док је кувана гершла играла улогу славског жита, посута мрвљеним шећером. На „славској трпези" могли су се наћи и „слатки и слани колачи", односно танки комадићи хлеба са мало мармеладе или сланине. На овај начин заробљеник Светозар Милошевић прославио је своју крсну славу, Светог Стефана, 9. јануара 1942. године.[50]

Заробљеништво је изнедрило још један феномен, нераскидив од кризних ситуација као што су рат, глад и живот у ограниченим условима. У питању је црна берза, која је пратила југословенске ратне заробљенике од првог дана њиховог заточеништва. Бујала је у тешким периодима глади, а смиривала се тек са порастом „логорског стандарда". Међутим, никада у потпуности није напуштала логорску свакодневицу. Докле год је постојала потражња за нечим и докле год је постојала могућност да се то плати, црна берза је била у животу. Како то примећује заробљеник Стаја Стајић, још током маја 1941. године: „(...) На логорску црну берзу наишли смо још у Мозбургу, код Француза. Сада се то цвеће већ и код нас увелико расцветало."[51]

Трговало се много чиме. У првим данима су личне драгоцености, попут сатова, табакера и медаља, мењани за хлеб и дуван, који су постали незваничне логорске валуте. У појединим дневницима детаљно се описује како трговина изгледа. Од Немаца би се за предмете куповао хлеб, који би се касније препродавао међу заробљеницима по знатно вишој цени. На тај начин су црноберзијанци долазили до озбиљних зарада, попут једног капетана, који је „давао Немцима

49 Радовановић, *Кроз тмине логорске*, 113.

50 Милошевић, *Дневници из заробљеништва*, Књ. 1, 236.

51 Стајић, *Два милиона минута до слободе*, Књ.1, 60.

ствари за хлеб, који није јео, већ само продавао официрима по 500–600 динара. За свој златни сат који је продао Немцима за 24 хлеба, узео је око 48.000 динара.“[52]

Главни добављачи предмета из „спољног света“ били су заробљеници који су излазили из логора на рад, али и сами немачки стражари. Како је рат одмицао, а Немачка се налазила у све већој економској кризи, намирнице из пакета Црвеног крста постале су врло тражена роба међу Немцима. „Уз америчку кафу и чоколаду, цигарете су представљале најчвршћу монету у трговини са немачким стражарима (...)“, који нису остајали равнодушни „према мирису и укусу праве кафе и чоколаде и диму америчких, британских и наших цигарета.“[53]

Са успоставом редовног дотока пакета Међународног црвеног крста, црна берза се више фокусирала на дуван и вредне предмете. Хлеб и друге намирнице сада су постале приступачније, па полако ишчезавају са црноберзијанског тржишта. Побољшање исхране може се приметити и на још један начин – у дневницима храна полако уступа место другим темама, као што су вести са фронта или расправе о политици. „(...) Неколико другова који су добили пакете с намирницама, прешли су на неуобичајену тему разговора. Причају о женама. Појачани прилив калорија учинио је своје“ – забележио је заробљеник Стајић.[54]

Међутим, ситуација на ратиштима од средине 1944. године поново доноси турбуленције у исхрани ратних заробљеника. Трећи рајх се нашао у повлачењу на Источном фронту, а у Италији и, касније, у Француској отварају се нови фронтови. Економска криза проузрокована ратним напорима, честим бомбардовањима и недостатком радне снаге све је више погађала државу, због чега долази и до несташице хране за немачко становништво. Упоредо с тим, пакети Црвеног крста све теже стижу до заробљеничких логора због честих бомбардовања путева и железница. Посебно је тешка ситуација била у логорима којима се приближавала линија фронта. То је даље условило стварање другог таласа глади међу југословенским ратним заробљеницима, који ће уз варирања трајати све до краја рата.

Недостатак хране и појаву глади додатно су погоршала ратна дејства која су се примицала логорима на ободима Трећег рајха током зиме 1944/1945. године. Како не би пали у руке ослободиоцима, немачка команда је приморавала ратне заробљенике на дуге и

52 Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, 18.

53 Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, 70–71.

54 Стајић, *Два милиона минута до слободе*, Књ.1, 125.

исцрпљујуће маршеве ка логорима у унутрашњости земље. Један од маршева кроз Пољску и Немачку описао је и Радомир Анђелић, наводећи да је његова колона просечно прелазила између 15 и 20 километара дневно, а од следовања је током марша добијао шестину хлеба и мало маргарина.[55]

Како се рат приближавао крају, тако је ситуација у појединим логорима постајала све алармантнија. Црна берза је цветала, дисциплина је попуштала, а немачка команда логора све је мање водила рачуна о заробљеницима. Приближавање непријатељских трупа логору терало је немачке страже да напусте положаје, па се дешавало да су заробљеници били препуштени сами себи. У појединим логорима хране је било довољно само зато што су заробљеници проваљивали у магацине.[56]

У таквој атмосфери дочекани су дуго ишчекивани ослободиоци. Ослобођење *Oflag VI-C* у Оснабрику у дневнику је описао Радомир Анђелић: „(...) У 9 сати апел. Из Кура јављено да су га Енглези заузели и да су од нас на три километра. Немачки извештаји повољни по нас. У 13 сати савезници улазе у логор. Стражу видимо да бежи. Заиста стижу? Трљамо очи и трчимо им у сусрет. Грлимо се и љубимо са Енглезима. Они нам деле по цео хлеб и маргарин по пакло. (...) За нас после толико времена невероватан призор. Та слика, сигуран сам, дуго ће ми остати у глави. Коначно и то! Спрема се права вечера после дужег времена.“[57]

Уместо закључка

На самом крају треба поменути последице заробљеништва и лоше исхране по психичко и физичко здравље људи. Без обзира на то да ли су се након ослобођења вратили у земљу или су остали у емиграцији, бивши југословенски ратни заробљеници осећали су последице тешког живота у логору. Послератна медицинска истраживања код америчких заробљеника показала су да су изгладњивање и лоши услови живота стварали низ других здравствених проблема. Током заробљеништва у немачким логорима, према резултатима истраживања из 1976. године, најчешћи проблеми су били нагли губитак телесне масе, дијареја, анемија, поремећен рад јетре, бубрега и других органа. Годинама након рата, одређен број некадашњих заробљеника

55 Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, 220.

56 Милошевић, *Дневници из заробљеништва*, Књ. 2, 604.

57 Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*, 224.

се суочавао са анорексијом, гастроентеролошким и кардио-васкуларним проблемима. Поред тога, јављали су се и неуролошки проблеми, попут деменције, поремећаја пажње, преурањене сенилности, али и промена расположења, озбиљних психичких обољења и сл.[58] Иако није познато да ли су слична истраживања спроведена и код југословенских ратних заробљеника, њихови дневници и мемоари показују колико је свакодневица у немачком заробљеништву била мукотрпна и исцрпљујућа.

Референце

Архив Југославије, Емигрантска влада Краљевине Југославије, фонд 103.

Историјски музеј Србије, Збирка архивске грађе.

Историјски музеј Србије, Ликовна збирка.

Eberst, Anton. (ur.) *Muzika iza bodljikavih žica. Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945. godine.* Beograd: Prosveta – Novi Sad, 1985.

Kaplan, Philip and Jack Currie. *Behind the Wire. Allied Prisoners of War in Hitler's Germany.* Pen&Sword, 2012.

Лазић, Божидар В. (ур.) *Сведочења о ратним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*. Београд: СУРВЗЈ-УРВЗКОВ, 1998.

MacKenzie*, S.P.* "The Treatment of Prisoners of War in World War II". *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 3, The University of Chicago Press, 1994. 487–510.

Милетић, Антун. *Српски ђенерали у жицама 1941–1945.* Београд: Албатрос Плус, 2009.

Милошевић, Светозар. *Дневници из заробљеништва,* 1–2. Београд: Службени гласник, 2011.

Moran, Joe. *Queuing for Beginners. The Story of Daily Life from Breakfast to Bedtime.* London: Profile Books, 2008.

Morrow, J.D. "The Institutional Features of the Prisoners of War Treaties". *International Organization*, Vol. 55, Issue 4, 2001, 971–991.

Мраовић, Маријана. „Наши ратни заробљеници у Немачкој никада не заборављају своју драгу Србију: Колаборационистичка штампа о животу српских ратних заробљеника у Немачкој". *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941–1944.* (прир.) Александар Стојановић. Београд: Филип Вишњић, 2015.

58 Julius Segal, Edna J. Hunter and Zelda Segal. "Universal Consequences of Captivity: Stress Reactions among Divergent Populations of risoners of War and Their Families", *International Social Science Journal*, Vol. XXVIII, No. 3, (1976), 594–598.

Радовановић, Љубомир. *Кроз тмине логорске.* Београд: Српска књижевна задруга, 1961.

Ристовић, Милан. „Документи о југословенским ратним заробљеницима у Немачкој у Другом светском рату“. *Војно-историјски гласник*, 1–2, Г. 43, 297–311.

Segal, Julius, Edna J. Hunter and Zelda Segal. “Universal Consequences of Captivity: Stress Reactions among Divergent Populations of Prisoners of War and Their Families“, *International Social Science Journal*, Vol. XXVIII, No. 3, 1976, 593–609.

Стајић, Стаја. *Два милиона минута до слободе*. Београд: Просвета, 1961.

Terzić, Milan. „Jugoslovenska kraljevska vlada i delatnost Crvenog krsta 1941–1945“, *Vojno-istorijski glasnik*, 1/2012, 121–150.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.* Knjiga 2, Beograd, 1982.

Тешић, Гојко. (ур.) *Дела Станислава Винавера. Европска ноћ*. Књига 10. Београд: Службени гласник, Завод за уџбенике, 2015.

Винавер, Станислав. *Године понижења и борбе. Живот у немачким „офлазима“*. Београд: Просвета, 1945.

Жанин-Чалић, Мари. *Социјална историја Србије 1815–1941.* Београд: Clio, 2004.

Žižić, Rodoljub. *Osnabrički zvuci i odjeci.* Beograd: Narodna knjiga, 1981.

Интернет странице

Pegasus Archive: https://www.pegasusarchive.org/pow/frames.htm (приступљено 28. јануара 2024).

Музеј позоришне уметности: https://teatroslov.mpus.org.rs/prikaziPDF.php?id=214 (приступљено 28. јануара 2024).

Прилози

Прилог бр. 1, Бранко Крајиновић, „Логор Оснабрик – Еверсхајде“, ИМС Л 318/7132

Прилог бр. 2, Бранко Салађанин, „Логор Стриј – кухиња“, ИМС Л 2126/5351

Прилог бр. 3, Војтех Братуша, „Деоба следовања“, 1944, ИМС Л 2131/5369

Прилог бр. 4, „Наши дани“, бр. 3, мај 1942. ИМС Књ. 287

Nikola Milikić, MA, Curator
Historical Museum of Serbia
milikic.nikola@yahoo.com

"THE TURNIP AND THE ERSATZ COFFEE – THE INFLUENCE OF NUTRITION ON THE EVERYDAY LIFE OF YUGOSLAVIAN PRISONERS OF WAR IN GERMANY (1941–1945)"

This article provides insight into the everyday life of Yugoslav prisoners of war, who were held in POW camps within the Third Reich (1941–1945). It focuses on the crucial aspect of nutrition, which plays a vital role in their daily life. The daily diet of Yugoslavian POW mostly consisted of bread (approximately 200g), vegetable soup, insufficient amounts of meat, and substitutes for coffee or tea. The scarcity of provisions led to famine during the first year of captivity, but the situation slowly improved with the influx of Red Cross parcels. Food in captivity became a crucial aspect that affected other aspects of daily routine, which was reflected in discussions, diary entries, poems, and paintings.

Keywords: Everyday life, prisoners of war, Third Reich, diaries, nutrition, famine, Red Cross parcels

Др Марко Миљковић, научни сарадник
Институт економских наука у Београду
marko.miljkovic@gmail.com

АУТОМОБИЛ ЈЕ СЛОБОДА

Апстракт: Аутомобил је био један од најпожељнијих предмета потрошачке културе XX века, симболизујући и омогућавајући различите облике слобода. Моје одрастање обликовано је овом слободом, од дечјих игара, до првих самосталних путовања. Истовремено, наслеђе професора Андреја Митровића значајно је утицало на мој развој као историчара, инспиришући изборе мојих истраживачких тема, у којима аутомобили имају централно место, али и подстичући развој свести о значају холистичког приступа у истраживању. Ово путовање кулминирало је мојом првом научном монографијом *Аутомобил је слобода: историја развоја аутомобилизма у Србији, 1903–2023*. У овом раду представио сам неке од најзначајних резултата ове анализе.

Кључне речи: Југославија, Србија, аутомобил, слобода

Негде почетком прве деценије нашег века
избила је велика а посве особита тежња за слободом.[1]

Аутомобил је свакако био један од најпожељнијих предмета потрошачке културе XX века који је разне врсте слобода симболизовао и омогућавао. Моје одрастање је на много начина било обликовано и тим врстама слобода. Од најранијег детињства, које сам провео играјући се у дворишту између паркинга и мале бензинске пумпе на Дорћолу, преко оправки аутомобила са оцем коме сам додавао алат, прве вожње аутомобила под његовом пратњом у породичном „трабанту“, који је као стари југословенски левичар купио у знак солидарности са друговима из Источне Немачке, иако је радије возио

1 Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945)*, (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 9.

свог западнонемачког „форда“, полагања возачког испита, све до првих самосталних вожњи и путовања старим дединим „голфом“. Оно што као дечак нисам могао ни да претпоставим јесте да ће аутомобили представљати важну тему мојих истраживања и развоја као историчара. На томе у великој мери могу да захвалим професору Митровићу и његовим радовима који су ме инспирисали и охрабрили да се на такво путовање отиснем.

Андреј Митровић је приказао широка интересовања и приступ у својим историјским истраживањима, која су обухватала политичку и привредну историју, друштвену и културну историју и историју политичких идеологија. У том смислу, може се рећи да је био један од предводника развоја мултидисциплинарног приступа, често далеко испред свог времена, а посебно када је реч о домаћој историографији. Истичући потребу за холистичким приступом у истраживању, Митровић је био противник школа у историографији: „Како и зашто? Сматрам их корисним за историографију, али не желим да ме, сусретнутог са изазовом богатства и сложености историје било која школа затвори у свој шаблон.“[2]

У књизи *Ангажовано и лепо* Митровић је настојао да испита, како сам наводи, „целину историјског раздобља двају светских ратова, а не занимања за уметности прве половине XX века“, односно прикаже политичку историју уметности у том периоду, фокусирајући се на промену онога што је човек „навикао, научио па и заволео да види“, а која је дошла на крилима „изазовне смелости“ уметника тог периода.[3] Овакав приступ истраживању историјских феномена инспирисао ме је да се, у складу са сопственим интересовањима, у свом дипломском раду на Катедри за савремену историју Филозофског факултета у Београду определим за анализу друштвено важне, али политички веома проблематичне *Grand Prix* трке у Београду, одржане 3. септембра 1939. године.[4]

---

2 Интервју Душана Т. Батаковића с А. Митровићем, „На историјској ветрометини“, у: *Књижевна реч*, 25. фебруар 1985. година. Прештампано у: Mitrović, Andrej, *Vreme destruktivnih* (priredio Dragan Štavljanin), Čačak 1998, 43. Цитирано у Слободан Г. Марковић, „Андреј Митровић као историчар културе и историчар политичких идеологија, *Годишњак за друштвену историју*, 2 (2013), 31.

3 Митровић, *Ангажовано и лепо*, 10, 217.

4 Марко Миљковић, „Политички аспекти Првих међународних аутомобилистичких и мотоциклистичких трка у Београду, 03.09.1939. године“ (Дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју, 2010). На основу овог истраживања објавио сам и први научни чланак, Марко Миљковић, „*Grand Prix* Београда 1939 – спољнополитички контекст великих аутомобилских трка“ *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2011), 7–29.

Ова анализа представљала је својеврстан пресек спољних и унутрашњих политичких, али и ширих друштвених проблема у Краљевини Југославији, нацистичке пропаганде и рецепције нацистичке идеологије у земљи, отворивши и читав низ нових питања на која сам покушао да одговорим у својој, како се испоставило, првој мастер тези.[5] У овом раду, истраживао сам узроке промене структуре возног парка у земљи у наведеном периоду, од доминатно (60%) америчких средином тридесетих година прошлог века, до доминанто немачких, свега три или четири године касније (близу 70%). Пратећи ову промену, анализирао сам читав низ феномена, од државне политике развоја аутомобилизма, паралелно пратећи развој институција и њиховог прилагођавања новим условима, све до самих људи који су аутомобиле возили – од друштвене елите до „обичних" грађана и грађанки. У том процесу, јасно је уочљива тадашња окренутост државног врха ка сарадњи са нацистичком Немачком и преузимање, односно копирање немачког модела моторизације, од изградње ауто-путева до организације централног „Немачког аутосервиса" у Београду, у којем према тадашњим извештајима, није било „ниједног радника или чиновника да није аријевац".[6]

Коначно, у оквиру рада на својој другој мастер тези, касније и на докторској дисертацији, прихватио сам још један од савета професора Митровића, који је до мене стигао преко његових ученика и наследника на Катедри за Општу савремену историју, да је за докторску дисертацију важно направити хронолошки или тематски отклон у односу на претходна истраживања.[7] Све ове идеје и сугестије професора Митровића, као и моји мање или више успешни покушаји да их доследно спроведем у сопственим истраживањима, резултирали су мојом првом научном монографијом *Аутомобил је слобода: историја аутомобилизма у Србији, 1903–2023*, која прати начин на који је почетком XX века „избила (је) велика а посве особита тежња за слободом", како је аутомобил допринео том процесу, као и шта нам бројне промене током тог путовања дугог 120 година могу рећи о историји развоја српског друштва.[8]

5 Марко Миљковић, „Спољнополитички контекст развоја аутомобилизма у Београду, 1936–1939" (Мастер рад, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју, 2011).

6 Миљковић, „Спољнополитички контекст развоја аутомобилизма у Београду, 1936–1939", 92.

7 Marko Miljkovic, "Western Technology in a Socialist Factory: The Formative Phase of the Yugoslav Automobile Industry, 1955–1962" (MA Thesis, Central European University, Department of History, Budapest, 2013); Marko Miljkovic, "Tito's Proliferation Puzzle: The Yugoslav Nuclear Program, 1948–1970" (PhD Dissertation, Central European University, Budapest, 2021).

8 Marko Miljković, *Automobil je sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji, 1903–2023* (Beograd: Službeni glasnik, 2023).

Слобода на четири точка

Приватни аутомобил је свакако постао нераздвојни део савременог друштва, и упркос бројним митовима о изостајању или умањењу улоге аутомобила као доминантног превозног средства у развијеним земљама, „приватни аутомобил неће нестати из пејзажа индустријализованог света“, независно од неизбежних промена у моделима или захтевима друштва.[9] Током Хладног рата, периоду оштрог идеолошког и политичког сукоба између Истока и Запада, социјализма и капитализма, совјетски диктатор Стаљин јасно је дефинисао улогу аутомобила у свету који је желео да створи – „приватни аутомобил је буржујска идеја“.[10] Међутим, упркос амбициозним плановима о алтернативном развоју мобилности становништва који су се кретали у распону од потпуног укидања приватних моторних возила до својеврсне верзије совјетског „*car sharing*“ система, концепт масовне приватне моторизације друштва по угледу на развијене земље Запада постепено се ширио од Источне Немачке током педесетих, преко Чехословачке шездесетих, све до самог Совјетског Савеза током седамдесетих година, често невешто, па чак и на силу уклапајући потребе савременог друштва у идеализоване оквире социјалистичког света у настајању.[11]

Свако друштво производи и употребљава аутомобиле у сагласности са сопственим системом вредности, могућностима, степеном техничког и технолошког развоја или, посматрано шире, према стандардима који дефинишу његову структуру. Шведски „волво“, аутомобилска марка позната по својим сигурносним системима, удобности и поузданости, на својеврстан начин представља оличење читаве Шведске која важи за једну од земаља најразвијеније демократије и система социјалне заштите. С друге стране, најоштрије забране у употреби приватних аутомобила биле су спроведене у већ поменутом Совјетском Савезу, Албанији у време диктаторског режима Енвера Хоџе и у Северној Кореји у време Ким Ил Сунга, земљи у којој чак и данас готово да нема аутомобила у приватном власништву. Овај контраст управо је највидљивији на улицама Пјонгјанга, где се и данас као такси возила користе „волво“ аутомобили набављени у проблематичном трговинском аранжману између две земље током седамдесетих година.[12]

---

9 Samuel I. Schwartz with William Rosen, *Street Smart: The Rise of Cities and Fall of Cars* (New York: Public Affairs, 2015), xiii.

10 N. Nettleton, “Driving Towards Communist Consumerism. AvtoVAZ”, *Cahiers du Monde russe* 47, no. 1/2, Repenser le Dégel: Versions du socialisme,influences internationales et société soviétique (Jan. – June, 2006): 132.

11 Miljković, *Automobil je sloboda*, 194–196.

12 Julian Ryall, “Volvo’s experiences in North Korea”, *Deutsche Welle*, 25. октобар 2017, https://www.dw.com/en/businesses-turn-a-blind-eye-to-volvos-experiences-

На сличан начин и други аутомобили говоре о земљама и друштвима у којима су настали и где се најчешће могу видети на улицама и путевима – „ферари“ и „ламборгини“ истичу италијански стил и екстраваганцију, „мерцедес“ и „ауди“ наглашавају пословичну немачку ефикасност, поузданост и прецизност, „ролс-ројс“ вредности британског аристократског друштва, разни модели „ситроена“ француски „шик“ и елеганцију, „тојоте“ и „мазде“ јапанску технолошку супериорност и напредак, док данашња доминација Кине на тржишту електричних аутомобила генерално говори о снажном економском успону и модернизацији ове земље у последње две деценије.[13] Сви наведени примери илуструју значај аутомобила као специфичног алата за анализу и разумевање развојних токова и изазова у ширем контексту развоја одређеног друштва, истовремено указујући на кључне моменте и промене током тог процеса.

Аутомобил је пре свега донео слободу. Према статистикама из САД, које су макар делимично упоредиве са свим већим градовима развијеног света, просечна дневна вожња аутомобилом износи 9,72 миље (15,64 километара).[14] Овај ниво мобилности, невиђен у било ком претходном периоду развоја људске цивилизације, омогућио је радикалне промене у свакодневном животу, очекивањима и могућностима људи као друштва и појединаца, промене у урбаној архитектури и култури, али и међусобним односима људи и заједница.[15]

Већ својом конструкцијом аутомобил наговештава индивидуализам и личну слободу – возач је унутар свог аутомобила заштићен и донекле одвојен од спољашњег света, док су начином вожње, избором модела и боје аутомобила, разним естетским додацима, ове

---

in-north-korea/a-41104720, (приступљено 21. јануара 2024). Северна Кореја је званично купила 1000 аутомобила „волво 144“ 1974. године, а упркос континуираним захтевима фабрике и шведске владе, до данас није измирила дуг који је са каматама достигао износ од око 280 милиона евра; L. Holden, “More Than a Marque: The Car as Symbol: Aspects of Culture and Ideology”, in: S. O’Connell, *The Car and British Society. Class, Gender and Motoring, 1896–1939*, Manchester and New York: Manchester University Press 1998, 28–39; Lewis H. Siegelbaum (ed.), *The Socialist Car. Automobility in the Eastern Bloc* (Ithaca and London: Cornell University Press 2011), 2–3.

13 L. Holden, “More Than a Marque”, 28–39; Siegelbaum (ed.), *The Socialist Car*, 2–3. Са нешто мање од 24 милиона произведених путничких аутомобила у 2022. години, Кина је далеко испред других земаља, односно произвела је више него Јапан, Индија, Немачка, Јужна Кореја, Бразил, Шпанија и САД заједно (у опадајућем низу), “2022 Production Statistics”, *OICA*, https://www.oica.net/category/production-statistics/2022-statistics/, (приступљено 22. јануара 2024).

14 Schwartz, Rosen, *Street Smart*, xiii.

15 Sarah A. Seo, *Policing the Open Road: How Cars Transformed American Freedom* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019), 9–10.

карактеристике додатно наглашене. Аутомобил је људима пружио и слободу кретања коју ниједно превозно средство до данас није надмашило, независно од нивоа удобности или брзине кретања. Ова слобода не подразумева само ослобођење од ограничења наметнутих редовима вожње или лета, већ и чињеницу да је избор правца и брзине кретања, као и коначне дестинације, увек под контролом особе која аутомобилом управља. Један од најбољих приказа свих ових облика слободе дао је Џек Керуак у свом чувеном роману *На путу* (*On the Road*), која је једнако била видљива и у правом путовању председника САД Харија Трумана, који је по завршетку свог мандата у Белој кући, од 19. јуна до 8. јула 1953. године заједно са супругом Бес у њиховом породичном „крајслеру" пропутовао око 2,500 миља (преко 4000 километара) од запада до истока Америке и назад, без икаквог обезбеђења, као први и вероватно последњи бивши амерички председник који се упустио у такву авантуру.[16]

Као и сваки нови изум, почетком XX века први аутомобили били су изузетно скупи и доступни само најбогатијима.[17] Бошко Радуловић, познати београдски трговац, банкар и рентијер, био је и власник првог аутомобила у Србији, који се у Београду појавио 16. априла 1903. године. Право да буде уписан у листу пионира аутомобилизма на овим просторима коштало га је толико да је за вредност свог аутомобила могао да купи вилу у Београду, док је још много динара „и то предратних, тешких као револвер" оставио по апотекама где је куповао бензин.[18] Међутим, осећај слободе и престижа, и удобност коју су аутомобили пружали, били су привлачни и мање богатима. Због тога је аутомобил веома брзо постао један од најпожељнијих објеката потрошачког друштва које је у то време тек било у свом зачетку. Слобода избора као једна од главних карактеристика развијеног потрошачког друштва, управо је највидљивија при куповини новог аутомобила. И у овом контексту се може говорити о слободи у једном друштву која се може посматрати кроз аутомобиле које то друштво користи. Хенри Форд је већ 1908. године произвео чувени „модел Т", као први аутомобил који је био доступан обичним радницима и фармерима. Овај концепт је почетком двадесетих година у Америци усавршио Алфред Слоун (*Alfred P. Sloan*), оснивач компаније „Џенерал

16 Džek Keruak, *Na putu* (Beograd: Laguna, 2015). Први пут објављен у САД 1957. године; Matthew Algeo, *Harry Truman's Excellent Adventure: The True Story of a Great American Road Trip* (Chicago, Chicago Review Press, 2009).

17 Први аутомобил патентирао је Карл Бенц, 1886. године.

18 Ж. Вукадиновић (ур.), *Аутомобил: од првог аутомобила који је ишао 4 километара на сат до Кембеловог рекорда* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1932), 47.

Моторс“ (*General Motors*), који је увео принцип креирања посебног модела аутомобила за сваку годину и за сваку категорију грађана – од малих породичних аутомобила до лимузина које су пружале врхунски луксуз, од „шевролета“ до „кадилака“ – „за сваки новчаник и сваку намену.“[19]

Непрестана комуникација између људи као потрошача и индустрије као произвођача аутомобила често је пресудно утицала на обим и квалитет слобода које је аутомобил пружао, о чему сведочи и рана историја електричних аутомобила. Иако су већ почетком XX века представљали оштру конкуренцију аутомобилима на парни и бензински погон због бројних предности, попут питања буке и загађења, једноставног стартовања, али и удобности вожње, високе цене регистрације због велике укупне масе електричних возила (тежина батерија), готово бесплатан бензин после открића великих резерви нафте у Тексасу и другим деловима САД, али и слабо развијена електрификација у руралним срединама, определили су и потрошаче и индустрију ка даљем усавршавању возила са моторима са унутрашњим сагоревањем, континуирано креирајући и мењајући глобалну аутомобилску културу, са свим последицама.[20]

У том погледу, степен развоја аутомбилизма, број и разноврсност модела у понуди, било да је реч о производњи или увозу, као и број продатих аутомобила у једној земљи, говоре о развоју и моделу потрошачког друштва и његовом релативном богатству. Специфичности аутомобилске културе која настаје у таквим околностима, говоре и о посебним карактеристикама тог друштва, његовој заосталости или модерности, отворености или изолованости према утицајима који долазе из других земаља и култура. Употреба аутомобила у свакодневном животу такође је означила важну промену квалитета живота за највећи број људи. Изградња одговарајуће инфраструктуре – савремених путева, сервиса, бензинских станица, мотела и других пратећих туристичких објеката – пружила је људима више слободе у избору места становања, запослења и одласка на излете и годишње одморе.

С друге стране, ниједна слобода не подразумева анархију, и свака права слобода појединца је ограничена до нивоа у којем нису угрожена права других људи. Све раширенија употреба аутомобила

19 J. P. Womack, D. T. Jones, D. Ross, *The Machine That Changed the World: How Japan's Secret Weapon in the Global Auto Wars Will Revolutionize Western Industry* (New York, NY: Harper Perennial, 1991), 40–41. Оригинална изрека Слоуна је гласила: „For every purse and purpose“.

20 Curtis D. Andreson, Judy Anderson, *Electric and Hybrid Cars: A History* (McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, NC, 2010), 4–10.

довела је до потребе за регулисањем саобраћаја које представља најочигледнији начин „ограничавања“ слободе. Обележавање и изградња паркинг простора, ограничења брзине и други саобраћајни прописи и правила понашања у саобраћају, активне и пасивне мере безбедности, уз све присутнију контролу загађења животне средине, представљају различите начине у којем је „аутомобилска“ слобода ограничена колективном вољом и потребама савременог друштва.

Ауторитарни политички системи по правилу нису дозвољавали поседовање и неограничену употребу аутомобила, мењајући тиме и њихову улогу у средство ограничавања слобода, као што је већ наглашено кроз примере Совјетског Савеза или Северне Кореје. У земљама развијене демократије, све раширенија употреба приватних аутомобила већ почетком XX века довела је до контрадикторне ситуације. Развој савремене полицијске службе требало је да обезбеди једнака права свих учесника у саобраћају, због чега је уведен нови концепт кажњавања, односно ограничења слобода чак и за дела у којима није постојала очигледна жртва (прекорачење брзине или кршење других саобраћајних прописа).[21] Овај сукоб традиционалног, макар и не посебно демократског друштва у Србији и Југославији са новим стандардима полицијске праксе био је јасно уочљив у коментарима возача током првог таласа масовне моторизације на овим просторима, средином шездесетих година: „Дао сам толике паре за кола и сад још неко хоће да шеним по некаквим правилима!“[22]

Аутомобил се већ од тренутка свог настанка крајем XIX века истицао међу другим индустријским производима и представљао нешто више од обичног објекта потрошачког друштва. Његова технолошка сложеност, повезаност с другим гранама индустрије, промене које је условио у области развоја пратеће инфраструктуре, утицај на начин и стил живота становништва – чине га једним од најзначајних производа индустријске епохе. Током највећег дела XX века, аутомобилска индустрија је у читавом свету била једна од најважнијих индустријских грана, од које се очекивало да буде „мотор“ индустријског и економског развоја земље, а чак и данас она представља једну од „врућих индустрија“ (*hot industries*) или „водећих сектора“ индустријализације.[23] Ово потврђује и актуелна вредност глобалне

21 Sarah A. Seo, *Policing the Open Road*, 10–13. Пре доласка аутомобила полицијска служба је углавном била фокусирана на најтежа кривична дела, попут пљачке, крвних и сексуалних деликата, пореске утаје и слично.

22 Ž. Živulović Serafim, „Skorojevići na četiri točka“, *Auto industrija*, 1, septembar 1971, 37.

23 Alice H. Amsden, *The Rise of „The Rest“: Challenges to the West from the Late-Industrializing Economies* (Oxford, New York: Oxford University Press 2001), 138; Walt W.

аутомобилске индустрије од готово 2,800 милијарди америчких долара, као и пројекције њеног снажног раста у наредним годинама.[24]

Попут гардеробе, накита или других сличних предмета, аутомобил је и најочигледнији спољашњи знак друштвеног статуса власника, због чега аутомобил као симбол далеко превазилази своју непосредну материјалну или употребну вредност. Велики амерички аутомобили током педесетих и шездесетих година, са једнако великом потрошњом горива, представљали су статусни симбол америчког друштва тог времена које је проживљавало свој врхунац. У наредној деценији, растом свести о потреби заштите животне средине и уштеди ограничених природних ресурса, друштво је захтевало мање и економичније аутомобиле, на чему је профитирала јапанска аутомобилска индустрија, док су њихове колеге у САД, неспремни да им конкуришу, током деведесетих одговорили промоцијом „пикап" и СУВ возила (*Sport Utility Vehicle – SUV*), мењајући постојеће и креирајући нове системе вредности.[25]

Самим тим, свака промена културних парадигми нужно за собом повлачи и промену на симболичком плану. Због тога избор аутомобила може да говори о аспирацијама појединца или друштва у целини, као и о друштвеном и политичком контексту у чијим оквирима до овог (или ових) избора долази. Потребно је нагласити и да симболички значај аутомобила није резервисан само за елитни део друштва – изборе у складу са својим могућностима, али и одговарајућим друштвеним нормама, степеном, структуром и садржајем културног развоја, праве сви представници друштва, па чак и они који се аутомобила одричу и који се његовој употреби противе.[26]

Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press 1991[3]), 52–57.

24 Све анализе показују да ће вредност аутомобилске индустрије на глобалном нивоу до 2031. године порасти на око 3,600 милијарди америчких долара. „Automotive Market Report Overview", *Business Research Insights*, 29. јануар 2024, https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/automotive-market-102183, (приступљено 18. фебруара 2024).

25 Harvey Molotch, *Where Stuff Comes From: How Toasters, Toilets, Cars, Computers, and Many other Things Come to Be as They Are* (Routledge, New York and London, 2003), 226–227, 263–237. Класификовани као „камиони" они имају све карактеристике путничких аутомобила, али не морају да испуњавају одговарајуће еколошке стандарде, што их је учинило конкурентним и популарним.

26 Jean-Pascal Daloz, *The Sociology of Elite Distinction* (Palgrave Macmillan 2010); Daniel Miller (ed.), *Car Cultures* (Oxford, New York: Berg 2001); Jane Holtz Kay, *Asphalt Nation. How the Automobile Took Over America and How We Can Take it Back* (Berkeley, University of California Press, 1998); Tim Benton, „Dreams of Machines: Futurism and l'Esprit Nouveau", in: *Journal of Design History*, Vol. 3, No. 1 (1990), 19–34.

У књизи *Аутомобил је слобода: историја развоја аутомобилизма у Србији 1903–2023*, анализирао сам процес развоја аутомобилизма у Србији у периоду од доласка првог аутомобила на београдску калдрму, све до данас, посматрајући све поменуте аспекте овог феномена. У том погледу, историја развоја аутомобилизма у Србији је за 120 година прошла кроз неколико типова политичких и друштвених уређења, економских система и развијала се у шест различитих држава. Ове честе и дубоке општедруштвене промене и дисконтинуитети свакако су неповољно утицали на темпо и квалитет развоја аутомобилизма и аутомобилске културе у земљи. С друге стране, управо су те и такве промене учиниле да развој аутомобилизма на овим просторима буде веома разнолик и занимљив. Због тога анализа историје развоја аутомобилизма у Србији доноси један нови поглед на развој српског друштва у целини у датом периоду.

За то време у Србији[27]

Како је текао развој аутомобилизма у Србији у последњих 120 година и шта нам резултати ове анализе говоре о процесу развоја српског друштва? Турбулентна историја Србије у XX веку недвосмислено је утицала и на процес развоја аутомобилизма на овим просторима, који је у периоду нешто краћем од једног века чак четири пута суштински почињао од нуле. Долазак првог аутомобила на београдску калдрму 1903. године означио је почетак периода развоја аутомобилизма и аутомобилске културе у Србији, представљајући истовремено и један од симбола модернизације читавог друштва, иако је Србија у том погледу доста каснила, чак и за земљама у свом најближем окружењу, попут Румуније. Сваки од регионалних и светских ратова, економских и политичких криза, али и дубоких унутрашњих политичких и идеолошких промена у наредним деценијама представљао је поништавање претходних, углавном скромних успеха и нови почетак – 1918, 1945. и 2000. године. Савремена Србија, као и пре 120 година, налази се на зачељу листе европских земаља према степену моторизације. Имајући у виду шта је већ речено о ширем контексту у којем се овај процес развија, са свим позитивним и негативним последицама по развој савременог друштва у целини, може се рећи да је у Србији готово у потпуности потврђена Берендова теза

27 Ово поглавље је у највећој мери базирано на резултатима анализе у поменутој књизи – Marko Miljković, *Automobil je sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji, 1903–2023* (Beograd: Službeni glasnik, 2023).

о развојном путу земаља Централне и Источне Европе „од периферије до периферије“.[28]

Спори развој аутомобилизма у Краљевини Србији, где су само најистакнутији представници друштвене елите могли да приуште аутомобил, јасан је показатељ општег сиромаштва у земљи, али је великим делом био и последица државне политике у то време, где је фокус био на важним спољнополитичким циљевима и стратегији проширења територије, а много мање на њеном унутрашњем економском и политичком јачању. Укупан број од свега тридесетак аутомобила у приватном власништву до почетка Балканских и Првог светског рата говоре о веома скромним могућностима, али и дометима српског друштва у процесу модернизације.

Уз катастрофална страдања и разарања која је Први светски рат донео, српски аутомобилизам је стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године практично почео свој развој од нуле. У извештају „Американске мисије“ из 1918. године истакнуто је да „у Србији нема средстава за превоз, ни железница, ни коња, ни мазга, ни аутомобила, ни газолина, ни теретних аутомобила, само мало волова“.[29] Гледано кроз призму стварања нове државе састављене од веома различитих земаља и територија у сваком погледу, аутомобилизам у Србији у међуратном периоду је у великој мери представљао парадигму развоја српског, односно југословенског друштва.

Оптерећен великим регионалним разликама у политичком, економском и културном развоју, као и жељом да се јединство државе по сваку цену очува, и развој аутомобилизма био је изразито централизован. Једини прави успон у међуратном периоду доживели су Београд и други већи градови у држави (попут Загреба или Љубљане), најважније институције су по правилу такође биле у Београду, док је развој у мањим градовима био изразито спор и неуједначен.[30] Истовремено, оптерећени обновом ратом порушене земље и изградњом јединствене државе, носиоци власти су развој аутомобилизма током највећег дела међуратног периода стављали у други или чак трећи план. Уз развој економске и политичке кризе у Европи и свету током тридесетих година, и српски аутомобилизам је донекле постао

28 Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

29 Цитат преузет из О. Латинчић, „Аутомобилизам у Београду између два светска рата“, у *Аутомобил у Београду 1918–1941*, Бранка Прпа, Братислав Петковић (ур.) (Београд: Историјски архив Београда, 2002), 25.

30 Веома квалитетну локалну историју аутомобилизма написао је Александар Видојковић, *Аутомобил у Књажевцу: од 1920. до 1970.* (Књажевац: Народна библиотека „Његош“; Нови Сад: Magyar Szo, 2014).

„мета“ немачког економског и политичког продора на простор Балкана, што је ионако слабу и тек изграђену традицију развоја аутомобилизма према америчком моделу, додатно ослабило и донекле урушило преласком на немачки модел моторизације током касних тридесетих. Сви ови проблеми и однос државе према развоју аутомобилизма су свакако допринели томе да је у тој области Краљевина Југославија континуирано била међу последњим земљама у Европи.

Други светски рат је донео нова тешка разарања, а обнова и изградња земље у послератном периоду била је додатно отежана процесом изградње потпуно новог, социјалистичког друштва. Овај пројекат је, упркос великој енергији која је у њега уложена, већ 1948. године напуштен и замењен прокламованом стратегијом изградње оригиналног југословенског модела државе и друштва. Иако је једна од карактеристика тог времена и социјалистичких друштава генерално било непрестано и детаљно планирање сваке активности, честе промене, ломови, утицај постојеће, ма колико слабе традиције, као и реалне економске могућности земље, тешко су оптеретиле развој аутомобилизма у Србији и Југославији. Најбољи показатељ конфузије и „тражења“ правог пута је податак да је и број регистрованих аутомобила тек у другој половини педесетих година достигао ионако веома низак предратни ниво.

У наредној деценији, изградњом савремене домаће аутомобилске индустрије у Крагујевцу, као и других фабрика аутомобила у земљи, српски и југословенски аутомобилизам су доживели праву експлозију, своје „златно доба“. Нагли успон аутомобилизма током шездесетих и седамдесетих година Србију и Југославију је убрзо поставио далеко испред већине осталих социјалистичких земаља у том погледу, и чак приближио развијеним западноевропским земљама. Међутим, нагли развој је имао и своје негативне последице. У моментима када је држава губила корак у изградњи пратеће инфраструктуре и формулисању нових саобраћајних прописа, тај заостатак се по правилу надокнађивао великим стратегијама и жељом да се пропуштено надокнади у ‘револуционарним скоковима’, иако је углавном амбиција била далеко већа од реалних могућности државе и друштва да планове о изградњи савремене аутомобилске индустрије, путева, сервисних станица, паркинг простора и коначно саме аутомобилске културе заиста и спроведе у дело. Због тога је свака од великих иницијатива макар у извесној мери имала супротан ефекат од очекиваног и донекле кочила даљи развој аутомобилизма.

Са свим проблемима и успесима, период социјалистичке Југославије ипак и даље остаје „златно доба“ српског и југословенског аутомобилизма. Распад земље који је уследио почетком деведесетих

година, ратови, економске санкције, у великој мери су поништили постигнуте резултате у развоју аутомоблизма на овим просторима, због чега се почетком XXI века Србија поново налази на европском зачељу у овој области, али и многим другим областима политичког, економског и друштвеног развоја.

Уколико би аутомобилизам употребили и разумели као једну од парадигми развоја српског друштва у датом периоду, могли бисмо да закључимо да је и процес модернизације и изградње савременог српског друштва такође углавном био у другом плану. Ипак, неопходно је истаћи да је, макар гледано из угла званичне државне стратегије целокупног развоја земље, у периоду од касних педесетих до почетка осамдесетих година, упркос свим погрешним или закаснелим одлукама и пројектима, развој аутомобилизма представљао важну компоненту модернизације и развоја комплетног друштва чему је поклањана изузетно велика пажња. Потребно је такође нагласити да упркос чињеници да су у овом периоду постигнути изузетни резултати на том пољу, три деценије интензивног рада једноставно није било довољно да тај развој постане у правом смислу те речи одржив, што је још један од показатеља да је сваки рад на модернизацији државе, економије или друштва увек дугорочан процес и да су на том путу тренутна и недовољно промишљена решења, чак и када су почетни резултати задовољавајући, у укупном збиру најчешће контрапродуктивна.

Посматрано с друге стране, број аутомобила на улицама и путевима у Србији, њихово порекло, просечна старост, аутомобилска култура која се с временом развијала и мењала, откривају и једну другачију слику о процесу развоја српског друштва у последњих 120 година. Кључни елементи неопходни за развој аутомобилизма и моторизације било где у свету су: постојање националне аутомобилске индустрије способне за масовну производњу јефтиног возила, велике и релативно богате средње класе, доступност јефтиног горива и изграђена мрежа модерних путева, уз одговарајућу пратећу инфраструктуру. Уколико би се историја развоја аутомобилизма у Србији у последњих 120 година пропустила кроз овај „филтер“, мало тога и у кратком периоду би се у том специфичном „филтеру“ задржало.

Пре свега, када је реч о изградњи аутомобилске индустрије у Србији, највидљивији је континуитет војне контроле овог процеса. Од почетка моторизације војске 1908. године, преко разних покушаја изградње фабрике аутомобила или камиона у међуратном периоду, па све до почетка производње аутомобила у Крагујевцу средином педесетих година, војска је имала кључну улогу у трасирању правца тог

развоја.[31] Самим тим, може се у извесној мери говорити о осетном, а на моменте и снажном утицају војске у српском и југословенском друштву у наведеном периоду. Стиче се такође утисак да је тек у другој половини педесетих утицај војске у земљи донекле ослабио или макар уступио део свог „простора“ развоју цивилног друштва, мада треба нагласити да су некадашњи „Заводи Црвена застава“, у континуитету до данас били у већој или мањој мери под контролом војске (попут фабрике „Застава оружје“).

Национална аутомобилска индустрија у Србији изграђена је тек у другој половини педесетих година, у фабрици „Црвена застава“ у Крагујевцу, док се о правој масовној производњи јефтиних „народних аутомобила“ може говорити тек током шездесетих година, односно у периоду после 1962. године, када је уместо предратних погона за производњу топова и пушака који су само модификовани за потребе производње аутомобила, изграђена савремена фабрика аутомобила по највишим европским стандардима. С тим у вези, колапс ове фабрике, који се упркос њеном формалном опстанку до 2008. године, заправо десио већ 1992. године, недвосмислено показује да су, гледано само кроз постојање националне аутомобилске индустрије, могућности за развој масовне приватне моторизације у Србији биле ограничене на свега 20–30 година. Овај временски оквир се додатно сужава ако се узме у обзир да је већ почетком осамдесетих година производни програм „Црвене заставе“ био застарео и у дизајнерском и технолошком погледу, као и да је развој савременог модела „флорида“ стигао сувише касно, и уз веома низак обим производње да би се „Заставин“ програм значајно унапредио. Уколико све ове факторе узмемо у обзир, може се говорити о свега петнаестак од 120 година развоја аутомобилизма у Србији, од средине шездесетих до почетка осамдесетих, као периоду када је национална аутомобилска индустрија била у стању да у континуитету понуди праве „народне аутомобиле“ по одговарајућој цени и квалитету.

Други предуслов за развој аутомобилизма је постојање велике, релативно богате и стабилне средње класе. Пре свега, већ сам број регистрованих аутомобила, а посебно моменти наглог повећања тог броја, представљају периоде највећег успона и ширења средње класе. У том смислу, за читав период до краја Другог светског рата, може се рећи да средња класа једноставно није постојала, док је евентуално у Београду и другим већим градовима Србије и Југославије можда могло да се говори о њеном зачетку, иако је овај процес у својој по-

31 Вид. у Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији“, *Токови историје*, 3–4, 2008, 9–28.

четној фази суштински заустављен Другим светским ратом. Самим тим, може се с пуним правом говорити о изузетном материјалном сиромаштву друштва, услед чега су све стратегије усмерене ка промени таквог стања суштински увек биле осуђене на неуспех. У том смислу, чак и да у међуратном периоду „успоравајући“ утицај војске на развој аутомобилизма није постојао, објективне могућности за слободан развој аутомобилизма биле су једноставно веома ограничене. То потврђује и судбина готово свих мера које је држава крајем тридесетих година доносила с циљем стимулисања аутомобилизма и моторизације, од промотивних акција до конкретних активности у процесу изградње одговарајућих институција и инфраструктуре. Чак и када су намере за унапређењем ове сфере друштвеног живота биле искрене, могућности су биле далеко испод минимума. Овакво стање најбоље осликава податак да су током 1937. и 1938. године, од петоро добитника путничких аутомобила у наградним играма београдских дневних листова и магазина, своје возило задржао само један, док су остали после пар излета и вожњи по граду, продали аутомобиле због високих трошкова „држања“.

У периоду непосредно после Другог светског рата, може се још у већој мери говорити о веома лошем материјалном стању и непостојању средње класе, која је почела да се развија тек у другој половини педесетих година. Тако су и први купци популарног „фиће“ били лекари, инжењери, уметници, новинари, официри ЈНА, као и „економски јачи пољопривредници“, првенствено из Словеније и Војводине. Највећи успеси у процесу изградње средње класе се свакако могу хронолошки ограничити на период од друге половине шездесетих до почетка осамдесетих година, дакле, као и у случају развоја аутомобилске индустрије може се говорити о истих петнаестак година током којих су постојали повољни услови за развој средње класе, самим тим и аутомобилизма и моторизације. Овај закључак додатно потврђује и историја развоја аутомобилског спорта у земљи, који је свој највећи успон и најозбиљније резултате ипак остварио током седамдесетих година.[32]

Уз економску кризу осамдесетих и политичко, економско и физичко разарање Србије које је уследило у наредној деценији, резултати постигнути у том кратком временском року су у највећој мери били поништени, тако да је српско друштво почетком века и даље једно од најсиромашнијих у Европи, са веома уским слојем средње

32 Marko Miljković, „Blind-Alleys on the Road to Communism: ‘Isms’ of the Automobile Sport in Socialist Yugoslavia, 1945–1992,“ *The International Journal for the History of Sport*, (2017), 1–17.

класе, што подаци о броју, старости и безбедности аутомобила на улицама и путевима недвосмислено потврђују. У трећој деценији XXI века Србија је на дну листе европских земаља по степену моторизације, испред Северне Македоније, Албаније и Турске. Могло би се рећи да је реално стање чак и лошије него што статистика показује. Наиме, висока просечна старост аутомобила у Србији од преко 17 година, од којих готово половина чак и у Београду спада у категорију са „лошијим бебедносним карактеристикама од меродавног возила", упућује на закључак да би чак и постојећи мали број аутомобила на српским улицама и друмовима (у поређењу са развијеним земљама), према обиму и структури средње класе у Србији требало да буде још нижи, док постојећи возни парк у извесној мери представља остатак „златног периода" с почетка осамдесетих година и тада креиране свести о значају аутомобила у свакодневном животу. Исто се може закључити и из чињенице да је развој аутомобилске индустрије у Србији, који је свој нови почетак поново имао у Крагујевцу 2008. године, био намењен у највећој мери извозу. Упркос покушајима да се промотивна цена крагујевачког возила, „фијата 500 Л", уз одговарајућу ознаку „национале", понуди статистичкој средњој класи, показало се да је чак и ове аутомобиле само незнатан број грађана и грађанки могао да приушти.

Питање изградње мреже нових путева и пратеће инфраструктуре је током последњих 120 година континуирано отежавало ионако готово немогуће услове за развој аутомобилизма у земљи. У том погледу најчешће се може говорити о готово непрестаном кашњењу, не само за развијеним земљама, него и за скромним резултатима развоја аутомобилизма у самој земљи. У међуратном периоду је готово беспредметно говорити о изградњи путне мреже, будући да је једини савремени ауто-пут у земљи, између Београда и Хоргоша (данас познат као „стари новосадски пут") отворен у децембру 1939. године, када су у Краљевини Југославији већ биле на снази уредбе о строгим ограничењима моторног саобраћаја због почетка Другог светског рата. Парадоксално, овај ауто-пут највише је користио немачкој војсци у процесу окупације земље током априла 1941. године, индиректно потврдивши тезу о закаснелим и промашеним мерама.

Непосредно после Другог светског рата извршено је повезивање Београда и Загреба савременим ауто-путем, које је завршено већ 1950. године, иако је тада било веома мало аутомобила којима би овај пут заиста користио, што првенствено говори да је основни мотив за овај пројекат био идеолошки. То потврђује и податак да је у наредних десетак година изградња ауто-путева готово стала. Услед

наглог развоја аутомобилизма у земљи који је већ био видљив крајем педесетих година, уложен је велики труд да се тај заостатак надокнади па је до 1963. године савремена мрежа ауто-путева повезала макар највеће градове на најоптерећенијим путним правцима у земљи. С друге стране, ова мрежа путева је изграђена према старим пројектима и проценама, тако да је већ почетком седамдесетих била застарела и у немогућности да одговори на потребе све интензивније моторизације у земљи, због чега се убрзо приступило изградњи нових ауто-путева по тада највишим европским и светским стандардима.

У сталним променама стратегија развоја које су у великој мери биле последица неадекватног планирања свакако је изгубљено доста времена и новца. Међутим, много је важније узети у обзир да, ма колико је нова мрежа ауто-путева већ средином осамдесетих година била изграђена по светским стандардима, кашњење у развоју путне инфраструктуре је довело до ситуације да је, баш као и непосредно пред почетак Другог светског рата, она била у пуној функцији тек када су „најбоље године“ националне аутомобилске индустрије и стандарда друштва већ биле прошле. Самим тим, практично никада није могла да пружи свој пун потенцијал развоју аутомобилизма, чак и у уском временском периоду између средине шездесетих и почетка осамдесетих година, када су остали параметри показивали најповољније могућности за тај развој.

Ситуација ни данас није суштински другачија. Иако се у медијима често чују коментари како се у Србији гради више ауто-путева него било где у Европи, чињеница је да земља далеко заостаје чак и за државама у окружењу, попут Хрватске, Мађарске или Чешке.[33] Овакво стање индиректно потврђује да су слогани државне пропаганде номинално тачни, иако само зато што су чак и мање развијене земље Европе тај процес већ у највећој мери окончале. Анализа развоја остале инфраструктуре, пре свега мреже за снабдевање горивом и савремених сервиса, упућује у највећој мери на исте закључке о мањем или већем закашњењу, са сличним последицама.

Многи од наведених закључака и представљених слика говоре о изузетно тешким условима у којима се српски аутомобилизам развијао, као и српско друштво у целини. У том смислу, тешко је оспорити оцену да су у последњих 120 година развоја српског аутомобилизма, само у уском временском оквиру од петнаестак година

33 Miona Živić, „Nije se desilo: „Kilometri sreće“ – Vučić godinama najavljuje više autoputeva od Hrvatske, *N1*, https://n1info.rs/biznis/nije-se-desilo-kilometri-srece-vucic-godinama-najavljuje-vise-kilometara-autoputeva-od-hrvatske/, (приступљено 26. јануара 2024).

постојали одговарајући услови да се овај процес у мањој или већој мери несметано одвија. С друге стране, упркос објективно и претежно тешкој ситуацији и неповољним околностима за развој аутомобилизма, од првог возила које се појавило на београдској калдрми па све до данас, аутомобили су довожени у Србију, производили се у земљи, кварили се, били поправљани и преправљани, радили су на најразличитија горива неретко лошег квалитета и готово увек високе цене, издржавали вожњу и на изузетно лошим путевима, али су упорно опстајали. За највећи део ових успеха „аутомобила" у Србији били су заслужни појединци. Увек је у земљи постојао одређени број довољно имућних људи, ма колико њихов број био мали, који су проналазили начине да обезбеде себи аутомобил и да самостално или са својим породицама и пријатељима уживају у свим слободама и удобностима које аутомобил пружа.

Њима свакако треба додати и бројне појединце који нису могли да покрену велике промене на нивоу читаве земље, али су били значајни носиоци модернизације и развоја у својим локалним срединама. Многи међу њима су као ситне занатлије или обични шегрти уз велика одрицања и на разне начине набављали, а често чак и сами правили своје аутомобиле. Ове „функционалне скаламерије" су понекад представљале понос локалне заједнице, а понекад биле исмеване заједно са њиховим власницима, али никада нису остављали људе равнодушним. Каква год да је била реакција на аутомобиле ових ентузијаста, коначни резултат је увек био исти – аутомобил је постајао део локалне заједнице, мењајући је и модернизујући. На сличан начин су и многе међу самосвесним женама које су биле у могућности учиниле много за женску еманципацију, између осталог и узимањем волана аутомобила у своје руке.

Коначно, било да је реч о богатим и утицајним особама, „обичним" људима несаломиве енергије и жеље, или највећем броју оних који су пасивно посматрали и тек постепено били укључени у „друштво" возача, када говоримо о развоју аутомобилизма, али и било ком друштвеном процесу, увек је реч о појединцима који представљају суштину тих процеса. Чак и када носиоци власти директно утичу, или покрећу велике промене, њихове планове и стратегије спроводе људи, због којих су истовремено и на првом месту оне и биле осмишљене и покренуте. Уколико посматрамо аутомобил као један од симбола слободе, може се с пуним правом рећи да се за аутомобиле, као и за сваку другу врсту слободе појединац и друштво увек морају борити.

Референце

Algeo, Matthew. *Harry Truman's Excellent Adventure: The True Story of a Great American Road Trip*. Chicago: Chicago Review Press, 2009.

Amsden, Alice H. *The Rise of "The Rest": Challenges to the West from the Late-Industrializing Economies.* Oxford, New York: Oxford University Press 2001.

Berend, Ivan T. *Central and Eastern Europe 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Kay, Jane Holtz. *Asphalt Nation. How the Automobile Took Over America and How We Can Take it Back*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Miller, Daniel (ed.) *Car Cultures*. Oxford, New York, Berg, 2001.

Миљковић, Марко. „*Grand Prix* Београда 1939 – спољнополитички контекст великих аутомобилских трка" *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2011), 7–29.

Miljković, Marko. "Blind-Alleys on the Road to Communism: 'Isms' of the Automobile Sport in Socialist Yugoslavia, 1945–1992", *The International Journal for the History of Sport*, (2017), 1–17.

Miljković, Marko. *Automobil je sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji, 1903–2023.* Beograd: Službeni glasnik, 2023.

Mitrović, Andrej. *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945).* Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Прпа, Бранка, Братислав Петковић (ур.) *Аутомобил у Београду 1918–1941*. Београд: Историјски архив Београда, 2002.

Schwartz Samuel I. with William Rosen. *Street Smart: The Rise of Cities and Fall of Cars*. New York: Public Affairs, 2015.

Seo, Sarah A. *Policing the Open Road: How Cars Transformed American Freedom*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019.

Siegelbaum Lewis H. (ed.) *The Socialist Car. Automobility in the Eastern Bloc*. Ithaca and London: Cornell University Press 2011.

Marko Miljković, PhD, Research Associate
Institute of Economic Sciences, Belgrade
marko.miljkovic@gmail.com

AUTOMOBILE IS FREEDOM

The automobile stood as one of the most coveted objects in the consumer culture of the 20th century, symbolizing and facilitating various forms of freedom. My upbringing was shaped by this sense of freedom, from childhood games to my first independent journeys. Simultaneously, the legacy of Professor Andrej Mitrović significantly influenced my development as a historian, inspiring the choices of my research themes where automobiles play a central role, along with fostering an awareness of the importance of a holistic approach to research. This journey culminated in my first scholarly monograph, *Automobil je Sloboda: istorija razvoja automobilizma u Srbiji, 1903–2023* [The Automobile is Freedom: A History of Automotive Development in Serbia, 1903–2023]. In this paper, I present some of the most significant results of this analysis.

Keywords: Yugoslavia, Serbia, automobile, freedom

МА Андријана Влаховљак, наставница историје
ОШ „Уједињене нације“ и
Средња школа за информационе технологије „ITHS“
andrijana5112@gmail.com

ДРУШТВЕНА („ЦЕЛОВИТА“) ИСТОРИЈА У УЧИОНИЦИ

Апстракт: У овом раду биће представљене стратегије намењене наставницима историје како би могли да приступају настави из различитих углова и како би на тај начин обучили ученике да адекватно анализирају прошлост схватајући појам „целокупности“ историје. Упркос наметнутим оквирима од стране надлежних институција, наставници имају слободу да часове и рад креирају по личном нахођењу, али тако да постигну прописане циљеве образовања. У средишту анализе је померање фокуса и тежишта наставе, али и науке, са политичких на друштвене теме у оквиру часова, али тако да се законски оквири не ремете, а да се остваре предвиђени циљеви наставе.

Кључне речи: међуратни период, Ивана Томљеновић Мелер, настава историје, уџбеници, хазена

„Насупрот издвојеном посматрању човека и чињеница у прошлим временима, настао је захтев за обухватнијим истраживањима да би се уочио, проучио и схватио целокупан свет околности живота људи у друштву, то јест целокупност историје.“[1] Овако је професор Андреј Митровић говорио о делима Фернана Бродела, поставивши дефиницију и схватање целовите историје. Залажући се за коришћење интердисциплинарног приступа, сагледавања шире слике једне епохе, а не само одређеног догађаја или личности, учвршћено је виђење Лисијена Февра да „историју као, ни човека, не

1 Андреј Митровић, „Историјски списи Фернана Бродела“, у: Фернан Бродел, *Списи о историји,* (Београд, 1992), 371.

можемо делити на делове".[2] Иако су ово теорије методологије изучавања историје као науке, важно је да наставни кадар у школама који предаје историју и сродне изборне друштвене предмете кроз свој рад негује интердисциплинарни приступ помоћу којег ће обучити ученике да на прошле, а онда и на садашње догађаје гледају кроз много шири и свеобухватнији објектив. Нажалост наставници историје имају јако тежак задатак, а то је да ученике заинтересују за свој предмет и да им на довољно стручан начин, али пазећи на ученичку зону развоја, приближе далека, апстрактна „чудна" друштва из прошлости и науче их како да промишљају о историји. Историја је свеприсутна, свако „воли историју" и „зна историју" едукујући се тако што слуша поткасте, прати јутјубере, чита „занимљивости на друштвеним мрежама и разним порталима". Наставник историје је онда тај који има моралну одговорност да својим ученицима објасни комплексност историје као науке и да је свођење историјских процеса на нешто што је „просто" лак пут да се клизне у митове или псеудоисторију.

Настава историје у основним школама у Србији[3]

На самом почетку, важно је истаћи који су правни и законски оквири под којима се планира и спроводи настава историје у Републици Србији. Настава у основним школама мора бити планирана и спровођена у складу са кровним документом Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије који носи назив *Правилник о програму наставе и учења за пети, шести, седми и осми разред основног образовања и васпитања*.[4] То је документ који обавезује и ауторе уџбеника, без обзира на то ко је издавач, да их структурирају у оквиру унапред предвиђених наставних тема, прописаних циљева учења и очекиваних исхода на крају одређеног класификационог периода. Самим тим, важно је предочити који су изазови са којима се наставници суочавају када је у питању настава историје и које су препоруке за њихово превазилажење.

2 Лисијен Февр, *Борба за историју,* прир. Стојановић Дубравка, (Београд: СКЗ, 2004), 46.

3 У раду су анализирани план, програм и уџбеници за наставу историје у основним школама пошто су они једнообразни за све школе у Републици Србији. Такође основно образовање је обавезно за све, стога су ово садржаји кроз које сви морају да прођу током свог формалног образовања.

4 *Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања*, („Сл. гласник РС – Просветни гласник", бр. 11/2019).

Према *Правилнику о ūроīраму наст̄аве* прописаном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја, настава историје спада у обавезне предмете у старијим разредима основношколског образовања. Међутим, ученици се већ у четвртом разреду сусрећу са првим лекцијама везаним за теме из националне историје средњег века и савременог доба кроз предмет Познавање природе и друштва.[5] У петом разреду, приликом преласка на предметну наставу, ученици добијају обавезан предмет „Историја“, са недељним фондом од једног часа, што износи 36 часова годишње.[6] Историја је обавезан предмет и током шестог, седмог и осмог разреда основне школе када је планирани недељни фонд часова дупло већи, тако да износи 72 часа годишње у шестом и седмом разреду и 68[7] часова у завршној години основног образовања.[8] С друге стране, у средњим школама у Републици Србији фонд часова наставе историје и обим градива зависе од образовног профила средње школе.[9] Узевши у обзир чињеницу да је око 55% планираних часова предвиђено за обраду новог градива, а око 45% за утврђивање и систематизацију, као и да *Правилник о оцењивању ученика* обавезује наставника да четири пута у полугодишту оцени сваког ученика,[10] како би извео закључену оцену на крају класификационог периода, уочава се први изазов – да у веома ограниченом временском периоду оспособе ученике да на адекватан начин посматрају и тумаче различите историјске периоде, процесе и феномене.

Правилник о ūроīраму наст̄аве такође садржи опште и специфичне (по предметима) циљеве основног образовања који наставницима треба да буду оријентири за планирање и бирање наставних метода и начина рада, како би ученици те циљеве и остварили. У таквим околностима, требало би да наставници, као координатори наставног процеса, помогну ученицима да стекну вештине и знања која ће им бити од користи у даљем образовању и интелектуалном напредовању. Општи циљеви који су наведени у *Правилнику о ūро-*

5 Александар Кандић, et al., *Природа и друш̄тво 4. Уџбеник за чет̄врт̄и разред основне школе,* (Београд: Логос, 2022), 3.

6 *Правилник о ūроīраму наст̄аве и учења за ūет̄и и шест̄и разред основноī образовања и васūит̄ања*, („Сл. гласник РС – Просветни гласник“, бр. 4/2017).

7 Ученици осмог разреда школску годину завршавају две недеље раније у односу на остале разреде.

8 *Правилник о ūроīраму наст̄аве и учења за ūет̄и и шест̄и разред основноī образовања и васūит̄ања*, („Сл. гласник РС – Просветни гласник“, бр. 4/2017).

9 У овом истраживању биће у фокусу само настава у основним школама и план и програм за историју.

10 *Правилник о оцењивању ученика у основном образовању и васūит̄ању,* („Сл. гласник РС“, бр. 34/2019, 59/2020 и 81/2020).

програму наставе и учења су заиста импресивни и предвиђају различите смерове унапређења рада ученика и њиховог емотивног, интелектуалног и физичког развоја. Када је у питању настава историје, неки циљеви се посебно издвајају: 1. развијање компетенција за сналажење и активно учешће у савременом друштву које се мења; 2. пун интелектуални, емоционални, социјални, морални и физички развој сваког ученика, у складу с његовим узрастом, развојним потребама и интересовањима; 3. развијање кључних компетенција за целоживотно учење, развијање међупредметних компетенција за потребе савремене науке и технологије; 4. развој свести о себи, развој стваралачких способности, критичког мишљења, мотивације за учење, способности за тимски рад, способности самовредновања, самоиницијативе и изражавања свог мишљења; 5. развијање компетенција за разумевање и поштовање права детета, људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву; 6. развој и поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, развој толеранције и уважавање различитости; 7. развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине.[11]

Овако постављени циљеви израђени су у складу са препорукама за наставу оријентисану на исходе и целоживотно учење. Међутим, неки од циљева могу бити и злоупотребљени као инструмент за националистичко и идеолошко бојење наставе. Наиме, у Републици Србији је 2021. године предложен Нацрт закона о имплементирању Националне читанке као обавезног наставног средства за све разреде основне и средње школе. Она би представљала интегрисани приручник за пет предмета: историју, српски језик и књижевност, географију, ликовну и музичку културу. Ово наставно средство је представљено као нужно, како би се у настави остварио циљ о развоју личног и националног идентитета, а према плану Министарства просвете овај приручник ће бити у употреби од септембра 2024. године.[12] Спорно је то што ниједан наставнички синдикат није учествовао у креирању Националне читанке, али и то што је планирано да овај приручник буде обавезно наставно средство, без права на избор, као што је то случај са уџбеницима.

---

11 „Циљеви основног образовања и васпитања“ у: Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања.

12 Нацрт закона о изменама и допунама Закона о уџбеницима, у: Закон о уџбеницима, („Службени гласник РС“, бр. 27/18).

Уз већ ограничено време, законске обавезе о оцењивању и бројна одељења, наставници се сусрећу и са уџбеницима чији је садржај хронолошки и преплављен темама из политичке историје. Међутим, приликом упознавања са наставним предметом „Историја“ у петом разреду основне школе, ученици у првој лекцији, под називом „Историја као наука о прошлости друштва“,[13] дефинишу историју као друштвену науку која проучава прошлост људског друштва од најстаријих времена до данас.[14] Професор Андреј Митровић је под историјом подразумевао стварност коју човек живи и да је човек сам по себи историја.[15] Уколико би се следиле претходно поменуте дефиниције историје као науке и појма, настава у школи би већински била оријентисана на друштвене односе и процесе дугог трајања. Међутим, чак и структура наставних јединица дефинисаних према годишњем плану и програму, која директно утиче на садржај самих уџбеника, у супротности је са овим теоријама. Наиме, већ у уводној лекцији за пети разред основне школе, где се дефинише историја као наука, наводи се како ће ученици „учити о историјским личностима и прошлим догађајима“.[16] У самом старту се примећује разлаз између онога што су препоручени циљеви и исходи за наставу историје, дефиниције историје као науке и самог садржаја у уџбеницима. До тих разлаза долази јер су аутори основних наставних средстава у обавези да прате изабране наставне теме предвиђене *Правилником о програму наставе и учења*,[17] али имају слободу у креирању самог садржаја и дидактичког апарата.

Теме из друштвене историје су слабо заступљене, чак и у наставном плану и програму, а самим тим и у уџбеницима који, као што је већ и напоменуто, морају да их прате. У петом разреду од 21 лекције само пет је посвећено друштвеној и културној историји, што износи око 24% садржаја у уџбенику.[18] То значи да је од 36 часова, планираних за целу школску годину, само пет предвиђено за обраду друштвених и културних тема везаних за период старог века. У шестом разреду основне школе према плану и програму Министарства просвете, науке и технолошког развоја предвиђено је седам часова обраде за друштвену и културну историју за период средњег и раног

13 Весна Лучић, *Историја 5. Уџбеник са одабраним историјским изворима за пети разред основне школе,* (Београд: Бигз, 2018), 3.

14 Исто, 5.

15 Andrej Mitrović, *Vreme destruktivnih (intervjui),* (Čačak, 1998), 135.

16 Весна Лучић, *Историја 5,* 5.

17 *Правилник о програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања*, („Сл. гласник РС – Просветни гласник“, бр. 4/2017).

18 Весна Лучић, *Историја.*

новог века.[19] То значи да је нешто мање од 10% часова током целе школске године посвећено овим темама, док у уџбеницима то износи око 20% укупног садржаја.[20] У старијим разредима, ови проценти су још нижи па је за седми разред основне школе издвојено само 12% лекција са друштвеним и културним темама за период од Француске револуције до краја Првог светског рата,[21] а у осмом разреду око 18% за период савременог доба.[22]

Када се узме у обзир и чињеница да су лекције из друштвене и културне историје обично планиране да се обрађују на крају једне наставне теме, тада долази до техничких проблема у пракси. Сваки наставник има право да око 20% наставног плана и програма измени по сопственом нахођењу како би наставу прилагодио својим и ученичким потребама. Већина наставника се онда одлучи да баш ове часове искористи за планирање и спровођење усмених и писаних провера знања које су предвиђене *Законом о оцењивању у основним школама.*[23]

Када се наставник нађе пред оваквим изазовима, он мора да реорганизује своју наставу тако да са традиционалног (већ застарелог) пређе на неке новије моделе наставе како би ученике мотивисао за рад и помогао им да отворе свој ум да би схватили одређену епоху као целину, са свим својим деловима, карактеристикама и особеностима. Такав пример нових метода изучавања историје у школама и повезивања историје са осталим друштвеним наукама имплементиран је у студији случаја у Универзитетској школи „Лигет“ у Грос Поинт Вудсу у Мичигену. Група од три наставника друштвених наука спровела је експеримент са ученицима који је трајао целе школске године.[24] Њихов задатак је био да заједно играју видео-игру *Мајнкрафт* и да граде своје цивилизације на основу задатака који су

19 *Правилник о програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања*, („Сл. гласник РС – Просветни гласник“, бр. 04/2017).

20 Душко Лопандић, Ивана Петровић, *Историја 6. Уџбеник са одабраним историјским изворима за шести разред основне школе,* (Београд: Логос, 2022), 1.

21 Урош Миливојевић, Весна Лучић, Зоран Поповић, *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе,* (Београд: Бигз, 2020), 2.

22 Драгомир Бонџић, Коста Николић, *Историја 8. Уџбеник са одабраним историјским изворима за 8. разред основне школе,* (Београд: Завод за уџбенике, 2021), 3.

23 *Правилник о оцењивању ученика у основном образовању и васпитању,* („Сл. гласник РС“, бр. 34/2019, 59/2020 и 81/2020).

24 Лиз Колб „ *Учење и нове технологије; Водич за планирање аутентичних часова,* (Београд: Едука, 2019), 159.

им дати и онога што су научили на часовима. Ученици су морали да прате развој своје „древне цивилизације“ и да решавају проблеме и задатке користећи специфичне методе за епоху о којој игрица говори. Овај експеримент је био успешан пре свега јер су ученици разумели посебности древних цивилизација кроз игру, схватили су да су сви процеси повезани и да се ниједна карика у ланцу не сме изоставити (радници, владари, друге цивилизације, географски положај, односи у друштву, економија, привреда итд.).[25] Несумњиво да је успешност самог експеримента условљена чињеницом да су се ученици, ставивши се у „кожу“ својих виртуелних јунака, поистоветили и „сродили“ са епохом којом су се бавили. Ово је јако добар пример учења кроз игру, помоћу којег је пре свега могуће утврдити научено на часовима историје, али је корисно и за унапређење тимског рада и схватања да доношење одлука и решавање проблема зависи од околности и духа времена у којем се налазе.

Још један пример померања фокуса са традиционалних модела наставе јесте и пример часа „Пропутовање по Америци“ који интегрише садржаје математике и друштвених наука. Наставница математике и технологије дизајна Тами Черч, која предаје у Међународној академији „Ваштено“, осмислила је наставну активност која подразумева да ученици испланирају путовање четворочлане породице на годишњи одмор користећи апликацију *Гуīл маūе*. Циљ експеримента је био да у пракси, кроз решавање реалних, свакодневних проблема, ученици провере знање о пропорцијама, мерним јединицама, али и регионалној географији и вештинама израде мапа. Задатак ученика је био да осмисле оствариво вишедневно путовање четворочлане породице тако да оно буде реално у стварности и у оквирима одређеног буџета. Тако су ученици морали све детаљно да испланирају како би урачунали могуће трошкове на таквом путовању попут смештаја, хране, горива за аутомобил или карте за неки други вид превоза, улазница за разне културне и забавне активности.[26]

Овакви задаци могу да се примене и на наставу историје тако што би наставник ученицима задао да провере да ли би такво путовање било могуће средином XIX века у Америци, или пак могу добити задатак да реконструишу путовања историјских личности или путописаца. Тада би ученици морали да упореде сличности и разлике истог путовања у различитим епохама обраћајући пажњу на специфичности транспорта, политичких, економских и друштвених прилика, климатских и географских услова.

25 Исто, 160–163.

26 Исто, 152–154.

Историја спорта у учионици[27]

Када се сагледа оно што је кровни документ Министарства просвете и технолошког развоја, то јест годишњи план и програм за основне школе, као и садржај уџбеника који морају бити у складу са овим документима, онда се долази у сукоб са оним што су препоруке и стандарди за целоживотно учење и учење које је оријентисано на исходе. Тада на сцену ступа сам наставник, који као координатор наставе има аутономију да самостално бира наставне материјале и да креира садржаје својих часова. У тим ситуацијама слободан је да користи мноштво извора и наставног материјала ван уџбеника и препоручених алата за рад од стране самих издавача и Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Важно је само да се води рачуна о томе на ком су развојном нивоу ученици са којима наставник ради како би могао да осмишљава активности и задатке из зоне наредног развоја (задаци који их терају да пробијају своје границе).

С обзиром на то да савремени спорт није изолован феномен савременог друштва, већ припада глобалном поретку и широкој друштвеној целини која дотиче свакога у мањој или већој мери,[28] веома је корисно користити изворе за спорт приликом обраде XX века.

Приликом обраде међуратног периода у Краљевини СХС/Југославији у осмом разреду основне школе, једна од тема су односи Краљевине СХС са Чехословачком и Румунијом, конкретно формирање војнополитичког савеза Мала Антанта, који је са свим својим специфичностима умногоме утицао на друштвене и политичке прилике у Краљевини.[29] Иако на први поглед изгледа немогуће, веома је учинковито посматрати односе ових земаља и кроз призму спортске дипломатије. Повезаност између Краљевине СХС и Чехословачке лако је била уочљива кроз деловање и историјат спортских удружења *Сокола*, али и кроз хазену,[30] претечу рукомета који је био најпопулар-

27 Већина извора који су изабрани као препоручени за коришћење у настави су коришћени за израду дипломског рада: Андријана Влаховљак, *Чешки спорт у међуратном Београду: хазена и женска еманципација* и мастер рада: Андријана Влаховљак, *Европеизација спорта и женска еманципација у међуратном Београду на примеру хазене и тениса.*

28 Grejam Skembler, *Sport i društvo: istorija, moć i kultura,* (Beograd: Clio, 2007).

29 Више у: Здењек Сладек, *Мала Антанта 1919–1938,* (Београд: Службени гласник, 2019).

30 Хазена је била један од најпопуларнијих спортова током међуратног периода у Европи. Настала је у Чешкој још почетком XX века, док је након Првог светског рата постала најпопуларнији женски спорт иако су први играчи били мушкарци. Овај спорт се другачије назива и „велики рукомет“, јер се играо на фудбалском терену, а после Другог светског рата је у потпуности замењен дво-

нији женски спорт у Европи у доба између два светска рата. Пошто је у периоду од 1924. до 1925. године одиграно чак 12 репрезентативних утакмица између Чехословачке и Краљевине СХС/Југославије, могуће је дати ученицима задатак да пронађу новинске извештаје о тим утакмицама које би анализирали и на основу којих би могли да сагледају однос две земље и кроз ову врсту дипломатије, на спортском терену.[31]

Поред спољнополитичких тема, на сличан начин је могуће обрадити и унутрашњу политику Краљевине СХС/Југославије, пре свега период парламентарне кризе и Шестојануарске диктатуре. Користећи штампу и филмове *Монтевидео, Бог те видео!*[32] и *Монтевидео, видимо се!*[33] ученици могу да испитају ове феномене из потпуно другачијег угла, на основу извора из тог времена, али и њихових каснијих интерпретација.

Колико је унутрашња политичка криза[34] била озбиљна најбоље се видело на „спортском терену“ када је Загребачки хазена подсавез повукао све своје тимове из такмичења јер је наводно утакмица између загребачке Конкордије и љубљанске Илирије била неправедно поништена од стране Југословенског хазена савеза.[35] Захваљујући доступности међуратне штампе на сајту Народне библиотеке Србије[36] могуће је пронаћи још текстова који говоре о бојкоту државног

ранским рукометом. Хазена је била веома популаран спорт у Краљевини СХС/Југославији, пре свега међу дамама. У Краљевини је постојао Југословенски хазена савез који је окупљао на десетине клубова из целе државе. Поред клупских успеха у националном првенству, југословенске хазенашице су постигле завидне резултате и на Женским олимпијским играма 1930. и 1934. године. Захваљујући овом спорту популаризовано је учешће жена на спортским манифестацијама, а хазенашице су биле међу првим женама које су доказале да спорт није резервисан само за мушкарце.

31 Povjest sporta, *Dvanaest utakmica reprezentacije Jugoslavije u češkom rukometu – hazeni 1924–1935,* (Zagreb 1972), sveska broj 10, 919–925.

32 Драган, Б. (2010). *Монтевидео, Бог те видео!*, Београд: Интермедиа нетворк.

33 Драган, Б. (2014). *Монтевидео, видимо се!*, Београд: Интермедиа нетворк.

34 Крајем двадесетих година XX века у Краљевини СХС је дошло до погоршања сукоба између српских и хрватских политичара који се нису слагали око уређења саме државе. Политичка и парламентарна криза је достигла свој врхунац после атентата у Народној скупштини 1928. године када је српски посланик Пуниша Рачић убио и ранио неколико представника хрватских политичких партија. Након тога дошло је до прекида комуникације између Београда и Загреба, а краљ Александар Карађорђевић је завео лични режим (диктатуру), која је носила име Шестојануарска диктатура.

35 „Хазена“, *Време,* 1. новембар 1928, 8.

36 На сајту Народне библиотеке Србије https://nb.rs/, могуће је приступити одељку Дигитална НБС https://digitalna.nb.rs/ у оквиру којег је збирка дигитализоване штампе из међуратног периода.

првенства од стране загребачких спортских савеза и у другим спортовима и првенствима. Такође, могуће је испитати и на који начин је приказан бојкот репрезентације од стране хрватских фудбалера у филму *Монтевидео, Бог те видео!*[37], као и у којој мери се новински чланци о Светском првенству у Уругвају 1930. године подударају са самим филмом.

Када је у питању разумевање последица глобалне економске кризе на Краљевину Југославију, након пада берзе у Њујорку, октобра 1929. године, веома би било корисно користити изворе који говоре о економској кризи у спортским друштвима на територији Краљевине Југославије од 1930. до 1934. године. За ове потребе могуће је издвојити минимум три врсте различитих историјских извора: штампу, филм и усмену историју. Штампа је свакако драгоцен извор за анализу међуратног периода, јер је са повећањем процента писмености постала главно средство информисања. Такође, дневна штампа је на неки начин била гласило спортских клубова и савеза, те се почетком тридесетих година XX века писало о лошем финансијском стању у југословенском спорту. Поред бојкота Загребачког хазена савеза, одлазак хазенашица на Женско светско првенство у Праг зависило је и од финансијских средстава. Како би хазенашице добиле дресове, умешао се Југословенски ногометни савез, који је хазенашицама дао опрему фудбалера са првенства у Монтевидеу.[38] За анализу овог случаја из друге перспективе могуће је искористити и игране филмове *Монтевидео, Бог те видео!*[39] и *Монтевидео, видимо се!*[40] у којима је, на уметнички начин, али уверљиво, приказана лоша финансијска ситуација у фудбалским клубовима и савезу тог времена која је директно огледање економске кризе која је захватила Краљевину Југославију. Такође на исту тему било би корисно упоредити и два историјска извора која су сачињена у различитим временским периодима, али су оба настала захваљујући сведочењу самих учесника на Женским спортским играма које су 1934. године одржане у Лондону, приликом којег су хазенашице Краљевине Југославије освојиле златну медаљу. Први извор је интервју вође пута Теодора Фурмана који је дао за *Правду* након повратка са игара где објашњава због чега је дошло до финансијских проблема током пута.[41] С друге стране може да се постави интервју Злате Тонковић Цу-

37 Драган, Б. (2010). *Монтевидео, Бог те видео!*, Београд: Интермедиа нетворк.

38 „Службено из Југословенског ногометног савеза“, *Време,* 3. септембар 1930, 6.

39 Драган, Б. (2010). *Монтевидео, Бог те видео!*, Београд: Интермедиа нетворк.

40 Драган, Б. (2014). *Монтевидео, видимо се!*, Београд: Интермедиа нетворк.

41 „Какав је био пут хазена репрезентације у Лондон“, *Правда,* 24. август 1934, 11.

вај у којем се, као играчица, сећала Игара и који је дала 1971. године. Ту је детаљно описала које су све финансијске потешкоће имале током тог вишедневног пута, од возова треће класе, преко путовања бродом, до описивања глади коју су осећале јер им оброци нису обезбеђени.[42]

Историчар који, пишући о неком прошлом догађају, користи мноштво различитих извора, на добром је трагу да досегне целовит приказ епохе коју истражује, са свим њеним феноменима и специфичностима. Исто тако, као што је пожељно да историчар сагледава један проблем из што више перспектива (извора), на исти начин би требало да се приступа и настави историје у школама. Тако се развија и негује пракса критичког преиспитивања сваке информације до које је могуће доћи, што је веома корисно у ери масовних дигиталних медија и друштвених мрежа.

Студија случаја: Од хазенашице до „целовите“ историје међуратног периода

У последњем делу рада биће представљена једна студија случаја која показује да је могуће обрнутим приступом у настави обрадити наставне теме које су планиране за прво полугодиште осмог разреда (период од краја Првог светског рата до краја Другог светског рата), полазећи од специфичног ка општем. Наиме, могуће је објаснити све феномене, догађаје, покрете, идеологије и друштвене односе полазећи од само једне биографије. На тај начин се у фокус предавања заправо ставља друштвена историја јер је друштво основни простор у којем сваки човек делује и живи.[43] Појединац припада неком друштву у неком временском оквиру, он је део велике слагалице (самог друштва) и својим деловањем утиче на промене у друштву, не тако што постоји, него тако што ради и мисли,[44] исто онолико колико и друштво утиче на његово постојање и деловање. Како је то писао Андреј Митровић, „потпуно усамљен појединац не постоји у правом смислу речи. Појединачни живот је повезан са животом појединца, што значи да заједнички чине целину. Тачније, појединац је

42 Povjest sporta, *Zlata Cuvaj: Uspomene igračice Jugoslavije sa svjetskog prvenstva u Londonu 1934. godine,* Zagreb 1971, sveska broj 5, 429–440.

43 Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio, o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji,* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 45.

44 Isto, 46.

само један од људи и једино постоји међу људима, са којима сачињава, гради *заједницу*. Без њега нема садржаја заједнице, али с тим да он живи између у и унутар тих садржаја и без њих не може опстати. Живот проводи утичући на живот заједнице, која повратно утиче на њега и даје му правила живљења, подстиче на деловање, пружа основе рада и поставља ограничења. Појединац и заједница су нераскидиво спојени, дакле нису истоветни."[45]

Тако се долази до закључка да је слика појединца огледало друштва у којем живи, и обрнуто. Такође овим приступом ученици би, поред критичког мишљења усмереног ка прошлим догађајима, развијали и могућност да стекну слику о сопственој стварности и друштву у којем живе. На тај начин могу да искоче из оквира сачињеног од низа догађаја и историјских личности и размишљају о географском, верском, економском, привредном и културном утицају на формирање целовите слике о одређеној историјској епохи.

Пример биографије „међуратног појединца", који се може користити у настави, јесте биографија хазенашице и уметнице Иване Томљеновић Мелер. Ивана је рођена 1906. године у Загребу као ћерка последњег хрватског бана Томислава Томљеновића, што јој је омогућило да буде блиска и са краљевском породицом па је тако била гошћа и деверуша на венчању краљице Марије и краља Александра Карађорђевића 1922. године.[46] С обзиром на то да је рођена у врло имућној породици, било јој је омогућено да се школује у Загребу, Бечу и Немачкој. Док је боравила у Загребу (до 1929. године) активно се бавила спортом и била је права представница тадашњих спортисткиња, за које је било карактеристично да су *all round* играчице.[47] Бавила се хазеном, кошарком, атлетиком, тенисом и зимским спортовима. Као хазенашица активно је играла за загребачки клуб „HAŠK", али је наступала и као репрезентативка Краљевине Југославије на Женским спортским играма у Прагу 1930. године, када су југословенске хазенашице заузеле другу позицију. Поред тога што је активно играла хазену, од 1927. године, када је положила и судијски испит, постала је прва хазена суткиња у Краљевини Југославији. Такође, иг-

45 Isto, 39.

46 Leopold Rupnik, „Ivana Tomljenović-Meller – dizajnerica, sportašica, ljevičarka", u: *Vox feminae,* https://voxfeminae.net/strasne-zene/ivana-tomljenovic-meller-dizajnerica-sportasica-ljevicarka/ (pristupljeno 28. januara 2024).

47 „All round" (олраунд) спортиста је играч који успешно игра на свим позицијама у неком спорту. За спортисте и спортисткиње у међуратном периоду се може рећи да су били универзални или олраунд играчи пошто су се такмичили и у више различитих спортова (атлетика, фудбал, хазена, кошарка, гимнастика итд.).

рала је и прву кошаркашку утакмицу у Загребу која је одиграна 1929. године.[48]

Ивана Томљеновић је 1924. године уписала Академију лепих уметности у Загребу где је студирала до 1928. године у класи професора Љубе Бабића. Своје студије и усавршавање наставила је у Бечу на Високој школи за уметнички обрт. Након тога је са групом студената и студенткиња из Беча отишла у Десау како би се даље усавршавала и студирала у Баухаусу током 1929. и 1930. године. Тамо је похађала неколико курсева код познатих професора попут Јозефа Алберса и Валтера Петерханса. У Баухаусу је изучавала дизајн, правила пројекте за рекламну индустрију и корице књига и изучавала је фотографију по принципима тадашње савремене фотографије.[49] Студирајући у Баухаусу и путујући Европом, још као спортисткиња упознала се са левичарским идејама, а 1930. године је била у контакту са југословенским комунистима у изгнанству када је израдила омот за брошуру *Диктатура у Југославији – документи чињенице,* на основу документарних фотографија које је тада прикупила партијска илегала. Та насловница је настала поводом увођења Шестојануарске диктатуре и убиства Миколе Хећимовића и Ђуре Ђаковића. На овој корици је приказан краљ Александар Карађорђевић који гази тело убијеног противника.[50]

Када је школу Баухаус преузео да води архитекта Миес ван дер Рое и када је професор Мајер избачен 1930. године под притиском деснице, Ивана је напустила школу отишавши у Берлин. Након тога је путовала по Европи, 1931. године живела је у Паризу, а затим и у Прагу. Године 1935. се вратила у Краљевину Југославију. Отишавши у Београд, радила је за авио-компанију Рогожарски, а затим се по повратку у Загреб запослила као наставница уметности и као туристички водич и све до смрти 1988. године живела је у свом родном граду потпуно мирним животом.[51]

Живописна биографија Иване Томљеновић Мелер отвара могућност да се око живота једне хазенашице исплете „целовита исто-

48 Leopold Rupnik, „Ivana Tomljenović-Meller – dizajnerica, sportašica, ljevičarka“, u: *Vox feminae,* https://voxfeminae.net/strasne-zene/ivana-tomljenovic-meller-dizajnerica-sportasica-ljevicarka/ (pristupljeno 28. januara 2024).

49 Leila Mehulić, Predgovor za izložbu *Bauhaus Ivane Tomljenović Meller*. Radnička galerija, (Zagreb, 2013).

50 Želimir Koščević, „Jugoslavenski studenti Bauhausa“, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*. 39/1, 1985.

51 Leopold Rupnik, „Ivana Tomljenović-Meller – dizajnerica, sportašica, ljevičarka“, u: *Vox feminae,* https://voxfeminae.net/strasne-zene/ivana-tomljenovic-meller-dizajnerica-sportasica-ljevicarka/ (pristupljeno 28. januara 2024).

рија“ међуратног периода. (прилог 1) У том случају, прва два прстена појмова су директно везани за биографију Иване Томљановић.[52] Већ одатле могло би да се крене у анализу феминистичких покрета у међуратном периоду јер је захваљујући таласу женске еманципације Ивана Томљановић имала овако богату биографију и можемо слободно рећи да је била „femina universale“ у пуном смислу те речи. Такође, полазећи из језгра дате биографије немогуће је не дотаћи се три велика феномена попут историје спорта, уметности или политичких идеја, а након тога би се гранали даље у односу на доступне изворе.

Наредни прстенови не би били везани директно за биографију Иване Томљеновић, већ би ишли ка осталим феноменима и глобалним догађајима из периода међуратне историје. Повезивањем њених левичарских идеја и Баухаусове школе дошло би се до Совјетског Савеза, међуратног комунизма, коминтерне, па и Шпанског грађанског рата. С друге стране, истим путем, задржавајући се на смени управе у Баухаусу 1930. године, могуће је развити нит од историје Вајмарске републике, преко појаве нацизма до Трећег рајха. Кроз Иванине спортске активности могуће је дотаћи се тема о свакодневном животу и променама на том пољу у међуратном периоду, али свакако би се дошло и до Олимпијских игара у Берлину 1936. године и расне политике Немачке тридесетих година XX века. Спајањем ове мреже појмова у једну целину првенствено се постиже првобитни циљ, а то је добијање целовите слике међуратне Европе која је баш због свих тих особености и закорачила у Други светски рат.

* * *

„Школа игра важну улогу, али пружајући рационализам и просвећеност уместо ручног рада и индоктринације... чини се да поједини наставници и талентованији ђаци чуда праве у постизању праве образованости, али да ли им је школа у томе на помоћи, нисам довољно сигуран, посебно због места која су дата општеобразовним и хуманистичким предметима. А од тога највећма зависе и квалитети будућег изграђивања историјских представа на овом тлу.“[53] Упркос дистанци од тридесет и пет година, ова мисао професора Андреја Митровића је и даље савремена за све историчаре, без

52 Уколико би се овај приступ користио у настави, наставници би сами, или у договору са ученицима, изабрали биографију која ће бити предмет истраживања. Такође, пожељно би било да у сваком одељењу обрађују другу биографију како би се на нивоу генерације добио што опширнији приказ теме која се обрађује.

53 Andrej Mitrović, *Vreme destruktivnih (intervjui),* 47.

обзира на то да ли се баве науком или наставом, али не треба бити обесхрабрујућа. Наставницима и „талентованијим ђацима“ није преко потребна помоћ школе или система да би постигли праву образованост, јер је наставник та карика која својим ученицима може да „пружа рационализам и просвећеност“. У том контексту, када се сагледа и „целовитост“ саме школе, улога и лична иницијатива наставника се издваја као главни фактор који утиче на ученике у самом процесу образовања. Наставник, с друге стране, не може директно да утиче на све спољне факторе, али не треба да одустаје од своје личне иницијативе нити да икада изгуби из вида колико је велика његова улога у грађењу неких нових мислећих генерација.

Референце

Архив Југославије. Министарство физичког васпитања народа

Музеј спорта и физичке културе. Збирка сачуваних фотографија 1920–1941

Време

Политика

Правда

Бонџић, Драгомир, Николић, Коста, *Историја 8. Уџбеник са одабраним историјским изворима за 8. разред основне школе,* Београд: Завод за уџбенике, 2021.

Кандић, Александар, et al., *Природа и друштво 4. Уџбеник за четврти разред основне школе,* Београд: Логос, 2022.

Колб, Лиз, *Учење и нове технологије; Водич за планирање аутентичних часова,* Београд: Едука, 2019.

Koščević, Želimir, „Jugoslavenski studenti Bauhausa," *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*. 39/1, 1985.

Лопандић, Душко, Петровић, Ивана, *Историја 6. Уџбеник са одабраним историјским изворима за шести разред основне школе,* Београд: Логос, 2022.

Лучић Весна, *Историја 5. Уџбеник са одабраним историјским изворима за пети разред основне школе,* Београд: Бигз, 2018.

Mehulić, Leila, Predgovor za izložbu *Bauhaus Ivane Tomljenović Meller*. Radnička galerija, Zagreb, 2013.

Миливојевић, Урош, Лучић, Весна, Поповић, Зоран, *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе,* Београд: Бигз, 2020.

Mitrović, Andrej, *Vreme destruktivnih (intervjui),* Čačak, 1998.

Митровић, Андреј „Историјски списи Фернана Бродела", у: Фернан Бродел, *Списи о историји,* Београд, 1992.

Mitrović, Andrej, *Raspravljanja sa Klio, o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji,* Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Нацрт закона о изменама и допунама Закона о уџбеницима, у: Закон о уџбеницима, („Службени гласник РС", бр. 27/18).

Povjest sporta, *Zlata Cuvaj: Uspomene igračice Jugoslavije sa svjetskog prvenstva u Londonu 1934. godine,* Zagreb 1971, sveska broj 5, 429–440.

Povjest sporta, *Dvanaest utakmica reprezentacije Jugoslavije u češkom rukometu–hazeni 1924–1935,* Zagreb 1972, sveska broj 10, 919–925.

Правилник о оцењивању ученика у основном образовању и васпитању, („Сл. гласник РС", бр. 34/2019, 59/2020 и 81/2020).

Правилник о програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања, („Сл. гласник РС – Просветни гласник", бр. 04/2017).

Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања, („Сл. гласник РС – Просветни гласник", бр. 11/2019).

Rupnik, Leopold, „Ivana Tomljenović-Meller – dizajnerica, sportašica, ljevičarka", u: *Vox feminae,* https://voxfeminae.net/strasne-zene/ivana-tomljenovic-meller-dizajnerica-sportasica-ljevicarka/ (pristupljeno 28. januara 2024).

Skembler, Grejam, *Sport i društvo: istorija, moć i kultura,* Beograd: Clio, 2007.

Сладек, Здењек, *Мала Антанта 1919–1938,* Београд: Службени гласник, 2019.

Февр, Лисијен, *Борба за историју,* прир. Стојановић Дубравка, Београд: СКЗ, 2004.

Циљеви основног образовања и васпитања, у: Правилник о Програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања.

MA Andrijana Vlahovljak, history teacher
Elementary School „United Nations“ and High School for Information Technologies „ITHS“
andrijana5112@gmail.com

SOCIAL (“TOTAL”) HISTORY IN THE CLASSROOM

This paper will present strategies intended for history teachers, so that they can approach teaching from different angles and thus train students to adequately analyze the past and understand the concept of the “total” of history. Certainly, teachers are the ones who, despite the imposed frameworks by competent institutions, have the freedom to create lessons and work at their own discretion, but in such a way as to achieve the prescribed goals of education. At the center of the analysis will be shifting the focus and center of gravity of teaching from political to social topics within the lessons, but in such a way that, on the one hand, legal frameworks are not disturbed, and on the other hand, the intended goals of teaching are achieved.

Keywords: interwar period, Ivana Tomljenović Meler, history teaching, textbooks, hazen

БИОГРАФИЈЕ

Вукашин Зорић

Вукашин Зорић је рођен у Новом Саду 1996. године. Основне и мастер студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду, где је тренутно запослен као истраживач-сарадник. Тема његове докторске дисертације спада у домен историје савремене историографије. Руководилац је Семинара историје у Истраживачкој станици Петница.

Саша Илић

Саша Илић (1968) је студије историје завршио на Филозофском факултету у Београду (1995), где је и докторирао (2018) тезом о ангажовању страних стручњака у привреди Југославије 1945–1950. године. У периоду 1996–2005. био је архивиста у Архиву Југославије, након чега је у Народној банци Србије радио на успостављању архива централне банке. Био је вршилац дужности директора или директор Архива НБС од 2006. до 2013. године. Бави се истраживањем друштвене и економске историје Србије, Југославије и Европе у другој половини XIX и у XX веку. Аутор је или коаутор неколико монографија и више десетина чланака и других прилога у домаћој и страној периодици и зборницима радова.

Лука Филиповић

Лука Филиповић је научни сарадник у Институту за савремену историју у Београду. Докторску дисертацију одбранио је 25. 1. 2023. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Аутор је књиге *Еврокомунизам и Југославија 1968–1980*, објављене 2023. године. Објавио је више научних радова и чланака из области историје радничких покрета, отпора неолибералним реформама, еволуције партијских идеологија и развоја односа марксистичких партија Европе и света.

Павле Антонијевић

Павле Антонијевић је истраживач-приправник на Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, као и докторанд на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. У ширу област његовог академског интересовања спада интелектуална историја социјалистичке Југославије, што првенствено подразумева теорију југословенског самоуправљања и историју праксис-филозофије. Докторска дисертација на којој тренутно ради посвећена је идејним представама и интерпретацијама анархизма у социјалистичкој Југославији.

Милош Тирнанић

Милош Тирнанић (1997) завршио је основне и мастер академске студије на Филозофском факултету у Београду, на Катедри за Општу савремену историју. Тренутно је на докторским студијама историје на матичном факултету, а тема његове дисертације, под менторством проф. др Дубравке Стојановић, носи назив „Представе о Европи у круговима интелектуалне, друштвене и политичке елите Србије (1989-1992)". Од 2022. године стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја при Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, где је ангажован у звању истраживач-приправник. Аутор је неколико научних чланака и приказа књига.

Радосав Туцовић

Радосав Туцовић је рођен 1993. године у Ужицу. Основне, мастер и докторске студије историје завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Усавршавао се на Хумболтовом универзитету у Берлину и резултате својих истраживања представљао је на научним конференцијама у Немачкој, Шведској, Пољској, Србији и Босни и Херцеговини. Члан је међународне академске мреже за истраживање окупације, затим сарадник на два међународна пројекта и добитник две награде за своје завршне академске радове. Запослен је на Институту за савремену историју у Београду.

Силвиа Стојчић

Силвиа Стојчић је рођена 1994. године у Београду. Основне и мастер студије историје завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Београду. За мастер рад, у којем је проучавала развој од-

носа Трећег рајха са Краљевином Југославијом и Краљевином Румунијом, добила је 2018. године награду „Андреј Митровић". Тренутно израђује докторску дисертацију на катедри за Општу савремену историју, а њене главне сфере истраживања су фашизам у Краљевини СХС/Југославији и Краљевини Румунији и историја историографије.

Давор Стипић

Давор Стипић је рођен 1989. године у Ужицу. Основне и мастер студија историје завршио је на Филозофском факултету у Београду, где је 2022. и докторирао на тему „Однос према Холокаусту у Југославији 1945–1991". Објавио је већи број научних чланака, а уже области научног интересовања су му култура сећања, Холокауст, национални идентитети и историја Јевреја на југословенском простору. Запослен је на Институту за новију историју Србије у Београду у звању научног сарадника.

Данило Шаренац

Др Данило Шаренац, виши научни сарадник запослен на Институту за савремену историју. Бави се културним и друштвеним аспектима Првог светског рата као и културом сећања. Мастер студије завршио је 2007. године на Централно-европском универзитету у Будимпешти, а докторске 2011. године на Филозофском факултету у Београду. Редовно сарађује са Истраживачком станицом у Петници. Приредио је више ратних дневника и фото-монографија, а између осталог написао је следеће радове: „Топ, војник и сећање. Србија и Први светски рат", Београд: Институт за савремену историју, 2014; "Why did nobody control Apis? Serbian Military Intelligence and the Sarajevo Assassinations" in Sarajevo 1914, ed. Mark Cornwall, Bloomsbury Academic: London, 2020, 125–149; Danilo Šarenac, Aleksandar Miletić, "Between discrimination and unintended integration: Albanians and Bosniaks in Serbian uniform, 1914–1918", Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog, 2020.

Јасмина Радић

Јасмина Радић је историчарка и филолошкиња грчког језика и књижевности. Након основних студија на Филолошком факултету, магистрирала је на Катедри за историју и археологију Аристотеловог универзитета у Солуну. Докторанткиња је на Одељењу за историју Филозофског факултета и запослена у Народној библиотеци Србије.

Драган Поповић

Драган Поповић је активиста за људска права и консултант Европског фонда за демократију. Основне и мастер студије завршио је на Правном факултету Универзитета у Београду а докторат је одбранио на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Радио је у организацијама цивилног друштва које се баве људским и мањинским правима, владавином права и сећањем на недавну прошлост. Објавио је већи број публикација, извештаја и радова из ових области.

Катарина Беширевић

Катарина Беширевић (1995) је докторанткиња и истраживачица-сарадница на Одељењу за историју, Филозофског факултета Универзитета у Београду. Сарадница је и Центра за америчке студије на истом факултету. Основне студије историје завршила је на Филозофском факултету (2018), а мастерирала је на Централноевропском универзитету у Будимпешти (2020). У својој докторској дисертацији бави се истраживањем српско-америчких односа током деведесетих година. Истраживачки се интересује за историју постхладноратовског света, историју одоздо, културу сећања и усмену историју.

Димитрије Матић

Димитрије Матић је студент докторских студија историје на Филозофском факултету у Београду и истраживач сарадник у Институту за новију историју Србије. Теме његовог истраживања су савремена српска и шпанска историја, култура сећања, дипломатска историја, Шпански грађански рат и Други светски рат у Југославији. Објавио је једну књигу и неколико научних чланака на српском и енглеском језику на тему историје дипломатије СФРЈ и политике сећања у Србији и Шпанији на прелазу из XX у XXI век.

Емилија Цветковић

Емилија Цветковић је истраживач сарадник на Институту економских наука у Београду и докторанткиња на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. У својој докторској дисертацији бави се темом "Југословенско-амерички економски односи: заједничка улагања (јоинт вентурес), 1967-1991". Добитница је награде Андреј Митровић за најбољи мастер рад одбрањен на катедри за Општу савремену историју током 2019. године, као и Фулбрајтове стипендије за 2024/2025. годину.

Ђорђе Лалић

Ђорђе Лалић је докторанд, истраживач – приправник на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. На истом факултету дипломирао је 2019. године, а мастер рад на тему: *Страни утицаји на развој ваздухопловне индустрије Србије тридесетих година XX века. Пример Фабрике аероплана и хидроавиона Змај* одбранио је 2020. У сфери његових истраживачких интересовања налазе се економска и хладноратовска историја. Тематика докторског истраживања тиче се економских односа Југославије и Западне Немачке, а под менторством проф. др Дубравке Стојановић. Аутор је неколико радова објављених у домаћим и иностраним научним часописима и зборницима.

Огњен Томић

Огњен (Милош) Томић (1995), уписао је основне студије историје 2014. године на Филозофском факултету у Београду, а завршио 2018. са просечном оценом 9,74. Исте године уписао мастер студије које је завршио 2019. године са просечном оценом 10. Дипломски рад под насловом „Отмица и убиство Алда Мора у листу италијанске комунистичке партије L'Unita, и мастер рад „Слика Другог у југословенској и италијанској дневној штампи (1918-1975)“ радио по менторством проф. др Дубравке Стојановић и одбранио са оценом 10 на катедри за Општу савремену историју Филозофског факултета у Београду. Докторске студије уписао на истој катедри школске 2019/20 године под менторством проф. др Дубравке Стојановић. Од јуна 2020. до јануара 2024. године био је ангажован у Институту за новију историју Србије у Београду као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, где је и запослен од јануара 2024. године. У фебруару 2024. године одбранио је докторску дисертацију под насловом „Трговински односи Италије и Југославије 1963-1978“ на Филозофском факултету у Београду, под менторством проф. др Дубравке Стојановић.

Сања Радовић

Др Сања Радовић је завршила основне, мастер и докторске студије историје на Филозофском факултету у Београду. Бави се темама Хладног рата, спољне политике Југославије, односима Југославије и Кине Хладном рату, и др.

Лука Савчић

Лука Савчић је истраживач-приправник, докторанд и стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Основне студије на Одељењу за историју уписао је 2016, а дипломирао 2020. године са просечном оценом 9,42. На истом Одељењу похађао је мастер студије које је завршио 2021. године са просечном оценом 10, одбранивши рад под називом „Слике Кубе у југословенској јавности 1959–1986". Докторске студије уписао је непосредно након завршетка мастера, под менторством проф. др Дубравке Стојановић, и тренутно ради на дисертацији под називом „Процес деколонизације и југословенски револуционарни интернационализам (1958–1964)" Области интересовања су му Југославија у Хладном рату, теорија револуције у међународним односима, револуционарни интернационализам и однос Југославије према ослободилачким и антиколонијалним покретима у Трећем свету. На Катедри за општу савремену историју ангажован је као демонстратор на предметима Савремена историја Европе и Имагологија.

Сава Ђурђевић

Сава Ђурђевић је рођен у Новом Пазару 23. 1. 1999. Основне и мастер студије историје завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Београду и тренутно је докторанд историје на истом факулету. У звању истраживача-приправника запослен је у Институту за српску културу Приштина/Лепосавић. Примарни фокус његовог академског и истраживачког рада су југословенско-турски односи у XX веку, укључујући турску емиграцију из Југославије, као и статус и положај турске националне мањине у социјалистичкој Југославији.

Андрија Јовановић

Мср Андрија Јовановић дипломирао је 2019. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је и мастерирао 2020. године, одбранивши мастер рад: „Културна сарадња Совјетског Савеза и Југославије у периоду нормализације односа (1953–1959)". Докторске студије уписао је 2020. године на Катедри за савремену историју, одбранивши предлог теме докторске дисертације под насловом „Совјетско-југословенски односи у области енергетике: 1970–1985: Пример нафте и гаса". Од 2022. године укључен је, као стипендиста, у рад Института за европске студије, а од 2023. године у звању истраживача-приправника.

Јована Перишић

Јована Перишић је рођена у Панчеву 1996. године. Основне и мастер академске студије историје завршила је на Филозофском факултету у Београду на Катедри за општу савремену историју, на којој тренутно завршава и докторске студије. Области њеног научног интересовања су историја Хладног рата, историја спорта, друштвена и културна историја социјалистичке Југославије, с посебним акцентом на спортску дипломатију као део њених међународних односа. Аутор је више научних чланака у часописима и зборницима радова.

Марија Голубовић

Марија Голубовић је дипломирани пијаниста (Факултет музичке уметности, Београд). Докторирала је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2021. Ради као научни сарадник у Музиколошком институту САНУ. Интересује се за проучавање доприноса руске емиграције музичком и културном животу Београда и Краљевине СХС/Југославије, развој популарне културе у међуратном периоду, као и за клавирско стваралаштво српских и југословенских композитора 20. века. Ауторка је низа научних радова и учесник на бројним међународним конференцијама. Члан је Музиколошког друштва Србије и Међународне асоцијације за проучавање популарне музике (International Association for the Study of Popular Music). Сарадник је Одбора за заштиту српске музичке баштине САНУ.

Оливера Драгишић

Др Оливера Драгишић је виши научни сарадник Института за новију историју Србије. Њена област интересовања јесте политичка и културна историја Балкана у 20. веку. Дипломирала је, мастерирала и докторирала на Катедри за општу савремену историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Објавила је бројне чланке и студије у домаћим и страним стручним часописима, а коаутор је две монографије. Њена најновија књига *Комунистичко освајање власти на Балкану. Румунија, Бугарска, Југославија,* изашла је у издању ИНИС-а 2023.

Сања Лукић

Сања Лукић (Лозница, 1998) је истраживачица-приправница и докторанткиња на Катедри за савремену историју Филозофског факултета у Београду. За своју дисертацију бави се Фулбрајтовом стипендијом, њеном улогом и значајем за ширење америчке меке моћи у Југославију у периоду од 1964. до 1992. године. И у свом досадашњем раду је из различитих персепктива посматрала и изучавала односе Сједињених Држава и Југославије у периоду хладног рата, а за мастер рад „Слика Југославије у часописима Лифе и Тиме 1945–1980." добила је награду „Љубомир Љуба Петровић" за најбољи мастер рад из области савремене историје и историје Југославије, коју додељује Институт за савремену историју. Њена академска интересовања леже у истраживању политичких и културних веза између Југославије и Сједињених Држава. Ангажована је на факултетском предмету Пропаганда у 20. веку, а од 2022. године је сарадница Центра за америчке студије.

Никола Миликић

Мср Никола Миликић је основне и мастер студије завршио на Катедри за савремену историју при Филозофском факултету Универзитета у Београду. Од 2015. године ради као кустос у Историјском музеју Србије, где активно учествује у припреми и спровођењу пројеката, изложби и стручних предавања из области националне и друштвене историје XIX и XX века. Као историчар, посебно се интересује за теме које проистичу из мултидисциплинарности друштвених наука, попут феноменологије свакодневице, *историје изнутра*, културе сећања и имагологије. Под менторством проф. др Алексеја Тимофејева, 2021. године започео је докторске студије на којима се бави истраживањем свакодневног живота југословенских ратних заробљеника у логорима Трећег рајха. Аутор је неколико радова из поља музеологије и културе сећања, као и области коју истражује за докторски рад. Стипендиста је Историјског музеја Србије.

Марко Миљковић

Др Марко Миљковић је историчар и научни сарадник Института економских наука. Његова истраживачка интересовања обухватају историју науке и технологије, историју аутомобила, нуклеарну историју и историју Хладног рата. Докторска дисертација „Tito's Proliferation Puzzle: The Yugoslav Nuclear Program, 1948-1970", од-

брањена на Централ Европеан Университу 2021, донела му је награду за најбољу дисертацију у школској 2021/2022. Био је добитник многих стипендија, укључујући Woodrow Wilson Center, EU Non-Proliferation and Disarmament Committee и Visegrad Scholarship at the Open Society Archives. Недавно је објавио књигу о историји аутомобила у Србији *Аутомобил је слобода: историја аутомобилизма у Србији, 1903-2023.*

Андријана Влаховљак

Андријана Влаховљак (Београд, 1994) је мастер историчарка, а као наставница историје и изборних друштвених предмета ради у две београдске школе (ОШ „Уједињене нације“ и Средња школа за информационе технологије „ITHS“). Дипломирала је и мастерирала на Катедри за савремену историју Филозофског факултета у Београду код проф. др Радине Вучетић, а у својим истраживањима бавила се европским утицајем и женском еманципацијом у међуратном Београду кроз призму историје женског спорта. У Годишњаку за друштвену историју објавила је уређени интервју са проф. др Љубинком Трговчевић Митровић који је спровела зарад писања чланка „Пакети пуни наде: београдске акције прикупљања хуманитарне помоћи за грађане Сарајева (1992–1996)“ објављеног у зборнику радова Огледи о ратовима деведесетих. Као сарадница Центра за америчке студије учествовала је у истраживању и изради првог приручника за наставнике под именом Америчка историја у учионици– амерички утицај на популарну културу и свакодневицу у Србији (1918–1941). На конкурсу који је организовала Едукација за 21. век, њен сценарио часа на тему „Спољна политика Краљевине СХС после Првог светског рата“, ушао је у састав наставног приручника Места сећања као подстицај за демократско учење.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

930.1:929 Митровић А.(082)(0.034.2)
930(082)(0.034.2)

КОНФЕРЕНЦИЈА „Наслеђе Андреја Митровића“ (2023 ; Београд)

Наслеђе Андреја Митровића [Електронски извор] : зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића / [уредник Немања Радоњић]. – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2024 (Београд : Досије студио). – 1 електронски оптички диск (CD-ROM) : текст ; 12 cm

Системске напомене: Нису наведене. – Насл. са насловног екрана. – Тираж 10. – Библиографија уз сваки рад

ISBN 978-86-6427-294-0

1. Радоњић, Немања, 1989– [уредник] [аутор додатног текста]

а) Митровић, Андреј (1937–2013) -- Зборници
б) Историографија -- Зборници

COBISS.SR-ID 138025993

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ